ТИРКИШ ҖУМАГЕЛДИЕВ

БАГРЫМЫЗЫҢ БАДАШАНЫ

ТИРКИШ ЖУМАГЕЛДИЕВ

БАГРЫМЫЗЫҢ БАДАШАНЫ

(Роман ве повестлер)

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1977

Жумагелдиев Т.

Багрымызың бадашаны. Роман ве повестлер.
Ашгабат, «Түркменистан», 1977.

272 с.

20000 экз. 1 м. 25 к.

Түркменистан ССР-иң Ленин комсомолы байрагының лауреаты Тиркиш Жумагелдиевиң тәзе китабына авторың соңкы йылларда дөреден эсерлери гирди. «Багрымызың бадашаны» романы билен «Аркадаг» повести адам билен топрагың арасындакы багланышык, шол багланышыкдан гелип чыкян җогапкәрлик хакда сөз ачяр.

ТССР-иң ве ТКП-ниң 50 йыллык юбилейине багышланып гечирилен чепер эсерлериң республикан конкурсында биринҗи байрага мынасып болан «Галың» повестинде бизиң гүнлеримизде габат гелйән бу зыянлы хадысаның йүзе чыкышының себәплери хем-де дүйп мазмуны ачылып гөркезилйәр.

Джумагелдиев Т.
Неразлучные. Роман и повести.

№ 128 26.31 1976 Т2
ТССР-иң китап палатасы 9-сент., 1976-й. Ж74

Ж $\frac{70303-00}{М551(15)77}$ 49—77

© «Түркменистан» неширяты, 1977

БАГРЫМЫЗЫҢ БАДАШАНЫ

Роман

Какам Жумагелди Бакы оглуның ягты ядыгәрлигине

БИРИНҖИ БАП

«Җахан эҗәниң тудуны гопарҗакмышлар» диен хабарың оба яйранына он гүн гечсе-де, онуң голайына баран болмады. Ол хенизем ериң гөбеги ялы болуп, гүнбатара тарап яйылып гидйән гиң мейданың ортасында тегеленип отырды. Кеседен середен гөзе ол гыш паслының ялаңач дарагты болуп гөрүнйәрди. Ондан сесъетим дашлыкдакы улы обаның адамлары, инди үч йылың ичидир, бу тут хакда гүр беренлеринде өңи билен баш яйкап, онуң гурандыгыны айдярды. Шундан соң ол хакдакы сөзлер гечен гүнлериң ажысыны хем сүйҗүсини өзүне синдирен тәсин айдым ялы эшидилйәрди. Ол гураса-да, аңыркы гум депелериниң үстүнден бат алып гелйән шемал онуң башыны чала ыраярды, хатда тудуң сүйр депесиндәки гаралышып гөрүнйән гуш хөвүртгелерини гачырмага-да гүйҗи етенокды.

Гөк япраклар ялаңач беденини бүрәнде, тут хасам эпей гөрнерди. Нәтаныш ёлагчы өңи билен шол тудуң салгыны алып, оба гелерди. Кәмахал ол өсүмлик манысыны ятдан чыкарып, адамларың гөзүне обаның нышаны болуп гөрүнйәрди. Яз чыкып, балхы тут етишенинде, онуң ширели мивесини дадан батларына, ене онуң өсүмликдиги яда дүшйәрди. Мивеси совулдыгы вели, ол гайтадан ене улы обаның нышанына өврүлйәрди.

Ол бирден гурамады, кем-кемден гурады. Бела сүйр депедәки улы шахадан башланды. Инди онуң хемишеки гүҗүми яда салып тегеленип отуран гөрнүшине зепер етди. Йөне хич ким барып гуран шаханы чапмага хыял этмеди. Гоҗа тудуң өмрүни соңлап барянына дүшүнйәрдилер. Көп адам мунуң себәбини зейлән топракдан гөрди.

Икинҗи йыл тудуң гүнбатара узап дуран шахалары гурады. Оба тарапының япрагы сейрекләнем болса, энтек гөк өвүсйәрди. Деңесинден геченлер оңа умытсыз гарасаларам, җандара айдылышы ялы «Болса-да есер экени, аңсат гураҗаг-а дәл» диййәр-

дилер. Адамлар муны йөне ере айданокды. Телим йылың довамында ол берклигиң, оваданлыгың мысалы болуп гелди. Онуң тегеленип, сарсман аграс отурышыны обаның дана яшулуларының сөлең телпекли башына меңзедердилер. Өлүме гезек геленде-де ол гайратлы адам ялы намысжаң экени. Ажал билен далашда басыляныны адамлардан гизлежек болян ялы, оба бакып дуран гапдалының япракларыны дүшүрмән, тутуш бир йыл сакламагы башарды. Эмма үчүнжи йыл болмады. Алабахарда тебигат гөк дона бүрененде, гырак-бужаккы майда шахаларда четрэп япражыклар гөрүнди, йөне оларам кесел билен биле яланча инен чага дек реңкини алып билмеди. Хемишеки язгын, йүзи йылманак галың япраклара дерек гыралары ода чиркизилен ялы гөйдүжек япраклар шемалың угруна үлпүлдешен болды. Олар ажалың өң янында ягты гүн билен хошлашмак үчин соңкы гүйжүни жемлэп даш чыкан нэсагы ятлатды. Жөвзаның биринжи зарбасы оларың барыны гурадып гашлады. Инди олар эпгек елиң угруна халлан атанларында, бири-бирине дегип, шыгырдап сес эдйэрди. Ол сес тудуң гус-гуры болан эпет беденине сиңмэге етишмэн, шол бада ём-ёк болуп йитип гидйэрди, шемал өвсенде, тэзеден гайталанярды, ене йитип гидйэрди. Соңабака гуран япракларам чыдамады, ере гачып овранды, гума гарылды гитди. Инди гүне янып, габыгы акжаран гуры агач, топрага сиңен эриш-аргач көкүне даянып, хараба кимин ериң үстүнде йыкылман дурды.

Он биринжи гүн үч саны адам иң илери четки көче билен туда тарап гечип гитди. Шэхерден базарлап гелип, эл-йүзүни ювмага даш чыкан Гурт олары гөренде, күндүгини ядындан чыкарды. Оларың херсинде узын саплы палта барды. Олар түдуң дүйбүне ченли ок ялы догры чекилен салманың бойы билен гитмэн, гуры чайыр зерарлы акжарып гөрүнйэн картаның ортасындан биёл гитдилер. Гурт додагыны саллап, үчүң ызындан гарап дуршуна, тудуң чапылжагына мазалы гөз етирди. Себэби оларың өңүндэки гиң мейданың ортасында гуры тудуң ялңыз өзи отырды.

Оларың ховлукман, ягырныларыны түңңердишип, өңли-ызлы гидип барышларыны сынланда, Гурт шейле пикире гелди: олар буйрулан юмушдан нэгиле болмалы. Олар гожаман туда якынлашдыкча, хасам боюнларыны ашак салды, эдим урушлары хаяллады. Гурт үчүң диңе бирини — ортакысыны — гүпбүсиниң ягырнысы агаран гермеч сатанлы пыяданы танады. Ол обаның өңки дүекеши, хэзир болса сыгыр ятакда ишлейэн Саларды. Гурт Салар билен, бир махал белент гөрүнсе-де, инди йыллар гечдикче песелен чэге аланларыны голтуклап отуран гадымкы көне обада өнүп-өсүпди. Чагалыкда олам балхы тудуң мивесини ийип улалан оглан болмалы.

Гурт хэзир онуң этмишини язгармады. Өңи билен-э, ол юмшы битирйэр. Галыберсе-де, тудуң дуранына-да инди бирчак болды. Гурансоңам оңа үч йыллап эл дегирмедилер. Онуң ми-

весинден датмадык я-да томусда саясында отурмадык бир нэтаныш чапса, Гурдуң гөвнүне җай болҗакды, йөне бу җелегайдан палта гүйҗи етҗек бейле нэтаныш тапылмаса герек! Саларың гапдалындан барян башы папаклы йигитлери еңсесинден середип танап билмедигем болса, тут билен обаның арасында адамларың дабаның ашагында йүзи демре дөнен чилден оларыңам чагалыкда нэче дийсең аякланаң гатнандыкларына гүвэ гечди.

Салар дагы туда етип аяк чекенлеринде, Гурт ювунман эли күндүксиз өйүне гирди. Демленги чэйнеги өңүне сүйшүрип диң салды. Палта сеси эшидилмеди. Кэсесине чай гуюп, ене диң салды. Гүнбатар тарапкы адамбойы пенҗирэниң аңырсындан серчэниң җүркүлдиси эшидилди. Хэзир ол шоҗагаз сеседенем маны агтарды. Хамала, җанавер ичердэки адамың ховсаласыны аңып, палта сесинден өңүрти онуң үнсүни башга яна совмага җансерек болуп дуршудыр дийди.

Гурт гызгын чайы хаяллык билен овуртлап гарашды. Соңабака кэсе тутан гатаңсы бармаклары сандырап, саг тай гөзүниң чекге дамарлары тирпилдэп башлады. Гушуң җүркүлдиси галды. Ичерэ-дашара йүрекгысгынч үмсүмлик аралашды. Гурт үмсүмлиге диң салып, усуллык билен ене бир гезек чай овуртлады, ики гезек, үч гезек... дөрдүнҗини овуртламага етишмеди, узакдан агыр гүтдүлди эшидилен ялы болды. Кэсе додага етмэн гарашды. Гүтдүлди икинҗи гезек гайталанды, үчүнҗи гезек ... соңабака көпелди, ызлы-ызына, эшидилип уграды. Гурт кэсэни ерде гоюп, җеделде утуланыны боюн алмага межбур эдилен ялы башыны атып:

— Башладылар-ов...— дийди.

Палтаның сеси шол гүн агшама, эртесем гүнортана деңич довамлы эшидилди. Өйлэнлер болса, гуры тутдан диңе мэхнет төңңе акҗарып ятан чайырлы мейданың ортасында сомалып галды.

Шол төңңэни согурмак хеммесинден кын болды. Ики саны зынҗырлы трактор гетирдилер. Бу ише башлыгың орунбасары Машадың хут өзи ёлбашчылык этди. Ол инди бу ерде ярым сагат чемеси дуранам болса, такыр плащының кисесинден элини чыкармады, он эдим гапдалда өңе-ыза йөрэп, өйүң ичи ялы ери брезент эдиги билен торч эдип чыкды. Кеседен серетсең, ол улы алада галып, шонуң чөзгүдини тапмак үчин өзүни хорлаяр дийэймелиди. Гоңур плащының реңкине чалымдаш сур баганадан тикилен гулакҗыны этлек йүзүни хасам долмуш, тегелек гөркезйэрди. Кичиҗик йити гөзлериниң арасы ачыкды, юка гашлары бири-биринден җуда үзңеди. Дешиклери даражык, ужы йити бурны гиң дулукларының ортасында бир бада гөзе илибем баранокды. Улы агзыны җэхеклэп дуран юка додаклары юмулман дурансоң, майда дишлериниң хатары акҗа золак болуп гөзе илйэрди. Хемише бойнуны саг эгнине тарап бурүп, гапдалында дурана серетҗек боланда, гөвреси билен өвру-

лишини гөрениңде, онуңам үстесине габакларының төверегиниң чыгдан яңа яг чалнан ялы якымсыз ялпылдап дуршы, оңа межбуры аяк үстүне галан сыркавың кешбини берйәрди.

Машат бойнуны гымылдатман, ыкжам гөрүнйән долмуш гөвресини өврүп, дуранлара серетди. Эййәм эсли адам йыгнанымпдыр. Оглан-ушак халкалайын айланып, төңңәниң дүйбүни көвйән үч адамыны гөркезмеди, диңе топрага гөмүлен көклере дегйән палтаның күтек сеси эшидилди. Машадың энтек серенжам береси гелмеди. Хер хачанам болса ондан бидин хич зат эдилмез. Гой, көпрәк адам йыгнансын. Ол-а чагалар экени, тракторлар билен бу мәхнет төңңәниң чекелешигине томаша этмеги хәзир онуң өзем күйседи. Оба тарапдан үзлем-саплам гелйән чагалары сынлап, хас аркайынлашды. Гелели бәри эдип дуран пикирине доланжак болды, эмма бир бада нәме пикир эдени хакыдасына гелмән сәгинди. Өңе-ыза йөреди. Гөз өңүнде Гурдуң кешби жанланды. Шол бада Машадың бурны билен угурдаш ясы маңлайында дик йыгырт эмеле гелди. Гөзлери йителди, башыны галдырман, өңе-ыза йөремесини довам этди. Ол Гурды өз бәхбидини билмейән, барып ятан кечжал хасап этди. Гурдуң оны халамаяны ачык, йөне оны хер әдимде билдиржек болуп дурмак нәмә деркар. Ислесе Машадам шоны башаржак. Гурдуң салпарып дуран ашакы галың додагыны гөренде, нәме үчиндир, хемише Пәлван агаларың үч йыл мундан өң сатан готур дүеси Машадың гөз өңүне гелйәрди. Бу жәхеннем-ле, оглы үчин Машат ене онуң гапысындан бармага тайын. Дөврүң гөтерйән зады билен болубермели. Раст яшлар халашыпмы, олары абрай билен чатып гойбермели. Гурдуң гөвнемежегине гөзи етип, Машадың оглы онуң гызыны сопбаш алып геләгеден, дулунда отурдайса, шондан соң ата хөкмүнде Машат төвелла гитмезлиги хәзирден карар эдипди. Шу карарда дурмалы болар. Гой, Гурт жезасыны чексин. «Эли билен эден, эгни билен чекер» дийипдирлер. Ажап айдылан сөз!

Машат мундан артык пикирини чуңлашдырмак ислемеди. Ене гөвреси билен өврүлип гапдалына серетди. Инди болаян болса герек! Галамасыны тракторларам бир зат эдер.

Машада ёл бердилер. Ол элини кисесинден чыкарман, әхли аладаны өз бойнуна алан адама меңзәп, төверек-даша эсеван болды. Буйрук берилмегине ховлугып, гызыкланма билен середйән чагалара гөзүниң гыйтагыны айлады. Соңам гөвресине бап гелмейән инче сеси билен хеммелер эшидер ялы гыгырып гепледи:

— Муң хачан экиленини Гурдам биленок дийдиңизми?

Гапдалкы ёгын көке соңкы палтаны уран Салар дыз бойы чукурдан чыкып жогап берди:

— Он яш кичи болар-да, нирeден билсин? Бай-бай, көк-э урупдыр-ов... Ханы, яңы шо тайда сувлы бедре бармыка диййәдим-ле. Ал, бәрик шоны.

Телпегини чыкаранда, дерлән келлесинден буг гөтерилен аррык тракторчы өл гумуң үстүнде чоммалып отурышына, чилими гайта-гайта ишдәмен дартып, гүррүңи гызышдырды.

— Муны экен Гурдуң какасы болмалы. Бенде далакдан өлүпдир. Җахан эҗ-ә говы адамды гөргүли. Худай билсин, Гурдуң киме чекенини? Эҗес-ә, валла, ала язды.

Салар бедрәни элинден дүшүрмән сорады:

— Пакыр кәмахал айдымам айдайямыды?

— Пронтда галан оглуны ядына саларды-да, гөргүли гыгырыберерди. Би тут көп зады гөрендир. Муң саясында ятмадык бармыка! Ине, шуҗагаз майдаҗаларың ядындан чыкаймаса, биз-ә хачанам болса, пархы ёк, гөзүмизи даңып гойберселерем шуң ерини тапҗак-да. Ятдан чыкар ялы болдумы, уршуң гутаранынам эдил шу тайда эшидипдик. Сапар егениң гулагы кесик оглы бушлапды.

— Баллы, сен шол йүң завуддакысына диййәмиң?

— Эдил өзи. О махал шулардан улы дәлди. Ядыңыза дүшйән болса, ол вагт, би салма дерек чил барды. Яңкы, обадан чыкды-да гөзүне урлан ялы гыгырып гайтды. Бегенҗимизе дәлирән ялы, тудуң сүйр депесине чыкайыпдырыс. Шол йыл шу мейданың бир пагтасы болупды, асыл, Дашлы алаңа ченли аралыгы, валла, йыгып гутарып билмедик.

Машат сесине айратын әхең берип:

— Инди шонча хасыл алнанок дийҗек боляңмы?— дийди.

— Вах, ондан көпем аляс, яшулы, йөне шу гөрүнйән мейдандан-а аламызок. Шор гөтерди. Середиң, акҗарып ятышына!.. Энтек би тут гурамалы дәлди.

Баллы ахмыр билен башыны яйкады. Машат гыссанды:

— Гүрләп болан болсаң, тракторыңы отла. Салар, ханы, бу чагалары айрың.

Херекет башланды. Чагалар айтдырман, йигрими-отуз әдим ыза чекилип дурды. Тудуң билинден ёгын сим урган билен агыр зынҗыр салдылар. Машат биринҗи сапар элини кисесинден чыкарып, «башлаң» диен аламат берди.

Оба тарапдан Гурт етип гелйәрди. Бир бада тутдан, томашадан бизар болуп, оңа серетдилер. Ол агыр әдимлери билен чайырлы мейданы басгылап, голай гелди. Хемишекиси ялы ол бу гүнем ики метрлик хадасыны эгнине алыпдыр. Якалары эпленишип дуран галың пальто, ерлиги гара-да болса, солуп чаларыпдыр. Гонҗы дызына етиңкирлейән мәхнет гөдеңсиз әдиги бу голайда сүпүрилмәнсоң, батгадан галан чыршак зерарлы хакыкы реңкини йитирипдир.

Гурт хич кимиң йүзүне гарамады, гөречлери диңе бир нокада — били зынҗырлы туда багланды. Ол бу ере шол агыр зынҗыры айыртмага гелмәнди, иң соңкы сапар дарагта сын этмәге, хошлашмага гелипди.

Төвереге үмсүмлик аралашды. Чагалар бири-бирини итерлемән, аңалып галды. Баллы кабинадан дүшен еринден бир

эдимем бутнамады. Салар пилиниң сапына лабырыны атып дуршуна, совук деген бокурдагыны тарңылдадып үсгүрди. Оңа бир кишем үнс бермеди. Хәзир Машада ченли дуранларың бары Гурда хемем били зынҗырлы төңңә середйәрди. Ортада дарагтдан галан били зынҗырлы төңңе билен эгни хадалы адам йүзбе-йүз дур. Олар бири-бирине меңзешди. Шу пурсат Гурдам тут ялы гарры гөрүнди. Төңңәниң чар тарапына яйран көклери ялы Гурдуң элиндәки дамарларам гураксы хамы эсли галдырып, шаха-шаха билдирип дурды. Икисининем реңки топрагың реңкине чалымдашды, хамлары галыңды. Тудуң габыгындакы бүдүр-сүдүр золаклара дерек Гурдуң маңлайында, бойнуның йүзлеринде чуң йыгыртлар барды.

Гурт дарагт билен хошлашмага гелди. Оны хәзирки ягдайында сынламак нәче ёкуш дегсе-де, ол геленине өкүнмеди, боржуны берҗай этди. Кәбир затлары ятлады. Ятлаҗак болуп азара галмады, ятламаларың иң дегерлилери үзлем-саплам онуң хыялындан гечди. Өңи билен тудуң саясына язылан гаты килимиң үстүнде отыркалар, эҗесиниң сессиз агысыны ятлады. Онуң габакман гөзлеринден шейле бир боллук билен яш дөкүлерди вели, алты яшларындакы Гурдуң оны гөрдүги бес, агысы тутуп, додагы кемиш-кемиш эдип башларды. Эҗеси билен дең аглашмагы нәче күйсесе-де, хер гезек оңа өзүнден ики яш улы доганы Омар пәсгел берерди. Яңы ичи ичине сыгман, гөзүнден илкинҗи дамҗа чорлуҗа аягының үстүне даман дессине, Омар оны өе алып гидерди. Ызкы тракторың дуран ери эдил гаражa өйлериниң ери болмалы. Өе гиренсоң, бүс-бүтин агысы тутмазды. Агасына гахар билен мөлтерип середерди. Инди Гурда дерек Омарың өзи ачык гөзенегиң өңүнде аңырсыны бакып, хамсыгып аглаярды. Омара нәче серетсе-де Гурдуң агысы тутмазды. Ол гөзлерини овкалап, бурнуны нәче чексе-де, эҗеси ялы аглап билмезди. Эҗесиниң вели гөзүнден дамҗаларың өзи чогуп гелйәндир. Пакыр гөзяшыны огулларындан гизлеҗек болуп йүзүни аңры өврүрсе-де болмазды, гаты килимиң үстүне патылап дүшен дамҗаның сеси эшидилерди. Гурт үчин эҗеси гөзяшыны гизлемесе говуды. Онуңам эҗеси ялы чындан агласы гелйәрди. Омар ялы гөзүни овкалап агламагы халамазды. Гой, Гурдуңам гөзүнден акян яш гаты килимиң үстүне патылап дүшсүн! Гөзяшдан яңа чорлы аягының эзиленини эҗеси гөрсүн. Шонда оны эҗеси хасам говы гөрер. Аглап отураның янында гүлмән, гайта агласаң улы адамлар сени говы гөрйәрлер. Эгер Омар оны алып гайтмадык болсады, хәзир чорлуҗа аягы өл боларды...

Гурт Омарың яшына етенде-де, вагтал-вагтал эҗеси сессиз аглаярды. Йөне инди онуң янындан Гурдуң өзи туруп гайдарды. Ичерик гирип еке агларды, эдил бир махал Омарың эдиши ялы, бурнуны чекерди, яшлы гөзүни овкаларды, йөне инди Омарың агламан йүзүни саллап отурышыны унамазды,

өзүни эҗесини хас говы гөрйән огул хасап эдерди. Инди ол эҗесиниң нәме үчин аглаяныны билйәрди.

Гурт үч яшлы чагака, какасы далак дегип, тарпа-тайын өлүпдир. Шонда бу тут адам бойы галан экени. Эҗесиниң айдышына гөрә, мунуң экилишем тәсин, төтәнликде болан зат болмалы. Улы япдан акып гелйән ики гарыш бойы нахалы зыңмага дөзмән, какасы, гапыларына дүртүпдир. «Ойнап эксең, бойнап битер» дийлип айдылмагы йөне ере дәл.

Яз чыкып, гүн гыздыгы, тудуң саясы машгаланың месгенине өврүлйәрди. Гурдуң илкинҗи дырмашып мүнен агаҗы шу тут. Бир гезек шахадан гачып, бурнуны гара ган этдиренде, эҗеси кәйинмәнди, йөне соңкы сапар балагыны бөлдүренде, бир шарпык дадырыпды. Шарпык шол бада ятдан чыкса-да, энтек көнелмедик гараҗа балагына уллакан яма дүшенине кемсинипди. Ямасызҗа еке балагы барды, онам өз эли билен ямалы этди отурыберди.

Яз чыкандан чагалар балхы тудуң бишерине гарашарды, йөне Омар олары голая гойбермезди. Ики-еке бишени тапылып, шемал ере гачырып угранда-да гойбермезди. Гөзегчилик барада эҗесиниң берйән табшырыгы хемме үчин деңликди. Җигим экени дийип Омарың агаҗа дырмашмага ругсат берҗек гүманы ёк. Гурт гаты паласың үстүнде депесине гарар отурарды. Өвүсгин туруп, тудуң япракларыны шыгырдадып башландан ыкҗамланып гарашарды. Хәзир бишен тудана гачмалы! Кәмахал гачарды, йөне аша бишип, мылкаранлары гачарды. Оларам гаты ере дүшенлеринде пытрар ятыберерди. Мүнүп иймесең, аңрыңа зат дүшеси ёк-ла!

Гурт бир гүн агасы Омарың гөзүне гүйдүшип, тудуң чүр депесине чыкды. Ол шонда гөрмедигини гөрди. Гумы алкымлап, золак болуп узалып гидйән обаның пытраңңы отуран гара өйлериниң түйнүгини гөрди. Магтым хусыдың секиз ганат өйи депеден серетсең, голайҗакда ялы болян экени. Ёгса, ол аралык, ылгап барянча, Гурды мазалыҗа соҗадарды. Бирден Магтым хусыдың япбашык телпеги гөрүнди. Ол үсгүрип, ардынып, мал ятакдан чыкды. Элиндәки пил билен сыгыр тезегини гөтерип гелшине, эшек ятагың гапдалындакы сары саман дүшелен ерде усул билен йүкүни дүшүрди. Гара тайхар от хантамачылыгы билен хынчгырды. Магтым хусыт сесини чыкарман, гара тайхарың сыртына пилиң еңсеси билен елмәп, ызына доланды. Ене ятага гирди, ене тезек йүкли чыкды. Гайдып гара тайхар хынчгырмады.

Инди көп гүнден бәри Гурдуң эҗеси Магтым хусыдың аялы билен оларың кечесини эдйәрди. Гүнортана деңич капас ичерде гүллейәрдилер, өйлән болса, ләш ялы агыр кечәни өл гамыша долап, тогаламалы болярды. Иң агыр ишем шолды. Хер гүн Омар гидип, эҗесине көмек берерди. Йүпүң бир гапдалында Омар билен эҗеси, бейлеки гапдалда-да Магтым хусыт билен аялы дурарды. Олар тайлы гезек ортада дүйрүлип ятан бир

гуҗак гамышы өзүне чекерди. Адамларың бу болшы илкилер Гурдуң гүлкүсини тутдурарды. Олар терслешип, бири бейлекисиниң элиндәкини алҗак болян ялыдылар. Эҗесиниң элиндәки йүпден япышып гүлерди, оюн этҗек боларды. Эмма эҗеси дагы оюндан элли бизар, сеслерини чыкарман, ортадакы гамыша доланан йүке кейпсиз гарап, ялтанман, тайлы гезек йүпи чекердилер. Маңлайдан шор дер акып, гөзе инйәрди. Магтым хусыдың йити гөзлери Гурда якымсыз гарарды. Чага онуң гара өрт йүзүне серетмәге горкарды. Эгниндәки дызына етеңкирләп дуран кирли биз көйнеги сува чүмдүрилен дек өл мыжжыкды. Балагының ики дызында-да элиң аясы ялы улы яма барды. Бу адамың гумда бир сүри гойны гезип йөр диердилер. Гурт ол махал сүриде нәче гойнуң болянды гыны билмесе-де, илиң Магтым хусыда бай диймегине гынанарды. Бай болса онуң йүңи көпдүр. Тә шол йүң гутарянча кече этҗек болсалар, онда эҗеси Магтым хусытларда ене көп гүнләп ишлемели болар. Гурдуң олара гидеси геленокды, эҗесине-де гитме диййәрди. Бир гезегем гиҗәң бир махалы горкуп оянды. Эҗеси деррев оны голтугына гысып, сув берди. «Нәмеден горкдуң, оглум!» диййип сорады. Хенизем бедениниң саңңылдысыны саклап билмедик чага нәмеден горкандыгыны айдып билмеди, хич зат ядына дүшмесе нәтҗек! Бирден Магтым хусыдың йүзи чаганың гөз өңүне гелди. Ол инди хасам бетер горкды. Эҗесине: «Чыраны сөндүрме» диййип ялбарды, самырда меңзеш тосламаларың арасында Магтым хусыдың адыны тутды. Шол гүнден башлабам эҗеси оны Омар билен өйде гойды.

Тудуң депесине чыкса-да, Гурдуң тудана ядына дүшмеди. Әхли үнси локгалыгы билен Магтым хусыда гитди. Эҗесиниң узынлы гүн өйде болман, агшам геленде-де ядавлыкдан деррев башыны яссыга гоймагыны чага Магтым хусытдан гөрди. Ол хәзирем гүрлемгүҗүк ялы өйүниң төверегинде айланып йөршүне, ожак билен ятагың аралыгындакы такыр мейдана язылан кечәниң гапдалында чоммалды. Кечәниң гыраларыны гысышдырып гөрди. Эли билен онуң йүзүни сыпашдырды. Ол дүйн эдилен кече болмалы. Оны эртир Гурдуң эҗеси билен Магтым хусыдың аялы биширер. Ярым салкын билеклериниң ашагында тогаларлар. Агшам геленде, ене эҗесиниң ики элем тә тирсегине деңич дым-гызыл болар дурар. Авусына чыдаман, хәлишинди үфләр отурар. Магтым хусыдың эҗесини көп ишледийәниниң себәбини чага бир затдан гөрди. Ол Гурды халамаярды. Онуң чукур йити гөзлериниң айылганчдыгыны!.. Хәзир Магтым хусыт йүзүни ёкары галдырайса, бада-бат тудуң үстүнде отуран Гурды гөрсе герек. Чаганың хезили болмады. Ювашлык билен дүшүп уграды.

Соңра телим йыл гечди. Магтым хусыдың гойнуны элинден алдылар. Ол бу урга чыдаман, йүрегини тутуп өлүп гитди. Көне оба тәзе посёлога гөчди. Гуртларам гөчди. Гүжүм ялы тегеленип отуран тут галыберди. Оңа хемме киши Җахан эҗә-

ниң туды диййәрди. Омар билен Гурт ызлы-ызына фронта гиденде, Җахан эҗе кәмахал тудуң саясында еке отурып огулларыны ёксурадып аглар экени. Гурт муңа өңем ынаныпды, хәзирем геплемән дуршуна, өз янындан ене бир гезек тассыклады.

Омар урушдан гайдып гелмеди. Җахан эҗе оны ятлап хиңленмәни чыкарды. Ик эгрип отурышына, узын гүн хиңленерди. Нәме диййәнини аңшырып болмаса-да, зарын оваз бирзейилли гайталанарды. Ядамазды, чай-наны ятдан чыкарса-да, хиңленмеги ятдан чыкармазды. Кәмахал ол өзүне айдылан сөзем эшитмезди. Гулагының аз-кем аграланлыгы үчин дәлди, айдылян сөзлер онуң дүнйәсине ятды. Ик эгирйән аялың дүнйәсинде өзи билен фронтда галан оглы Омар барды. Кәвагт иш эдиленде, адам гүйменҗе диййип хиңленип башласа, бу ерде терсинеди. Эсасы зат хиңленмекди, ик эгирмек болса диңе гүйменҗе үчинди.

Җахан эҗе игини алып, вагтал-вагтал хич кимден геңешсиз өйден чыкар гидерди. Онуң ёлы гөни туда тарапдыр. Барарды-да, ене игини эгирмәге башларды, хиңленерди. Инди онуң дүнйәсине Омардан башга хованып отуран тудам гирйәрди.

Җахан эҗе оюнлыга салан болуп:

— Көне юртдан маңа бир чатмаҗык дикип берседиң, оглум, шо тайда болар йөрердим, хемем туда гөз-гулак болардым — диерди.

Гурт хемишекиси ялы дымарды. Онуң дымҗагыны, асыл-ха разы болмаҗагыны, белки, Җахан эҗәниң өзем билйәндир. Шонуң үчинем оюнлыга салып айдярды. Эмма бу сөзлер ики тарапа-да чынды. Эҗесиниң Омар билен баглы ятламалар дүйнәсини өз хакыкы дүнйәсине өвренлиги Гурда аянды. Шол дүнйәде болса, онуң пикирине гөрә, Омарың чагалыгы, етгинҗеклиги эсасы орун тутмалы. Ол дөвүрем обадан сайланып отуран тут билен, көне юрт билен баглыды.

Соңра Җахан эҗәниң саглыгының угры болмады. Хиңленмеси галды. Орап башлан юмагыны долдурып билмеди. Гышы билен ятды. Яз чыкып, агачлар гөк саланда, даянҗак ялы этди. Башыны галдырды. Ики-үч гезек даш босага чыкды. Өңи билен көне юрда, гүҗүм ялы тегеленип отуран туда тарап серетди. Тудуң төверегиндәки текиз мейданда адамлар пытрап, ишлешип йөрди. Универсал трактор улы картаны бойлап, бәрлигине гелйәрди. Яңы үч гулак болан говачаның беҗергиси башланыпды.

Җахан эҗе туда гарап отурышына, ынҗалан ялы, улудан демини алып:

— Худая шүкүр...— диййди.— Хернә дегмәндирлер.

Ол хемише йүпек гурчугы үчин туды чапарлар диен горкы билен яшаярды.

Агшамлык ол Гурда: «Эгер эртир ыгал ягман дурса, көне юрда барып гайдайсак» диййди. Гурт разы болды. Йөне Җахан

эже адамларың оба гайдышан махалы экидиленини кем гөрмеди. Шонуң учинем оны эртири, гүнорта аракесме вагтында алып гитмек макул билинди.

Шол гүн Җахан эҗәниң ягдайы хасам ганыматлашды. Сүңңүне үйтгешик бир гүйч гелди. Өзи аяк үстүне галды, даш босага чыкып, Гурдуң гелерине гарашды. Гаррының хайышы билен гелни онуң башына тәзе гыңаҗыны богды.

Гүнорта болуп, адамлар оба тарап гайдан дессине, Гурт гапа эшек араба гетирди. Арабаң үстүне ики гат ёрган яздылар. Җахан эҗе «дик отурҗак» дийди. Онуң хер гапдалына ики яссык гоюп дик отуртдылар.

Гурт усул билен эшеги идип уграды. Араба ёлда тыкырдап, соңам говача хатарының арасына дүшүп, сессиз гитди. Гөм-гөк асманда екеже-де булут ёкды. Депә галан гүн ягырныңы гыздырярды. Вагтал-вагталам салкынҗак шемал йүзүңи сыпап гечйәрди. Яз отуна өртүлен илерки япыларың үстүнде обаның ушаклары гоюн бакярды.

Гурдуң гулагына эҗесиниң говушгынсыз сеси илен ялы болды. Арабаны саклап сорады. Эҗеси онуң сорагына үнс бермән, басык сеси билен гөвнүндәкини айдып, канагат тапды:

— Хернә дегмәндирлер...

Гурт өврүлен дессине, халыс дүшүш болан гарры гөк эшек йөрәп уграды. Таяк атым мейдан гидип, ене дурмалы болды. Бу сапар, догруданам, Җахан эҗе Гурда йүзленди. «Ерден бир гысым топрак алып бер» дийди. Гурт сесини чыкарман эгилди-де, гуран гумуң йүзүни пешәп, өлүне пенҗесини урды, гиң аясыны долдурып, эҗесине етирди. Җахан эҗәниң сандыраян бармаклары илки өл топрагы чаларак сыпады. Онуң рухы гачан йүзүне якымлы йылылык урды. Юмшак гумдан чүммүкләп алды-да, сары санач өртүлен ялы гуран аясында гойды. Соңам сыпалап, топрагы язды, ене алып, ене язды. Бирденем:

— Энайыдыгыны — дийди. Бу сес онуң гурсагында көпден бәри ятан ялы дуры, мердемси эшидилди. Ол аясындакы гумуң ичинден бир зат гөрҗек болян ялы сиңе-сиңе серетди. Гөзлери йителди. Ене бат алып гепледи.— Шу өл гума... шуңа.. меңем дерим аз сиңен дәлдир... Омар җаныңам...— Гарры довам эдип билмеди. Реңксиз юка додаклар титрәп башлады. Сыркавың бокурдагындан илки хыркылда меңзеш сес чыкды, соң бираз довамлы эшидилди. Ол хиңленйәрди.

Гурт эҗесиниң болшундан якымсыз аламат дуянам болса, алңасаман, өңкүси ялы хаял йөрәп гитди. Йити гүне йүзи бир гат гуран топрак агыр әдигиң ашагында чөкйәрди. Майдаҗа кесеклер овранып, ысгынсызҗа тозан галярды. Онуң дабаныың астында эҗесине энайы гөрнен топрак ятыр. Ол өлүмиң өң яныңдакы адама-да энайы гөрнүп билйәр...

Тудуң төверегине айланан чиле етип, гөк эшегиң өзи дуруберди. Гурт салкын сая дүшек язып, соңам эҗесини гөтерип, арабадан дүшүрди. Гарры дүшеге ченли гөтерип экидилмегини

ислемеди, өз аягы билен гитди. Зордан етди. Реңк-пети гачды, соҗап дем алдыгыча, күкреги ичине гидип барян ялы болды. Шонда-да башыны яссыга гоймады. Кем-кемден өзүни дүрседи. Бегенҗини аңлатҗак болян дек, Гурда гарап йылгырды. Эмма бу йылгырыш Гурт үчин эҗесиниң хемишеки йылгырышы дәлди.

Тудуң саясы салкынды. Яңы гүлүни дөкенсоң, онуң ашагы тозга сепилен ялы акҗарып ятырды. Адамларың аяк ызларам билдиришип дурды. Япраклар тәмизди, яшаҗыкды. Хенизем депеден бал арыларының овазы эшидилйәрди. Бирденем юваш шемал тудуң депесини шыбырдадып, ол овазы басярды.

Җахан эҗе ганы гачан юка додакларыны титредип, сеси чыкмаса-да, бир затлар геплейәрди. Ол хәзир якымсыз йителен гөзлерини тудуң ёгын дүйбүне дикди. Онуң середиши бүдүр-сүдүр галың габыкдан бир аламат гөрҗек болян ялыды. Соңам агаран тенинде гөк дамарлары билдиришип дуран инчеҗик элини иңңән непис зады сыпаян ялы галың габыгың йүзүнде усул билен гездирди:

— Хернә дегмәндирлер — дийди.

Ол келлесини яссыга етирди. Гурт онуң аягуҗына ёрган япды. Җахан эҗе тудуң ёгын, мердемси шахаларына середип ятышына халының етдигинден гүрлеҗек болды:

— Инди сувсамаз... худая шүкүр... төвереги говача... Гурт, сув бергин... нәче ичсе. Чапмасынлар... Омар гелер... онсоң чапдырмаз муны... Хернә дегмәндирлер...

Хайы гачып барансоң, Җахан эҗе улудан демини алды, соңам гөзлерини юмды. Гөзлер гайдып ачылмады. Тудуң тәзеҗе япраклары шыбырдап сес этди. Онуң ызынданам бал арыларының овазы эшидилди. Бу бахарың овазыды, эмма гаррының гулагы инди ол овазы эшитмеден дыныпды.

Тут гураманка, хич ким оны чапмага хыял этмеди. Хатда адамлар онуң гуран шахасынам айырмадылар. Омар гайдып гелмеди. Шонда-да адамлар туда зат диймеди. Гурансоңам ол үч йыл дурды. Ол инди төңңе. Гурт төңңе билен хошлашмага гелипди. Хошлашды. Эртир бу мейдан ялазы гөрнер. Чагалыгы билен, онуң сүйҗи хем аҗы ятламалары билен хошлашян ялы, бу пурсат Гурда агыр дегди.

Ол төверекдәкилериң йүзүне серетмәнем, гелен ёлы билен ызына гитди. Онуң ызында дуйгудаш гараян гөзлер билен били ёгын зынҗырлы төңңе галды. Гурт таяк атым мейдан ара ачанда, еңседен Машадың йити сесини эшитди.

— Ханы, гопарың!

Бу сөзлериң айдылышында ерликсиз хөкүм барды. Машат оны Гурда эшитдирҗек болуп бокурдагына зор берип айдандыр? Гуры төңңе үчин хөкүм нәмә герек? Ёк, эгер ол шу сеси билен Гурды сакларын өйден болса ялңышяр. Гең галмалы зат, хәзир ил арасында хемише айдылып йөрен роваят Гурдуң ядына дүшүп, оны өзүне бенди этди гояйды.

Бир махал учурсыз бир дайхан адам яшанмыш. Дер дөкүп, ерини оңат беҗеренсоң, йылың-йылына говы хасыл алыпдыр. Янкы дайхан халыс гаррапдыр. Башы өлүм яссыгына етенде, огулларыны дашына йыгнап, шейле диенмиш: «Мен өлйән, өзүмем сизе уммасыз көп байлык гоюп гидйән — дийипдир.— Эгер агтарыберсеңиз, бир үзүмиң дүйбүнден уллакан хум чыкар. Хумуң ичи гызылдан долудыр. Ким агтарып тапса, байлыгам шонуңкы болмалыдыр».

Гарры дайхан җан берипдир. Огуллары шол гүнден элине пил алып, гызылың гөзлегине чыкыпдыр. Үзүм дүйплерини агдар-дүңдер эдипдирлер. Гөмүлги гызылы тапмандырлар. Оңа дерек уммасыз көп хасыл алыпдырлар.

Нәме үчиндир, өлүм яссыгында ятан гоҗа дерек эҗеси гөз өңүне гелди. Арабаның үстүнде гуран аясына топрак язып, роваятдакы гоҗаның сөзлерини Җахан эҗе гайталап отуран ялы болды.

Тракторларың сеси чыкан дессине, Гурдуң әдими тогтады. Гаңрылып, ызына серетди. Томаша билен төңңә гараян чагалары, улулары, четде серенҗам берип элини галгадян Машады гөрди. Ики трактор бат алып дызады. Төңңе ыраң атды. Янадан дызадылар. Турбалардан гара түссе галды. Оларың болшы агыр йүкүң астында зора чыдаман, лагырдаян дүелери ятлатды. Ериң астындан готурды эшидилен ялы болды. Төңңе яныны ере берди. Әпет көклер хачҗарышып гөрүнди. Чагаларың шовхуны эшидилди. Соңам бирден үмсүмлик аралашды. Олар ене узакда дуран Гурда гарап дымдылар. Хамала, этмишлери үчин ондан өтүнч сораян ялыдылар.

Гурт адамлара гахар этмеди. Диңе эҗесиниң өңүнде өзүни гүнәкәр этди. Эгер хәзир ол дири болан болса, нәме җогап берерди. Тудуң махалындан өң гураны үчин гүнәни топрагың үстүне йүклемелими? Топрак! Ол хич махал өлмейәр, диңе аҗыгяр, сувсаяр, кеселлейәр. Топрак өлмейәр, ол гүнәкәрем дәл. Гурт арабаның үстүнде отырка, эҗесиниң айдан сөзлерини ятлады. «Тәсиндигини». Топрак хемише тәсин, эмма тут махалындан ир гурады. Оны топракдан айрып зыңдылар. Муңа адамлар гүнәкәр, Гурдам гүнәкәр...

Тракторлар әпет төңңәни сүйрәп, оба тарап гайтды. Адамларам гайтды. Тудуң еринде болса әпет чукур гаралып галды.

Машадың гөркезмеси билен төңңәни гетирип Гурдуң гапысына ташладылар...

ИКИНҖИ БАП

Ериң гөвсүнден согурылан әпет төңңе Гурдуң гапысында бәш гүн ятды. Алтынҗы гүн оңа хырыдар тапылды. Шәхерден гелен сүңклек, агажет адам геплемсек экени. Ол Гурдуң йүзүни галдырман гашыны чытып отурышындан ховатырланан болса герек, оны ырмак үчин ялбарыҗы әхеңде бир гиден сөз

айтды. Шулар ялы көне тут төңңеден ширин мукамлы телим дутар ясап болярдыгыны азындан бәш өвре тассыклады. Комбинатың мөхүми үчин Гурда йүз тутяндыгыны өвран-өвран гайталады. Гурт бир отурышындан сарсман жогап берди:

— Боля, ал-да гидибер.

— Онда алшык-чалшык эделиң. Биз төңңә дерек сизе ики куб тагта берип билжек. Эгер разы болсаңыз, эртириң өзүнде тагта сизиңки, төңне-де бизиңки болар. Ненең?

Шәхерли мекир йылгырып, өз теклибиниң бада-бат уналжагына ынам билен гаращды. Гурт ховлукмады. Маңлайының йыгырды өңкүденем көпелди. Улудан дем аланда, бурнуның дешиклери сес этди:

— Мен төңне билен сөвда эдйән адам дәл — дийди.— Ахыры дутара яраса, боланы шол.

Шәхерли гыссанды.

— Нәме-де болса, мен мугт алып гидибилмен. Валла, хакым ёк. Менем хөкүметиң ишини эдйән.

Гурт бир салым сәгинди. Соңам:

— Шо тагта диййәниңи бермесең, онжак дәл-ов — дийди.— Онда сен бир зат эт. Тагтаңы быргадың дүшелгесине элтәй. Барыбир, томус үчин теләрлик тагта герекди.

— Ине, мунуң башга геп.

Шәхерли турмакчы болды. Гурт оны көчә ченли угратды. Ызына өврүленде, гырада ятан төңңәни гөрди. Онуң әпет көклери гаралыпдыр. Хәзир ики саны чага шол гаралан көклере дырмашып, ойнап йөрди. Гурт чагалара лак атмады. Чагаларам оңа үнс бермеди. Гурт агдарылан пил ялы болуп ятан төңңәниң аладасыны этди. Догрусы, ондан дутар ясалжагына бегенди. Дутар халк үчин мукаддес зат, той-томашаның ярашыгы. Оны хер бир өңъетен агачдан ясамаярлар. Муны гөр, эййәм шәхерден идәп гелдилер. Бу гөдеңси агач дутара өврүлип, ене адамлар билен болмалы. Ол өйден-өе ашып, элден-эле гечер. Гайгылы, шадыян мукамлар билен адамларың гулагыны гандырар. Гурдуң калбында хемишелик галан ятламалар, белки, шол мукамлара сиңер гидер. Бу кесерип ятан агачдан иңңән говы дутар ясарлар, биринем дәл, телимсини ясарлар. Эгер Гурт саз чалып билйән болсады, онда ясалжак дутарларың илкинжиси мениңки болсун диерди. Онда обадашларыны өйүне йыгнап, узынлы гиже саз чалып берерди. Оларың ичинде шадыянам болар, гамлысам. Дурмуш нәхили болса, Гурдуң дөретжек мукамларам эдил шонуң ялы боларды. Адамлар ол мукамлары диңләп, шейле бир зада гөз етирердилер: гожа даргт билен адамлары бирлешдирйән меле топрак. Шол топрагың арассалыгы адамларың арассалыгы, адамларың арассалыгы топрагың арассалыгы. Ханы, диңлемежек болуп бир гөрсүнлер. Вах, Гурт сазанда болан болсады, онда шейле бир мукам чаларды, ол хенизе деңич эшидилмедик мукам боларды. Ол мукамы диңе Гурт чалмалыды, өзем шу тутдан ясалан дутарда чалмалыды.

Себәп оларың икисем шол мукамда беян эдилҗек ваканың шаядыды. Ене бир шаят барды. Олам топракды. Топрак хемме задың шаяды. Эмма, арман, ол геплемейәр. Онуң дилине дүшүнмек адамларың боржы. Топрак хемме эдилйән зада чыдамаяр. Мунуң шейледигини Гурт ятлама мукамының үсти билен обадашларына айдып берерди вели... ах, Гурт сазанда болан болсады!..

ЯТЛАМА МУКАМЫ

Энтек дутар ясаланок. Шәхерлиниң яңы гарасы йитди. Энтек әпет төңңе Гурдуң гапысында кесерип ятыр. Хәзир онуң ёгын көклерине чагалар дырмашып ойнаяр. Дутар болмаса-да, мукам чалынмаса-да, ятлама Гурдуң калбында. Онуң еке-тәк шаядам кесерип ятан әпет төңңе.

Кырк икинҗи йылың язы. Омар фронтдады, кәмахал хаты гелйәрди. Заман агаңам оглы фронтдады, йөне инди үч ай бәри ондан хат-хабар ёкды. Онуң ызында үч чагасы билен гөрмегей гелни галыпды. Чагалары яшды, иң кичисиниң голайда бир яшы долупды.

Гурт Заман ага билен язлык бугдай экйәрди. Ики адам, бир җүбүт өкүз, бир көне плуг барды. Тохумы хер гүн өлчәп берйәрдилер. Тохум сепйән Заман агады. Яшы алтмыш бәше сер уран гоҗа гаррапды. Гатаңсы дамарлак эллери саңңылдаярды, йөне гаррадым диймезди. Гаррылыгы боюн алманың махалы дәлди. Гурт шонда-да плугың сапыны Заман ага бермезди. Гоҗа гахарланарды, кәмахал тутуш гүн Гурт билен геплешмәнем гезерди. Геплешмесе геплешмесин, Заман агаң өкүзиң ызында герҗешип йөренини гөрүп, барыбир онуң дынч алҗак гүманы ёк. «Ондан өзүм баркам бир гоҗаны хорламайын, ядатмайын» диерди. Ынха, хә диймән, фронта гитмели боларын. Онсоң, мегерем, бу агыр иш гоҗаның өзүне галар. Оңа ченли тохум сеп, чай гайнат, аракесмеде өкүзлериң от-иймине серет. Агыр ишлери Гурт оңар. Вах, бу затлара өзүңем Гуртча дүшүнйәнсиң-ле, гоҗа!..

Бир гүн аракесмеде Гурт арпа чөреги билен чай ичип отырка, Заман ага халтаның дүйбүндәки бир богдак тохум бугдайың агзыны ачды. Атың диши ялы гушгурсак ак дәне гоҗаның галың аясында сечеленди. Ол бугдайың йүзүни сыпады. Соңра гысымына гысды, ене сыпады. Бирденем пышырдап:

— Садагасы болдугым, бүем ят болуп баря — дийди. Яшулының ягдайына дүшүш Гурт оңа гөвүнлик бермәге ховлукды:

— Сәхел гайрат эдилсе, ынха, барам гечер, бишикчилиге бир етилсин.

— Шейледир өз-э — дийип, Заман ага дымды. Ене ак бугдайы аясында ойнады отурды. Гурт гоҗаның ягдайына дүшүнйәрди. Машгаланы эклемек аңсат дәлди. Майда чагалар уршуң

дөреден габахатчылыгыны нәбилсин! Олара ислән махаллары чөрек бермелиди.

Заман ага бирден еңлес дем алып дикелди:

— Сең янкы айданың бичем дәл, Гурт — дийди.— Хернә бишикчилиге ченли илат барча бела-бетерден дынаяды-да. Галың бенде:

Ере урдум палтаны,
Агзы гызыл халтаны,
Ерден бир оглан чыкды
Улы илиң солтаны.

дийипдир. Бизем-ә шо ниет билен экйәндирис. Бе, би гурбаны болдугыма тай гелҗек зат болмаҗак экени.

Шу сөзлерден соң Заман ага халтадакы бугдая хасам умытлы гарады.

Гоҗаның аладасы гүн-гүнден артды. Узынлы гүн бөврүни диңләп гечирйәрди. Гурдуң гөвнүне болмаса, ол барха кичелип, били бүкүлип барярды. Аз геплейәрди. Оглундан хат-хабар гелмәнсоң, шонуң пикирини эдйәндир дийди. Етмезлик болса диңе онуң башында дәлди.

Тудуң илери дүйбүндәки атызы сүрүп йөркәлер, Заман ага ир икиндин өйүне гайтды. Гурт тә гөз багланянча ишледи. Улы атызы сүрүп гутарды. Эртир ирден Заман ага шүдүгәре тохум берер вели, барана басып, малалаймалы болар дийди.

Эртири ише геленде, Гурт гөзүниң гөренине ынанмаҗак болды. Агшамкы сүрүлен ере барана урлуп, малаланып, теп-текиз эдилипдир. Заман ага өкүзлери боюнтурыкдан яздырып, тудуң дүйбүне гетирипдир, өңлерине саман дөкүпдир. Өзем бәш әдим гапдалда ер дырмалап отыр. Гурдуң берен саламыны алып алман:

— Җанаверлере дем берләйсе — дийди.

— Ол-а говы вели, яшулы, би нәме? Мунсузам сениң йүкүң етйә, Заман ага, өзүм эдердим-дә.

— Агшам ортанҗымыз аглап, тей укымы гачырайды. Онсоң, гел-ай гымылдайын-ла дийип гайдыбердим.

— Җаны сагмы өзи?

— Сагдыр-ла...

Яшулы отурышындан гозганман дымды. Агыр алада билен демини дартды, ене гума нәбелли чызыклар чызып, бозуп, ене чызып башлады.

— Мен онда саңа бир чай гайнадып берейин, Заман ага.

Гоҗа җогап бермеди, йүзүнем галдырмады. Тә чай гайнап, өңүне гетирилйәнчә шейдип отурды. Гурт бугарып дуран чайлы кәсәни узаданда, гөвүнсиз алды. Нәме үчиндир, хәлиден бәри еке гезегем Гурдуң йүзүне гарамады. Бирденем били гушалан донуның голтугындан солак яглык чыкарып, онуң гатыны ачмага отурды. Эли өңкүденем бетер сандыраян ялы гөрүнди. Яглыгың ахыркы гатында эл ялы чөрек бар экени. Өзем ак бугдайың чөреги. Йүзи гоңрас юкарак чөрек. Өңи билен онуң якымлы

ысы Гурдуң бурнуна урды. Ил арасында шейле бир гүррүң барды. Бир махал бир өтегчиден: «Дүнйәде иң ыслы зат нәме?» дийип соранларында «Тамдырдан яңы чыкан чөрек» дийипдир. Уруш башланалы бәри ол ыс обадакыларың бурнуна гитдигиче сейрек дегйәрди.

Заман ага чөреги Гурда узатса-да, йүзүни галдырман узатды. Кесесинден серетсең, межбур эдилене чалым этди:

— Ал, огул, ий шуны.

Гурт алада галды, яйданды:

— Таңрыялкасын, Заман ага...

Гожа голы ядан ялы бираз сесини гаталдып:

— Алсана — дийди.

— Ишдәм ёк, таңрыялкасын, Заман ага. Ушаклар ийсин.

— Ушаклар пайыны иендир, ал.— Гурдуң махалы билен эли узамады. Шонда гожа габагыны галдырып, агы көпелен гөзүни якымсызлык билен гаршыдашына дикди.— Ал дийленде, алаймалыдыр.

Эл ялы юмшак чөрек Гурда гечди. Агыз салансоңам ювдуп билмән, эсли отурды. Яшулының болшуны халамады. Хәзир сорамагада чекинди. Кәседәки чай буза дөнди. Юмшак чөрегиң тагамынам билмеди, соңабака онуң ысынам алмады. Чейнемесинем гойды, өңки чейнәнинем ювутмагы унутды. Алланичикси болуп габат гаршысында отуран Заман ага гарады. Гожа гымылдаман отырды. Онуң дулугындан сырыгып гайдан яш ак сакгала синди гитди.

— Заман ага, эйгиликмидир?

Гожа геплемеди. Хесрет билен башыны атып, бурнуны чекди вели, гаңшыравукда дөрән сес аңсыз титрәп эшидилди.

Үч гүн гечди, гожаның бир болшуды. Бәш гүн гечди, гожа өңкүденем бетер дымды. Ол өз дүнйәси билен яшады. Эдйән ишинем үнс бермән, диңе өңден өвренен эндиги боюнча эдип йөрен ялы гөрүнйәрди. Гурт гожаның дүнйәсине аралашмагың эбетейини тапман көсенйәрди.

Ене бир хепде гечди. Ирки экилен атызлардан темен ялы дүртелишип, бугдай гөрүнди. Гурт дагы хенизем экип йөрди. Олар инди тутдан гайрадакы инсизже картада ишлейәрди. Ики гүнден соңам Заман агалара якымсыз хабар гелди. Оглы фронтда вепат болупдыр. Хат гелмеси галан учурларында вепат болупмы я-да голайдамы, билйән адам ёкды. Хатда-да язылмандыр. Онуң билен хич ким гызыкланжагам болмады.

Заман ага үч гүн ише гелмеди. Гапысындан галман, оглуның патасыны алды. Гелене аят окап берәймесе, геплемеди. Дөрдүнжи гүнем ене иши чыкды. Тутдан илердәки экилен атызлар эййәм гөк салыпды. Ол гелшине, угрубир шол гөк мейдана тарап уграды. Көне салмадан сүйренип гечди. Он-йигрими әдим йөрәбем сакга дурды, гозганмады. Йүзи илери болансоң, болуп дуршы намазлыгың үстүндәки адама чалым этди.

Онуң өңүнде эсли мейдан гаралып ятырды. Ол мейдана-да мала басылыпдыр. Кәерде ожагың ичи ялы ере бугдаям битипдир. Йөне олар жуда сейрек боланы үчин тутуш мейдан гаралып гөрүнйәрди.

Заман ага гөни ызына дөнүп, туда тарап гайтды. Тудуң дүйбүнде Гурт гарашып дурды. Гожа ысгыны гачып барян ялы сожап гелшине, чоммалып отурды, йүзүни галдырмады. Бирденем:

— Гурт, ханы отур янымда — дийди. Гурт онуң габат гаршысында отурды. Заман ага шонда-да геплемәге алңасамады. Сандыраян томпы бармаклары майдажа кесеклери ызлы-ызына оврадярды. Гурт гожаның йүзүне гарады. Галың габаклар онуң гөрежини гизлесе-де, йүрегиндәки ховсала барха гөзилгинч болуп барярды. Йүзи гаралдыгыча, сакгалы ак гөрүнйәрди. Йыгыртлар гүрелипдир.

— Уршам урушдыр вели, оглумың ажалына себәп болан өзүм.— Ол бурнуны чекип, агыр башыны яйкады. Эмма сеси ёвуз, гахардан долы эшидилди. Гурт алңасады:

— Бей диймәң, Заман ага.

— Ичиңе салып гезерден чөкдер болды. Худайың өңүнде-де, бендесиниң өңүнде-де улы гүнә этдим. Жезамам алдым. Сен нәхили дүшүнсең, шо хили дүшүн, Гурт, йөне оглумың багтыны ятыран өзүм. Топрага хыянат этдим. О ериң гаралып ятышына бир серет.— Ол лаңңа аяк үстүне галды. Бирденем гөзи гараңкырап, дуран еринде ыранды. Гурт онуң ягдайыны дуймады. Гожаның айдян сөзлерини кынлык билен диңләп, йүзүни ашак салып отырды. Ол гожа галанда-да галмады. Ол хәзир фронты күйседи. Онуң айылганчлыгы, ховпы барада-да пикир этмеди. Диңе гожаның шу махалкы болшуны сынлап отурмадан башга дүнйәде агыр задың ёкдугына ынанды.

Заман ага көшешмеди:

— Садагасы болдугымың гаралып ятышына серет. Барам мең харамылыгымдан. Ахыр яшда бет иш этсең, гурбаны болдугымың газабы эйменч болжак экени.

— Өзүң барада бейле күпүр геплемек гелшиксиз болмазмы, яшулы?

— Гелшиксиз иш этсең, болмаз. Сенем оңармадың, Гурт. Шо гүн телек иш эдипсиң диймедиң.

— Заман ага, сен нәмәң гүррүңини эдйәң?

— Ат ойнатма, йигит. Шо ериң нәме себәбе гаралып ятаныны билеңокмы? Бир дөвүм ак чөрег-ә ийәймедиң өзи. Иймедиң, говы этдиң, Гурт, ёгса сенем...— Гожа ене чөкди. Гурт үчин инди бар зат дүшнүклиди. Эмма бирбада нәме диййжегини билмеди. Яшулының этмишини язгармагам ядына дүшмеди. Диңе агыр пурсатың чалтрак гутарарыны иследи. Гожа небси агырды. Ол йыгрылып отурышына, Гурдуң гөз өңүнде барха кичелип барярды. Шонда-да гепледи:

— Билйәнсиң өйдүпдим — дийди.— Шо дөвүм чөреги иймедиң,

говы этдиң. Илиң ырсгалыны чагалара-да ийдирдим. Оларам гүнә гойдум. Хернә, хеммеси диңе мениң башыма дүшдүги болсун-да. Чыдамадым, Гурт... Чыдар ялы болдумы? Ортанжымыз тас өлүпди. Ак чөреги дадайсын дийдим. Ери, саңа айдамда, тапмазмыдың дийсене! Эртири гелии айдаянам болсам болжак экен-ә. Ханы, топрагы алдадып болямы! Холха, гаралып ятыр. Гөк майса болуп отурмалы ере бир серет.— Ол ахмыр билен башыны яйкады вели, габа телпек икияна ыраң атды. Кичелен йүзи дызларының арасында гизленди. Телпегиң ашагындан дүшнүксиз иңңилди эшидилди.— Илиң ырсгалы билен топрагың ырсгалы бир болармыш. Иле хыянат эдибем оглумың башына етдим.

Гурт геплемән еринден турды, инжигини япман дуран келте балагының гумуны какышдырды. Соңам:

— Бейдип отурма, йөр, гидели, Заман ага — дийди. Гожа гымылдамады.— Гайтадан экерис вели, худай гүнәңи гечер.

— Бирдем гайра гоймалы, оглум. Шо ер гаралып ятса, мен би мейдана аяк басып билмен. Тохумынам тапарын, еринем өзүм сүрерин. Сен ёк дийме маңа, Гурт. Шейдип гүнәми ювамда-да аз дәл, топрагың өңүндәки гүнәм учурсыз агыр боландыр.

Ине, ятлама мукамы яшулының шу сөзлери биленем гутармалыды. Оны шол махал Гурт билен биле гапдалдакы тудам, топрагам эшидипди. Шондан бир йыла голай соң, Гурт фронтдака, Заман ага дүнйәден өтүпдир. Белки, ол тә өлинчә өзүни топрагың өңүнде языклы хасап эдендир. Оны топрак билен шу ятан төңңе билмели. Тудам гожа ялы өмүр танапыны гутарды. Диңе топрак яшаяр, ол хич махалам өлмез. Тут агажындан ясалжак дутарда чалынжак мукамы өңи билен яңкы ятламадан башламалы. Ол мукам гожаның ахмырлы сөзлерини адамлара етирмели. Хөкман етирмели! Гурт инди онуң еке-тәк шаяды болуп галды. Хава, ене топрагам шаят. Ол хемишелик шаят. Йөне ол гепләп биленок. Оңа дерек хәзир Гурт геплемели...

Гурт төңңә гарап дуршуна:

— Хөкман, геплемели — дийди.

ҮЧҮНЖИ БАП

Гыш дүшсе-де, хова ончаклы совамады. Шонда-да дүйн өйлән асманың йүзүни гара булут өртүп, шемал сован дессине, кәбир адамлар гечен гышың газаплы совугыны ятлап, үлпетиң гайталанмагындан хедер этди. Байрам гечен гыш барада газетлерде чап эдилен маглуматлары ятлады. Ашгабадың өзүнде жеми етмиш гүн аязлы хова сакланыпдыр. Амыдеря галың буз гатлагы билен өртүлди. Дашховуз тарапларда серчелер учуп билмән, доңуп галыпдыр. Сегсенден гечен гожалар бейле агыр гышы мундан өң гөрендиклерине гүвә гечип билмеди. Үзүмлери агажы билен совук алды, яз чыканда, нар агачларының япракламажакдыгына гөз етирип, олары дүйбүнден чапып зындылар.

Ирден пыядалап көчә чыкан Байрам хованың майыллыгына бегенди. Узынлы гиҗе ягыш ягыпды. Онуң сиңңитли шыбырдысына гулак асмак, узакдан довамлы эшидилйән сүйҗи мукам ялы якымлыды. Майыл ягыш ериң хоштап ысыны гөтерип, бахары ятлатды, улы ховлының ичине сапалы асудалык гетирди.

Байрамың гөвнүне шәхериң асудалыгы көп дережеде онуң арассалыгына баглыды. Онуң үчин Ашгабат ховасы тәмиз, көчелери гиң, арасса шәхерди. Яз чыканда, ол хасам гелшигине гелйәр. Белент болмадык яйбаң шәхер дуры асман билен утгашып, гөм-гөк лыбаса бүренйәр. Тәмиз япраклара гарк болан чыралардан тротуарлара дүшйән солаксы ягтылык төвереге айратын бир пынханлык хәсиетини берйәр.

Байрам шәхериң меркезинде, онда-да Азатлык проспектиниң ики гапдалыны тутуп дуран эдара җайларының агшамларына гаралып гөрүнйән пенҗирелерини унамаярды. Гараңкы пенҗирелер шәхере асудалыкдан башга-да бир хили тукатлыгам берйәрди. Соңкы махалда проспектиң угрундан кафелериң, томаша җайларының ачылмагыны, театр билен янашык секиз гат «Ашгабат» мыхманханасының бина эдилмегини Байрам бир махал ымаратчылар тарапындан гойберилен нәсазлыгы дүзетмек үчин эдилйән сынанышык. дийип дүшүнйәрди.

Ол мыхманхананың өңүндәки гиң мейдана дүшүп, театра тарап йөнелди. Ат гайтарым мейдана бетон плиталарыны дүшәп чыкыпдырлар. Байрам өңки сапар шу ерден геченде, иш довам эдйәрди. Шонда архитекторларың бу пикирини унаманды, хәзирем унамады. Ол, умуман, Ашгабат ялы ыссы шәхерлерде мейданчалара бетон билен асфальтың дүшелмегини халамаярды. Томсуң җокрама ыссысында узаклы гүн гызан даш агшам салкын дүшенде-де махалы билен сованок, юмшан асфальтың якымсыз ысы хапылап бурнуна уряр, бейниңе тәсир эдйәр. Мейданчалара гүл экмели, арадакы ёдаҗыклара болса майда чагыл дүшемели. Шейле эдилсе хем-ә тәмиз хова, хемем гөзеллик болҗак. Агыр бетон дүшелен мейданың яланачлыгындан тәмизлик, гөзеллик агтарян адамлар билен җеделлешеси гелип, телим сапар макала язмак нифти билен элине йөрите галам алыпды. Йөне хер сапар оны башламан гоюпды. Догрусы, чекинйәрдн. Хәзирки дөврүң ымаратчыларының тилсимлерине гөвнөҗай белет болмансоң, олар билен җеделлешмәге чекинйәрдн. Кимдир бири онуң ислегине дүшүнмек ислемән, оны түнтлүкде айпласа, я-да хич ким сесленмәнсоң, онуң пикири чуңңур гуя даш атылан ялы йитип гитсе, Байрамы шахыр хөкмүнде танаян, хорматлаян окыҗының өңүнде абрайының ненеңси болҗакдыгыны алада эдип, ене галамыны гойярды.

Егса өзи архитектор болса, мыхманхананың җайыны театрың гапдалындакы дарышганлыга сокмаҗак ялыды. Ики җай стиль тайдан бүс-бүтин айрабашгады. Онсоңам, инди театрың җайының өңки белентлиги йитипди. Секиз гат бетон җай оны басярды.

Мыхманхананың өңүндәки бетон ахырлара нирედендир бир ерден топрак гетирип, гүл отурданың билен даш мейдан тебигата байлашмаярды, гайта онуң яланачлыгы хасам гөзе илгинч болярды. Шол яланачлык болса, гапдалдан гечйән баглы проспекти белли бир дережеде гарыплашдырярды. Калбында шейле пикирлериң барлыгына гарамаздан, хәзир Байрам аркайынлашды. Иш эдилипдир, инди оңа нәразылыгыңы билдирип йөрмеги ерликсиз хасап этди.

Ол көвшүни өл этмежек болуп, мейданчада бөлек-бөлек ятан ягыш сувуның айманчажыкларының арасы билен аяк басжак ерини өңүнден пейләп йөреди. Бирденем ыгал сувуның топрага сиңмән, галың бетоның үстүнде көлжерип ятышына гынанды. Ягышдан ганан меле топрагың якымлы ысыны күйседи.

Байрам мыхманхана билен деңешдиренинде театрың аграс гөрүнйән жайының өңүндәки белент басганчакдан ховлукман галды. Ики сүтүниң арасындан гечен дессине өңдәки агыр гапы ювашжа ачылып, ич босагада сырдам бойлы адамың йылгырян йүзи гөрүнди. Ол театрда хожалык ишини алып барян адамларың бириди. Байрам оны якындан танамаса-да, онуң ишине иңңән чулум хем башаржаң адамлыгы хакында телим сапар өвгүли сөзлер эшидипди.

Сырдам адам өңки дуран еринден ярым әдим чемеси ыза чекилип, Байрамың гапыдан гирерине гарашды. Соңам аякларыны жүп тутуп, чаларак тагзым билен башыны эгди-де, гадырлы гөрүшди. Сыратына, сыпатына гелшип дуран ёгнасдан юмшак сеси херекети билен утгашып рахат эшидилди:

— Сизе гарашып отырлар, Байрам Мәммедович!

Ол Байрамы томаша залына ченли угратды. Босагадан ичери әтләнде, өңи билен сахнаның гапыдан дашлыгы Байрамы хайран этди. Бу хашамлы, белент залда отурып, көп оюнлара томаша эдипди, дабаралы межлислере, агшамлара гатнашыпды, йөне мәрекәниң көплүги, өңдәки хатардан хормат билен берилйән орун, мундан өң оны сахнадан бейле дашлашдырманды. Хемише театра геленде, нәхилидир бир дабаралы ягдайы дуймак эндиги хәзир онда дөремеди, гайта бошлук, якымсыз совуклык дуйды. Махмал отургычларың хатарына матадан бүтеви өртүк гейдирипдирлер. Байрамың гөвнүне болмаса, шу махал шол өртүги сыпырып ташласаң, залың ичи гиңәп, сахна голайлажак ялы болды.

Сахна тарап эңңит болуп песелип гидйән хатарларың гутарян еринде гойлан кичижик столуң башында гаршыма-гаршы ики адам отырды. Аралыкда гойлан үсти телпекли чырадан оларың йүзүне ягты дәл-де, көлеге дүшйәрди. Байрам Жапар Мейдановичи бада-бат танады. Ол говшуран голларыны күкрегиниң үстүнде мәкәм тутуп отырды. Бойнуны есерлик билен бир тарапа буруп, гаршысындакы улы сачлы йигиде үсташыр середйәрди. Онуң бу болшы чакданаша важып болмагы күй-

сейән кәбир адамларың сурата дүшенлериндәки эдйән херекетине чалымдашды.

Бирден Байрамың гөзүне Җапар Мейдановичиң отуран ери инңән песде гөрүнди. Олара тарап йөрәнде, белент япыдан дүшүп гелйән ялы болды.

Олар эл гысып гөрүшди. Җапар Мейданович ховлукман, Байрам билен улы сачлы йигиди танышдырып:

— Режиссёр, шу театрың режиссёры — дийди. Онуң бу сөзлери айдыш әхеңинден Байрам әсгермезлик дуйды. Мундан башга-да Җапар Мейдановичиң люстрадан арам дүшйән ягта чаларак ялпылдап гөрүнйән гиң маңлайында ики саны узын йыгырт гөрүнди. Режиссёр оңа ярамадык болара чемели.

Байрам шол аралыкда аяк үстүнде дуран хортаң йигиди сынлады. Онуң йүзи агарып, габаклары елленипдир. Укусызлыгың, ядавлыгың дердини чекйән улы гөзлери акыллыды. Ол өзи барада Җапар Мейдановичиң «зехинли, башарҗаң» диен ялы сөзлерден дүзүлен гысгаҗык тарыпнамасыны бираз гаш чытып гаршылады. Соңам хөвессиз йылгырып, Байрама йүзленди:

— Бу сөзлере ынанмак хөкманам дәл — дийди.

— Себәби?

— Яшулы билен гөни ярым сагат мундан өң танышдык.

Җапар Мейдановичиң маңлайындакы ики йыгырт хасам чуңалды. Ол гөни Байрама тарап өврүлип, аладачыл сыпата гирди;

— Баш режиссёрың өзи хөвес эдйәди, арман иши чыкайды. Өтүнч сорады. Министр чагырыпдыр. Ери, боляр, бизе хәзирликче бир режиссёрам етерлик. Ирден бимаза эдип, сени чагырып йөрен мен. Байрам, серет шу зала!— Җапар Мейданович хашамлы диварларың йүзүндәки сүтүнлиҗе ики гат ложалара башдан-аяк середип, дуран еринде өврүм этди. Залың гүммез шекилиндәки депесине ченли белент бошлугы сынланда, голларыны герип, шол бошлугы гуҗагына гысмага тайын гөрүнди.— Серет! Шу залда тутуш бир агшам диңе сениң гошгуларың, сениң сесиң яңланмалы. Окап башларсың вели, билйәңми, нәме болар!.. Хатар-хатар отуран адамлар доңуп галар. Гутараңда нәхили болҗагыны хәзирден гөз өңүне гетирйән. Бүтин зал еринден туруп чапак чалар. Өңденем, гапдалданам, хол депеденем. Гүввүлди, шовхун... Суратчылар, кино, телевидение. Бар ер эййәм хабарлы, тайяр дурлар. Шейле гечмеҗек болса, ондан агшам болмаз. Поэзия — бу дабара, поэзия — шовхун! Үмсүмлик прозаның иши.— Ол ене Байрама серетди.— Сениң везипәң шу зал билен өвренишмек. Хәзир онуң буҗагаз үмсүмлигинден чекинмегин. Хәзир совукдыр. Ичине мәреке гирип башлар вели, йүрегине сөйги оды аралашан зенан машгала ялы йылгырып ограр.— Җапар Мейданович өз сөзлерине гүлди. Ики саны улы алын дишини махалы билен йыгнап билмеди. Соңра онуң ыкҗам гөвреси еңиллик билен сахна тарап

өврүлди. Ишжең сыпатда элини сахнаның саг бурчуна узатды.— Шол ерде трибуна дурмалы, ненең гөрйәң? Мен-ә герекмикә дийййән. Маяковскем трибунадан окапдыр. Ортада стол, үстүнде-де бир чемен гүл дурар. Кимлериң отурҗагы энтек белли дәл.

Режиссёр онуң сөзүни бөлди:

— Поэзия агшамына бейле ресмилик нәме герек?

Җапар Мейдановичиң маңлайында ене бада-бат•ики узын йыгырт эмеле гелди.

— Мен оңа хормат дийип дүшүнйән. Херки йыгнанышыгың президиумы болмаса, гелшиксиз болар, ягшы йигит. Байрам, сенем гөвнүңдәкини айдыбер. Айт, белки, ресмилик саңа-да яраян дәлдир?— Ол «ресмилик» сөзүне айратын әхмиет берип айтды.— Режиссёр йигит халамаса-да, мениң үчин-ә башлы--баратлыкдан ресмилик говы. Ресмилик-тертип, ресмилик-хормат.— Җапар Мейданович кесгинлик билен пикирини җемледи.— Диймек, стол дурмалы, өртүги гызыл бегресден болсун. Инди, йигит, йөр, сен маңа трибунаны гөркез. Кичисини дәл, улусы болмалы сизде, гыралары хашамлы... Байрам биз хәзир доланяс.

Бош залда Байрамың еке өзи галды.

* * *

Байрам театрдан чыкып гайдансоң, ёлбойы Җапар Мейданович барада пикир этди. Бош зал, гиң сахна, режиссёр йигит — бары бада-бат ятдан чыкды. Хәзир ол бу адам билен диңе шу гүн таншана дөнди. Өңки затларың бирем ядына дүшмеди. Ене режиссёр йигидиң өңүнде гол говшурып, онуң айдянларыны совуклач диңләп отуран адамы гөз өңүне гетирди. Гөң өңүне гетирдигиче-де, ол Байрама нәтаныш гөрүнди. Үч ай мундан өң, хас догрусы, Җапар Мейданович Союза ише гечмәнкә, оны гөрмәндим дийсе, Байрам ялңышҗакды. Гөрйәрди. Онуң газет-журналларда ишләнинем билйәрди. Хәли-шинди газет сахыпаларында адына-да душярды. Ол хекаяны сейрек язарды, язанынам гысга язарды. Онуң эсасы йыкгын эдйәни очеркди. Оны вели узын язарды. Эмма Байрам хенизе деңич онуң еке эсеринем окаманды. Телим сапар йыгнакларда Җапар Мейдановичиң алада билен геплэнине-де душ гелипди. Ол хемише очерк жанры хакда геплейәрди. Оны өсдүрмели дийййәрди. Гепләнде өзүнден башга очеркиң аладасыны эдйән бардыр өйтмезди. Гынанса-да, хәзир Байрам онуң бу барада кесгитли айдан задыны яда салып билмеди. Гайта, өзүни очерк язмакда еке-тәк рүстем саянсоң, бу жанрда узын язса-да хаклыдырын өйдйәндир диен нетиҗә гелди.

Башга зат ядына дүшмеди.

ДӨРДҮНЖИ БАП

Гиң отагың ортасында гойлан узын агыр столуң башында үч адам эртирлик эдинйәрди. Чемче-чаршагың тарелка дегйән сеси эшидилйәр дийәймесең, ичери үмсүмликди. Байрам билен Селби гапма-гаршы отурып, икисем хәли-шинди гапдалларындакы гызына середйәрди. Женнет сүйжүли чайыны ховлукмач овуртлап башлады. Селби бада-бат дуйдурыш берди:

— Чайы ховлукман ичерлер, агзыңы якайсаң нәтжек?

Гызжагаз эжесиниң, какасының йүзүне тайлы гезек мөлтерилип гарады. Ховлукман акжа мата агзыны, элини сүпүрип, еринден галды:

— Гитжек, гижә галян.

Эжеси оны саклады:

— Ханы, какаңа ят тутан гошгыңы айдып бер, онсоң ругсат.

Женнет бада-бат үйтгеди. Какасына чекинжең гарап утанчлы йылгырды. Шонда-да аякларыны жүп тутуп, бойнуны бирян бурубрак гошгы окамага дурды:

Гышың биринжи гары
Ховада гаймалашяр,
Ер йүзүнде акжа гар
Гөвнүңе гөвүн гошяр.

— Болды, гызым, берекелла. Гел яныма...

Байрам Женнетиң дулужыкларындан огшады. Селби гызының портфелини элине берип:

— Алма билен апельсин саландырын — дийди.— Икисинем өзүң ийгин — дийди.

— Окувдан гелип, екеже гезек телевизора середәейин-дә.

Селбиниң сеси гаталды:

— Гызым, нәме бир зады көп сораяң? Окувдан гел-де, саз сапагыңы эт. Соңам дүйнки эртекини ока, агшам какаңа айдып берерсиң. Телевизора шенбе билен екшенбе гүнлери середенде-де болар.

Женнет йүзүни чытып чыкып гитди. Байрам алада билен аялына гарады:

— Селби, бизиң мунымыз боланок. Чага чагадыр, махалында телевизора-да середер, көчә чыкып ойнамаса-да болмаз.

— Ойнажак болса, алланәме ховлы бар. Телевизорлы меселе-де эдил яңкы айдышым ялы. Сен бир бей дийме, Байрам. Холха, Гара Мырадовичлериң ягдайын-а өзүң гөрйәң. Чагаларына хай-күш ёк, онсоң эденлерини эдишип йөрлер. Улы гызы окувынам-а гутарып билмеди. Гөрерсиң, Женнет билен окаянжа оглам гызындан оңлы болмаз. Телевизорың өңүнде гөгерен ялы, хей, шейле-де бир зат бормы! Яңкам шоны гөрүп диййә, мен билйән.

Гапдалдакы отагдан телефон сеси эшидилди:

— Отурыбер, өзүм аларын.

Байрам кәсесиндәки иң соңкы чайы овуртлап, еринден туранда, Селби доланып гелди:

— Җапар Мейданович. Өз-ә гаты алҗыраңңылыга дүшүпдир, хәзир барҗак дийди.

— Догрусы, Җапар Мейданович дийилйән адам мениң йүрегиме дүшҗек боляр. Дүйн үч гезек җаң этди. Онуң пикириче, мен агшама иңңеден чыкма гара костюм, ак көйнек, гара галстук гейип барсам, аҗап болҗакмыш. Гөрйән вели, ол менден эстрада ясаҗак боляр өйдйән.

— Нәме дийсеңем, ол эрбет адам дәл. Саңа абрай болсун дийип ылгап йөр.

Дашкы гапыдан довамлы җаң сеси эшидилип башлады. Селби ашханадан чыкып, гелени гаршылады.

Җапар Мейданович өз пикирине аша гүмра болансоң, Байрамың саламына җогап хөкмүнде диңе баш атмак билен чәкленди. Шол махалам пенҗегиниң голтук җүбүсинден эпленги газет чыкарып, оны ёкары галдырды:

— Окадыңызмы?

Байрам онуң ховсаласына первайсызлык билен җогап берди:

— Газет бизе ене догры ярым сагатдан гелмели.

— Онда окаң!— Җапар Мейданович газети пессеҗик столуң үстүне оклап гойберди. Онуң бу херекетинде гаршысында дуранларың первайсызлыкларына нәгилелик барды.— Дөрдүнҗи сахыпаны ачың-да окаң. Байрамың дөредиҗилик портретини берипдирлер. Ерине дүшен зат. Ирден редактора җаң этдим. «Саг болуң, иш битирипсиңиз» дийдим. Өз элим билен билдириш яздым, онам чап этҗеклер. Диймек, биринҗи әдим әдилди. Галаны бизе баглы — Җапар Мейданович улы портфелини столуң үстүнде батлы гоюп, ондан тогаланан кагыз чыкарды.— Икинҗи әдим — афиша. Ынха, гоюп гидйән. Середиң, ойланың, соңам пикириңизи айдарсыңыз. Мен хәзир ховлукмач.

Җапар Мейданович гөвнүхош йылгырып, еринден турды. Селби оңа мүрәхет этди:

— Чай ичип гидиң.

— Көп миннетдар. Хәзир гайра гойман, дөрт ере җаң этмели. «Студентлер бихабар галмасын — дийҗек.— Герек болса хер аудитория барып дуйдурың» дийҗек.

Селби:

— Адам йыгнанмаз өйүдйәңизми?— дийди.

Җапар Мейданович аркан гайшып, гаршылык гөркезди:

— Ёк, ёк, диңе этияч үчин, этияч үчин. Йүз афиша заказ этдик. Герек болса, ики йүз эдерис. Догрусы, бу затлар мең ишимем дәл, Селби. Йөне Союзың абрайы үчин ылгаян. Хош вагтыңыз.— Ол гапа тарап йөнелди, етмәнем ызына доланды.— Эрте-биригүн отурып, агшамың программасыны дүзмели. Шол зерарлам, Байрам, сениң окаҗак эсериңи биләйсем диййән.

Байрам гөвүнсиз җогап берди.

— Энтек язамок.

Жапар Мейдановичиң гөзлери тегеленди:

— О нәхили язаңок?! Сен-ә болса-да, мениң бадымы алдың...— Ол өзбашына хүңүрдейән ялы довам этди.— Мен сениң язҗагыңа-да, зехиниңе-де ынаян. Йөне Союзың җогапкәр ишгәри хөкмүнде шу иши боюн аламсоң, гаты гөрме, Байрам, тайярлык ишлериниң мөхлетинден өң берҗай эдилмегини ислейән. Мен саңа абрай болсун дийип айдян, Байрам.

— Мениң үчин кейпиңи бозма, Жапар Мейданович, етишерин.

Байрам тәзе эсериниң доганы Назар хакында болҗакдыгыны айтмады. Гой, энтек хич ким билмесин! Ондан Селбем бихабарды.

Жапар Мейданович улудан демини алып, еринден турды. Әгирт алада билен:

— Мен сениң вагтыңы алып отурмайын — дийди.— Ишле, ишле...

Отагда Байрамың еке өзи галды. Ол өңи билен газети алман, гапдалындакы тогаланан кагызы алды. Оны усул билен язды. Илки бада бир метр узынлыкдакы афишаның ортасында гойлан сурата гөзи дүшди. Гызыл харплар билен язылан хатлара үнссүз гөз гездирди. Диңе суратына серетди. Суратдакы Байрам оңа хәзир өзи дәл-де, өзүне меңзеш башга бири ялы гөрүнди. Дабарасы даг ашып, томашачылары хайран эден айдымчымы, киноактёрмы, гараз, башга бири. Онуң йүз-гөзүни шөхрат оды чоюп дур. Ол одуң ягтысына суратдакы адам хас яш, йигделен ялы гөрүнйәр. Маңлайындакы майда йыгыртларың бирем билдиренок. Гөзлеринде диңе шатлык. Ол шатлык адамларың сөйгүсине гызгын миннетдарлык болмалы. Йылгырансоң, юка додаклары язылып, ак дишлериң хатары эдил санабермели сайырдың билдирип дур. Гара сач инчерәк ат йүзүне гелшик берйәр. Гөнүмел бурнуның инчелигим суратда ол диен билдирип дуранок.

Жапар Мейдановичиң афиша үчин шу сураты сайлап аланыны Байрам гең гөрмеди. Ол бу сураты Селбиден алып гидендир. Оны аялының сайлап берен болмагам әхтимал. Себәби ол шу суратың алнан пурсатыны әриниң дурмушында иң багтлы пурсатларың бири хасап эдйәрди. Шонда Байрама республиканың дөвлет байрагыны говшурыпдылар. Селби хем гапдалындады. Эл чарпышмалар, гутлаглар Селбиниң калбыны серхош эдипди. Ол шонда Байрам билен дең йөремеги, гутлаглара дең җогап бермеги иң белент багт дийип дүшүнипди. Суратчы Байрамың афишадакы суратыны гетиренде, Селби ондан ене онбәш санысыны чыкарып бермеги хайыш эдипди.

Селби шол багтлы пурсатың гайталанмагыны ислейәндир. Байрам муңа аялларың адаты ислеги хөкмүнде гарады.

Театрың гүндизки үмсүм, совук томаша залы гөз өңүне геленде, бийгтыяр афишаны гапдала сүйшүрди. Эртирден бәри биринҗи гезек алада батды. Догруданам, шол депеси гүммез

шекилли белент томаша залыны йылатмалы болар, онда-да сөз билен. Зал йыламаса, адамлар йыламаз. Байрам үчин эсасы гөреш шол якымсыз совуклык билен болмалы ялы гөрүнди.

Доганы Назар гөз өңүне геленде, ене бираз аркайынлашды. Себәби онуң билен баглы калбында дөрейән пикирлер ислендик совуклыгы йыладып билер диен ынама Байрам ынанды. Ол ынам хәзир дөрән зат дәл. Эсли вагтың довамында кем-кемден дөреди.

Байрам метбугатда Назарың өзи, онуң ёлбашчылык эдйән колхозы хакда бирнәче гезек өвгүли материал окапды. Шол материалларың әхеңи галапын бири-бирине чалым эдйәрди. Авторларың бири Назарың колхозына барып, онуң билен биле экин мейданларына айланярды. Ёлбойы башлыгың агзына узын-узын газет җүмлелерини салып, директива айтдырярды. Ол сөзлерде не учгун барды, не-де адамың хәсиети.

Икинҗи бири башлыгың гысгача терҗимехалыны язып, соңам онуң ёлбашчы болан йылларының довамында обаның абаданлашандыгыны ныгтаярды. Посёлогың көчелериниң догрулыгыны, хатар җайлары билен шәхерден пес отурмаяндыгыны, мекдебиң, кеселхананың, язкы хем гышкы клубың бардыгыны хөкманы ягдайда беллейәрди. Колхозчы хоҗалыкларың нәчесиниң машын, мотоциклет сатын аландыкларыны такык санда берйәрди. Телевизорың, радионың адаты зада өврүлендигини дуйдурмак билен, индики везипәниң көчелери долы асфальтлап чыкмакдан ыбаратдыгыны хабар берибем очеркини гутардым хасап эдйәрди.

Байрамың доганы бу язгыларың анырсында галярды. Онуң диңе адыны тутярдылар, эмма Байрам инисине белет. Назарың галҗаңлыгы, тутанъерлилиги онуң үстүнлигиниң гиреви. Тутанъерлилиги болмадык болса, ол бирэййәм хәзирки везипесинден эл чекерди. Гайта гиҗе диймән, гүндиз диймән, песе гачан колхозы галдырмагың аладасыны этди. Дервайыс еринде Ашгабатдакы Байрамам аркайын ятырмады. Пылан зат үчин пылана хайыш билен йүз тутуп бер дийип, оны эркине гоймады. Байрам болса, хер сапар оңа ялтанман сөз берерди.

Гүн-ай гечдигиче, Назар бабатында Байрам өзүнде борчлулык дуйды. Мундан хич кимиң хабары ёк, эмма онуң гөвнүне әхли адам хабарлы ялыды. Иниси онуң калбындакыны аңшырып, оны ганатландырмак максады билен үстүнликлер барада екән-екән дуруп гечйәрди. Белки, ол агасына гуванч дуйгусыны аян эдйәндир. Мунуң өвүнмек дәлдигине Байрамам дүшүнйәрди. Гараз, шонда-да онуң хер сөзи агасының гурсагында шине уран борҗуң депесине питик болуп дегйәрди. Бу борч илки шейле сорагдан башланды. Эйсем Назар хакында адамлара ким хас ичгин айдып билҗек? Бир гүн, ярым гүн барып гайдянлармы я-да Байрам? Хасам ол йүзлей язылан очерклери оканда, бу сорагың өз тарапына чөзүлҗекдигине ынанярды. Себәби ол авторларың галамының ашагындан чыкян Назар кә өвүнҗең, кәте

иңңән садады, овнукчылды. Ол өз инисини хемме тараплайын ири адам хөкмүнде гөрмеги, гуванмагы арзув эдйәрди. Эмма ол гуванч Байрамы Назар хакында дабаралы ода язмага итермели дәлди. Гуванмак энтек ода язмагы аңладанок ахыры!

БӘШИНҶИ БАП

Текиз мейдан булутлы асманың астында чар тарапа яйылып ятыр. Ол үмсүм хем тукат гөрүнйәр. Төверекде җанлы җеменде ёк. Гөзе илйән зат — томсуң башкы җөвзасына чыдаман, гуран я-да гышың совугына япрагыны дөкүп, ялаңачланан чөп-чалам. Оларам топбак-топбак болшуп отыр. Хер топбагың арасыны акҗарып гөрүнйән такыр айманчалар бөлйәр. Гум аңңатлары бу тайдан дашда, олара гөз иленок. Майдаҗа япылар доңуп галан дениз гомларыны яда саляр. Асыл бүтин төверек деңзиң доңдурылан йүзүне чалым эдйәр. Бу тайлар бир махал деңиз дүйби бблупдыр диййәрлер. Әхтимал, эмма ол хәзир бирҗик-де деңиз дүйбүне чалым эденок. Үмсүм, тукат, гурак хем гахарлы.

Гөзъетимде ики саны «Газик» машыны гөрүнди. Олар гуйруктутды ойнаян ялы, тиркешип гелйәрди. Гөни йөремән, илки саг тарапа гидйәрдилер, соңам чепе өврүлйәрдилер. Йөришлери хаялды. Ахырам тогтадылар. Назар билен Машат өңдәки машындан дүшди. Дүшүшлерине-де деңлешип, йөрәп үградылар. Оларың дабанының ашагында гаты, кәерде сүңңи ярылан топрак ятырды. Голайда яган ягышам энтек оны юмшадып билмәндир.

Назар галың ботинкасының бурны билен ер депди. Депен еринден кесек гопды. Гопан кесеги өкҗесиниң ашагына салып овратды. Соңам небсевүрлик әхеңде:

— Бу гатылыгың говачас-а битгинли болар — дийди. Машат бада-бат гүррүңе гошулды:

— Арассалыгы нәмә дегмейәр. Беҗерги герек дәл. Тохум сеп, сув бер, гүйз дүшерем вели, гел-де, пагтаны йыг.

Назар дуран еринде өврүлип, төвереги гайтадан сынлады. Тебсирәп ятан мейдан. Ол шу махала ченли ятдан чыкарыланына гахар эдйән ялы, Назар дагы гершини басгылап йөренем болсалар, билмезлиге уряр. Ёк, ахыры билмели болар. Назар бу мейданы укусындан оярмага гелди.

Башлык орунбасарына геңеш салды:

— Нәче гектар экип билерис өйдйәң?

— Исләнимизче.

Назар йылгырып, башыны яйкады:

— Адамың ислегиниң чәги бармы нәме! Гүйҗүмиң етҗегини билсем, мен бүтин мейданы экип чыкҗак. Ханы оңа сув!

— Етен ерини суварыс, етмедиги дүме болар.

— Дөвлет бизе дүме экиң диенок.

Машат жаныкды:

— Девлете нэме герек? Көпрэк пагта герек.

Назар Машадың дүшүндиришини ислемейэн ялы, йөрэп уграды. Олар таягатым мейдан тиркешип гитдилер. Машат геплемеди, башлыгың геплэрине, сөзүни довам этмэге аматлы пурсадың дөрэрине гарашды. Ол тэзелик айтмаҗагыны билсе-де, йөне дурмалы дэл диен карара гелди. Башлык хайсыдыр бир меселэниң чөзгүдине икирҗиңленен махалы, онуң гапдалындан голтгы берйэн герек. Шу чака ченли Машат бу везипэң хөтдесинден гелипми, инди нэме үчин хэзир дыммалы?..

Назар өңки майдалына гидип баршына:

— Кеседен середен ялы текиз-э дэл экени — дийди.— Биз муны гөвнеҗай текизлэб-э етишип билмерис.

— Мен-э яйданмалы дийҗек. Сувармасы кынрак болар дийсең, онуңам алаҗыны тапса болар. Биз экмесегем, ынха, гөрерсиң, ил экер бу ери! Үч-дөрт гүнлүкде гайракы колхозың башлыгы айланып гиденмиш. Гүнортан ав гөзлемедиг-э саңа-да белли, маңа-да. Догры айдяң, агротехники када дийип хокга чыкарып йөрмэге, элбетде, вагт ёк. Боланда-да уммасыз чыкдаҗы чыкарып болмаз. Аманат ер, барыбир элимизден алҗаклар, хэ-э.. Аңырсы үч-дөрт йыла етирмэнем совхозлар ачҗаклар. Раст, девлет бизе шу гүн ругсат бердими, экмели.

— Биз өң шейле пикир эдйэрдик, инди бу ерлери бизе хемишелик берйэрлер, Машат.

— О нэхили хемишелик? Карар болдумы?

— Болмаса-да бу гүн-эрте болҗак.

Машат бирбада алада билен дымды. Хемишелик берйэрлер... Диймек, дашыңа чызык чекҗеклер. Соңра ондан чыкмага ругсат бермезлер... Онуң гөз өңүндэки гиң сэхра барха даралып барян ялы гөрүнди.

— Онда ики йүз гектар нэмемиш.— дийди.— Ики эссе, үч эссе сорамалы экени-дэ.

— Оны экмэге, беҗермэге гүйҗүң етҗекми?

— Етмесе, көмек сорарыс.

— Нирeден?

— Шэхерден. Онсоңам окувчылары сүрүбермели болар-да.

— Олар онсузам аз көмек береноклар. Олаңам иши бар, окувы бар. Пагтаңы йыгышялар, инди ериңем беҗеришмэге гелсинлерми? Ёк, говусы, гүйҗүмизиң етҗегине топулмалы. Ханы, сен нэче гүнде яп чекип гутарҗагыңы айт.

— Он гүн-э герек болар.

— Ёк, бир хепдеден аңрык гечмесин.— Назар сагадына серетди.— Тракторлар хачан гелмели?

— Ёлдадырлар.

— Эгленмэн, сүрүме башламалы. Сен гал-да, эхли иши ёла салман гитме.

Олар ыза доланды. Машадың аладасы азалмады. Индики меселе бу ере бригадир сайламак. Йөне башлык дил ярянча,

геплемезлиги макул билди. Онуң өз максады барды, максадының хасыл болжагына-да шүбхеленмеди.

Назар ене алада галып гепледи:

— Ериң-сувуң ягдайыны билйән тежрибели, барып ятан дайхан адам тапылмаса болмаз.

Машат эшиденине ынанмаян ялы, ховлукды:

— Дайхан адам? — диййип сорады. Башлык онуң сорагына үнс бермеди. Машадам гайталамады. Орунбасары бир пикир горкузды. Башлык яңкы сөзүни эййәм кимем болса бирини гөз өңүнде тутуп айтдымыка? Эгер шейле болса, оны райындан гайтармак кын болар. Онуң үчин Назар үч йыл мундан өңки башлык дәлди. Инди оба адамларыны селжермекде Машадың маслахатыны хәли-шинди күйсәп дуранокды. «Тежрибели, барып ятан дайхан адам». Диймек, ол яш-юшлары гөз өңүнде тутмаяр. Белки, Машадың оглы Ораз хакында пикир этжегем болан дәлдир. Онуң диңе Гурды гөз өңүнде тутуп айдан болмагам әхтимал. Догруданам, Гурт тежрибели, барып ятан дайхаң адам. Ислесе-ислемесе-де, Машат муны тассыклады. Тассыкладыгыча-да Гурды йигренди. Онуң тежрибесини, дайханчылыгыны инкәр этмәге делилиниң ёкдугы үчин йигренди.

— Гурды беллэйсек, нәхили болар?

Машадың гөвнүне болмаса, башлык сорагыны бир хили хетжиклэп айтды. Гөзүниң гыйтагыны айлап, хамала, орунбасарында дөрежек үйтгешмә томаша эдерли гөрүнди. Ол эйсем Машадың өз оглы барадакы йүрегинде беслэп йөрен пикирини аңайдымыка?

Машат первайсыз болжак болды, эмма башартмады. Агзындан чыкан хер сөзе нәхилидир бир дережеде киная хем йигренч әхеңини сиңдирди:

— Гурт түйс ер үчин дөрән адам, йөне хәсиети ярамаз — хөтжет. Хәли онсоң геп-гүррүңи көпелдәймесе. Каналың боюна гайдыланыны башданам унаманды, асыл язгарып йөр.

— Язгарып йөр? — Башлык бу сорагы әхли гүррүң диңе Машада дегишли ялы әхенде ныгтап айтды.

— Хава, язгарып йөр. Мен-ә оңа дерек ылымлы яшлардан бири гойлайса диййжек. Хем-ә гулак асарды, хемем...

Башлык оны геплетмеди:

— Тежрибе нәме билим дәлми? Гурдуң дайханчылыгы, ыхласы маңа йүзлэп бипервай алымындан пейдалы.

Машат йүзүне урулса-да аркан гайышмады.

— Гурт гайтмаз, хөтжетдир.

Бу сапар Назарың сеси гахардан яңа сандырап чыкды:

— Оңа-да өзүмиз гүнәкәр. Нәме себәбе гөрә гуры төңңәни Гурдуң гапысына ташладыңыз? Өңүрти сорайсаңыз болмадымы? — Назар бирден сесини песелтди.— Сенден бейле серсапсызлыга гарашмаярдым, Машат.

Машат сесини чыкармады. Бу дымышлык онуң үчин өкүнч дәл-де, дабара өврүлди. Диймек, этмиши ерине дүшүпдир.

Төңңәниң гапысында ятаныны гөренде, Гурдуң ганы бейнисине урандыр. Ол хәзир пейдалы-у пейдасыз ислендик теклиби рет эдер. Ындарма, адамы бир угруна гөнүкдирип болса, онсоң болшуна томаша эт-де отур...

Назар машына мүнмезинден өңүрти, гахарлананы үчин орунбасарындан өтүнч эхенде онуң йүзүне чаларак йылгырып гарады-да:

— Дүзелер — дийди.— Ынха, көпүң өңүнде дүшүндирип айдарыс вели, Гурдам разы болар.

Башлыгың ынанжы Машатда дөрән яңкыжа дабараны алада өвүрди. Ол келам агыз сөз диймеди. Дашлашып барян машының ызындан гарап, сарсман дурды. Өңи билен Назары Гуртдан габанды. Гурт бабатындакы пикирини башлыгың голдаманына өкүнди. Белки, ынандырмак үчин гетирен делили жуда йүзлей боландыр. Диңе Гурдуң хөтжетлигини ныгтап дураның билен ол хакдакы пикири башга тарапа совмак кын дүшжек экени. Онда Машат яңы ене нәмәни айтмагы ядындан чыкардыка?..

Ол пикир этди, эмма делил тапмады. Гурт хакда аз бил йәнине жаны янды.

Машат шофёрына гыгырды:

— Түпеңи гетир.

Эли түпеңли хаял йөрәп барян Машадың өңүнде үмсүм сәхра яйылып ятырды. Хәзир ол бу гиңишлиги йигренди. Эгер ол жандар болса, гоша түпеңиң ики гөзүнем бошатмага тайярды. Бу мейдан Гурдуң рысгалына, онуң шөхратына гарашып ятыр. Башлык догры айдяр. Тебсирәп ятан бу боз гатылыгың сувуны етирсең, хасылы уммасыз болар. Илиң өңүнден план долар. Радиода, газетде Гурдуң адына васпнама дүзүлер. Онуң шөхраты асмана галар. Ёлбашчылар абрайлы йыгнакларда ене онуң адыны тутарлар. Эмма бейле шөхратың Гурда нәмә герегн бармыш. Иң болманда, ол оны уланыбам-а билжек дәл. Я везипесини бригадирликден ёкары галдыржакалармы? Ёк-ла! Онуң билими бармы нәме! Инди билимли адамлара везипе берилйәр.

Сәхел салым мундан өңем Машат оглуны гөз өңүне гетирип, бу затлары арзув эдипди. Эмма ол арзувлар хәзир оңа кесеки болды. Башлыгың калбындакы шүбхәни даргатжак болуп, тәзе ер бабатында жаныгып гүрләни үчин өзүни йигренди.

Машат эсли йөреди. Онуң калбында ене-де умыт учгунлары гөрүнди. Гурт разы болмаса?.. Онда Ораз, диңе Ораз! Шондан аматлы, ыгтыбар адам ёк.

Машадың нәме-де болса, умыт басганчагындан ашак дүшеси гелмеди, себәп оңа галмак үчин ол өңки бригадир Аманлының гитмегини ислэпди. Аманлы өз эли биленжик арза язды. Машатдан горкмаса, ол өленде язармыды! Бир йылкы алян гирдежиси үчинем язмазды. Горкак адамлар билен иш салышмак аңсат боляр. Небисли адамларың хеммеси диен ялы

горкакдыр. Олары бир ховпа габап билсен боланыдыр, онсоң нәме эдесиң гелсе эдибер. Ынха, Гурт билен иш салышмак кын, ене ол арзувлы ёла бөвет болҗак боляр...

Шол аралыкда он-он бәш әдим гапдалындакы пешмегиң аңырсындан уллакан товшан бөкүп турды. Машат хырчыны дишләп атды. Товшаның ызкы ики аягы сүйренди. Эмма Машат нәме болҗагына гарашман, түпенининң бейлеки гөзүнем бошатды. Товшан ере язылды.

Ол сәхрадан гахарыны чыкаран ялы аркайынлашды, авуна ховлукмады. Дәри ысы аңкап дуран ховадан күкрегини долдурып дем алды.

Машат ганы саркып дуран эне товшаны ерден гөтеренде, гөзъетимден гөрнен тракторларың сеси сәхраның үмсүмлигини бозды...

АЛТЫНҖЫ БАП

Байрам Абаданы командировкадан гелен гүни гөрди. Соңкы бир айың довамында гөрүшмәндилер. Абадан йигрими гүн канал боюнда болуп, шу гүн ир билен Ашгабада доланып гелипди. Хениз дайзасының янында гоюп гиден оглунам гөрмәге етишмәнди.

Байрам ич босагада өзүне таран узан юмшак эли аясында саклап дуршуна:

— Әл болса-да күйсетдиң-ов — дийди.— Гидйән дийип жаңам этмедиң.

Абадан җогап дерегине сүйҗи йылгырды. Гаршысындакы адама дуйгудашлык, шол бир махалың өзүнде-де хайпыгелиҗилик аламаты билен серетди.

— Киностудия җаң этсем, гитди дийдилер.

— Кәйеме, Байрам, дуйдурып билмедим.

— Йүзүңе шемал чалыпдыр, гаралыпсың. Гөвнүме болмаса, өңкинден даянан ялы.

— Боюм өсмәнми?

Оларың икисем гүлди. Байрам ене бир өвре Абаданы гөз астындан сынлады. Гысга, дар юбканың үстүнден ак блузка геенденми, онуң гөвреси өңкә гөрә гөзе долы гелди. Юмшак гара сачы сечеленип, эгнине дүшүп дурды. Сәхел эгилсе, ики дулугынам япарды вели, гелшикли йүзи гөнүмел бурны билен угурдаш золак болуп галярды.

Байрам диванда җайлашыклы отурды. Абадан онуң габат гаршысындакы отургыҗа гечди. Кесесинден сынласаң, олар бада-бат иңңән мөхүм гүррүңе башлаҗага чалым этселерем, бирбада дымдылар. Бирбада... Дымышлык шундан узага гитмез. Хәзир хайсысам болса оларың бири геплемәге башлар, бейлеки довам эдер. Шейдер-де олар хәзирки дуйдансыз эмеле гелен дымышлыгы ятдан чыкарарлар. Йөне энтек дымышлык

довам эдйәр. Онуң довам эдйәндигини сагадың сесем айдып дур. Ол бу дымышлыгың секундларыны санаяр. Сагат сеси Байрамың гулагына кем-кемден гаталып барян ялы. Сагат ховлугяр, эмма Байрам ховлуганок. Ичериниң үмсүмлиги, онуң довамлылыгыны гөркезйән сагат сеси, арассалык, якымлы йылылык оңа яраяр. Шу минутларың якымлылыгы диңе сениң өз яныңда галмалы. Диңе өз яныңда! Бу барада башга бирине айтмагың гереги ёк. Белки, айтмага хакам ёкдур. Гаршысында отуран аяла-да айтмалы дәл. Онсоңам, Абадан шейле задың айдылмагыны күйсейәрмикә? Эгер күйсемесе, онда Байрам айтмаз, хәзирем, гележекде-де айтмаз.

Байрам яңы гапыдан гирендәки айдан сөзүни ятлады: «Әл болса-да, күйсетдиң-ов». Белки, Абадан хәзир шу сөзлер үчин геплемән отурандыр? Оларың нәме үчин, нәхили маныда айдыланыны аныклажак болярдыр? Умуман, Байрам, сен шейле сөзлер айтмага хаклымың? Абадан сениң күйсемегиңи ислейәрмикә? Эгер күйсетмек ислейән болсады... Ёк-ёк, Байрам бейле дуйгулары гөз өңүнде тутуп диймеди... Онда нәме үчин дийди? Нәме үчин?.. Айт, Байрам... Дымып отурышына хәзир Абаданам шу совалың жогабыны күйсейән болса билйәңми?

Байрам яйданмач пикир этди, жогап агтарды. Ынха, меселем, йүзе чыкан кәбир мөхүм затлары маслахатлашмак үчин күйсәпдир. Эйсем яланмы! Байрам хемише-де Абадан билен маслахатлашмагы, жеделлешмеги говы гөрйәр. Оларың максады бирек-биреге дүшүнишмек, достларча арагатнашыкда болмак. Хава, хава, достларча. Шу зерарлам Байрам оны күйсейәр.

Байрам кимиң өңүнде өзүни аклажак болярдыгына дүшүнмеди. Абаданың өңүндеми? Белки, ол Байрамы онуң өзүнденем говы билйәндир. Сени бәш бармагы ялы билйән адамың өңүнде өзүңи аклажак болуп аррыгыңы гынамак гүлки дәлми? Онда нәме үчин хәзир Абадан гүленок? Себәп, ол акыллы. Ол шу минутларың Байрам үчин якымлыдыгыны билйәр. Шонуң үчинем гепләнок. Геплемән отурышына, өзүне махсус ададалар барада пикир эдйән болмагам әхтимал. Ол алада хич хачан Байрама баглы болмадык аладады. Олар Байрамың дүнйәсине гошулышмазды. Хәзирем Байрам Абаданың гөзлеринде шол аладаны гөрүп башлады. Гөрүндигиче-де отуз яшлы аял өңкүденем бетер акылланып барярды.

Шундан соң Байрам үчин гысгача дымышлыгың лєззети гачды. Сагадың жыкгылдысы барха онуң бейнисине ургы болуп дегди. Инди бир Абадан геплеседи... Эмма ол геплежеге чалымам эденок. Онуң өз аладасы бар. Хич махал Байрама баглы болмадык аладасы бар. Ол мундан бейләгем оңа баглы болмаса герек. Зыяны ёк. Байрамам ол аладаның өзүне нәтанышлыгы билен өвренишипди, эндик эдипди. Онуң шейле ягдая дүшмегининем өз тарыхы барды. Хәзир Байрамың оны ятласы гелмеди.

Эмма сәхел салымдан шол тарыхы ятламага Байрам мәжбур болды. Оны мәжбур эден Абадан. Абаданам муны билкастдан этмеди. Өзүне махсус болан аладаның эмри билен этди.

Абадан ховлукмач ички отага гирип чыкды-да, Байрама бир сурат узатды. Байрам оны хөвес билен алды, алшына-да серетмәге отурды. Эмма бада-бат сурата майыл болуп билмеди. Эдилҗек гапдалында Абадан онуң үстүне абанып дурды. Илки Абаданың нәмедир бир сөз диерине гарашды. Диймеди, гайта узак дурман, отагдан чыкып гитди. Кухнядан онуң аяк сеси эшидилди, соңам бош чәйнек шакырдады.

Абаданың сөз айтмагы хөкманмы? Сөзсүзем хемме зат дүшнүкли. Байрамың элинде сурат. Суратда Арслан. Бу адам Байрама таныш. Ене кухнядан Абаданың аяк сеси, соңам агзы япылан демир чәйнегиң шакырдысы эшидилди. Инди бу сеслер Байрам үчин хич зат, эдил гоңшы өйден эшидилйән ялы оңа бирҗигем үнс бермеди. Онуң бар үнси элиндәки суратдады. Оны үнс бермәге мәжбур эден, ине, суратда дуран адам — Арслан. Онуң арадан чыканына бир йыл болуп баряр, эмма ол йылгырып дуршуна, өзүне үнс берилмегини талап эдйәр. Байрам дура-бара хасам сурата бенди болды. Арсланың дешлидигине, гөрмегейлигине дирикә гөз етирмән, инди шуҗагаз эл ялы суратың үсти билен гөз етиренине гең галды. Белки, онуң гең галҗагыны билибем Абадан оңа сураты гөркезендир? Әхтимал. Эгер Абаданың күйүнде шу пикир болан болса, ол ялңышмандыр. Абадан-психолог. Арслан нәхили дешли, гөрмегей экени. Байрам оны шу махал Абаданың йүзүне-де айдып билҗек. Арман, ол кухняда. Үмсүмлик аралашды вели, ол кухняда отуран еринден Байрамың пикирине диң салян болаймасын. Эдил сесе диң салнышы ялы, пикире-де диң салып боляр ахыры. Муны ылмам инкәр эденок, йөне оны башармалы. Абадан башарар, себәби ол психолог.

Онда диң салыберсин. Шу суратдакы адам Байрама яраяр. Онуң узын бойы, гүйчли голлары, гиң маңлайы, шадыян йүзи... бары яраяр. Ол әпет лакга балыгы яңыҗа сувдан чыкарыпдыр. Балык онуң бир аягыча бар. Авуң леззетли пурсаты, ол багтыяр йылгыряр. Онуң гиң күкреги, түйлек яланач бедени, вагтлайынча битертип гойберилен сакгал-мурты, сув дегип булашан сачы... буларың бары Байрама башга бир таныш сураты ятлатды. Кимкә?.. Хава, эдил өзи. Американ языҗысы Эрнест Хемингуэй. Йөне Арсланың элиндәки балык онуңкыдан кичи. Арсланың өзем американыдан яш. Дуран ерлерем үйтгешик. Ол деңизде, бу чөлде, эмели көлүң боюнда дур. Нәме-де болса, оларың арасында бир мензешлиг-ә бар. Американы хем өз ёлуны журналистликден башлапды. Арсланам журналистди, өзем дийсең гезенде журналистди. Ол Москвадан окувыны гутарып, газете ише геленде, Гарагум каналы яңы газылып башлапды. Гурлушыкчыларың арасына йөрите хабарчы эдилип иберилмегини сорады, гаршы чыкан болмады. Ызлы-ызына

очерклер язды, газет-журналлар хөвес билен чап этди. Китап эдип чыкардылар. Онуң очерклерини Байрам окаярды. Ол хич киме меңземейәрди, хатда американы языжа-да! Ёгса гоңшы отагда, Арсланың иш столуның бир четинде Хемингуэйиң сакгал басан йүзүни шекиллендирйән сурат кичижек чарчува гейдирилги дурды.

Байрам Арсланың очерклерини оканда, бир зада гөзи гидерди. Ол язян адамларына, оларың эдйән ишлерине кеседен гараян сынчы дәлди. Оларың ишини өз иши хасап эдйәрди. Өзүни шол адамларың бири хөкмүнде сайярды. Элбетде, мен шейле дийип, ол гөнүмел язмаярды, йөне эсерлерини окан адамы кем-кемден ынандырярды. Ынандырмагам кемсиз башарярды. Газаплы чөлдәки иңңән агыр иши беян эденде-де, хич махал дурмуша ёвуз дарашмазды. Онуң романтикасы чәге ялы гызгынды, йөне газаплы, жөвзалы дәлди. Чөлүң үстүнден бахар паслы өвүсйән мымыжак шемал кимин якымлыды.

Абаданың Арсланы сөени үчин Байрам оны язгармады, ёгса оңа илки сөз айдан онуң өзүди. Ол махал Байрам саллахды, Абаданам Арслан билен танышманды. Нәме үчин Байрамың сөйгүсини гызың кабул этмәнлиги барада келле дөвүп отурмак хәзир герекми бери? Абадан сөен дәлдир, вессалам! Абадан сөймедиги билен дурмуш гурмага өзүни мәжбур этжек гызлардан дәлди. Ене сораг! Нәме үчин сөймедикә? Байрам онуң сөйгүсине мынасып болан дәлдир я-да Арслан ялы бир йигидиң душжагыны билдимикә? Әхтимал! Абадан есер гызды, шол махалам психологды.

Олар өңкүлери ялы дост болуп галды, эмма нәме үчиндир Байрам Арслан билен ысныпып билмеди. Сетанда-сейранда биле отураянларында-да ол отурылышыгың леззетини алып билмезди. Хамала, гапдалда отуран Абадан олары деңешдирип, хер әдимде әриниң артыкмачлыгына гуванып отуран ялы болуп дурды. Гөвнүне болмаса, шол гуванжы биленем Байрамың өзүне мынасып дәлдигини бир зейилли текрарлап отуран ялыды. Онсоң шейле пикирлерде гечйән минутлар онуң үчин барып ятан хүйбата өврүлйәрди. Арсланың мундан бихабар болмагам әхтимал. Хабарлы болса-да. гараз, өзүни бихабар киши ялы алып барарды. Гөрен-эшиденлери хакда дийсең хөвес билен гүррүңини довам эдерди.

Абаданың гелип, ене өңки еринде отурмагы билен Байрамың пикири бөлүнди. Ол башыны галдырмады. Нәмедир бир затлар диеси гелди, эмма нәме хакда сөз ачжагыны билмән көсенди. Хайран галып, суратда гөрйән затларыңы дилден айдып бермелими! Байрам үчин бу барып ятан дузсузлыкды. Арслан хакда-да сөз ачмага йайданды. Онсузам, хәзир Абадана еңил дәлдир. Онянча Абаданың өзи башлады:

— Бу сураты маңа... ховданда (Арсланың гарк болан ховданында дийжек болды өйдйән) бердилер.- Бир инженер

углан алан экени. Москвадан гелипдир, хэзирем шо·тайда ишлэп йөр.

— Сурат-а говы алыпдыр.

— Арсланың биширип берен балык чорбасыны өвдүлер. «Хенизем тагамы агзымыздан гиденок» дийдилер... Арсланың яшан отагыны гөркездилер. Өзбашына кичижик отаг экени. Стол билен кровать зордан сыгяр. Өзи сайлап алыпдыр.— Абаданың сесине гайгылы эхең аралашды.— Хенизем затлар өңкүже дуршуна дур. Демир чэйнек, чоюн газан, ики санам сырчалы күрүшге. Күрүшгелери өйден алып гидипди. Хер геленде, бир голтук китап алып гидерди. Хеммесем дур экени. Пенжирэң өңүнде гояйыпдыр, башга гояра ерем ёк. Менем ики гүн шол отагда яшадым. «Биз бу отагы шу дуршуна сакламакчы» дийдилер. Ювуп-ардып гайтдым. Гөрсең, шол дар отагда нэдип яшадыка дийэймели. Йөне Арслан өй гошуны, айратынам мебели йигренйэрди. Онуң шол хэсиетини инженер угланам билипдир.

Абадан ене кухня чыкды.

Догруданам, Байрам Арсланы дирикэ танаман экен, өленсоң танады. Онда-да шу гүн, шу пурсат танадым хасап этди.

Адамың херекетем гылык-хэсиетине гөрэ болжак экени. Арсланың өздиенлилиги, белкэм, шол гүн оны хелэкчилиге итерендир. Ёгса оңа дуйдурыпдырлар. Еке өзи гайыклы гуш атмага ховдана чыканда, вагт икиндинлер экени. Совук шемал хасам гүйжэп, аңырсы гөрүнмейэн уммүлмез ховданың сувуны икияна батлы чайкап уграпдыр. Галың булут асманы бүрэп дурансоң, деррев гараңкы дүшүпдир. Шейдибем, гыш гижеси ховдан Арсланы совук демине сорупдыр. Онуң нененси ягдая дүшүп, гарк боланы хич киме аян дэлди. Хер ким өзүче тосланы. Данданлар кичижик бош гайыгың кенардан тапыланы хак. Оны гүйчли толкунлар гетирипдир. Гайыга беркидилен мотор дөвлүп галыпдыр. Эгирт гүйч гөрмесе, демириң дөвүлжек гүманы бармы! Сувуң йүзүне чыкып дуран бир зада деген болмагы эхтимал.

Арсланың өзүни бир гүнден соң тапдылар. Ол совук толкунлар билен нэче дийсең далаш гуран болмага чемели. Эгниндэки гупбүсини айрып зыңыпдыр, аягында бир тай эдиги бар экени. Пажыгалы махал адамлары көмеге чагырып гыгырандыр, йөне шемаллы гиже толкунларың гүввүлдиси билен сес нирэ етсин! Арсланың тапылан ери билен кенарың арасы өрэн даш дийдилер.

Абадан эли чэйнек-кэсели ичери гирди.

Арслан газетде ишлэн ики йылындан соң очерклер китабыны тайярлаяр. Неширят кабул эдйэр, плана саляр. Үч ай гечип-гечмэнкэ-де ол голязмасыны ызына алып гайдяр Соңра небитчилериң дурмушындан пьеса язяр, академики драма театрына хөдүрлейэр. Улы хөвес билен алярлар. Пьеса барада

гоюлмазындан өң гүррүң эдип башлаярлар. Актёрлар өзара жедел эдйәрлер, режиссер тайярлык гөрүп ураяр. Арслан Гарагумда каналчыларың арасында гезип йөр. Биринжи, икинжи, үчүнжи очеркини язяр. Бир айдан соң Ашгабада доланяр. Гелшине-де театра барып, пьесасының гоюлмазлыгыны хайыш эдйәр. Ери, инди муңа нәме диерсиң! Ол ене хокга чыкаряр.

Байрам шол махал пикир эдипди, өз янындан шейле нетижә гелипди: Арслан адамларың ынамы билен оюн эдйәр. Онуң үчин эсасы зат пьесасының сахнада гойлуп, оңа адамларың томаша этмеги дәл, ол гүлкүнч ягдай дөредйәр. Хава, Байрам үчин гүлкүнч. Бу тайда гедемлик, адамларың ынамыны алдамак бар. Шу ойнуң өвезине ол өз зәхметинем инкәр эдйәр. Шейдип, хамала, өзүниң артыкмачлыгыны ныгтаяндырын өйүдйәр.

Хемме зат Байрамың ядында. Инди Арслан оны танан адамларың ятламаларында яшаяр. Ёк, ол хәзир Абаданың окамага берен кагызының йүзүнде яшаяр. Ол Байрам билен йүзбе-йүз отыр. Байрам онуң этмишлерини яңы эшиден ялы пикир эдйәр. Өңи билен мен бейле зады башармаздым дийийәр. Пейдалымы, зыянлымы — пархы ёк, Байрам башармажагыны боюн аляр. Оларың хәсиети башга. Белки, Байрамың пикир эдиши ялы дәлдир. Шу гүнки язаныңы эртир инкәр этмек оңа-да аңсат дүшмедик болмагы мүмкин. Шонда-да өзүни межбур эдендир. Хайсыдыр бир ички гүйжүң тәсири оңа итерги берендир.

Байрам шол гүйжи тутушлыгына гөз өңүне гетирип билмеди. Белки, оны диңе Арслан дуяндыр, шонуң үчинем Байрам гөз өңүне гетирип билйән дәлдир?

Байрамың бады гачды. Шундан соң өңүндәки кәсели чай гөзүне илди. Ислеги билен дәл-де, эндиге эерип овуртлап башлады.

— Сувуңыз бираз ёгнайыпдыр өйдйән?

— Каналдан гошуп берйәлер. Элбетде, чешме сувы ялы дәлдир. Ал, ич, өвренишерсиң.— Абадан сәхел эгсилен кәсә ене чай гуйды.— Байрам, сен гаты ядав гөрүнйәң. Хемише-де сениң маңлайыңда шейле көп йыгырт бармыды? Йүзүң кокушып дур, гөзлериң укусыз. Сен афишадакы Байрам-а меңзәңок. О ерде шадыян, шәхдачык, гөрмегей... Болуберсин, барыбир ол суратыңы халамадым. Ол сурат саңа меңзәнок. Мегерем, хәзиркиң ялы хич махалам өзүңе меңзән дәлсиң, Байрам.

Байрам геплемеди, чаларак йылгырды. Абадан дивана гечди. Догруданам, ол бираз ёгнайыпдыр өйдйән. Балдырлар Байрамың гөзүне ёгын гөрүнди.

— Махалында доланыпдырын. Барарын, Байрам, йөне сен мени нәме-де болса, бир зат билен ген галдырмалысың. Чыныммы айдян, саңа ядавлык гелишйәр, Байрам.— Абадан чайлы

кәсәни, эңегиниң деңинде тутса-да овуртламады. Өз пикирине аша гүмра ягдайда нәбелли нокада гарап довам этди.— Аладалы адамлар хемише-де гөзе якымлы. Аладасыз адамлара середесиңем геленок. Оларың яшамага хакы ёк. Яшасаларам биканун яшаярлар. Олар женаяткәр! — Абадан ене Байрама тарап сынлайжы назарыны айлады.— Көп отурыпсың өйдйән, Байрам. Нәме яздың? Өзүңден башга, хич ким билмейән болса, маңа-да айтма. Хеммә кишә бирден айдарсың. Диңләрин! Тәзе зат окажагыңа сөз берйәң герек?

Байрам разылык билен башыны атды.

— Шейтсене, Байрам...

ЕДИНЖИ БАП

Стол башында гечирилен гиже ызда галды. Байрам ирден көчә чыкды. Совук хова онуң ядавлыгы билен далаш гурды, кемйкемден сүңңи еңледи, гөзлери йителди. Өңде чола көче узалып ятыр. Төверекден сейрегрәк гечйән машынларың гүввүлдиси эшидилйәр, йөне дар, үмсүм көчә оларың бирем дүшенок. Йүзи чыгжаран текиз асфальтың үстүнде ики саны кичижек гүржи бөкүшип, оюн эдйәр. Байрамы гөренде, оларың бири чүрүже тумшугыны галдырып, келлесини силкди, бейлекиси чоммалып отурды-да, этияч билен серетди. Гечип бараның үнс бермейәнине бегендилер өйдйән, ене оюнларыны довам этдилер.

Асманы гара булут өртүпдир. Гүнбатардан өвсүп угран совук шемал булутлары бираз херекете гетирди. Хованың гар авусы барды.

Байрамың пикири тәзеленди. Ол гайтадан гүйч алып, бейнә ağрам салды. Ене Назарың йүзүни гөрди. Онуң кешби голязмаларың ичинден чыкды.

Байрам инисиниң обадан өркүни үзмәнине ене бир өвре миннетдар болды. Ол хер гүн топрак билен йүзбе-йүз болуп, онуң ысыны аляндыр. Ол топрагың аладасы билен яшаяр. Байрамың шол алада барада адамлара сөхбет ачасы гелди. Шол алада адамда топрага сөйги дөредйәр. Сөйги хем өз нобатында аладаны дөредйәр. Оларың арасына чәк гоймак мүмкин дәл. Шол сөйги билен яшаян адамлар хемише гүйчли, себәби оларың сөйгүси топрага сиңйәр. Иң ажайып аламат хөкмүнде топрак шол сөйгини гурсагында саклаяр, өзем хемишелик. Башга затлар өлйәр, эмма топрак галяр. Ине, топрагың галяндыгы, сөйгини хем йигренжи дес-деңбеденине сиңдирйәндиги барада сөхбет ачмагы Байрам өз өңүнде дуран белент алада сайды.

Байрам овадан афишаның йүзүндәки суратыны гөрди, ашаклык билен сын этди. Халамады. Шол суратың өзүне меңзешлигине гең галды, бирденем гынанды. Ене-де ики гүнләп көчәниң угрунда дуржагына гынанды. Хер зат-да болса, адамларың

сурата үнс бермән, гечип барышларына бегенди. Олар Байрамың йүзүне-де гараноклар, хер ким өз аладасы билен гүмра.

Байрам шәхериң ортасындакы базара етди. Мәреке хасам гүрелди. Театрың өңи сүтүнли пессежик жайының гаршысындакы асфальт дүшелен мейданчаның ортасыны кесип, базарың өңүнден гечйән адамлы келте көчә йөнелди. Көчеден машын гатнавы гадаган эдилени үчин хер ким гаравсыз аркайын йөрейәрди. Ики тарапыны вагтлайын салнан жайлар, галапынам дүканлар тутуп дуран көчеден йөремек Байрама хемише-де якымлыды. Шәхерде ер титрәнден соңкы гурналан вагтлайынча жайлардан дынылып барярды. Тәзе районлар дөреди. Базарың гапдалы вели энтек хемишекилигини саклаярды. Мыдама мәрекели боланданмы, пессежик жайларың тагашыксызлыгам гөзе илип баранокды. Эсасы гөзе илйән зат — адамларың йүзүди. Таныш, нәтаныш йүзлер... Оларың бири шадыян, бейлекиси гайгылы, аладалы... Бир середәймәге ол йүзлериң бары таныш ялы болуп дур, йөне ниреде гөренини хакыдаңа гетирмек кын. Гөрленем болса, шу тайда гөрлендир диен пикир келлә гелйәр.

Галың гейнен гожа ыкыш ерде лотерея билетлерини сатып отыр. Саг гашына голай маңлайы чапык бу адам сәхел зада тымылданогам, башынам галдыранок. Гөвнүңе болмаса, лотерея сатандан өз пикири билен гүмра болмак оңа хас аматлы ялы гөрүнйәр.

Базарың гиң дервезесиниң габадындакы ики дүйп агажын аралыгында отуран эдикчини болса танамаян ёк. Агзында екеже алын диши сөмелип дуран гаррының яшы етмише сер уруп йөр диййәрлер, йөне Байрам оны он бәш йыл мундан өң гөренде-де шу дуркуды. Шонда-да агзында диши ёкды, шу хорлугыды. Шонда-да эртирден агшама дынман ишләрди, хәзиркиси ялы дынман гүрләрди. Хәли-шинди лох-лох гүлерди вели, юка додаклары эрниниң боюна дартылып, кичи йүзүне аңсыз улы гелйән көвек агзында илки акжарып кентлевүги, соңам ортада титрейән дили гөрнерди. Эдикчи хәзирем гүлди. Айдышларына гөрә, ер титрәнде, онуң чагалары өлүпдир, диңе өзи галыпдыр. Индем ол өз зәхмети билен яшап йөр. Эгер онуң зәхметини элинден алсаң, ол узак яшамаз. Эндик эдинен дурмушы бозулар. Адамларың йүзүни гөрмесе, екелигиң дердини чекип башлар. Индиден соң оңа бу кесел билен өвренишмек аңсат дүшмесе герек.

Байрам аралыкдан онуң херекетине сын этди. Гожаның чотга тутан дамарлак эллери автомат ялы шол бир чаласын херекетини гайталаярды. Онуң сөзлери Байрама етмеди. Голай барып, эдикчиниң гүррүңине гулак асып отурмак ислеги оны икиржиңленип дурмага межбур этди. Эмма он бәш әдим гапдалдакы хаятың йүзүне елменен афишадан йылгырып гараян суратыны гөренде, налач йөрәп уграды. Суратдакы Байрамы йигренди. Себәп ол эдикчиниң, онда-да етмиш яшлы гожаның

чаласын херекетине томаша эдип манысыз йылгырян ялы дуюлды. Хова майлап башлар вели, ишсиз гаррылар эдикчиниң гапдалына чөкүп, махалы билен галмазлар. Көпүсиниң яшы гожаңкыдан кичидир, гүйч-кувватларам артыкдыр, эмма бири оңа, бир салым демиңи ал, мен бираз, көмеклешейин диймез. Байрам нәме үчиндир суратдакы Байрамы шол адамлара деңеди. Оңа голай дуранына утанды, ара ачаныны хем гөрмеди.

Ене Байрамың гөз өңүнде иниси Назарың кешби сакланды.

Ики доган. Олар бир тен, бир җан. Бир атадан, бир энеден галан ики перзент. Аталары Ватан угрунда җаныны гурбан этди. Ол атасы хакдакы ойланмаларыны өң языпды. Мундан үч йыл озал оба баранда, эҗеси ондан какасы хакында язан сетирлерини окап бермегини хайыш эдипди. Байрам окап берипди. Хич махал шол сапаркы ялы өз эсерини тәсирли окаманды.

Эҗеси оны иң соңкы сапар диңлән экени. Эдил шоны аңан ялы, Байрам говы окады, эҗесини разы этди.

Олар ики доган. Бири шахыр, бири колхозың башлыгы. Назар обадан гелди, окады, институты гутарды. Агроном болубам ене оба доланып барды. Назар мамла. Назар топрак билен. Эйсем топрак билен иш салышян адамлар хакда язмак Байрамың борҗы дәлми?!.

Ене агшамкы язылан вака доланды. Хәзир шоңа гайтадан серетмек хөкман диен пикир Байрамы өзүне бенди этди. Инисиниң башындан гечен шол ваканы адамлара хакыкы гүйҗүнде ачып билсе, Назарың нәме үчин оба доланандыгыны дүшүндирип, артыкмач сетир язмагың деркары ёк.

Ол вака бир мүң докуз йүз элли икинҗи йылда боляр. Шол йыл Назарың орта мекдеби гутармалы йылыды. Июнь айы гелйәр. Экзаменлер довам эдйәр. Назар хем экзамен табшыряр, хемем өңкүлери ялы говача мейданында ишлейәр. Обадан сесъетим дашлыкда, көне ябы алкымлап, золак болуп гидйән карта онуң эсасы ишлейән ериди. Сув тутарды, отаг отарды, өкүзе гошуп күлте, окучник басарды. Шол йыл картаның тохум алшы говы болды. Гөвнеҗай тохум алан говача туташып галды. Экиш ир гечени үчин кешлериң арасы гүн-гүнден даралярды. Дүйплерде гүл гөрнүп башлады.

Бары-ёгы ики экзамен галды. Онсоң мекдеп билен, оба билен, золак болуп узалып ятан сүйри карта билен хошлашып, Ашгабада гитмели. Назар гитмелидигини билсе-де, шол гүнүң барха голайлашмагына хөвессиз гараярды. Ашгабат баглык диййәрлер. Дагың ичиндәки Пөвризе җүлгеси томсуң җөвзасында-да иңңән салкын болярмыш диййәрлер. Хеммеси догруды. Назар бу затлары өз гөзи билен гөрүпди. Байрам оны хер гезмәге баранда, айлап чыкярды. Эмма дөрт-бәш гүн болдугы, ол обаны күйсәп башларды. Эртир ирден туруп, даш чыканда,

гиңишлиги, аңырсы гөзъетиме барып, асман билен тапыщян сәхрайы мейданы күйсәрди. Шәхериң үстүне абанып дуран дага дерек обаларының гүнбатар тарапындакы акжарып ятан Гарадүврүн гумуны гөреси гелерди. Холха, ол хәзирем депә галан жөвзалы гүнүң астында говрулып ятыр. Мейдандан голкун атып, ховур галяр. Тамдырың агзына йүзүңи тутандан энайы дәл. Маңлайдан акян дер гөзүңе инип авушадяр. Шонда-да сәхел гөзүңи юммак гадаган. Күлтәниң йити дишлериниң говача дүйплерини кесип гидибермеги әхтимал.

Нәхили хем болса Назара оба якымлы. Гидишиниң вагтлайындыгыны, аңырсы бәш йылдан ене оба доланып гелжегини билсе-де, оңа айрылышмак уммасыз кын. Кынлыгыны хич кимиң янында айданокды, гайта Байрамың хатыны жүбүсинден чыкарып, ёлдашларына гөркезйәрди. Байрам хатында экзамен гутарансоң, онуң эгленмән гелмегини табшырыпды. Ёлдашларының оңа гөзи гидерди. Онуң Ашгабатда яшаян доганы бар. Нирә, нәхили бараркам диймек аладасы ёк. Вокзалда оны агасы гаршылар. Ол өз өйүнден гидип, ене өз өйүне барярды. Оларың бу пикирини Назар билйәрди. Билип отырка-да өз янындан обадан гитжегини гайгы эдйәрди. Байрам нәдип шәхер билен өвренишдикә дийип ойланарды. Бир йылда бир гезек обаны гөрмесе-де, онуң гөвни бир ялы.

Назар ол йыл Ашгабада гитмеди. Ики экзаменем берилмән галды. Кәмиллик аттестатыны алянларың арасындан онуң адыны боздулар. Ёлдашларының көпүси окува гиржек дийип, дүрли шәхерлере гитди. Назар обада галды.

Хеммеси шол жөвзалы томус гүни Назар гоша өкүзиң ызында гамчы булап йөркә болды. Гүнортана голай бәш адам оба тарапдан хаял йөрәп гелишлерине, сүйри картаның четинде сакланды. Иң өңде башы сыпал шляпалы узын хор адам барды. Онуң ашакы додагы ары чакан ялы, аңсыз пөкгерип дурды. Саг тай гулагының ёкарысы болса дишленип алнан дек кертикди. Бу кертик гулак адамы Назар үч гезек магазиниң янында гөрүпди. Шонда-да башында хәзирки сыпал шляпасы барды. Ол элини быкынына уруп, ёлдан гечйән адамлара середерди. Середишинден, ол кимем болса бирини танажак болян-дыр дийәймелиди. Үч гезек гөренде-де онуң гапдалында башлык барды. Ол башлыга-да серетмезди, онуң билен гүррүң этжегем болмазды. Кеседен сынланлар ол иңңән улы везипедәки адам болмага чемели диердилер. Ёгса башлыгы эсгермезлик этмек хер кишиниң элинден гелжек затмы!

Сыпал шляпалы адам барадакы хабар деррев оба яйрады. Олар ёкардан ер өлчемәге иберилен адамлармыш дийдилер. Гапдалындакы үч саны папаклы адамам онуң көмекчисимиш. Олар колхозың говача мейданыны атызма-атыз өлчәп чыкып, планда гөркезиленден бәш әдим артык экиленем болса, трактор билен сүрдүржекмишлер дийип гүррүң эдйәрдилер. Гоңшы колхозларың биринде-де шейденмишлер дийдилер.

Сыпал шляпалы адам Назара хөкүм этди.

— Чыкар өкүзиңи.

Назар нәтҗегини билмән, нәтаныш адамлар билен гелен бригадириң йүзүне серетди. Яшулы бригадириң гара көйүк болан йүзүни, союк-союк янан додакларыны гөрүп, йүреги авады. Яшулы зордан эшидилен басык сеси билен бары-ёгы үчҗе сөз дийди:

— Ханым, дийлени эдәйгин.

Назарың сүңңи сызлады. Сыпал шляпалы адам хакда айдылан сөзлери хакыдасындан гечирди. Горкды. Эйсем, шу пашырдап отуран говачаны сүрдүрҗекмикәлер? Ынанмады. Нәдип ынанҗак! Билгешләне ики дүйбүни чапаныңы гөрселер, җериме салярлар. Мунча говачанам бир сүрдүрип болармы! Сыпал шляпалы адам нәхили улы везипеде болса-да, шу хөкүметиң адамыдыр ахыры.

Назар өкүзлерини боюнтурыкдан яздырып дуршуна, сыпал шляпалы адама серетди. Ол хәзирем эдил магазиниң өңүнде дуршы ялы, элини быкынына урүп дурды. Хич киме сөз айтмаярды. Оба тарап йүзүни күрүшдүрип середйәрди. Пагаклы үч адамам мүйнли ялы дымып дурды.

Бирден сыпал шляпалы ёгын сеси билен кәйинди:

— Трактор нирә йитирим болды?.. Дөвлети алдадыберин бакалы, аркаңыза ел чалар. Сакгалың агындан утанмак герек, яшулы. Я-да көсе болаңсоң, сакгалың ёгуна байрыняңмы?..

Бригадир көседигине ынанмадык ялы, яланач эңегини чаларак сыпап, гүнәсинде тутулан чаганы яда салып, ашак бакды. Йүзүни галдырманам горка гепледи:

— Бир гектар, ярым гектар эйләк-бейләк боланы билен, иним...

— Түкет!

Бригадир довам этмеди. Оңа дерек шляпалы җанагырылы гыгырды:

— Хә, өлмәнкәң, дөвлети алдап, орден дакынҗак болдуңмы? Нәме дакмалыдыгыны айдарыс өзүмиз саңа. Шакырдык дакарыс.— Ол бирден Назара тарап гарады.— Сен нәме аңалып дурсуң, ёк эт күлтәңи!

Оба тарапдан зынҗырлы трактор плугыны сүйрәп гелди. Оны нәтаныш адам сүрйәрди.

Назар ябың боюнда дуруп, карта середйәрди. Яңырак сув берлен говачалар япракларыны дим-дик тутуп, гум үстүнден өвүсйән йылы шемала үлпүлдешип отыр. Олар илки икигулак болуп ерден чыкдылар. Соң үч гулак болдулар, соң дөрт. Соңра шаха айрып башладылар. Буларың херси саналярды. Илкинҗи гунчаны гөрен адам шат хабарыны екән-екән адамлара айдып чыкярды. Ол хакда газетлере язярдылар, радиода айдярдылар. Бу тайда болса, сыпал шляпалы адамың буйругы билен гүллепүрчүк болуп отуран картаны ёк этмәге трактор гелди. Сәхел вагтдан Назарыңам, Назар билен ишләнлериңем маңлай дери

пужа чыкар. Ол хемаят гөзләп бригадире гарады. Бригадир гөргүли егшерилип, барха кичелип барярды. Башлыгам ёк. Боланда-да сыпал шляпалы адамың янында ол гепләп билермикә? Онуң өрән улы везипеси бар диййәрлер. Назар оны шейле бир йигренди, дуран еринде кесек билен шляпасыны тоздураясы гелди.

Сыпал шляпалы гаты гепләп, тракторча серенҗам берди:

— Башла!

Бригадир ода-көзе дүшди. Шляпаның алкымына дыкылып өзеленди:

— Иним, бейтме, бу садагасы болдугымы?

— Түкет!

— Пыланы артдырың болмаса, бейтмәң. Азап этдик, иним.

— Түкет дийилйә саңа!

— Болмаса, жуда сүрдүрҗегиң чының болса, йөриң эрбедрәк ер гөркезейин.

— Бизе шу ер, эдил шу карта аматлы. Оба голай, ёлуң угры. Гой, гөрене гөз болсун!

— Иним...

Шляпалы йиданып дуран тракторча гыгырды:

— Сүр, киме гарашяң!

Тракторың сеси бар зады басды. Зынҗырлар гөм-гөк говачалары овмач эдип башлады. Плугуң ызында чепбесине чөврүлен топрак дүндерилип, говачаны ер хопдурярды. Кәерде япрагың я-да шахаң ярсы гол булап галярды.

Назар чыдамады. Хырчыны дишләп, аягындакы көвшүнем зыңып, трактора тарап топулды. Өңүне гечип, элини булады:

— Дур, дур диййән!

Тракторчы алҗырап, тормоз берди. Оңа ченли дуранлар ылгап гелди. Өңи билен Назара япышан сыпал шляпалы болды. Онуң демир ялы гаты эли Назарың чигнинден тутуп сүдүрледи.

— Гүм бол!

Назар гаршылык гөркезди. Сыпҗак болуп элини айлады, дызады. Юмругы шляпалының келлесине дегди. Шляпасы гапдала зыңлып гитди. Үч адам Назары бутнатмады. Шляпалы гарбап шляпасыны алды-да, дым-гызыл такыр сүйри келлесине ховлукмач гейди. Соҗады. Пөкги додагыны титредип, ган-пет галмадык йүзүни чытды. Ярасына басылан ялы гыгырды:

— Ёк эдиң!

Трактор мазалы ара ачансоң, Назары гойбердилер. Назар ери багыртлап ятыберди. Бурны топрак билен говачаның ысыны алды. Аглады. Трактор гапдалындан гечип гитди, башыны галдырмады. Бейлелигине гечди, башыны галдырмады. Башуҗунда бригадириң тутук сесини эшитди:

— Тур, иним, туравери, бейтме... Тур, мерт болалы...

Яшулы бокурдагы долуп, гепләп билмеди. Назардан бизар

аңырсыны бакып хамсыкды. Онуң кичелен гөвреси дүвдек болуп отурышына, силкинип-силкинип гидйәрди.

Сыпал шляпалы адам олара томаша этди.

Назары шол гүнүң эртеси мекдеп директоры янына чагырды. Районодан йөрите гелен адамың гатнашмагында мекдепден чыкарыляндыгыны айтды. Йөрите гелен адам онуң гүнәсини айтды.

Назар үмсүм чыкып гайдыберди. Оңа гөни Ашгабада, Байрамың янына гит, ёгса бир йылың көер дийдилер. Этмеди. Байрама хатам язмады. Өңкүси ялы бригаданың ишине гидип йөрди.

Ол язса, Байрамың гелжегинем билйәрди. Гелсе ишиниң дүзелмегем әхтимал. Йөне Байрамың сыпал шляпалы адам билен душушмагыны исләнокды. Асыл өзи барада агасының хич киме йүзүни саралтмагыны исләнокды. Иниң этмиши үчин сыпал шляпалы адамдан өтүнч сора дийселер нәме! Бу адалатсызлыгың бир янының агасына етмегине разы дәлди.

Олар адамлара, иң яманам дер сиңен топрага адалатсызлык этдилер. Адалатсызлык эден сыпал шляпалы адам, ене онуң өңүнде өтүнч сорамалымы?!

Назар хемме зады болшы ялы агасына язды. Онуң гелмезлигини хайыш этди. Башына дүшен ишден өзүниң баш алып чыкмак ислейәндигини айтды. Адамлар эдилен адалатсызлыга дүшүнерлер. Өзлери оны чагырып өтүнч сорарлар. Шоңа ченли Назарам, яшулы бригадирем, мивеси элинден алнан топрагам адалатсызлыгы ятдан чыкармазлар. Элбетде, топрак өйкесини дилде беян эдип биленок. Ягшынам, яманам беденине сиңдирип ятыр. Эмма әхли зада адамлар шаят. Топрага дерек олар геплемели, онуң ислегини олар өз диллеринде беян этмели.

Яңкы вакадан бәри телим йыл гечсе-де, ол хемише Байрамың ядында болды. Көнелмеди, гайта Назарың абрайы артдыгыча, онуң әхмиети артды. Топрак билен инисиниң арасындакы ыснышыгың хакыкы гөзбашыны гөзләнде, биыгтыяр яңкы ваканы ятлаярды. Инди ол барада адамлара гүррүң бермек нобаты етди. Мундан артык сакланмагың хажаты ёк. Ёгса, Назар хакда языляан затлар гүн гелдигиче оңа гураксы, йүзлей гөрүнйәрди.

Байрам Назарың шу гүнки дурмушы хакда пикир этди. Эмма бада-бат онуң гөз өңүне хайсыдыр бир тәсирли вака гелмеди, диңе фактлары ятлады. Олары мыхман геленде, Назарың өзи айдып берипди. Ёк, Байрама вака герек. Шол вакаларың арасы билен инисиниң шу гүнки кешби дөремели. Оны диңе Байрам дәл, оны диңлежек, окажак адамлар гөз өңүне гетирмели.

Байрам ховлугярды...

СЕКИЗИНЖИ БАП

Шахыр Байрам Мәммедовың дөредижилик агшамы сагат йигримиде башланды. Агшамы алып бармаклык правлениййәниң члени, яшулы язынжы, үч романың, телим пьесаның авторы Жума Ныязова табшырылды. Ягырнысының бираз түңңерип, гөвресиниң өңе үмзүк атып дурмагына гарамаздан, сүңңи еңил гөрүнйән Жума Ныязов дабанының ашагы пружинли ялы гөвүн гөтерижи бир херекет билен сахна чыкды. Ол орта бойлы, эгинлери яйбаң, етмиш яшанам болса гаррылыгың хөкүмине табын болмагы ёкуш гөрүп, хемише онуң билен йүзбе-йүз дурмакдан боюн товлап йөрен адамды. Онуң маңлайлак улы келлеси дүйби ёгын даргт дек өрән мәкәм дурды. Уллакан йити гөзлери барды. Маңлайы билен угурдаш гайдып, соңам бираз түңңерип дуран ёгын бурны яйбаң йүзүнде ол диен гөзилгинч билдирибем дуранокды. Гашлары гүрди, хайбатлыды. Аз-кем ашаклыгына салланан эңеги энтеклерем кувватлы гөрүнйәрди. Юкарак додаклары гымылдап, бу адамың дуйгурлыгының аламаты хөкмүнде бада-бат гөзе илйәрди.

Оңа көпленч Жума ага дийип йүзленердилер. Байрам үчин онуң эсерлери эдебиятда аңрыбаш болмаса-да, оларың өз орны барды, өсүшиң белли бир тапгырында әхмиетли ролы болупды. Бу адамың хәсиетинде Байрама көп зат яраярды. Иң эсасам бу адам гуванмагы, онда-да эсаслы гуванмагы башарярды. Эдебиятдакы хер бир өңе әдилен әдими хөвес билен гаршыларды. Ол әдимиң өзүне дегишли дәлдиги үчин бөврүни диңләп гөриплик билен дыммазды. Гутларды. Яшларың эсерлерини башардыгындан сыпдырман окамагы халарды. Олар билен арагатнашык сакларды, жеделлешерди.

Байрам илки сахна гарады. Саг тарапда Жапар Мейдановичиң ислейән улы трибунасы дурды. Сахнаның ортасындан совашыграк гойлан столуң еңсесинде үч хатар отургыч барды. Аралыкдакы ловурдап дуран рояль бошлугы долдурыпдыр.

Байрамың ызы билен телим адам сахна чыкды. Олар Байрамың эсерлерини окажак артистлер, онуң сөзүне язылан айдымлары айтжак солистлер, сазандаларды.

Белент залда екеже-де бош ер ёкды. Бу сапар ол Байрамың гөзүне совук гөрүнмеди. Гапы билен сахнаның аралыгы өңки ялы даш дәлди. Ол аралыгы адамлар долдурыпдыр. Олара екән-екән середип чыкардан кән, Олар эл чарпяр. Бу адамларың көпүси Жапар Мейдановичиң тагалласы билен гелйәндимикә? Белки, олар өзлерине табшырылан боржы бержай эдип эл чарпяндырлар!

Зал улы иш битирен киши дек, аграс дем алярды. Үмсүмлик аралашды. Кәерден отургычларың жыгылдысы эшидилди.

Жума ага еринден турды. Сәгинди. Онуң йыгы-йыгыдан аграс дем аляны билдирйәрди. Гөрсене, бу мәрекәниң өңүнде Жума ага-да толгуняр, йиданяр. Ёгса ол етмиш йылының дова-

мында мунуң ялы заді телим гөрендир. Бу сахна онуң иңңән белет сахнасы. Өз пьесаларының премьераларында оны хер гезек шу сахна чыкарярлар, онда-да нәхили эл чарпышмалар билен! Эмма ол хем хәзир первайсыз отурып биленок, толгуняр.

Байрамың дили агзына елмешди. Мәреке билен сахнаның орталыгында гаймалашан фотохабарчылар, операторлар гыра чекилди. Башкы хатардакы адамлар хас голайда гөрүнди. Байрам олары габак астындан сынлады. Җапар Мейдановиче гөзи дүшди. Ол иң өңдәки хатарың саг тарапында отырды. Онуң гапдалында Селби билен Җеннет барды. Селби хәли-шинди гөзүниң гыйтагыны Байрама тарап айлаяр. Байрам оны гөрмезлиге урды. Аялы үчин хәзирки пурсат иң багтлы пурсатдыр. Республиканың иң говы, иң улы театрының томашачыдан долы залы онуң әрине середйәр. Эгни иңңеден чыкма гара костюмлы, ялдырап дуран гара сачлы, гөрмегей шахыра диңе бу залдакылар дәл, әхли өйде телевизорың өңүнде отуран адамлар середйәр. Хәзир бу тайда эдилйән гүррүң диңе Байрам хакында. Зал сарсман отурышына, трибуна чыкып хыҗув билен гүрлейән Җума аганы диңлейәр. Ол хем бу гүн Байрам хакында сөзлейәр. Селби багтлы. Себәби шу залда Байрамы ондан оңат билйән ёк. Ол шахырың хер сетириниң нәхили дөрейәнине шаят. Онуң ёлдашы, иң якын адамы. Онуң үстүнлиги Селбиниң үстүнлиги, онуң гынанҗы Селбиниң гынанҗы. Ол нәхили толгунян болса, Селбем шонча толгуняр. Онуң билен биле толгунмак Селбә якымлы.

Байрам аялының Җапар Мейдановиче миннетдардыгыны билйәрди. Шу агшамың гечирилмеги Җапар Мейдановичиң пикири. Онуң программасыны дүзенем онуң өзи. Җапар Мейданович эллерини күкрегиниң үстүнде говшурып, аркан гайшыбрак отырды. Ол бойнуны бир тарапа буруп, сурата дүшйән кәбир адамың важыплыгында трибунадакы Җума Ныязовдан гөзүни айырман гараяр. Онуң маңлайында ики йыгырт билдирип дур. Хава, Җапар Мейдановичиң өйке эдйән болмагы әхтимал.

Байрам ашаклык билен зала гөз айламагыны довам этди. Таныш йүзлериң телимсине гөзи дүшди, йөне оларың бириндеде унсүни сакламады. Ол Абаданы гөзлейәрди. Тапмады. Залың дүйбүнде отуран болса, сахнадан оны сайгармак аңсат дүшмез. Байрамың пикириче, Абадан залда болмалы. Билгешлән гизленчек ерде отурып, Байрамы сынлаяндыр.

* * *

Аракесмеден соң Байрама сөз бердилер. Ол еринден турманка, залда зарплы эл чарпышма башланды. Эмма ол эл чарпянлары гөрмеди, гөрсе-де, сайгармады. Оларың бары бир йүзе, бир гөврә өврүлди.

Байрам трибуна чыкяр. Зала середйэр, гең галяр. Трибунаның белентлигине, өзүниң асманда дуранлыгына гең галяр.

Зала үмсүмлик аралашяр. Якымсыз үмсүмлик. Аппаратыны шыркылдадып, оны иң соңкы гезек сурата алан хабарчының аяк сеси гелйэр. Эмма ол бу белент залың дымышлыгының янында хич зат. Ана, ол аяк сесем галды. Залың эдил ортасында, гечелгеде гойлан телекамерадан кчлтежик сигнал эшидилйэр. Гызыл чыра дерек ики ерде гөкже чыра яняр. Әхтимал, инди телевизорларың экранында диңе Байрамың кешби дурандыр.

Зал гарашяр. Үмсүмлик. Ол умсүмлик Байрама тэсир эдйэр, онуң дем алыш кадасыны бозяр.

Байрам геплэп башлаяр, эмма бокурдагында дөрэн пэсгелчилик онуң сесини гойбермежек боляр. Шонда-да геплемели, зал сениң сесиңи эшитмели. Ол тэзе эсер язандыгыны хабар берйэр. Эсерини иниси Назара багышлаяндыгынам айдяр. Залда үмсүмлик бозуляр. Пышырды, гобсунмалар зерарлы отургычларың сересап шакырдысы яйраяр. Бу Байрам учин бат алмага пурсат.

Жапар Мейданович гыссагарада Селбэ сөз гатяр. Онуң йүз-гөзүнде геңиргенме бар. Белли зат, ол Байрамың нэме окажакдыгыны өңүнден хабардар этмэндигине хайран галяндыр. Хайран галмак герек дэл, Жапар Мейданович! Шондан Селбиңем шейле бир хабары ёкдур. Оны диңе Байрамың өзи билйэр. Инди хеммэңиз билерсиңиз. Абаданам билер. Ол өңем Байрамың тэзе бир зат окажагына гарашярды, йөне нэмедигини инди билмели. Гулак асың...

Бейик Магтымгулының философиясы:

Не бела сен, адамзат,
Чыплак догдуң, дон герек.
Ак сүйт эмдиң, улалдың
Хем аглар сен, нан герек.

Адам дүнйэ инйэр. Илки эне сүйдүни эмйэр. Соңра оны топрак идедйэр. Эне сүйди соңабака тагамыны йитирйэр, чага улалдыгыча, агзындан сүйдүң ысы гидйэр. Ол инди топрагың ысыны алып башлаяр. Эне билен Топрак! Адамың ики бейик ховандары. Олар адамың неслини узалдяр. Адам тэ өлйэнчэ, эне сүйдүниң өңүнде борчлы болуп галяр. Адам эдил шонуң ялы топрага-да борчлудыр.

Перзент эмен сүйдүни өдемесе, адамлар оны энэниң өңүнде йүзүгара хасап эдйэр. Топрагың өңүндэки боржуны бержай этмедик адамам йүзүгарадыр!

Энелер өлйэр. Өленлериң орнуна тэзе энелер гелйэр. Эмма топрак галяр. Ол хемише бар. Онуң дирилиги энелере, олардан дөрейэн перзентлере баглы.

Адам учин яшайшың гөзбашы Эне билен Топракдан ыбарат. Олары бирлешдирйэн Зэхмет. Зэхмет адамың топрага

болан сөйгүсинден эмеле гелмели. Шонда Энелер өз перзентлеринден разыдыр. Топрагам разыдыр...

Байрам сөгйненде, онуң сеси белент залың үмсүмлигине өзүни уруп йитип гидйәр. Әгирт бошлук онуң сесини ювдуп дуран ялы. Ёк, ол бошлук дәл. Ол инди горкулам дәл. Онун өңүнде адамлар отыр.

...Гелин, халкың дөреден парасатлы роваятларына йүзленелиң. Бир махал эллери бердашлы дайхан гожа боланмыш. Онуң топрак билен арасы иңңән саз экен. Ол Топрагы голлапдыр, Топрагам гожаны. Гүнлериң бир гүни өлүм яссыгында ятан гожа огулларыны янына чагырып саргыт эденмиш...

Бу роваяты залда отуранларың көпүси өңденем билйәндир. Гожаның огулларының гызыл гөзләп агачларың дүйбүни ала дөрҗүк эденлеринем, гызыла дерек бол хасыл аландыкларынам билйәндирлер. Эмма хәзир олар бу роваят илкинҗи гезек айдылян ялы сарсман диңлейәрлер.

...Элбетде, бу гечмишиң роваяты. Хер дөврүң өзүне мувапык роваяты болмалы. Эмма соңкы дөрән роваят өңкүниң довамыдыр. Биз хәзир гөрйән вакаларымызың хеммесини адаты вака хөкмүнде кабул эдйәрис. Бу гең дәл, себәби ол вакалар хут бизиң өз башымыздан гечйәр. Бизиң дөредйән адаты вакаларымызың арасында роваят болуп, гелҗек несиллере галҗагы көпдүр. Өзүнден роваят галдырмадык несил бармыка?..

Байрам өз несли барада сөхбет ачяр. Иниси Назарам шол неслиң векили. Ол несил элине яраг алып, гечен урушда душман билен йүзбе-йүз дурмага етишмеди. Эмма ол несил уршуң дөреден кынчылыгы, хесрети билен йүзбе-йүз дурупды. Шол кынчылык оны адатдакыдан ир етишдирди. Олар адатдакыдан ир улалдылар. Оларың топрак билен ыснышыгы адатдакыдан ир башланыпды.

Байрам шол неслиң векили барада сөхбет ачяр. Поэзия дилиниң дуйга байлыгы ол сөхбетиң гайгысыны, шатлыгыны, ой-пикирини, аладасыны зала кемсиз етирйәр. Шахырың хенизем толгуныл эшидилйән сесини үмсүм зал ювудяр. Сөзлер хатарлара етмән, пытрап гиденок. Олары адамлар өзүне сиңдирйәр. Тешне топрагың беденине сув сиңдириши ялы. Довам эдйән үмсүмлик якымлы үмсүмлик.

Доганының кешби Байрамың гөз өңүнде дур. Ол диңе шоңа гараяр. Оңа окамак еңил. Ол залы гөренок, диңе доганы Назары гөрйәр. Байрам хөвес билен довам эдйәр: Назар топрак билен иш салышяр. Хер гүн топрагың ысыны алянам Назар. Онуң бу гүнки үстүнлиги топрак билен ыснышыкдан дәреди.

Бирден инисиниң кешби Байрамың гөз өңүнден йитди. Атувың өң янында нышанасыны йитирен авчы кимин бады говшады. Гарашды. Назарың кешбине дерек залы долдурып отуран адамларың йүзүни гөрди. Өзүнде дөрән говушгынсызлыгы олар дуян болсалар герек диен этиячлы пикир оны горкузды. Инди адамлар хакыкы томашача өврүлдилер. Байрам олар билен йүз-

бе-йүз дур. Аралыкда умытсыз бошлук эмеле гелди. Яныжа-да ол ерде Назар, онуң яшлыгы, обаның шатлыгы, аладасы — бир бүтевилик барды. Хич зат галмады. Байрам өз сесини эшидип башлады. Адамларың совук деми сахна урды. Байрам ене инисиниң кешбиниң пейда боларына гарашды. Гарашдыгыча, хатар-хатар йүзлер онуң ховуны басып барярды. Ол сетирлери батлы окап, шол хатарлары ыза серпикдирерин өйүтди: Топрак билен ыснышык өрән ир башланды. Уруш йылларының кынчылыгы шол ыснышыгы мәкәмлешдирди. Ол шу гүнем довам эдйәр...

Байрамың гөвнүне болмаса, айдян сөзлери отуран адамлара сиңмән, эдил бетон дивара кесек атан ялы пытрап ере дүшйәрди. Оларың йүзи салык, мундан артык диңлемек олар үчин гызыксыз. Байрам оларың белет задыны гайталап дурандырын өйүтди. Шу пурсат ол өзүни мугаллымың өңүнде өе берлен гошгыны ятдан айдян окувча меңзетди. Залдакылар мугаллым. Олар гошга өңден белет. Олар үчин эсасы везипе онуң ненеңси ят тутуландыгыны барламакдан ыбарат.

Байрам гутармага ховлугяр: Адам билен Топрагың арасындакы бейик ыснышык довам эдйәркә, хемише Зәхмет еңер. Зәхмет дайханың топрага болан сөйгүсинден эмеле гелйән гүйчдүр.

Зал эл чарпды. Байрам трибунадан дүшенде-де ол довам этди. Ол өз-өзүне: «Олар сениң гутараныңа эл чарпярлар» дийди. Белент трибунадан дүшенинеми, залдакылар оңа хас голай гөрүнди. Фотоаппаратың шыркылдысыны, камераның шыррылдысыны эшитди. Эл чарпышма гүйчленди. Оңа гүл дессесини говшурдылар. Байрам хич кимиң йүзүне гарамады. Ол пикир этди. Хәзирки ягдай фильмиң сурата алныш пурсатыны яда саляр. Зал режиссёрың гөркезмесини бержай эдйәр. Байрамың пикириниң соңы горка өврүлди. Онда режиссёр ким? Жапар Мейдановичми? Байрамы дер басды. Сахнаның чалтрак япыларына ховлукды...

ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Байрам өйүне гелшине кабинетине гечди. Галстугыны айрып, көйнегиниң иликлерини яздырды. Дивана аркасыны берип отурды-да, үмсүмлиге дин салды. Театрдакы дабарадан соң хәзирки үмсүмлигиң айратын бир леззети барды. Көп гүнләп укусызлыгың дердини чекен адамың башы яссыга етендәки ялы, сүңңүнде якымлы ядавлык дуйды.

Селби аңыркы отагда Женети ятырярды. Ол узак эгленмән, Байрамың янына гелди, онуң гапдалында отурды. Әриниң йүзүне гарап, сүйжи йылгырды. Соңкы ики-үч йылда долушан йүзи хасам гиңеди. Габакларының төверегиндәки майдажа йыгыртлар илки месе-мәлим билдирип, соңам тәсин язылып гитди.

Байрам эмай билен Селбини бир тай голтугына гысды. Аялы якымлы үмсүмлиги бозмаҗак болян ялы ада гепледи:

— Гутлаян, Байрам... гаты говы...

Байрам хич зат диймеди. Аялының сөзлери онуң гөз өңүне эл чарпян залы гетирди. Онуң нәхили ягдая дүшендигини Селбем дуймандыр. Белки, дуянам болса айдян дәлдир. Белки, хич кимем айтмаз?..

Байрам Абаданы ятлады. Ол нәме диеркә? Селби ялы «гаты говы» диермикә?..

Бирденем аялыны голтугына гысып отурышына, Абаданың пикирини эдйәнини гелшиксизлик хасап этди. Селбә небси агырды. Хер задам болса, Селбиниң ичимтап дәлдиги, гөнүмеллиги говы зат. Ол гөвнүндәкини эриниң йүзүне айтмакдан чекиненок, пикирини гизләнок. Эгер олам психолог болан болсады, хәзир Байрамың пикирини билҗек болуп азара галарды. Эмма Селбиниң хич хили шүбхеси болмаса нәтҗек! Шу махал-а багт оны серхош эдипди, эриниң шөхратына чоюнярды. Белки, яңкы дабаралы пурсаты хайсы суратчы гөвнеҗай алдыка дийип пикир эдйәндир. Ядыгәрлик галдырмак герекди. Байрам өз яныңдан «эйсем онуң пикир этмәге, эриниң шөхратына гуванмага хакы ёкмы?» дийди. Байрам ёк дийип билмеди, гайтам аялының гуваняндыгыны ыкрар этди, бегенди. Абаданам Арслана гуванярды, хәзирем гуванып йөр. Бирек-биреге гуванман яшамак асла мүмкин дәл.

Байрам аялының маңлайындан өпди. Шу херекети биленем, яңкы гелшиксиз хасап эден пикири үчин Селбиниң өңүнде, өз ынсабының өңүнде өзүни аклаяндырын өйтди.

Селби онуң элини гойбермән, еринден турды:

— Йөр, чай ичели.

Стол башына гечилен бада, Селби Җапар Мейданович хакда гүррүң гозгады:

— Оңа саг болам дийәймедиң-дә...

Аялының сесиндәки зейренч билен гатышыклы игенч әхеңи Байрама ярамады. Ол бирден сесини гаталтды:

— Университете җаң эдип, студентлери гетириң дийипдир, шонуң үчин саг бол диймелими? Бирден адам гелмән, масгара болаймалы дийипдир, шәхери афишадан долдурыпдыр.

— Нәме дийсең дий, йөне онуң алада эдип, сениң угруңда ылганыны инкәр эдип билмерсиң. Афиша асып, саңа зыян этдими? Әтияҗы элден бермән, студентлери гетириң диен болса, ялңышмандыр. Мен-ә бу тайда саңа эдилен яманлыгы гөремок.

Селби өйкели дымды. Байрам дили тутулан ялы, аялының гөзлерине середип отуршына, горкы билен өз яныңдан шейле совалы гайталаярды: «Эйсем Селби шу сөзлери йүрекден ынаныл диййәрмикә я-да билгешлейин мениң гахарымы гетирҗек болярмыка? Эгер ынаныл диййән болса?..»

Онуң гөречлеринде ховсала артды. Селби чыдамады:

— Нәме чиңерилйәң?

— Эгер залдакыларам сениң ялы пикир эден болсалар, онда, Селби...

Селби оны геплетмеди:

— Мен сениң үстүнлигиңе дил етирдимми? Етиремок! Хич кесем дил етирип билмез.

Байрам онуң айдян сөзлерине үнс бермеди, шүбхеси артды. Эйсем залдакыларам хемме зат овадан афишалара, Җапар Мейдановичиң аладасына баглыдыр өйүтдилермикә? Залы долдуран адамларың көпүси Җапар Мейдановичи танаоклар ахыры!

Байрам өңүндәки чайы гөвүнли-гөвүнсиз ичип, еринден турды. Кабинетине-де барман, пальтосыны ясгынжаң алнып, даш чыкды. Төверегиң үмсүмлиги хәзир оңа тәсир этмеди. «Нәме үчин бизе дүшүнишмек кын?» диен совалы өвран-өвран гайталап, ховлының ичинде ики яна гатнады.

Белки, шу дүшүнишмезлиги Байрамың өзи дөредйәндир? Эгер яңы Селбиниң диенине гулак асып, Җапар Мейдановиче телефон эден болса, миннетдарлыгыны дуйдуран болса, хәзирки өйке-кине болмазды. Хәзирем гич дәл, Байрам өе гирип телефон этсе, аялының йылгырып гарамагы әхтимал. Гөрәймәге Селбиниң гөвни үчин ужыпсызжа зат герек. Эмма шу махал шол ужыпсызжа зат Байрама, әгирт алада болуп гөрүнди. Нәме үчин адам дурмушда хер әден әдими үчин кимдир бирине миннетдарлык билдирмелимиш? Ханы онуң өз гүйжи, өзүне болан ынамы? Эгер ол шу гүн үстүнлиги билен баглы кимедир миннетдарлык билдирсе, эртир шовсузлыга учраса, нәме этмели? Кимидир бирини гүнәлендирмелими?

Ёк, Җапар Мейдановиче телефон этмели дәл, гайта Байрам матлабыны Селбә дүшүндиржек болмалы. Шоңа дүшүнмесе, онда ол эртир ене шуңа меңзеш хайыш билен йүзленер.

Ол театрдакы болан агшамың үстүнлигинем, шовсузлыгынам диңе өз үстүне аласы гелйәрди.

Ол бирден Абаданы күйседи. Онуң билен бәш минудам болса, биле отурасы гелди. Көчә чыкды. «Вагт гич дәлми?» диен совал билен бөврүни диңләп сәгинди. Ене-де, Абадан акыллыдыр, дүшүнер дийип, өзүне гөвүнлик берди. Хакыкы дост хачан барсаңам, гең гөрмез, ачык йүз билен гаршылар.

Шонда-да өйүнден ара ачдыгыча толгуняндыгыны дуйды. Шуңа меңзеш толгунма сахна чыкманка-да болупды. Йөне сахна чыкан дессине өзүниң екелигини ятдан чыкарыпды. Хәзир ол екелигиң дердини чекди, ондан хачан гутулжагыны билмеди. Абадан билен йүзбе-йүз отураянда-да ондан гутулжагына шүбхели гарады. Шонда-да гитди. Абаданың өйүндәки якымлы үмсүмлиги күйсәп гитди. Ол хенизе деңич олара бейле гич барманды. Асыл ир баранда-да дуйдурып барярды. Нәме дийсеңем, хәзир Абадан бир бада геңиргенип середер. Бейле агшамдан соң машгаласының арасында отурман, дуйдансыз

махал барса... догруданам, гең. Шонда-да гитди. Онуң максады — Абаданы гөрмек. Күйседи. Ол бу сапар өз-өзүни алдатжагам болмады, бахана-да гөзлемеди. Күйсейәндигини боюн алды. Абадан күйсемесе-де, мен күйсейән дийди. Шуны башга адама айтман, диңе өз-өзүне айтяндыгына-да бегенди. Шу пурсат екелигине миннетдар болды.

Ол хәзир гапыны какып барар. Абадан, хемишекилери ялы, онуң өңүнде чай гояр. Гаршысында отуруп, Байрамың гүр берерине гарашар. Эйсем Байрам нәме хакда гүр берерка? Дымып отурмаг-а болмаз. Сени гөресим гелди-де, гайдыбердим диймели бормы? Хакыкаты сөзлежек болсаң-а шейле диймели.

Байрам көче тарапдан янып дуран пенжирәни гөрүп, яйданмач аяк чекди. Эгер чыра болмадык болсады, бахана билен ыза дөнмек хас аматлы боларды. Ол инди еңсесинден итерилйән ялы, өзүни йөремәге межбур этди. Гараңкы подъездден сересап басып, икинжи гата галып башлады. Толгуняндыгыны дуйды, йүрегиниң ургусыны эшитди.

Абаданың гапысының өңүнде сәгинип, өңүрти диң салды. Гөвнүне болмаса, ичерден гап-гажың шакырдысы, хүмүрди эшидилйән ялы болды. Соңра яйданмач гапыны какды. Гарашды. Абадан театрдан гелип, чалшырыняндыр дийип пикир этди. Ховлукды.

Гапы ачыланда, Абадана дерек гөзи әйнекли, чал сач, хор аялың йүзүни гөрди. Дайзасы болса герек дийди. Салам берип, Абаданы сорады. Гарры үчин хәзир жогап бермекден, өңүнде дуран адамың кимдигини билмек хас важып ялы, хенизем чиңерилип середйәрди. Соңам:

— Абадан жан-а театра гидипди — дийди. Байрам ыза доланмага эсас дөрәнине бегенди. Сәгинип дурман, ашак дүшүп уграды. Гарры гыссанды:

— Гарашың, хәзир гелйәр, яңыжа жаң этди.

— Саг болуң, мен гыссанян.

— Вий, онда ким гелди дийип айдайын?

— Өзүм жаң эдерин.

Байрам соңкы сөзүни ашак дүшенсоң айтды. «Херно танамады» дийип аркайынлашды. Абаданың ёклугы нәхили говы болды. Эгер болан болса, дайзасының янында хасам оңайсызлык дөрәрди. Херно танамады, йөне гаты чиңерилип серетди вели, аңшыран болмагам әхтимал.

Байрам гараңка чыканына бегенсе-де, бирден өзүни йигренип башлады. Огурлыга барян ялы букулып, гапының агзында яңкы болуп дуршуны, өкже гөтерип гачышыны йигренди. Абадан барада өзи-өзүни алдатжак болуп, салгыма чапышыны йигренди.

— Акмаклык, мунуң бары барып ятан акмаклык — дийди. Сен гүлки! Сен ойланман, шу гүн бир этмиш эдип, эртирем шона өкүнип гидиберер ялы оглан-огланжыкмы? Саңа Абадан билен

отурмак якымлы. Сен шол якымлы минутларың соңы хакында пикир этдиңми? Эдеңок. Сениң Абадан хакындакы мундан өңки пикирлериң көпленч якымлы минутлары күйсемек билен гутарярды. Абаданың акыллыдыгы ядыңа дүшенде вели, яйданярдың, хәзирем яйданярсың. Сениң яйданжыңы ол билйән дәлдир өйтдүңми? Билйәндир. Биленсоң, ол хемише Арслан хакда гүррүң гозгап, сениң калбындакы ислегиң йүзе чыкмазлыгы үчин бөвет басып йөр. Абадан өрән акыллы аял.

Байрам өз-өзүне хүжүм эдип, өзүни паш этмекден леззет алды. Ене довам эденини кем гөрмеди.

— Абадан Арсланың сенден артыкмачлыгыны дуйдурып, иңңән догры эдйәр. Эйсем сениң шу болуп йөршүң нәмә меңзейәр? Огурлыга! Абадан барды-гелди сынамак үчин машгаладан эл үзмеги талап этсе, сен нәме жогап бержегиңи пикир эдипмидиң? Машгаладан айрылмагы, онуң жогапкәрчилигини дуюпмыдың? Сен бу совалдан хемише өлер ялы горкярдың, Байрам! Хас догрусы, онуң саңа дегишли болжагына ынанасың геленокды. Кимдир бири машгаласындан айрылышып гидипдир диен хабары эшиденинде, адамлар нәдип бейле төвекгелчилиге йүз уруп билйәркәлер? диердиң. Сениң үчин ол адамлар рехимсиздир, чагаларының эртирки гүни хакда пикир этмекден махрумды.

Хемише болшы ялы, хәзирем гызы Женнет Байрамың гөз өңүне гелди. Оңа небси агырды. Оны какасыз галдырмак?.. Ёк, ёк, бу барып ятан рехимсизлик. Бу Байрамың башаржак зады дәл. Онда бу букулып йөрмәң нәме?

Ол шу пурсат төтәнденем Абаданың ёлда габат гелмегини ислемеди. Калбында огурлыгының үстүнде тутулжак адамың яйданжына меңзеш якымсызлык дуйды. Бирденем чола көчәни долдурып, өз болуп йөршүне гүлеси гелди.

Бурча етип, сага өврүленем шолды вели, еңседен:

— Байрам...— диен сес эшитди. Оны хайыкдыран зат бу сесиң дуйдансызлыгы дәлди, оңа гыгыраның Абаданлыгыды. Ол ызына өврүлмезден өңүрти өкжели көвшүң тыркылдысына гулак асды. Абаданың йүзүни гөрмәнкә, онуң совал берерине яйданды.

Олар йүзбе-йүз дурдулар. Абаданың аркайынлыгы онуң гахарыны гетирди. Гөр, ол ене-де Байрама томаша эдйәр. Яңы ол театра барып томаша эден болса, хәзир Байрам өз аягы билен онуң янына гелди. Шонам Абадан билйәндир. Билени үчинем сораян дәлдир, ёгса, сорарча махал гечди. Гарайшында бираз геңиргенме аламаты бар дийәймесең, ол хенизем аркайын. Гара сачлары эгнине дөкүлип дур. Гулагындан асан йити гашлы овадан ысыргасам ол диен гымылданок. Хей, бейле-де бир аркайынлык болармы? Ол муны Байрама жеза үчин эдйәр! Ёк, хас догрусы, ол Байрама хезил эдинип томаша эдйәр. Шол томаша үчин көчәниң чолалыгам аматлы болса герек. Хенизем диңе оларың икиси, сагда-солда гөрүнйән гара ёк.

— Йөр, мен сени уградайын, Абадан...

— Гезим эдйәрмиң?

Гөрсене, мунуң соран болшуны, хамала, билмейән ялы!..

— Ай, хава, гезим эдйән... Мен сени залда гөрмедим-ле, Абадан?

— Ызыракда отурдым. Көпүң ичинде сайгармак аңсадам дәлдир.

Ара ене оңайсыз үмсүмлик дүшди. Оңайсызлыгың диңе Байрам үчин болмагам әхтимал. Абаданың йөрүши, өзүни тутушы уммасыз аркайын. Болманда, ол нәмә бийынҗалык болмалымыш? Байрамың аладасының оңа дегишли ери бармы? Болса — сорарды, онуң ягдайыны билҗек боларды. Ёк, бу хенизем шол өңки Абадан. Мундан бейләгем шунлугына галса герек!

Мундан соң-а Байрам онуң гапдалында өзүни хасам оңайсыз дуйды. Хер минут онуң гахарыны гетирди. Нәтҗегини билмеди, йөне узак чыдамаҗагына гөз етирди. Бирденем, әгирт бир ички гүйч оны гүррүңе башламага меҗбур этди. Онуң гүррүңи месайы гүррүң дәлди, шонуң үчинем ол толгуняндыгыны бада-бат билди. Билсе-де оны ёк этмәге гүйҗи етмеди. Ол оңайсызлык хакда сөхбет ачды. Театр сахнасында дурка, оңайсызлыгың дуйдансыз дөрәндигини айтды. Назарың кешбиниң бирден гөз өңүнден йитиши, залдакы отуранларың гарайшындакы үйтгешик маны... гараз, нәме дуян болса, барыны айтды. Өзем шу оңайсызлыга белли бир дереҗеде Абаданыңам гүнәси бар ялы әхең билен айтды. Хава, Абаданам шол адамларың арасында отуран экени. Олар соңабака Байрамы диңлемедилер, онуң ойнуна томаша этдилер. Абадан хәзирем шол томашаны довам эдйәр. Эмма Байрамың артист боласы геленок!..

Ол Абаданы хас ичгин гүррүңе чагырян ялы:

— Шол пурсаты сенем аңан болсаң герек, Абадан? — дийди. Байрамың ховсаласы Абаданың аркайынлыгыны бозуп билмеди. Ол:

— Әхтимал — дийди. Соңам пикирини нәхили айдып башлаҗагына көсенйән ялы дымды, йөне узага чекмеди.— Ёк, мен сенден башга зада гарашыпдым, Байрам... Өзүңе-де айдыпдым, ядыңдамы? Башга зада... Нәхилирәк эдип айтсамкам... Белки, айтмаң герегем ёкдур? Саңа гүл бердилер, эл чарпдылар, мен болсам гутламага дерек, гайта... Гөрдүңми, меӊ хәсиетимиң әрбетдигини! Сениң келләңи агыртмайын, хәзир бу гүррүңи гоялы.

— Ёк, гоймалы!

— Хайыш эдйән, Байрам...

— Сен хайыш этсең, онда мен талап эдйән!

— Охо!.. Талап этмек герек дәл, Байрам, онсузам гөвнүмдәкини айдарын. Биз дост ахыры. Йөне хәзир бес, ховлукян. Онсузам дайзамы көп гарашдырдым, гидейин.

— Дур, бир зат дийҗек... Эгер дайзаң, сени бир адам идәп

гелди дийсе, кимкә дийип отурма, мен бардым. Танамады өйүдйән.

— Танандыр, мең дайзам ялы тангыр адамы аңсат тапмарсың. Телевизора середендир, афишадакы суратыңы гөрүпдир. Сең яңы сахнада дуркаң, шол суратыңа шейле бир меңзедиң... хәзир меңзәңок. Сен актёр-ә дәлсиң? Сен яңы башга бириниң ролуны ойнап гайдан болайма?

— Меселем, кимиң ролуны?

— Кимиң?.. Диели, өзүнден гөвнүхош бир адамың.

— Ах-ә, диймек, шол гөвнүхош адам хемише өйүнден чыкман отуран адам болмалы. Шунуң ялы агшамлардан өзүне шөхрат гөзлемели, шейлеми?

— Ха-ха...

— Ёк, гүлме! Сениң пикириңче, ол адам төверекдәки дурмушы өз өйүниң ичи ялы асуда хасап эдйәндир. Алланәме машгаласы бар, ичериси гүл пүркүлен ялы. Дурмушда кем зады ёк, аркайын. Шол дуйгусы биленем эсер язяндыр. Шейдибем, ол дурмуша серетмели боланда, гөзли көр болуп галандыр, шейлеми?

— Ах, Байрам!.. Сен танкытчыларың дәбе өврүлен игенжини маңа гайталама, ол маңа гызыксыз. Оба-оба айланып, дурмушы гөрениң билен эсасы меселе гутаранокмыка диййән. Бипервай адам гиже-гүндиз гезенде нәме?.. Йөне мен саңа бипервай дийип билжек дәл, Байрам. Мен йүрегимдәкини айдян, Байрам, шуңа дүшүнйәрмиң?... Эгер акыл сатяндыр өйүтсең, онда мен геплемен.

— Дүшүнйән, Абадан.

— Сен Сент-Экзюперини говы гөрйән дийипдиң. Яңы гелйәркәм, шоң айдан бир пикири ядыма дүшди. Диңлежекми?

— Айт.

— Онуң пикириче, билмек — бөлеклере бөлүп дүшүндирмеги аңлатмаяр. Билмек — гөрен задыңы кабул этмек. Гөрмек үчин болса, өңи билен өзүң гатнашмалы. Гатнашмагы болса ёвуз мекдеп хасап эдйәр.

Оларың икисем дымды. Абаданың гөзлериндәки хайпыгелижилик, райдашлык манысы Байрамың гахарыны гетирди. Бу сөзлерден соң онуң рехимли гарайшы нәмемиш? Байрам шейле гарайшың объекти болуп дуранына нәтжегини билмеди, чыдамады.

— Маңа бейле серетме, Абадан.

— Багышла, гижәң рахат болсун, Байрам...

Абадан гитди. Байрам оны саклажак болмады, гайта бутнаман дуршуна, яңкы сөзлери үзлем-саплам ятлап, гайтадан манысына етмәге чалышды. Экзюпери ялы якымлы адамың акыллы пикири Абаданың дилинде хас ёвуз эшидилди. Ол мөхүм яңланды.

Байрам агыр дерде саташана дөнди. Үнсүни башга яна совжак болдугыча, яңкы ягдай чуңлашып, барха онуң үстүни бас-

ярды. Театрың залы, томашачыларың йүзи, Селби билен болан гүррүң, Абадан билен душушык, онуң сөзлери... хава, соңабака ол сөзлер диңе Абадана дегишли ялы болуп галды. Хэзир өйүне бараны биленем, ол бу пикирлерден сыпып билмез, гайта дөрт диварың арасында хасам гысылар. Онуңам үстесине Селби ене Җапар Мейдановичиң адыны агзап, хайышыны гайталаса... Мундан башга җеза нэмэ герек! Ёк, эгер Селбиден эшитмэенде-де эртир хер эдимде оңа театрда болан агшамы ятладарлар. Байрам шундан йиданды.

Бирден оба гитмели диен пикир келлесине гелди. Пажыгалы пурсатдан чыкалга тапан ялы канагатланды, ховлукды. Хэзир баршына, Селбэ айтмалы, гой, эшиклерини шу махалдан тайяр эдип гойсун. Селби онуң гитмегине бада-бат разы болмаз. Болмасын, шонда-да Байрамың гитжеги хак! «Нэме зерурлык чыкды?» дийсе?.. Шу совал үчин хэзир Байрамың өзем өзүне анык җогап берип билмеди. Диңе гитсе, өзүне еңил болар өйүдйэрди.

Абадан есер аял, ол Селби ялы гөнүмел дэл. Гөр, өз гөвнүндэкинем хайсыдыр бир акылдарың сөзлерини гетирип айдяр. Хамала, шол акылдарың сөзи болмаса, Байрам оңа ынанмаҗак ялы!.. Нэме дийди: «Гөрмек үчин болса, өңи билен өзүңем гатнашмалы — дийдими — Гатнашмак болса ёвуз мекдепдир». Белки, Абадан бу сөзлериң манысына башгарак дүшүнйэндир?.. «Ол нэхили дүшүнйэркэ?» дийип мундан артык келле дөвмэге онуң вагты ёкды. Байрамың бар пикири эртир ирден оба үграмак хакдады.

ОНУНҖЫ БАП

Ашгабатдан гелен АН-24 самолёты гонан дессине Назар вокзалың җайындан чыкды. Башындакы этеги йибаң шляпа онуң йүзүни басярды, боюны кичелен ялы гөркезйэрди. Бетон ёл билен ховлукман тигирленип гелйэн самолёт голайлашдыгыча Назар ховлукды. Байрам шу гүн ирден телефон билен баряндыгыны хабар эдипди. Бу хабары ол машгаласындан башга хич киме айтмады. Гаршыламага-да еке өзи гайтды, рулуң башында-да өзи отурды. Байрамы оба дуйдансыз алып барасы гелйэрди. Хэзир ол шейле абрайлы, ады белли агасының бардыгына чага кимин бегенди. Оны өтен агшам бүтин республика телевизорда гөрди. Оңа берлен гүл десселер, театрың эгирт залыны долдуран эл чарпышмалар, гүввүлди... Байрамың дөредиҗилиги хакда айдылан якымлы сөзлер. Байрам ол сөзлериң бош дэлдигини тэзе эсери билен субут этди. Ол эсерини доганына — Назара багышлапдыр. Назар муңа гарашманды. Гарашылмадык задың леззети башгача боляр. Гой, оба адамлары Байрамың геленини дуйдансыз билсинлер. Энтек оларың гөз өңүнде Байрамың кешби дурандыр. Бу гүнем онуң өзүни гөрерлер.

Назар өңкүден бетер ховлукды. Икинжи бир пикир оңа хасам якымлы дегди: Байрам өзи үчин эгирт үстүнлик билен гутаран гүнүң эртеси машгаласының, дост-ярларының арасында болман, гөни Назарың янына гайдыпдыр. Айра яшалан йыллар, шан-шөхрат Байрамы ондан дашлашдырып билмэндир.

Олар узак вагт айралыгың эжирини чекен ялы мэхирли гөрүшдилер. Оларың догандыклары кеседен сынлан нэтаныша-да месе-мэлим билдирип дурды. Икисиниңем ат йүзи барды. Байрама гөрэ Назарың йүзи долмуш, иримчикди. Хэли-шинди гүнүң-елиң дегип дурмагындан гаралыпдыр. Онуң бойы песем болса, агасындан эгинлекди. Икисиниңем гашы гүрди. Байрамың гарайшында рахатлык, сынчылык барды. Назарда онуң терсине — галжаңлык, бирахатлык, өзболушлы гөнүмеллик билдирип дурды. Гөнүмел бурунлары олара хас меңзешлик берсе, додакларының формасы бүтинлей башгады. Байрамың додагы юкады, бир хили нэзикди. Назарың додагында вели, нэзикликден нам--нышанам ёкды. Юмрулыгының үстесине-де бираз салпарып дуршы билен онуң йүзүне иримчик аламат берйэрди. Эжелери пакыр хемише Назарым какасына меңзэпдир диерди.

Назар Байрамың кичижик чемоданыны гөтерип баршына хал-ахвал сорашярды:

— Ядаман гелдиң герек?

— Бары-ёгы элли минут учды.

— Элли минудам болса, мен-э отлың күпесинде яйрап гиденими кем гөремок.

Машын оба барян асфальт ёла дүшенде Назар бираз аркайынлашды. Ол инди вагтал-вагтал ёлдан гөзүни айрып, гуванчдан долы гарайшы билен Байрама середйэрди. Илки гүррүңи нэмеден башлажагыны билмэн көсенди. Байрамың геплемсек дэлдиги, үстесине-де төвереге середип отурышы, галыберсе-де доган билен доганың арасындакы өзболушлы ресмилик Назарың ягдайыны кынлашдырярды. Хер нэме-де болса, онуң гүрлешеси гелйэрди:

— Эдил йөне вагтында гелэйдиң, Байрам. Эртир хасыл тоюны эдйэс. Бу йылам азабымыз дийсең ерине говшандыр. Дөрт мүң тонна пагта сатдык. Гирдежимиз говы, адамларың кейпи көк. Галамасынам, ынха, саглык болса эртир өзүң гөрерсиң, сынларсың. Олар сеңем гөвнүңе яраса герек, мен-э надыл дэл.

— Бу, элбетде, тапылгысыз зат.

— Чыкышыңы бүтин оба диңлэпдир. Мен-э еке сөз айтжак, Байрам. Зэхметим билен сени бегендирен болсам, башга арманым ёк.

Машын асфальтдан дүшмэн обаны алкымлап гечйэн улы ябың көпрүсине етди. Назарың аладасы хасам артды:

— Сен өң хачан гелипдиң?

— Ики-үч йыл болуп йөрен болса герек.

— Бо-ов, ондан бэри биз нэмелер этмедик.— Назар көпрү-

ден геченде саг тарапындакы сөмелишип дуран водакачкалары гөркезип довам этди.— Ичжек сувумызы япдан дашамадан дынандырыс. Бу ёлуң тозаны ядыңа дүшйәндир-ле. Хут агшамара дагы дем алар ялы дәлди. Асфальт дүшедик вели, ынха, инди алланәме. Догры, колхоза арзан дүшмеди, йөне дервайыс этмели зат. Пул бар, дер дөкүп газаняс, оң рехнетини хәзир гөрмесең хачан гөрҗек!

Назар үч көчәни галдырып, дөрдүнҗи көчеден машыны сага өвүрди. Өңде эйваны гиң, маңлайы агач сүтүнли җай гөрүнди. Ойнап йөрен чагалар гопгун турзуп, машына тарап ылгадылар. Назар олара томаша билен середип:

— Мен гиделим бәри өе-де гирен дәлдир булар — дийди — Җеннетем гетирерсиң өйдйәрлер, ёк дийибем ынандырып болатнок, чага-да.

Машын тогтан дессине чагалар гапының тутаваҗына япышдылар. Агшам совугы дүшенсоң, оларың дулуклары нар ялы гызарыпдыр, гөзлери йителипдир.

Байрам чагалардан гөзүни айырман машындан дүшди. Назар эййәм бәш әдим гапдалда олара томаша эдйәрди. Он яшлы Керим эдеп билен инчеҗик элини узадып, Байрам билен гөрүшди. Чекинҗең сорады.

— Байрам кака, Җеннети гетирмедиңми?

— Җеннет томусда хөкман гелер, бир айлап сиз билен ойнар.

Доганының гөрелдесине эерип, ызда дуран гызҗагазам гөрүшмек үчин элини узатды. Байрам дызыны эпип, оны гуҗагына гысды:

— Түвелеме, Мәхри җан, сен-ә улы гыз болайыпсың.

Керим:

— Байрам кака, Мәхри биринҗи класда окаяр. Үчлүк алса-да, деррев аглаяр — дийди. Мәхри утанч билен йүзүни кесерәк совуп дуршуна доганына аларлып гарады. Керим өзүни акламак үчин ховлукды:

— Эйсем яланмы? Айдым сапагында-да аглапсың.

Байрам Мәхриниң дулуҗагындан огшады:

— Мәхри җан мерт гыздыр. Үчлүгем алмаз, агламазам.— Байрам алкымына дыкылып, нобатына сабырсыз гарашян чаганы гөрен дессине оны өзүне чекип алды.— Муңа серетсене, үшәңокмы?

Дөрт яшыны долдурып, яңы бәшине гиден Аман нәтаныша середйән ялы гөзлерини петреҗип дуршуна ёк диен аламат билен башыны яйкады. Ёгса онуң гөзлери яшарып гидипдир, токгаҗа бурнуның дешиклеринден сув акыпдыр. Чуб сачлы келлеси яланачды. Эгниндәки ыкҗам гараҗа пальтосының иликлери яздырылыпдыр.

Мәхри дуруп билмән:

— Эҗем телпегини геймесең урарын диййәрем вели, шонда-да гееног-а.

Чага үчин вели эсасы зат үшэп-үшемэни дэлди. Ол хенизем гөзүни петредип, Байрама середийэрди. Онуң үчин бу адам нэтанышды. Доганларындан адыны эшидип, хэлиден бэри гарашанам болса, өйлеринде сэхел салым отурып гидйэн нэтанышлардан мунуңам тапавутлы ери ёкды. Оларам геленлеринде шуңуң ялы оны көпленч гуҗагына алярдылар. Адыны сораярдылар. Йөне бу адам онуң адыны сорамады. Чага таныш сорагың берилмегине гарашды. Гайта Байрам какасы онуң келлесини сыпады. Чага бу адамың адыны билйэрди, йөне нэме үчин Байрам кака дийилйэнине дүшүненокды. Диңе мөлтерилип серетмесини довам этди.

Сона ики яшыны долдуран гызыны гөтерип эйвана чыкды. Гызҗагаз какасыны гөрен бадына эллерини галгадып, оңа тарап овсун атды, эҗесиниң голтугындан бошамак үчин дызынды. Сона гызыны ере дүшүрди.

— Маралым гелсин, Маралым гелсин.— Какасының чагырышы Маралҗыгы ховлукдырды, ылгаҗак болды. Эмма аягындакы тэзеҗе көвше өвренишмэнсоң гошанчлык дөреди, аягы аягына дегип тас йыкылыпды.

Байрам какасындан өңүрти Маралы голтугына алды. Онуң этлеҗик дулугындан тайлы гезек огшады. Соңам чагадан үнсүни совуп, эйваның өңүнде гарашып дуран Сона серетди.

— Саламэлик, саг-аман гелдиңизми?

— Гургунмысың, Сона.

Гайын агасы билен геплешйэркэ Сонаның йүзүнде өзболушлы алҗыраңңылык эмеле гелди. Ол Селби билен Җеннети сорашдырды, оларың гелмэнине гынанды. Байрамың гөзүне Сона чаклайшындан даяныклы гөрүнди. Догры, ол өңки гезек гелениндэкэ гөрэ бираз инчелипдир. Акыллы середйэн гөзлериндэки аграс гарайыш онуң дуры йүзүне айратын бир сыпайылык берйэрди. Байрам билен арадакы ресмилик зерарлы утанса-да, алҗыраса-да сыпайылык ём-ёк болмады. Белки, ол аламат Сонаның ядавлыгыныңам үстүни перделейэндир дийип Байрам пикир этди. Ёгса дөрт чаганың, өйүң, ишиң аладасы оңа еңил дүшйэн дэлдир.

Сонаның эгнинде, иңңеден чыкма тэзе болмаса-да, реңки дуры яшыл кетени көйнек барды. Онуңам үстүнден гырмызы реңкдэки югослав кофтасыны гейипдир. Башына атынан кичирэк йүң яглыгының ерлиги гызылды, лапар-лапар гүллери яшылды, оваданды. Лыбасындакы шейле йити реңклер Сонаның дуркундакы сыпайылыга бирҗик хем шикест етирип билмеди, гайта оңа өзболушлы аграс дабаралылык, белентлик берди.

Гелин билен гайың аганың арасындакы довам эдип гелйэн ресмилик зерарлы хэзире деңич оларың арасында ач-ачан гүррүң болманды. Шол ресмилиги Байрам халамаянам болса, мениң билен геплешеңде чекинип я-да утаньш дурма диймегиң эбетейини тапмады. Догрусы, шейле диймек үчин гаты бир.дөв-

талабам болуп дурмады. Гөвнүне болмаса, шол ресмилик Сонаның тебигатына, хэсиетине лайык ялы гөрүнди.

Хэзире деңич Сона хакда нэме билйэн болса, шонуң аглабасыны оңа Селби гүррүң берипди. Ики элти хемише айры ерде яшап, сейрек душушянам болсалар, гараз, бири-бириниң сырындан белли·бир дережеде хабарлыдылар. Илки йыллар Сона билен Назарың арасында дөрэн нэсазлыклар хакында-да Селби айдыпды. Оңа-да Сонаның өзи йүрегини ачыпдыр. Әжизлэп көмек соражак болубам айтмандыр, элти билен элтиниң арасындакы сыр алышманың нетижесинде болупдыр. Селбиниң пикиріче, мунуң эсасы себэби чагаларының ёклугына сырыгярды. Назарың сэхел затда иңирдежек болуп дурмагы, ерликсиз бахана арап өйкели йүзүни салламагы Сонаның иңкисли гезмегине себэп болян затларды. Эмма Сона ара хич кимиң кеседен гатышмагыны ислемэндир. Хатда бу барада ол бир гапыдан гирип чыкян гайын энесине-де айтмандыр. Шонуң үчинем Селби Байрамың гатышмагына гаршы болды.

Аялының берен гүррүңине гөрэ, Сона чагаларының болмаяндыгы үчин өзүни гүнэлендирийэрди, әжир чекйэрди. Илки-илкилер башдаңсовмарак гараса-да, соңабака бетбагтлыга үстүни басдырып гелйэн ялы агырлык дуюп башлады. Назарың азарының артмагының эсасы себэбини шундан гөзледи.

Нэме-де болса, ол ынам билен яшады. Әриниң докторлара гөркезжек, курорта экитжек диен теклиплеринем рет эдйэрди. Бу болса Назары гахарландырярды.

Ол Назар шу себэбе гөрэ менден йүз өврер дийип пикир этмеги әжизлик хасап эдйэрди. Назарың ислегине дүшүненсоң, оны хэли-шинди язгаржак болубам дурмады. Чыдады. Йүрегиндэки умыт-арзув оны чыдамлылыга чагырды. Дөрт йыл гечип, бэшиленжи йыл аяк болуп барярка оларың оглы болды. Чаганың аладасы олары ысныщдырды. Өңки ики йылың довамында әринден гөвни галан пурсатың барыны йүрегиниң гатында гизледи, эмма бүтинлей ядындан чыкарып билмеди.

Гайын агасының гөзүне Сона мерт, өздиенли гөрүнди. Дөрт диварың арасында өйүң, чагаларың аладасы билен өмрүңи өтүрмек диен дүшүнже Байрамың гаршысында дуран Сона хич лайык гелмеди. Байрам шоңа-да гуванды. Ол педучилищэни гутарыпды. Хэзирем чагалар багының мүдири. Онуң экленч үчин ишлемейэни белли затды. Ол өз зэхметиниң герекдигине, айратынам, оба еринде дервайысдыгына дүшүненсоң ишлейэндир. Бу жемгыетде адамың иң белент хукугы. Байрамың пикириче, шол хукуга дүшүнишине, гатнашыгына гөрэ-де адамың жемгыетдэки орнуны кесгитлемелиди.

Сона әрине иңңэн мэхир билен гарап:

— Гириберин, чайыңыз тайяр — дийди. Соңам гызына элини узадып ялбарды.— Инди гел, гызым, әжеңе.

Мэхри этмеди, Байрамың бойнундан гужаклап, оңа гысмылжырады.

Олар жая гирмәнкәлер тамың еңсе тарапындан Машат чыкды. Оңа эйванда гарашдылар. Байрамы гөренде онуң бады гачды. Бимахал чагы геленине дүшүнсе-де, ызына гайтмагың алажыны тапмадык мыхман ялы яйданмач басып эйвана гирди. Өтүнч сораян шекилде ашаклык билен Назарың йүзүне гарады. Назарың йылгырып дуршундан өзи үчин хич хили якымсыз маны аңман бираз аркайынлашды. Соңра Байрамдан гөзүни айырмады. Салам берди. Мунуң биленем оңман салыкатлылык билен ики элини узадып гөрүшди. Гөршүп дурка-да оюнлыга салып Назара игенди:

— Назар, сенем, валла, энтек яшлык эдйәң-дә. Хей, Байрам ялы гадырлы мыхман геленде, айтман зат этмән еке гаршыламак бормы?

Назар Байрамы таныштдырды:

— Машат — орунбасарым.

Байрамам өз гезегинде Машада йүзленди:

— Өзүңизи гөрмесемем, адыңызы эшидйәрдим.

Машат ики доганың өзүне үнс берйәнине якымлы толгунып, миннетдарлык эхенде гүрледи:

— Өңки гезек гелеңизде-де, хайп, мен чөле гитмели болдум-да. Иш — этжек алажың ёк.— Ол басык гүлкүсини эдип, Назарың бу пикири голдап бир сөз диймегини күйсейән ялы, деррев онуң йүзүне гарады. Назар хич зат диймеди, гайта жая гирмәге ховлукян дек гөрүнди. Машадам гыссанды.— Хош гелипсиңиз. Ынха, инди саглык болса таныршарысам, отуршарысам. Хәк, йөне. Назар, сенем гелйә дийип дуйдураймалы экениң-дә.

Машат гутардым диен эхенде Назара дуйдурыш билен гарап, ыза чекилди.

Чаларак япылан гапының аңырсындан оларың хүмүрдилери эшидилди.

Машат:

— Ёк, таңрыялкасын, маңа отур дийме, ишли — дийди.— Каналың боюна гиден тракторчылара эртир ругсат берерисми?

Назар кесгинли жогап берди:

— Хөкман. Хәзир машын ибер, гелсинлер. Умуман, тайярлыга-да өзүң середишдир.

— Аркайын бол.

Машат агыр гөвресине гелишмейән еңиллик билен эйвандан дүшүп гитди.

ОН БИРИНЖИ БАП

Той гүни ирден Назар Байрамы колхозың тәзе салдыран гышкы клубуна алып барды. Гапыдан гирен дессиңе өңи билен реңкиң ысы бурнуңа урярды. Дөрт гыраң вестибюлың ики тарапкы диварында еке гарышам бош ер ёкды. Дашына гызыл мата өртүлен эпет тагталар асылыпдыр. Тагталарың йүзүне

хатар-хатар эдип адамларың бир гарышдан улурак мөчберде улалдылан портрет суратларыны какыпдырлар.

Байрам үчин бу ишиң эдилиши гөдегрәк гөрүнсе-де, адамларың йүзүне серетдигиче гызыкды. Олар дүрли яшдакы, дүрли кәрдәки адамлар. Оларың арасында дайханам барды, чопанам. Гараз, колхозың тарыхы гүррүң берилсе, хер бириниң адыны агзаман гечмезлик мүмкин дәл. Назар хәзир аяк үстүнден оларың кәбири билен Байрамы танышдырды. Иң ёкаркы хатарың башында отуран адам онуң бада-бат үнсүни өзүне чекди. Ол хакыкы дайхан адам экени. Колхоза гирйәр, пил депйәр, сув тутяр. Соңра оны бригадир сайлаярлар. Арассалыгы, садалыгы үчин адамлар оны говы гөрүпдирлер, хорматлапдырлар. Колхоза баштутан болмагы ынаныпдырлар. Ол он йыл башлык болуп ишләпдир, шол везипесиндекә-де арадан чыкыпдыр. Онуң соңкы дөрт йылы уршуң агыр йылларына габат гелипдир. Эмма колхозың өңки ады-абрайы песелмәндир. Ол адам хакда оба адамларының калбында миннетдарлык, ягшы ятламалар галыпдыр. Оны хәли-шинди Назарың янында-да айдярдылар. Назарам хәзир Байрама айтды, онда-да гуванып айтды. Өз янында бир махал арадан чыкып гиден башлыгы өвенлеринде габанжаңлык, я-да белли дережеде өзүне нәразылык дуйгусы билен айдыляндыр диен пикир Назарда хич махал дөремәнди. Онуң өзем уруш йылларының огланыды. Обадакы кынчылыгы өз гөзи билен гөрүпди. Гөрени үчинем адамларың ол башлык хакдакы миннетдар сөзлерине кемсиз ынанярды, шолара гошулярды. Шол дуйгы биленем агасына гүррүң берйәрди.

Байрамың ол портрете хас якындан середеси гелди. Сурат улалдыланда фоточының безег, оваданлык үчин эден чызыклары онуң гахарыны гетирди. Хакыкы кешби хас тәсирли боландыр диен нетижә гелди. Белки, онуң сураты бу тайдакы ялы хайбатлы боланам дәлдир. Себәби, ондакы асудалык, ядавлык билен ол габат гелмейәрди. Онуң гамгын гарайшында өзболушлы мәхир барды. Ол мәхир хенизем середен адамың йүрегине сиңип барян ялы гөрүнди. Шол бир махалың өзүнде-де Назарың берен гүррүңлери ол адамың кешбине бада-бат сиңип гидйәрди. Байрамың гөз өңүнде онуң кемтер гайдян ерини долдурярды. Обадашларының калбында ягшы ятламалар галдыран адамлар билен танышдыраны үчин инисинден миннетдар болды. Олара екән-екән середип чыкасы гелди, гызыкды.

Эйсем башы силкме телпекли, эгни чәкменли, сакгалы күкрегине дүшүп дуран, йүзүни гасын-гасын йыгырт басан яшулы илкинжи гезек шу оба трактор сүрүп гелипдир дийселер ынанармың! Хер дөврүң өз леззети, өз романтикасы боляр. Эгер шол пурсаты сурата дүшүрен болсадылар!.. Элбетде, бу яшулының шол махалкы кешби дөвүрдешлериниң ядында галандыр. Диймек, оларың гүррүңлериниң, ятламаларының беяныны язмалы, йөне гижә галмалы дәл! Байрам хер колхозың, кәрхананың тарыхыны язмалы диен пикириң дервайыслыгына хәзир

хемме махалкыдан бетер дүшүнди. Онуң өңүнде шол тарыхың гахрыманларының кешби дурды. Оларың хеммеси бир ере бирлешип, бир йүзи, бир шекили эмеле гетирди. Байрам шол йүзде өңи билен аладаны, зәхмети гөрди. Обаның хакыкы кешби шундан ыбарат болмалы диен нетижә гелди.

Томаша залының гиңлиги, ягтылыгы Байрама ярады. Мебель билен реңкиң ысыны алып дуршуна үмсүм, çовуклач гөрүнйән залы, энтек адамың эгнинде ер этмедик тәзе эшиге меңзетди. Догруданам, хатар гойлан юмшак отургычлар тәзеди. Диварлара чекилен дүрли нагышлар йитиди.

Сахнаны япып дуран галың махмал пердениң аңырсында чыра янярды. Аяк сеслери, бирденем гыжагың, аккардеоның үзлем-саплам сеси эшидилип уграды. Назар:

— Огланлар концерт бермелидир — дийди.

Олар саг тарапкы, хас ягты диварың өңүне барып, аяк чекдилер. Диварың боюна портретлериң хатары узалып гидйәрди.

— Өз адамларымыз — дийип, Назар канагатланма хем буйсанч эхеңинде айтды.— Ашгабада йөрите заказ этдик. Художник огланларың эден иши. Бир хепделәп болдулар, айландылар, гөрдүлер. Голайда-да гелип асып гитдилер, макулладык. Ненең?

Байрам пикирини айтмага ховлукмады. Ол портретдәки Назар билен йүзбе-йүз дурды. Галың додакларыны юмуп отуран инисиниң кешбинде ол өңи билен канагатланма аламатыны дуйды.

— Шу портрети чекен художник сени говы танаян экени — дийип, Назар гүр берип башлады. Эмма Байрам оңа гызыкмады. Онуң кимдигинем сорамады. Назар довам этди.— Асыл, дуран бир гөрги экени. Мен-ә суратымы берип оңайжакдым вели, асыл үч гүнүми алды. Отурмалы дийййәр, нәтжек! Сен белетсиң-ле.

Байрам хенизе деңич художнигиң өңүнде отурып гөрмәнди. Эмма инисине хич хили жогап бермеди. Онуң бар айданындан бир маны алды. Үч гүнләп вагтыны сарп этмеги ислемәндир. Шейле дийсе-де, ол хәзир Назарың айданына ынанмады. Портретдәки Назар оны шу нетижә гелмәге итерди: оңа середйән Назар, геплейән Назара гаранда художнигиң өңүнде отурылан пурсатың өзи үчин якымлы хем дабаралы боландыгыны ныгтаярды. Эңегиниң саг эгнине тарап бираз гышарып дуршы, гөречлериниң нәбелли нокада гөнүкдирилиши портрете тебигы болмадык дартгынлылык берйәрди.

— Художник өңүрти нәхили отурмалыдыгыны айтдымы? — дийип, Байрам сораг берди.

— Пылан хили отур-а диймеди, шонсы-ха говы экени. Гүрруң эт, гүл, гөвни бир ялы.

Байрам өз янындан: «Дүшнүкли» дийди. Назарың жогабы оны гынандырды. Диймек, Назар оңа өзүни шейле гөрнүшде хөдүрләпдир, хас догрусы, художник оны портретде чекиши ялы гөрүпдир. Портретдәки Назарың кешбиндәки дабаралы канагатланма онуң гахарыны гетирди. Бу онуң танаян Назары дәл,

онуң танаян Назары, ынха, гапдалында дур. Онуң айдян сөзлеринде эдилен ише гуванч бар. Шол гуванжыны беян эденде онда тебигылык дуюляр. Ол художнигиң Назарына ынанмады. Онуң дашкы гөрнүши, гарайшы топрага якын адамың кешбине мувапык йөнекейлиги аңлатман, везипесиниң улалдыланына гуванян карьеристиң гөвнүхошлугыны ятлатды. Бу гөрнүш Байрамы барха гыжындырды. Алагадан портрети терсине өврәеси гелди. Мунуңам услыбыны тапман, онуң өңүнден айрылып гиденини кем гөрмеди.

Портрет хакында өз пикирини гайталап сораманы үчин ол Назардан миннетдар болды. Герек дәл, сорамасын. Байрам үчин портретдәки Назар яшанок!

Хер зат дийсе-де, ол аркайынлашып билмеди. Өз поэмасындакы дөреден образы билен художнигиң образының арасында уллакан тапавут гөренсоң өз янындан онуң себәбини агтарды. Белки, догруданам, Назар шол художнигиң гөзүне шейле гөрнендир? Байрамың өзи доганындакы үйтгешмелери сайгарып билмән йөрен болмасын? Ол, әхтимал, кесеки гөзе хас говы гөрүнйәндир?

Байрам шу пикирлере гүмра болуп, ики портретиң дешинден гечди. Серетсе-де, гөзүни айран бадына оларың кешби ядындан чыкды. Эмма үчүнжи адам оны бада-бат өзүне чекди.

Ол портретден гараян гөзлере ынанды. Бир середәймәге кү текси, бир середәймәге-де гыңыр гөрүнйән гарайышда иңңән ёвуз хакыкат барды. Бу адамың йыгырт басан гелшиксиз сүйри йүзи уссат художнигиң элинде агачдан ёнулып ясалан ялы барха тәсирли гөрүнди. Йүзүниң реңки топрагың реңкине меңзеди. Байрам үчин мунуң янында инисиниң портретдәки кешби йөвселди. Назар дүшүндириш берди:

— Бу — Гурт, бизиң бригадиримиз. Дийсең дайхан адам.

Ёк, Байрам бу адамыны хич махал гөрмәнди. Адыны эшиден болса эшидендир, йөне хәзир хакыдасына гетирип билмеди. Эмма гөрмесе-де портрете гарап дуршуна нәтаныш билен баглы гүррүң йүзе чыкайса, белли бир дережеде өз пикирини айдып билжегине ынанды. Онуң пикирини аңан ялы, Назар Гурт хакдакы гүррүңини довам этди:

— Зәхметсөерем, жаныпкешем, йөне гаты ыңдарма. Эңен тарапы — гайтаржак гүманың ёк. Екеже гызы бар, олам етишен. Гызының гөрмегем хич кимиңкиден пес дәл, акылам. Машадың оглы билен халашыпдыр. Говы йигит. Техникумы гутарып гелди. Бир йыл агроном болуп ишледи. Индем бригадир. Ишем барха дүзелйәр. Гараз, гепиң келте ери, икисем бири-бирине мынасып-да. Инди той эдәймели. Машат барса, «сен гапымдан гыз дийип гелме» дийип ковуп гойберипдир. Ери, Машады халамаң-да шейдәймелими? Гызыңы Машада береңок ахыры!

— Машады нәме үчин халанок?

— Болгусыз сене-менеси үчин. Өтен йыл томусда Москва сергә гидемде икисиниң сув үстүнде сөзлери азашыпдыр. Машат дуйдурман Гурдуң сувуны азалдыпдыр, элбетде, Машадыңам гүнәси ёк дийжек дәл. Томусда бизде сувуң нәмедигин-ә өзүң билйәң. Машада кәедим. Шонда-да Гурдуң шол бир гахары, хич эрәнок. Инди нәтжегини билмән йөрлер. Гызам какасының сөзүнден чыкжак гыз дәл.

Назар гүррүң берйәркә Байрам портретден гөзүни айырмады. Гөвнүне болмаса, айдылян сөзлер суратдакы адама тәсир эдип барян дек гөрүнди. Гүр гашларының арасы бирлешене дөнди. Маңлайының йыгырды хас көпелди. Салпы додагы гымылдап, бирден гепләбержек ялы болды. Байрамың хәзир гөвнүне гелшине гөрә, онуң Машат хакында айтжак сөзлери башгарак болайжак ялыды. Себәби эгер ол еке гызыны сөййән болса, аңсат онуң багтыны багламаз. Мунуң үчин башга, хас дүйпли себәп герекди. Назарың айдян делили жуда майдады. Хава, портретден гараян адам үчин майдады. Байрам оңа ынанды, нәме үчиндир Назарың айданыны кабул этмеди. Эмма шу махал гаршылык гөркезип, гүррүңини узалдасы гелмеди. Сахнаның аңырсындакы галмагал барха гүйчленди.

* * *

Екшенбе гүни болансоң мекдебиң төвереги бошлагды, асудады. Гүнеш тарапа язылан кечелериң үстүнде эгинлери поссунлы отуран яшулулар месайы гүррүң эдйәрдилер, бугарып дуран кәселеринден хаяллык билен овуртлап чай ичйәрдилер. Гиң мейданың аңры четиндәки үйшмелең, хамала булара дахылсыз ялыды. Олара өтени-гечени ятлап, ёмак атышып, ягырныңы чаларак гыздырян гүнүң чогуна меймирәп отурмакдан башга гызыклы томаша ёкды. Ялтанмадыгы соган, картошка артярды. Хатар газылан ожакларам оларың гапдалындады. Дөрт гулак гара газанларда бугарып эт бишйәрди.

Батлы урулян депиң сеси мейданы тутды. Әхли ерде шадыян херекет башланды. Төвереклейин клубуң өңүне үйшдүлер. Үйшмегиң ортасындан бокурдага бат берип гыгырян «хәх-хәх» диен сеслер чыкып уграды.

Яшулулар ганрылып серетди. Диңе бир гырада тирсекләп ятан Гурт башыны галдырмады. Онуң бар үнси өңүндәки күшт тагтасындады. Усуллык билен аты ёкары галдырярды, ене гөчүм этмән яйданмач еринде гойярды.

Яшулуларың гүррүңи үйтгеди. Гүрзелек сакгаллы яшулы гиң аясының арасында чала гөрүнйән кәсесиниң дүйбүнде галан бир овурт чайы такыр ере серпип:

— Би күштдепме дийилйән оюн гаты гадымымыш — дийди.— Арада газетде хут өзүм окадым. Гүнбатар ёмутларың тойы асыл шунсуз геченок дийип языпдырлар.

— Догрудыр — дийип, чепикси, инче йүзли көсе сакгал бир адам алып гөтерди.— Ораз агаң газет окадым диййән-ә чын

болмалы, арада маңа-да окап берди. Әл-айт, түвелеме, сув ялы шайрадып отыр-хов.

Маңнырак сесли яшулы укың арасында гүрлейән ялы ялталык билен игенч әхеңинде:

— Әл, иним, Велже, сенем-айт өмрүң бойы шу Оразы өвүп гечҗек-ов — дийди.— Болмаз-а бейдип йөрмек. Газет нәме герек, ол ойны кимиң ойнаяныны, ине, менден сораймал-а. Би адамлар өз гөзи билен гөрүп гелд-ә. Шол ПЗУ дөврүнде, мен Креснев диен шәхерде окапдым. Ол шәхери сизиң ичиңизде гөрениңиз ёк болса герек. Ериң аңры ужы болмалы. Гуры ер диен зат тутуш гутарып, асыл йөне онсоң сув болуп гидиберйән экени. Деңзе аягымы саллап көп отурыпдым. Хут, тутуш бир хепделәп, ана, шол шәхерде ятып окадым. Сувы дагам ичер ялы дәлдир, туршудыр. Вах, гөрүлмедик юрт галан дәлдир-ле. Муң Газанҗыгында бол, Челекенинде бол, бай-бай, яшлыкда гезилендир-ә.

Ол голтугындан улы яглыгыны чыкарып, леззет билен маңлайының дерини сүпүрди. Гүррүң эдйәркә хич кимиң йүзүне серетмейши ялы хәзирем төверегине гарамады. Ёгса онуң төверегиндәкилер бири-бирине середип, эййәм томаша билен йылгырып башлапдылар.— Газетлерем язса язяндыр вели, биз ялы бир беледиң гүррүңини эшидип язяндыр. Ёмут гарындашларымызың тоюна-да белет, ясына-да. Олаң күшт депиши, валла, җуда үйтгешик. Гарры аяллара ченли йөне дурмазлар.

Ораз аганың хыңнар гызыл йүзи хас ачылып, гөзлери есерлик билен йылгырып серетди:

— Мөвлам, окадым диен болсаңам-а, би яман чалт гачып гайданмышың-ла?

Сакланып билмән ике-еке адам гүлди. Мөвламың гөзүнде дөрән ынҗы аламаты бада-бат йүзүне яйрады. Юка додаклары йигренҗи аңладып, тайлы гезек бүзүлди.

— Хич кимем газети пес окаян дәлдир, Велже — дийип игенч билен довам этди.— Йөне инди халыс гөзлең угры гачды. Онсоңам, газетлең харпам дура-бара майдаланып баряр. Хемишелер бир ири-ири харплар боларды вели... Сүңксиз говы бир ёмут йигиди гөз өңүмден гиденок, адына-да Тувакгылыч диййәрдилер. Икимиз достдук, тойларда күшт депердик.

Ораз ага ене ара гошулды:

— Барҗа боланың бир хепде болса...

— Ятып оканым бир хепде.

— Галан вагтыңы күшт депип гечирипсиң-дә?

Мөвлам өйке билен:

— Мең геплемедигим, хав, Ораз — дийди.— Сен гепле!

Отуранлар томаша билен гүлүшдилер.

Клубуң өңүндәки мәреке барха гызышды. Ер депйән аякларың гүрпүлдиси сазлашыклы эшидилди. Гезекли-гезегине айдылян гошгудан соң бокурдага аграм салып гайталанян «Өххө-

-өххө, әххе-әххе» сеслер, төвереклейин дуранларың гүлкүсине, элчарпмаларына гошулып, гитдигиче шовхун турузярды.

Яшулуларың асудалыгы бозулды. Үч адам поссуныны эгнине атып, шол тарапа уграды. Диңе Гурт гымылдамады, үнсем бермеди. Ол ахыры атыны гөчди. Шуңа ченли онуң гаршыдашының халыс такаты гутарыпды. Ол Гурт пикирленйәркә бир дызындан бейлеки дызына гечип, ховлугяныны билдирҗек боярды, тәсир эдерин өйдйәрди. Улудан-улудан демини алып гөрйәрди. Галҗаң гөрүнйән чепиксиҗе еңил адам үчин ойны довам этмекден дүнйәде хупбатлы зат ёк ялыды.

Ол деррев перзисини чалшыга хөдүрләп гөчүм этди:

— Гутаралы-ла, Гурт, мен-ә деңлиге разы.

— Мен разы дәл.

Гаршыдашы җаныкды:

— Онда чалтрак гөч-дә! Ил-ә айдым-саз билен, бизем бу тайда...

— Отур, дүнйәде күштден говы оюн тапмарсың.

Гурт ене гөчүм этмәге ховлукмады.

Күштдепме ойнуна томаша этмәге тешнелик Байрамы мәрекәниң ортасына алып гитди. Бу танс ойнуның гүнбатар түркменлериң арасында гадымдан гелйәндигини билйәрди, эмма хенизе деңич оңа өз гөзи билен хакыкы томаша этмек миессер болманды. Соңкы йылларда бу оюн республиканың бейлеки районларына-да яйрады. Яш композиторлар тәзе сазлар яздылар. Халкың арасында гарашылмадык ачыш ялы оңа хер кимиң йүзленеси гелйәрди. Түркмен фильмлериниң телимисинде бу танс билен сурата алнан кадрлар барды.

Байрам бу ягдайы макуллады. Диймек, түркменлериң гадымдан гелйән танс сунгаты болупдыр. Бу гүйчли ритм, чакган херекет йөне ерден шу гүне гелип етен дәлдир. Мунуң аңырсында иңңән бай дәплериң болан болмагы әхтимал. Арада телим асырың тозгунчылыгы, дагыныклыгы ятыр. Шол дагыныклыга гарамаздан, халк өз сунгатыны йитирмәндир. Ыслам дининиң иңңән гүйчли шеригат канунларына гарамаздан саклапдыр. Бу танс бир я-да ики адамың тансы дәл, көпчүлик билен эдилйән тансды. Орта чыкян адам көп болдугыча онуң томашасы артярды. гөзеллешйәрди. Гүйчли ритм диңе танс эдйәнлери дәл, төверекдәки дуран мәрекәнем өзүне боюн эгдирйәрди. Оларам чапак уруп дурушларына «Күшт, күшт» дийип гайталаярдылар.

Уршуң өң янында, едийыллык мекдеби гутаран йылы Байрамың ядына дүшди. Хыялында етгинҗеклигиң арзувлы йылларына доланды. Бир салым төверекдәки шагалаң ондан дашлашды. Герек гөз өңүне гелди. Утанҗаң гыз, йыллар гечени билен Байрам үчин улалман, үйтгемән дурды. Себәби ол онуң ятламасында яшаярды. Герегиң ниредедигини, бардыгыны, ёкдугынам биленокды. Шол, мекдеби гутарып айрылышлары болды. Байрам шәхере гидип, педучилищә окува гирипди. Герек обада галды. Гайдып олар гөрүшмәнди. Йылларың гечмеги билен клас-

дашларының көпүсиниң кешбини айыл-сайыл гөз өңүне гетирип биленокды, атлары ядындан чыкыпды я-да гаржашдырярды. Эмма Герек онуң гөз өңүнден гитмеди. Хэзирем шол утанжаң гарап дуршундан үйтгэнок. Сачлары гарады, маңлайы дарракды, гашлары гүрди. Агы-гарасы дуры акыллы гөзлери хемише этиячлы, ховсалалы середйэрди. Байрам ол гөзлерден мэхир, якынлык дуярды, дуйдугыча-да өзем утанарды. Йөне Герегиң гарайшыны класдашларындан габанарды. Юка додаклары дуйгурды, неписди.

Олар хич махал икичэк душушмандылар, сыр ачышып гүррүңем этмэндилер. Бейле зат Байрамың шол махал келлесине-де гелмэнди. Диңе көпүң арасында болуп, бирек-биреге якынлыгы дуймак якымлыды. Бири бейлекисинден бетер утанарды, йөне бу утанжам якымлыды. Утанч якынлашып гелйэн эгирт гүйчли, мукаддес дуйгының арассалыгыны хабар берйэрди.

Байрам гөз астындан гызлара гарады. Оларың арасындан Гереге меңзешини агтарды. Тапмады. Бу шат гызларың бирем Герек ялы утанмагы башарян дэл болсалар герек. Белки, шол утанч Герeге шатланмага пэсгел берендир. Шонуң үчинем ол бу гызлара меңзейэн дэлдир!

Буларың эгниндэки лыбасам Герегиң лыбасындан тапавутлы, овадан. Онуң эгнинде көпленч сары чепбетевден доны боларды. Эмма хэзир гызларың эгниндэки непис маталарың адыны Байрам, догрусы, айдыбам билжек дэлди. Шонда-да онуң гөз өңүнде галан Герек оваданды.

Байрам булары өзүнден хас багтлы гөрди. Шол махаллар обада шунуң ялы тойлар болуп, гелин-гызлар гошулышян болсадылар. Герек билен хөкман душушардылар. Чагалыкда дөрэн дуйгы хас чынлакай бир зада өврүлип гитмеги мүмкинди.

Орта чыканларың арасындан ким өз гезегинде гошгы айдып билмесе чыкмалыды. Инди бэсдешлик үч етгинжегиң арасында гидйэрди. Хэзир олар үчин эсасы зат танс херекетиниң оваданлыгы я-да чакганлыгы дэлди. Ядапдылар. Айлавың ичине аяк урушларам печелипди, эллерини халланладып, эгинлерини силкишлерем говушгынсызды. Үчүсиниңем маңлайындан, дулукларындан дер акярды. Дабанларың ашагындакы гаты ер депгэ чыдамансоң киршен эмеле гелип, гара көвүшлер тозандан яңа акжарыпды.

Етгинжеклериң ене бири чыкды. Инди галан ики огланың арасындакы бэсдешлигиң узага гитмежегини билен адамлар олары гөтермек үчин «Күшт, күшт» дийип догумлы гайталап уградылар. Ортадакыларың херекети җанланды. Оларың хас чага сыпат инче узыны эгниндэки юка нейлон курткасыны гыссагара чыкарып, толгунмадан яңа өзүнден бетер ядан какасына тарап зыңып гойберди. Баллы өңкүденем бетер алада галды:

— Нуры җан, дерлэнсиң, ел какар.

Оңа деңич Нуры өз гезегинде гошгы айдып башлады:

Гайрамыз салма-салма,
Салмалардан сув алма!
Мениң җана-җан достум,
Ашык болман гыз алма.
Хәх-хәх-хә...

Гаршыдашы җогап берди:

Гыз эндамы нәзикдир,
Гыза дегмек языкдыр
Бир йылгыршы гызларың
Алты айлык азыкдыр,
Күшт-күшт, хәх-хәх...

Нуры гаршыдашына гайтавул берди:

Гоңшымызың гызы ёк,
Түвелейиң ызы ёк.
Яңкы айдан газалың
Ичиниң хич дузы ёк.
Хәх-хәх-хә...

Мәреке гызыл-гыран гүлүшди. Нурының томашачысы көпелди. Оларың хеммесиниң бир ислеги барды. Обадашлары Нурының еңмегине гарашярдылар. Онуң гаршыдашыны өңем көп гөрүпдилер. Ол шәхерде яшаса-да, оба көп гелйәрди, тойларда илки күшт депип башланам шолды, онуң гапдалы билен гелйән достларыды. Ады Велиди, йөне өзи ёкка «келпең» сөзүнем гошярдылар. Ол орта бойлы, эгинлекди. Яшына гөрә дәлди, ёгынды. Этлек йүзи дуруды, нәзикди. Улы гөзлери ойнаклап дурды. Хәли-шинди ёлдашларына гарап гөзүни гырпып гойберйәрди. Вели өз гезегини алды:

Ар боляр-а, ар боляр.
Хер элиңде нар боляр.
Гайра дуруң аяллар,
Күшт депмәге дар боляр,
Күшт-күшт, өххө-өххө...

Мәреке.ене Нура белең берҗек болуп, шовхун билен «Күшт-күшт» дийип гайталап башлады. Эмма Нурының херекети шовхуна гөрә тизлешмеди. Ядавлыгындан йүзи агарды. Алан деми күкүрегине долман ызына гайдярды. Оңа дерек Вели ясы эгинлерини ойнадып зомап уграды. Онуң гөзлери айратын бир шөхле билен ялдырады. Бокурдагына бат берип «Өххө-өххө, эххә-эххе» дийип гыгырярды. Ол гаршыдашының эҗизләнинден белең алды. Оны обадашларының гөзүниң алнында еңҗегине буйсанды. Муны Велиниң ёлдашлары аңып, айратын бир галмагал билен оны голдадылар. Оларың бу болшы илкинҗи сапар шу обада өзлерине хакыкы бәсдешлик эден етгинҗегиң үстүнден гүлйәне меңзешди. Депи хас батлы урдулар.

Нурының инче чага сеси хас басык эшидилди, ики эгнинден еңседе дураңлара етмеди. Мәрекеден хайбат билен гыгырдылар:

— Гатырак гыгырсана...

— Ичинде жаның ёкмы?!

Нуры гахарына бар гүйжүни берди:

— Ала көйнек эгнинде,
Алартмагын гөзүни.
Газал айтсаң, говжа айт,
Сувжартмагын сөзүни,
Хәх-хәх-хә...

Шовхун өңки ялы болмады, себәби онуң сөзлерини көп адам эшитмән галды. Велң Нурыны ховлукдырды. Бир-ики ёла билгешләне онуң аягына какды. Ене ерден тозан гөтерилди.

— Он секиз яш башдадыр,
Шейт-де, агзың ач-да дур,
Күшт депип билмесең,
Якында дәл, дашда дур,
Күшт-күшт, әххә-әххә...

Бу сапар томашаның гадырыны билйәнлер Велини голдады. Нуры ойны бес этди. Еңиленине намыс эдйәни додакларының титрәп, мөңңүрмегиң хетдине етенинден билдирйәрди. Ол хич кимиң йүзүне гараман, бадына какасының элиндәки курткасыны какып алды-да, угрыбир мәрекеден чыкды. Оны бир адамам саклажак болмады. Көшешмеги үчин онуң екелигини кем гөрмедилер.

Вели хасам гызды:

Челекенде байыр ёк,
Йыгар ялы чайыр ёк,
Ойнаверин, ай гызлар,
Огланлардан хайыр ёк.
Күшт-күшт, әххә-әххә, өххө-өххө...

Мәреке эййәм Нурыны ятдан чыкарды. Вели ядавлыгына гарамаздан төверекдәкилере, хезил бержек боляндыр диен дүшүнҗә гөрә миннетдарлык билдирмәге ховлугып гыгырдылар, ер депдилер, өңкүденем бетер чапак урдулар. Вагт Велиниң өзүне баглыды. Ол еңижи. Нәтаныш адамлар оңа хайран галяр. Гелин-гызлар гөзлерини айырман середйәр. Вели олары өз тарапына чапак чалып, берекелла диймәге мејбур этди:

— Эгмели, дост, эгмели,
Селин беде богмалы.
Күшт депмейән гызлары
Еке-еке ковмалы,
Хә-хә, күшт-күшт...

Гызлар йүзлерини тутуп, томаша билен гүлдүлер. Диңе Нурының какасы Баллы оңа якымсыз гарап дур. Ол хәзир мәрекеден чыкып гитмегиң угруны тапанок. Дурса-да алачсыз Веләсеретмели! Гой, серетсин, индики гезек оглуны Велиниң гаршысына гойбермез, сапак болар.

Еңшиң нешеси оны серхош этди, ядавлыгыны айырды. Онуң херекетине еңиллик доланып гелди. Шол еңиллик билен биле оваданлык, нәзиклик гелди.

Вели байрак хөкмүнде эгнине сечекли яглык атанларында-да тогтамады:

— Нәделиң-ә, нәделиң?
Той палавын дадалың.
Онсоң ругсат болса,
Өйли-өе гайдалың.
Күшт-күшт, хәх-хәх...

* * *

Хырын-дыкын долан томаша залында агшам дүшсе-де екеже бош ер ёкды. Гүнортадан бәри такат эдип, галман отуранлар көпди. Илки кичирәк йыгнакдан башланды. Гоңшы колхозлардан, районлардан гелен мыхманлар тойы, газаныдан үстүнлиги гутладылар. Соңра Назар оңат ишләп колхозчылара правлениеәниң карары боюнча берлен гыммат баха сылаглары говшурды.

Айдым-саз башланды. Ол узак довам этди. Дашарда яглыга товсулды, гөреш тутулды. Индем чепер фильме томаша эдйәрдилер.

Мекдебиң гиң залындакы отурылышыгың гызмагы үчин болса азындан ярым сагат герек болды. Үч саны узын хатара дүзүлен столларың башында екеже-де бош орун галмады. Илки мыхманлар ерлешди. Олар дүйнки диварың өңүнде йүзлерини мәрекә эдип отурдылар. Байрамың ери райондан гелен векил билен янашык дүшди. Ак сачлы агач эт адамың йүзи сагатды, рахатды, хас догрусы, гымылдаман ресми отурышы оны первайсыз гөркезйәрди. Кесесинден гарасаң, ол шунуң ялы тойлара гатнашып векилчилик этмекден халыс ядана чалым эдйәрди. Байрам онуң везипесини сорамады, йөне Назар оңа «ёлдаш Мередов» дийип йүзленйәрди.

Отурылышыгың кетхудалыгы мекдеп директорына табшырылды. Яшы кырка сер уруп йөрен, гараягыз, чепикси йигит еринден турды. Онуң туранына залдакыларың хеммеси бир бада гөрмеди. Аңры четлерде хенизем говурды-галмагал довам эдйәрди. Директор везипесини нәмеден башлажагыны билмән яйданмач дымды, аматлы пурсата гарашды. Онуң гашлары хәли-шинди ёкары галярды, бирлешйәрди. Маңлайында болса золак-золак йыгыртлар көпелйәрди. Бирденем йыгыртлар дүзленип, гашлары ерине гелйәрди. Шонда онуң йүзи рахат гөрүнйәрди.

Зала умсумлик аралашды. Директорың гөвресинден улы ёгын сеси эшидилди:

— Адамлар, йылынаймасак биз-ә бир хили үшемәнем дурамзок.

Ол эндик боюнча сөзүниң догрулыгыны херекет билен гөркезип эгинлерини йыгырды. Ругсат боланыны аңып, ики-екеден чүйшелере узап башлан голлар соңабака гүрелди. Хысырды, хүмүрди бүтин зала яйрады.

Байрам адамлары сынлады. Оларың көпүси эркеклерди. Мейданың җөвзасына, аңзагына өвренишип гиден гараягыз йүзлер Гурдуң портретдәки кешбини гөз өңүне гетирди. Олар стол башында аманат ялы говушгынсыз отырдылар. Отургыҗа өвренишмедик адамларың өндәки наз-ыгмата эл урушларам эбетейсиз гөрүнди. Аял-гызларың азлыгыны Байрам гең гөрмеди. Бу диңе бир ислеге баглы зат дәлди. Шу адамларың аяллары билен биле гелип, стол башына гечмеги үчин энтек вагт герекди. Онсоңам, Ашгабатда-да эркеклериң көплүгинде гечйән отурылышыкларың азлык этмейәндигини ол билйәрди, гатнашып, өз гөзи билен гөрйәрди. Бу адамлар үчин стол башында отуран аяллар гең дәлди, эмма көпүси өзлери үчин муны адаты зат хасап этмейәрдилер.

Сона билен директорың аялы янашык отурышларына гүррүңе гүймендилер.

Директор райондан гелен векиле сөз берди. Мередов алҗырамады, яйданмады. Өңденем илки өзүне сөз берилҗегини билип отуран ялы, башыны атып еринден турды. Туран дессинеде әйнегини дакынды. Бир нокада середип гарашды. Залың ичине үмсүмлик аралашды. Мередов әйнегини ховлукмач айрып, җүбүсине салды. Соңам: «Ёлдашлар! Гадырлы колхозчылар ве колхозчы аяллар!.. Оба интеллигенциясының векиллери!» дийип сөзләп башлады. Ол айдян сөзлерини перт-перт айтса-да, хер ики-үч сөзүң арасында сәгинип дурярды. Мередов узак гепледи. Районың газанан үстүнликлериниң гысгача маглуматыны берди. «Бирлешик» колхозының шол үстүнлиге гошан гошандыны айтды. Соңам колхозчыларың, партияның, хөкүметиң адына яшасын сөзлерини айдып еринде отурды.

Биринҗи тостдан соң үмсүмлик аралашды. Адамлар ийги-ичги билен болдулар. Директорам еринден туруп, оларың үнсүни бөлҗек болмады.

Столларың үстүндәки наз-ыгмат сәхел ишдәси болан адамың агзыны сувардып билҗекди. Башам бармагың ёгынлыгындакы монты үзүмиң хошалары гөзе болдумлы гөрүнйәрди. Балы гоялан гавунлар дилим-дилим кесилип гоюлыпдыр.

Гоңшы колхозлардан гелен мыхманлар ызлы-ызына тост гөтердилер. Байрамың гапдалында отуран алын диши ири, йүзи долмуш, аграс гөрүнйән йигит эртирден бәри еке сөз айтман отурса-да, тост гөтеренде хаялдан узак гүрледи. Залдакылар мыхман хатырасына оны диңлеселерем, чалтрак гутарарына сабырсыз гарашдылар. Гутармады, гайта каналың гелмеги билен пагтачылыгы өсдүрмекдәки дөрән мүмкинчиликлер хакда сөз ачды. Ол нәмедир бир йүрегинде беслән задыны дийҗек болярды. Эмма шоны гөнүмел айтман дашыны безеҗек болуп азара галярды. Онуң гапдалындакы лопбуш йигидиң такаты етмән, гоңшусының сөзүни бөлди:

— Селим җан, гел булгурдакыны ичели вели, галан гүррүңини соң айтсана.

Мыхманың мыхмана дегишме билен айдан сөзи отуранларың гөвнүнден турды. Гүлүшдилер, эл чарпышдылар. Гүрләп дураның өзем утанчлы йылгырып, лопбуш йигит билен булгурыны чакышдырды, еринде отурманам башына чекди.

Байрам отуранларың ислегине гөрә поэмасындан бир бөлек окап бермели болды. Ол йүзлери топрагың реңкине меңзеш адамлар хакда сөз ачды. Толгунды. Себәби шол адамлар эдил онуң өңүнде отырдылар. Бир я-да ики дәл, бүтин залы долдурып отырдылар. Байрам, догрусы, оларың йүзүне серетмәге чекинди. Айдылян сөзлер билен өзүне гараян йүзлериң арасында, гараз, нәсазлыгың дөреме́гинден хедер этди. Шонуң үчинем нирәдир гаршыдакы диварың потолок билен бирлешйән ериндәки бошлукдан гөзүни айырмады. Эмма шол бошлукда бирден Гурдуң портрети пейда болды. Байрам сәгинди, ене довам этди. Инди портрет бирдем онуң гөз өңүнден айрылмады. Сәхел нәсазлык йүзе чыкайса, портретдәки ёвуз середйән адам дилленәйжек ялы толгунды. Кичижик бөлек тутуш поэманы окандан бетер ядатды. Ол эл чарпян адамлара миннетдарлык аламаты билен баш эгсе-де, оларың йүзүни сайгармады. Портретдәки йүз отуранларың арасындан галып, өз пикирини айдыберҗек ялы гыссанып еринде отурды. Голайында инисиниң йүзүни сайгарды. Онуң шатлыкдан, багтдан долы гөзлери Байрама алкышлы гарады. Бирденем инисиниң йүзүнден буйсанч окады. Гөрдүңми, бизиң адамларымызам сениң поэзияңа шәхерлилерден кем дүшүнйән дәлдир. Ине, мен шейле адамлар билен ишлейән. Шейле адамлара ёлбашчылык эдип, үстүнлик газанян.

Байрамың гөвнүне шейле бир пикир гелди. Белки, Назар буйсанчлы гарайшы билен портретдәки кешбини аклаҗак боляндыр? Шейле болса, ол өрән ялңышяр, хава, хава, ялңышяр. Онуң портрети Байрама ярамады, хәзирем яранок. Гурт ярады. Яңкы сетирлери оканда онуң гөз өңүне Гурдуң портрети гелди. Диймек, ярапдыр. Ёгса онуң гарайшы ёвуз, эмма йүзи топрага меңзеш.

Байрам өзүне гелип, башыны галдыранда хатарың аңры башындан эли булгурлы галан Машады гөрди. Өңи билен, нәме үчин хәлиден бәри бу адам мениң ядыма дүшмедикә? дийип пикир этди. Нәме җогап берҗегини билмеди. Оңа деңич Машат гепләп башлады:

— Адамлар, яңы иңңән бир акыллы сөз айдылды, үнс бердиңизми шоңа? — Ол зала матал айдып, җогабына гарашян ялы дымды. Байрам гапдалдан гарансоң Машадың йүзүни долы гөрүп билмеди. Эмма ондакы аркайынлыгы, айтҗак сөзүниң акыллыдыгына болан ынанҗы дуйды. Машат, мен сизе ятладайын диен маныда бираз хетҗикләп довам этди.— Хакыкы дайханың йүзи топракдан реңк алармыш. Хак айдылан сөз, адамлар. Берекелла, Байрам.— Ол Байрама тарап гөвресини өврүрди. Онуң этлек йүзи дерчигип дурды. Кичи гөзлери йылпылдап ичгин серетди. Байрам өз янындан «Сениң йүзүң топрага меңзә-

нок» дийди.— Шейле адамлар бизде иңңән көп. Мен, адамлар, ругсат берсеңиз, шу тосты йүзи топрага меңзеш адамларың иң абрайлысы, иң җепакеши болан Гурдуң саглыгына гөтерелиң дийҗек.

Машат сөзүниң соңуны ховлугып хем батландырып айтды. Шовхун дөрәп, сөзүниң хемме кишә эшидилмезлиги мүмкин дийип пикир эден болмагам әхтимал. Эмма онуң тосты гарашышы ялы гаршыланмады. Отуранлар Машадың айданына ынанман, онуң сөзүни тәзеден гайталамагына гарашян ялы гөрүндилер. Машат гарашмады, ичди. Адамлар иченлеринден гайта, бири-бири билен пикир алшанларыны кем гөрмедилер. Назарам йөне отурып билмән, Сона бир затлар айтды. Ахыры директор көмеге етишди:

— Ичелиң онда, адамлар — дийди.

Ичилсе-де Машадың тостундан соң зала бир дүшүнмезлик аралашаны бес-беллиди. Алада билен эдилйән майдаҗа говурды ятмады.

Гурт гапа голай отырды, гапдалында-да Баллы барды. Баллы Гурдуң аҗан йүзүне йылгырып гарады:

— Инди, шу тостундан соңам Машат билен гуда болҗак дәлми-ай?

— Ханы, яңраман отыр.

Гурдуң отурасы гелмеди. Аматлы пурсаты пейләп чыкып гайтды.

Машадың гарашылмадык тосты Назары ойландырды. Онуң пикириче, Машат көпүң өңүнде-де, башлыгың өңүнде-де өзүни аклаҗак болярды. Көплүк үчин яңкы тост гүнәниң Машатда дәлдигини, догруданам, гарындашлык ачмага онда хөвес бардыгыны билдирмелиди. Арадакы өйке-кинәни унутмаклыга чагырыш болмалыды. Шол бир махалың өзүнде Назарам онуң Гурда яманлыгының ёкдугына, башлыга яран адамың орунбасарына-да яраҗакдыгына ынанмалыды. Эмма Назар үчин Машадың пирими гөдек хем җуда эбетейсиз гөрүнди. Мәреке-де оңа ынанмады, гайта онуң тостуна Гурдуң үстүнден гүлмәге сынанышык дийип дүшүнди. Гурдуң чыкып гиденини гөренде Назарың әхли кейпи гачды. Гахар билен Машада тарап серетди. Машат йүзүни ашак салып отурышына гапдалындакы мыхмана бир затлар гүррүң берйәрди. Назар гарашды, Машат йүзүни галдырмады. Башлык үчин орунбасарының бу болшы бир окда ики товшан авлаҗак болуп, түпеңиндәки окуң пагтабент чыканыны атанындан соң билип галан адамыны яда салды.

ОН ИКИНҖИ БАП

Дурсун фильмиң ортасына етмән чыкып гайтды. Дашарының арасса, аязлы ховасы йүзүне уранда капас залдан галан якымсыз агырлык ём-ёк болды.

Көче бошлагды, оба үмсүмлик аралашыпды. Хатар чыраларың йити ягтысындан аңырда асман гаралып гөрүнди. Йылдызлар хас дашлашан ялыды.

Дурсун тәзе фильми гөрмәге галса-да, башда калбында дөрән ынжалыксызлык оны барха басмарлады. Гөз астындан төверегине гараярка, голайында Оразы гөрәен болса, әхтимал, бираз аркайынлашарды. Бирден екелик онуң йүрегини мынчгады. Шол махал экрандан гөрйән вакаларам оны горкузды. Хәзир ол ядында галан кадрлары гөз өңүне гетирҗек болды. Илки бада деңизиң боюнда икияна чарп уруп йөрен итден башга зат ядына дүшмеди. Ол нәме үчин окдурылдыка?.. Ит җанавер кенарда дуран бош сейнериң әхли өйҗүклерине бурнуны сокуп чыкйәр, ысгаяр, чаларак чыңсаяр... Хава, ядына дүшди: ол эесине гарашыпды. Хайванам болса, хер гезек деңизден гелйән балыкчыларың арасындан, эесиниң гаршыламагы эндик эдипди. Ээси нәхили гөрмегей шадыян йигит экени. Онуң кешби хенизем Дурсуның гөз өңүнде дур. Бетбагтлык зерарлы ол деңзе гарк боляр, балыкчылар иң чакган говы йигиди йитирип, кенара доланярлар. Ит җанавер энтегем чыңсап өзүни ики яна уряр. Нәхили бетбагтлык! Бу бетбагтлыгың манысына инди дүшүнен ялы, Дурсуның бокурдагы доляр. Башга хич зат яда дүшенок. Той гүни шейле гынанчлы фильм гөркезмек кимиң ядына дүшүп йөркә? Дурсун ики затдан горкяр. Гапдалындакы агачларың арасындакы түмлүкден хасылап ит чыкаяр өйдйәр. Ики яна горка гараяр, әдимини йыгҗамладяр. Онсоңам гарк болан йигит Ораза меңзеш экени. Меңзешлик онуң шу махал келлесине гелен пикир дәлди. Әх-э, Дурсуның инди ядына дүшди. Ол йигиди илки той тутан мәрекәниң ичинде гөренде-де Ораза меңзедипди. Ол шатды, тойда танс эдйәрди. Догруданам Ораз икисиниңем бойы сырдам, икисем сүңклек, гөрмегей. Йүзлерем меңзеш. Икисиниңем бурны улы, гөнүмел... Дурсун мундан артык оларың меңзешлигини деңешдирмек ислемеди. Себәби, соңабака ол йигит барха Ораза өврүлип барярды. Ёк, ёк, хей бейле-де бир айылганч пикир болармы!.. Дурсун гара басян ялы хопукды. Әхли зады келлесинден чыкарып зыңмак иследи. Болмады. Батлы деряда акымың терсине йүзҗек болян адамың ягдайына дүшди. Пикирлер эдил сув кимин онуң үстүни басып, оны алып гидип барярды. Япышалга гөзлейәрди, тапмады. Чола көче яласы кенара меңзешди. Шейле говы, шадыян йигиди хөкман өлдүрәймелими?!. Ол бу игенҗини бир дәл, бирнәче гезек гайталады. Гайталаса-да үйтгән зат болмады.

Бирден Дурсуның калбына гараңкылык аралашды, чыралар сөнди. Төверек деңзиң дүйбүне өврүлди. Өзүне тарап йүзүп гелйән йигиди гөрди. Онуң төвереги балыкдан долы. Ики гөзүне-де чыра отурдылан ялы яняр. Ёк, ол инди Ораза меңзәнок. Йүзенде эл-аягыны херекетлендирйәр вели, барха балыклара чалым эдип баряр. Ол:

— Хич ким маңа өлди дийип билмез — диййәр.— Адамлар мени җайламазлар. Мен хемишелик деңзиң дүйбүнде галярын.

Дурсун горкусындан тас гыгырыпды, йөне шол махал йигидиң гөзлериндәки чыра сөнйәр. Оңа дерек төверек ягтыляр. Дурсун хасам горкяр. Оразы күйсейәр. Хич махал оны хәзиркиси ялы күйсән дәлдир.

— Дурсун...

Бу сес еңседен, өзем голайдан эшидилди. Бу сес Оразың сеси. Дурсун доңан ялы гымылдаман дуршуна этияч хем якымлы дуйгы билен диң салды. Доланмады, ол сесиң гайталанмагыны иследи, гарашды. Аяк сеси, соңам соҗабрак дем алма...

— Дурсун...

Дурсун көчәниң ортасында дурмакдан чекинди. Совулара букы гөзледи. Меллеклериң кесилип алнан бөлегини тутуп, золак болуп узалып гидйән тутлукдан аматлы ер гөрмеди. Совулды. Тут япракларыны басгылаян аяк сесини эшидип, бу тайының үмсүмлигинден чекинди. Оразың гелерине ховлукды. Ораз гарашдырмады. Гөзлери гараңкыда гөрйән ялы сораман гөни гелип, Дурсуның үстүне абанды. Онуң йылы деми гызың йүзүни сыпап гечди.

— Ирден өйден чыкамда, шу гүн хөкман душушаймалы дийдим.

Ораз чекине-чекине Дурсуны гуҗагына гысды. Гыз гаршылык гөркезмеди. Ол Оразы күйсәпди, индем онуң билен икичәк дур. Душушыгың леззети оны меймиретди. Келлесини Оразың күкрегине гоянда якымлы йылылык дуйды.

— Сен мени гөзледиңми?

— Гөзледим, Дурсуным, гөзледим.

— Гүндиз нәме йүзүң совдуң?

— Утандым.

— Кимден?

— Төверекдәки адамлардан.

— Сен маңа гахарландыңаммы?

— ...Ёк-ла.

— Бойнуңа алай. Середишинден билдим-ә, соңам йүзүңи совдуң.

Ораз, гойберсе элинден сыпдырайҗак ялы, оны хасам багрына басды:

— Соң-а өкүндимем вели... Нирә гитдиң, соң гөрмедимле?

— Клубда отурдым. Менем сени гөзледим.

— Дашарда дуруп саңа гарашдым. Үшәңөкмы?

— Ёк. Кино-да бармадыңмы?

— Дашарда гарашдым диййән-ә. Чыкмадык болсаң, энтегем гарашҗакдым. Ёгам болсаң гарашҗакдым.

— Гыналчлы фильм гөркездилер. Той гүни бир гынанчлысыны гетирмели дәл-ә. Говы оглан деңзе гарк боляр.

— Англадыңаммы?

— Агладым, горкдум. Илки бада ол саңа меңзеш ялы болды, чыным. Инди ол хемише деңизден дуйдансыз чыкайжак ялы болар дурар. Шейле дəлми эйсем? Кəшгə балыга өврүлип билйəн болса... Гөрмегин, гаты гынанчлы.

— Чакы, мазалыжа горкупсың. Сен горкажыкмы?

— Ёк, инди горкамок, чыным. Ол саңа меңзеш дəл экени.

Дурсун соңкы айданының догрулыгына гөз етиржек болян ялы Оразың йүзүне чиңерилди. Инди гараңка гөзлери өвренишипди. Көчеден болса ягтының салгымы дүшйəрди. Шонуң үчинем Оразың гөзлериндəки ыссы мəхри сайгарды. Онуң гөнүмел бурны хас гелшиклиди. Солаксы ягта язгын маңлайындакы йыгырдың угры ужыпсызжа чызык болуп гөрүнди. Гелшикли додаклары кем-кемден язылды вели, йүзи гиңеди гитди. Дишлери акжарып гөрүнди. Йылы дем йүзүне урды. Оларың меңзеш дəлдигине ынанып аркайынлашды, күкрегини долдурып дем алды. Айралык диен зада ынанмады. Шу пурсат хемише довам этжек ялы өзүни аладасыз, багтлы дуйды.

Ораз сересап билен:

— Дурсун — дийди.

— Нəме?

— Какам мени оңат гөрйə дийдиңми?

— Айдышыңданам бетер.

— Онда нəме разылык бермəндир? Икимизиң гатнашыгымызам-а билйə.

Дурсун шу сорагың берилжегини өңден билсе-де, гарашылмадык дуйдансызлык ялы жогап тапман яйданды. Оразың сорагы ерликлиди, ерликли хем жогап бермелиди. Эмма Дурсун башармады. Какасының йөне ере Машада йүз бермəндигини аңярды, эмма такык себəбини биленокды. Шонуң үчинем сорады:

— Нəме дийипдир?

Ораз гөвни галан ялы бираз игенчли гепледи:

— Билеңогаммы?

— Айтмасалар нəдип билейин? Илиң эшиденини эшитдим. Сорамага утанян. Айт такыгыны, нəме дийипдирлер?

Ораз яңзыдып жогап берди:

— «Икимиз гарындашлык гүррүңини этмəли» дийипдир. Эйсем ким билен гүррүң этжекмишин? Я меңбиленми?

Дурсун онуң əхеңинден чекинмеди. Иң соңкы айдылан сөзи аграмлап гөрди. Догруданам, Оразың өзи барса нəхили болар-ка? Бу пикири акламага делил агтарды. Какасының Машады халамаяныны билйəрди. Томускы сув үстүндəки болан давададанам хабарлыды. Эмма бу эсасы себəп дəлди. Нəхили болса башга, хас дүйплүрəк себəп агтармалыды. Оразың өзи барса, белки, шол себəбиң үсти ачылар. Гүррүң Дурсуның багтыны багламак үчин гиденок. Эне-атаның йүрегинде яман максат болса айдардылар ахыры! Бу тайда нəме-де болса башга бир нəсазлык бар. Шол йүзе чыкянча-да какасындан тоя разылык алмак кын болжагына Дурсун гөз етирди. Өз янындан нетижə гелди: «Гой,

барсын, дүшүнишсин. Матал ялы чөзгүдини тапжак болуп яйданып отурмак нәмә деркар? Нәтаныш дәл, гүнде-гүнаша душушып йөрлер».

Бу пикир Дурсун үчин еке-тәк чыкалга өврүленсоң Ораза теклип этди:

— Өзүң бар, Ораз.

— О нәхили өзүм?

— Бар, гүрлеш, нәме диййәнини эшит.

— Какамы ковап мени ковмаз өйдйәрмиң?

— Ковмаз. Олаң тоя гаршылыгы ёк, маңа хә дийәй, Ораз. Олаң арасында башга бир тов бар. Нәмедигини билемок, йөне аңян.

Ораз яйданмач дымды. Соңам хич хили нетижә гелип билмән умытсызлыга йүз урды:

— Менем ковуп гойберсе нәтжек? Шонда какаң йүзүне дуруп билжекми?

Бу сораг Дурсунын четине дегди:

— Сен энтек өз этмели ишиңи эт, мең үчин өңүнден горкма.

— Горкамок, гит дийсең хәзирем гидерин, йөне мең барып йөрмегим гелшиклими?

— Ювашрак геплесене.

— Меңем энем-атам бар. Хөвес эдйәлер. Соң сүйжешип гатнашмак герек дәлмишми?

— Бейдип гахарланжак болсаң мен-ә гитжек.

Ораз өзүнден дашлашманка Дурсуның гошарындан тутды.

— Гойбер элими!

— Боля, геплеменем, я гайтмышым диймелими?

— Хич задам дийме, халаныңы эт. Йөне ене гайталап айдайын: мең какамың йүрегинде яман пикир ёк, шоң үчинем аркайын. Оң йүзүниң агырлыгына серетмәң.

Дурсун ызына дөнди.

— Дур энтек, гитме.

— Ёк. Мең гарам йитйәнчә чыкма, дур шу тайда.

Ораз онуң ызы билен йөреди. Дурсун тутлукдан чыкмаздан өңүрти этияч үчин көчә эсеван болды. Бирденем йыланың гуйругындан басан дек ыза бөкүп душди. Ораз шол бада онуң ики эгнинден тутуп өзүне дартды:

— Нәме болды?

— Юваш ... какам гелйәр...

Ораз Дурсуның бедениндәки галпылдыны аңып, оны голтугына гысжак болды. Гыз көче тарапа этиячлы гарап дуршуна товланып гаршылык гөркезди.

Гурт оларың деңине етип гелйәрди. Йүзи ашакды. Шонуң үчинем гулакжын телпегиниң көлгеси йүзүне дүшйәрди. Дурсуның гөзүне ол иңңән аладалы, ядав гөрүнди. Агыр әдигини сүйрәбрәк алярды. Оң нәме үчин еке өзи илден ир гайтдыка? Я-да жаны саг дәлмикә? Шу пикир гызы ховсала салды. Какасына небси агырды. Хәзир какасы барар-да пежиң гапдалындакы

йылы бөвре гечер. Яссыгы тирсеклэп, ызлы-ызына ики чәйнек чай ичер. Геплемез. Кәмахалам маңлайындан сырыгян бурчак-бурчак дери өңүнде ятан яглыгы билен сүпүрер. Эҗеси гөргүлиниң йүреги гысар. Дурсун гапыдан гиререм вели, алаяза өврүлер. Какасынызам йүзүнде йылгырма меңзеш еңиллик дуйлар. Дурсун оларың екеҗе перзенди. Ондан айрылмак, элбетде, кындыр. Белки, Гурт хәзирем гызы дурмуша чыкып гиденден соңкы дурмушлары барада пикир эдип баряндыр? Эйсем, Оразың шу затлардан хабары бармыка?

Дурсуның бокурдагы долды. «Мен сизи бир минудам ятдан чыкарман, кака. Хер гүн барарын. Эртирем, агшамам барарын» дийип гыгырыбереси гелди.

Ораз эдил онуң гулагына пышырдап:

— Бу адамың, хей, йылгырян махалы бармы?—дийди. Дартгынлы үмсүмликде бу сөзлер Дурсуна иңңэн гаты эшидилди. Какасына-да етендир өйтди. Ол бирден бәрлигине совлуп гайдыберсе диен этияч онуң бүтин беденини горам-говшак этди. Алачсыз Оразың күкүрегине япланды. Илки онуң яглыгының, соңам сачының якымлы ысы йигиде леззет берди. Ораз шу пурсатың узаграк довам эдерини иследи. Башга гелйән ёкмука диен умыт билен диңширгенди. Обаның гүнбатар четинде ялталык билен үйрйән итиң сесини эшитди, йөне көчеден аяк сесини эшитмеди.

Дурсун эгленмән, какасының ыз яны билен өе бараныны аматлы гөрди. Өз көчелерине совулянча Оразың шу ерде дурмагыны хайыш эдип гитди.

Инди төверекдәки үмсүмлик Ораза йүрекгысгынч гөрүнди, барха оңа аграм салды...

ОН ҮЧҮНҖИ БАП

Байрам йыгнаншыга гатнашмага гөвнемесе-де, Назар оны боюн этди. «Биз ол тайда дүнйә меселесини чөзмекчи дәл. Бәш минут йыгнанышарыс, соңам хер ким ишли ишине даргар гидер — дийди.— Адамлары гөрерсиң, танышарсың».

Олар бираз гиҗә галып бардылар. Назар кабинетине йыгнанан адамлара салам берди-де, гөни ерине гечди. Байрам ич босагада сәгинди. Өзүне гараян нәтаныш гөзлер оны яйдандырды. Олар «сениң бу тайда нәме ишиң бар?» диен маны билен середйән ялы болды. Йөне инди ыза дөнмек мүмкин дәлди. Шонуң үчинем бада-бат төре гечмән отуранлар билен гөршүп башлады. Илки эгинлек гараягыз йигит билен гөрүшди. Ол отургыҗыны шакырдадып еринден турды-да өзүне узан юмшак эли мәкәм гысып силтеди. Гысылан бармакларының агырысы йүрегине орнаса-да, Байрам йигидиң бу гөдек херекетине өзболушлы йүрекдешлик дийип дүшүнди.

Байрам Гурт билен гөрүшмезинден өңүрти онуң йүзүне гарады. Йыгыртлар портретдәкә гөрә хас җанлы, хас чуңлашан ялы гөрүнди. Гөзлериндәки шол ёвуз, аладалы гарайыш мیземеди. Кәбир адамларыңкы ялы Гурт хәзир хакыкы гарайшыны ясама мылайымлык билен өртҗек болмады. Онуң бу болшы Байрама ярады.

Пенҗирәниң өңүнде отуран яш йигидиң адыны сорамаса-да оны Машадың оглудыр өйүтди. Ол йыгнананларың ичинде иң яш гөрүнйәрди. Болманда-да Байрамың чакына гөрә Гурт болаймаса, отуранларың аглабасы энтек кырк яша етмедик адамларды.

Машат хемишеки эндигине гөрә, бу гүнем Назарың саг тарапындакы отургычда отурыпды. Байрамың гелени үчин ол кадасыны бозмак ислемеди. Узаграк дуран отургыҗы өзүне голай сүйшүрип, Байрамы гапдалында отурмага чагырды.

Назар гулакҗын телпегиң ашагында баслыган сачыны бармаклары билен дараклап, үмсүмлик аралашарына гарашды. Байрамың ерлешенини гөрен дессине:

— Адамлар,— дийип отуранлара йүзленди.— Мен сизи узак сакламакчы дәл. Элбетде, бу йылкы нетиҗелер гаты говы болды. Индики везипе — тәзе йылда шо нетиҗелери хасам артдырмак. Той этдик, шатландык. Инди болса, били берк гушап ише гиришмек галяр. Муны сиз менсизем говы билйәңиз, йөне хер нәме-де болса, ятлатмак мең борҗум. Индики меселе...— Назар сәгинип Ораза тарап серетди.— Шол пенҗирәң ёкаркы гөзүни ачсаңызлаң. Ичери гаты гызайыпдыр өйдйән... Индики меселе, адамлар, биз тарпдакы еримизиң гиңелдилмегини хайыш эдипдик. Хайышымызы канагатландыряpлар. Ене биз ики йүз гектар экип билҗек, шоңа гүйҗүмизем етйәр. Ер гиңесе, элбетде, аладаңам көпелйәр. Шол алада хөтде гелип билҗек адамы бригадир сайламалы.

Назар отуранларың пикирини йүзүнден аңҗак болян ялы бир яндан олара середип башлады. Гапа голай отуран эгинлек йигит:

— Раст сайламалы болса, нәме, сайламалы болар-да — дийди.

— Йөне чем гелени дәл, адамлар. Ериң, сувуң ягдайыны билйән, иңңән дайхан адам герек.

Машат йөне отурып билмеди:

— Шу отуранларың арасында дәниним, ериң сувуң ягдайыны Гуртдан говы билйән бармыка?

Гурт сарсмады. Ичерде дартгынлы үмсүмлик довам этди. Бу үмсүмлик Назара ярамады. Асыл хәзир Машадың геплемегини, онда-да шейле теклип билен геплемегини ислемәнди. Кимем болса отуранларың арасындан бириниң айтмагына гарашыпды. Ахыр болмаса, өзи айтҗакды. Болмады. Шонда-да сыр билдирмезлиге чалышды.

— Бу диңе Машадың пикиридир өйтмәң, адамлар. Правленийәниңем пикири шейле.

Этинлек йигит:

— Җай пикир, мен-ә голдаян — дийип гапдалындакыларың йүзүне серетди. Онуң гарайшында сизем айдып отурың диен маны барды.

Бурча гысылып отуран сүңклек хор адам гобсунды. Хаял гепледи. Ашакы додагындакы чапыгың ызы зерарлы оңа агзыны юммак кын дүшйәрди. Ол:

— Бу тайда башга-да бир зат бардыр, шонам үнсден салмалың — дийди.— Хәзирки бригадасы Гурды гойберҗекми, дәлми, энтек онам билемизок. А белки, Гурдуң өзи гөвнемез.

Назар сесини гаталдыбрак җогап берди:

— Шоң үчинем сизе-де, Гурда-да сала салып гөрйәс, Җепбар.

— Гаты говы эдйәңиз. «Геңешли бичилен дон гысга болмаз» дийипдирлер.

Отуранлар инди Гурда гарашды. Гурт узак гарашдырмады:

— Машат башлыклайын маңа ынам эдйәңиз вели, хәли онсоң мең дайханчылыгым яраман дурмасын?

Бу сөздәки яңсыдыҗы әхең Назара ярамаса-да, ол ил йүзүне йылгырып җогап берди:

— Биз сизи шу гүн танамалы дәл-ә, Гурт ага.

— Онда сен, башлык, маңа башга бир зады айт. Аманлыны нәме себәбе гөрә бошатдыңыз?

— Арза берди.

Назарың чынлаҗай җогабы Гурды геңиргендирди. Ол гөз өңүнде тутан ниетиниң пуҗа чыкып барянына алачсыз ялы умытсыз гепледи:

— Арза беренин-ә эшидипдик вели... шол арзаны отурып, өз эли билен яздымы?

— Нәме, арза язып билмез ялы Аманлы соватсыз дийҗек боляңызмы, Гурт ага.

Машат башлыгың җогабындан хошал болуп гүлди. Ол Гурдуң үстүнден гүлйәрди. Онуң гүлкүси үмсүм кабинетде хеммелере эшидилди. Гурдуң йүзи аҗап гитди. Ол:

— Геӊ зад-ов — дийди.

— Бу тайда геӊ галарлык зат ёк, Гурт ага. Мүңкүр болсаңыз арзаны гөркезәерис. Машгала ягдайыны гөз өңүнде тутмалы болдук.

— О нәхили машгала ягдайы? Алланәме машгаласы бар, кем зады ёк.

Бу сапар Машат җогап бермәге ховлукды:

— Диңе гарянсыз чөрек боланы билен машгалаң докузы дүзүв болдугы дәл. Аялының иңирдисине чыдаман арза берди. Аманлың йыл йүзи мейданда болянын-а барымызам билйәс, «Аялым еке элли, чагалар хор боля» дийди. Ери, онсоң нәтҗек? Мен-ә ынандым, бошадалы дийдим.

Бу делил Гурдуң шүбхесине тәзеден җан берди:

— Сен диенсиң, Машат, йөне Энекейик еген бей диймез. Ол гаты гайратлыдыр.

Гүррүңиң узаклашмагыны, айратынам, Гурдуң хетҗиклэп сораг эдип отурмагыны Назар халамады. Гөвнүне болмаса, агасының барлыгындан пейдаланып, Назар бабатында башга бир зады гөз өңүнде тутян ялы гөрүнди. Эмма бада-бат нәмедигини аныклашдырып билмеди. Байрамы чагыранына өкүнди, гысылды. Маңлайына дер гелди. Галың додагы йигренч аламаты билен икияна бүзүлип язылды.

— Ханы, Гурт ага, сораг-җогабы гоялың-да, ишиң гүррүңини эделиң-ле.

— Башлык, мен эртеки отарамок.

Машат ара дүшди:

— Онда чөзүлен меселе барада дәниним, хетҗиклэп отурмак нәмә герек?

Бу сапар Гурдуң сеси сандырап чыкды:

— Герекдир — хетҗикленйәндир. Сең үчин чөзүленем болса, Машат, мен оң чөзүлишине ынанамок. Аманлың гөвнәп арза язанына-да ынанамок. Аманлы нире, арза нире! Кәшгә биз оны танамаян болсак. Везипе берҗек, пул берҗек дий, ол адам машгалаңам билмез, задыңам. Ол-а аялы экени, худайың өзи гелип иңирдесин дурсун, өлсе галармы? Галмаз! Йөне горкакдыр, горкузсаң арза-да берер, аглап аягыңа-да йыкылар. Сен оны говы билмели, Машат. Өзүни дүнйәң диреги хасап эдип йөрен Аманлы алагадан арза языпдыр дийселер... Ынанамок, ынанар ялы дәл хов! Ынандырың мени, онсоң Васа гитмелем болса мен тайын.

Машат гүлди, томаша билен башыны яйкады:

— Аманлың арзасы гөркезилсе бир ынанҗакмы?

— Кагыза хер зат язса боляр.

Гурдуң бу җогабындан соң Машат гөзлерини гүлдүрип, дуйдурыш билен башлыга гарады. Ол гарайшы билен өзүниң мамла болуп баряндыгыны дуйдурярды, хемем Назарың айгытлы сөзүне гарашярды. Эмма Назар гыгырмады, өзүне эрк эдип хаял гепледи. Онуң геплейшинде хайбат атаның билен этмишини бойнуна алмадык кетҗал чага ахырсоңы хошамай сөз билен йүзленмәге меҗбур болунышы ялы эхең дуюлды.

— Гурт ага, эгер сиз кагыз йүзүндәки зада ынанмаҗак болсаңыз, айдың, онда нәмә ынаняңыз?

— Догры сөзе!

Отуранлар бийнҗалык гобсунышдылар. Машат басык сесини эдип гүлди. Назар эхеңини үйтгетди:

— Сизиң гарашян догры сөзүңизи ким айтмалы? Менми, Машатмы я-да шу отуранларың бирими?

— Ким өң ялан сөзлән болса шол.

Ичерде өрән дартгынлы үмсүмлик довам этди. Отуранлардан бири җаныгды:

— Нәме билен ылалашмаян болсаң, айдайсана, Гурт, халыс йөне чашың гөзүне ѐереден ялы этдиң-ле муны.

Гурт Оразың гапдалында отуран башы тахялы, сакгалының өң тайы җүбтек билен тәмизленен бурунлак адама гөзлерини агдарып серетди.

— Сетдар, сениң халыс мени эшидесиң гелени,чын-ов. Нәме себәбе гөрә өзүң гөвнүңдәкини айдаңок? Горкяңмы? Айдыбер, мең янымда-ха гүрлейәң! «Ерими шор басды—дийәң — Каналың боюндакы тарпа ковалашяс, обаң төверегини гөзден салярс» дийәң. Нәме айдаңок, айт шу тайда. Мең янымдакы батырлыгың хайры ѐк, хәзир айт.

Сетдар гыссанҗына телпегини гейип, бир хили йөвсел җогап берди:

— Эййәм айдара зат гоймадың, Гурт.

Машат гүррүңиң ула сапмагындан әтияч эдип гайта-гайта Назара тарап серетди. Башлык меселәни чүрт-кесик гойды:

— Гурт ага, сиз бизиң теклибимизе разымысыңыз?

— Башлык, мен, умуман, юрт сөкүп каналың боюна гидилмегине гаршы.

— Хәзир биз ол меселәни чөзмәге йыгнанмадык.

— Онда башга адам гөзләбериң.

Гурт сөзүм гутарды диен маныда эллериниң аясыны дызының үстүне патыладып гойды. Назар месе-мәлим нәгиле әхенде:

— Гүррүң гутарды—дийди.—Хер ким ишли иши билен болсун.

Кабинетде диңе үч адам галды. Оларың үчүсем яңкы болан гүррүңлериң тәсири билен гозганман отырдылар. Машат улудан демини алды. Ол муны өзүниң ховпургаяндыгыны я-да чыкгынсыз бир ягдайың дөрәндигини билдирмек максады билен этмеди. Ол өз айданының догры чыканы үчин дабараланярды. Өзүне бада-бат гулак асмадык башлыга дуйгудашлык билдирйәрди:

Назар ярылды:

— Гөрдүңизми?—дийип, хамала, яңкы адамларың йүзүне середип гүрлейән ялы гахар хем өкүнч әхеңинде айтды.— Сен-ә оңа ынам билдирип йүрегиңдәкини айдяң, ол нәдйә? Гайта сени зыянкеш эдип баряр. Ол акыллымыш, ериң, сувуң аладасыны диңе өзи эдйәмиш!

Назар дымды, хич ким сөзе гошулмады. Бу дымышлык онуң хасам гахарыны гетирди. Нәме үчин Машат йөне отыр? Гурды ялана чыкармак онуң борҗы дәлми? Ёк, ол хәзир өз мамла чыканына бегенйәр. Гой, бегенсин, бу онуң өз иши, йөне бу тайда Байрамам отыр ахыры. Ол нәтаныш, ол биринҗи гезек Назарың адамларыны гөрйәр. Олары гөркезмәге Назарың өзи дөвталап болды. Бу гүррүңе Назар асла гарашманды. Белки, Машат гарашандыр. Ол хәзир гарашан задының боландыгына-да бегенйәндир? Ёк, бейле ягдай болуп билмез. Назарың абрайы Машадың абрайы. Шол абрайың Байрамың өңүн-

де чат ачмагына олам разы болуп дурмаз. Шоңа дүшүнйән болса, нәме үчин ол хәзир дымяр?

Назар бүтин ягдайы башдан дүшүндирмеги максат эдинен ялы ховлукман гүрлемәге чалышды. Хәзир бөвруңи диңләп дымып отурмак, өзүнде ёк гүнәни бойнуңа алмак боляр. Өзүңи акламагам герек дәл, диңе ягдайы болшы ялы айтмалы.

— Догры, ерлериң мелиоратив ягдайының ярамазлашанлыгыны хеммәмиз билйәс. Бир колхозда я бир районда дәл, бүтин оазисде шейле. Шор ер бизде-де көп. Дөвлет муң аладасынам эдйәр, миллионлап серишде-де гойберйәр, бежерйәрем. Йөне бу ерде жан герекми — пычак эдип алжак галаң ёк. Азындан дөрт-бәш йыл герек. Кәшгә шоңа дүшүнмейән болсак. Дүшүнйәс! Гурдам, хеммәмизем дүшүнйәс. Эйсем инди шол ерлер хачан бежерилеркә дийип гарашып отурмалымы? Ёк, бейле зат болмаз, мен-ә этмен. Колхозы ене өңки ягдайына гетирмелими? — Назар ене өзүни межбур эдип сесини песелтди.— Дөрт йыл мундан өңки ягдай ядыма дүшенде башым айланыберйә. Мен өзүми өвжек болуп айдамок, умуман магтаняң адамлары йигренйән. Болан зады болшы ялы айтмак, элбетде, башга геп. Ынха, Машат шаятдыр, мен гелемде колхоз дөвлет өңүнде бергидар экени. Хатда, тракторлара янгыч алмага-да пул галмандыр, онсоң дүшүнибериң-дә!— Назар Машада гарап довам этди.— Ядыңдамы, мен диен эркек адамдан нәчеси обаны ташлап гидипдир?

— Йүз он адам.

— Бу гүн шоларың бирем шәхере гитмез, ковсаңам гитмез!

Байрам Назарың болшуны сынлап отурышына диңе гең галмак дәл, бир хили горкды. Хәзир ол газаныллан үстүнлиге чага ялы гуванып гүр берйән Назары гөрмеди. Нәме үчин ол өңден Байрама мәлим болан фактлары ховлукмач гайталап башладыка? Ол өзүни аклаяр. Ол ховсала дүшүп Байрамың өңүнде өзүни аклаяр. Шейле халатда хеммә таныш фактлары гайталап, ким өзүни аклап билер? Элбетде, гүнәсиниң бардыгыны дуюп, шонуң йүзе чыкмагындан горкян адам. Эйсем хәзир Байрам инисини шейле адам дийип хасап этмелими?

Байрам үчин ол хәзир дымса говуды, Назар нәче көп гепледигиче агасының өңүнде кичелип барярды. Нәме үчин ол шу сөзлерини яңкы адамлар отырка айтмады, гайта Гурдуң башлан гүррүңини диңлемән, адамлары даргадып гойберди. Бу онуң ынамсызлыгыны аңладярмы я-да доганының янында дава эдип отурмагы ислемәнсоң шейле этдимикә? Белки, ол ене эртир бригадирлер билен гүррүңи довам эдер, өзүне ынамы бардыр? Онда хәзирки узак дүшүндиришлер киме деркар? Ёк, ол доғруданам өзүни аклаяр. Байрамың болса муны эшидеси геленок. Әхтимал, ягдай Назарың айдышынданам бетердир, эмма яңкы гүррүңден соң оны шейле әхеңде беян этмегиң гереги ёк, ёк.

Байрам инисиниң чалтрак дымарына гарашды. Назар дыммады; гайта жанагырлы ялы кәйинч әхеңинде довам этди:

— Умуман, Гурт дийилйән адамың болшы инди маңа дүшнүкли. Яшларың эдйән ишине шүбхе билен гарамага халыс эндик эдинипдир. Өйүң ичи ялы ерде пилиң гулагына депилип чөрек ийилйән вагтдан оба гөчди. Онуң болса шондан хабары ёк, болса-да бихабар болан боляр. Бес, ынам дийилйән зат бир гезек эдилйәндир, ики гезек... ондан артык болмаз. Еке гызының тоюны бөкдәр йөрер-де...— Ол сөзүни довам этмән, элиндәки галамыны столуң үстүне зыңып гойберди. Машат еринден туруп ругсат сорады:

— Башга айтжак задың болмаса...

— Гурда ялбармак болмаз. Сен Ораз билен гүрлеш, менем соң гүрлешерин.

Машат башлыкдан гөзүни айырман дуршуна дабара билен башыны атды. Ол Гурт бабатында еңижи болуп чыкды. Мундан бейләк башлык онуң пикирине чапраз гитмез. Ол хәзирем гулак асманына өкүнйәндир. Назар онуң йүзүне серетмесе-де гөрежини гизлейшинден Машат дүшүнип дур. Еңилениңи боюн алмак нәхили кын зат. Ёгса башлык биринжи гепинде «сен мамла экениң» диймелиди ахыры. Гой, диймесин, онсузам агасының янында Гурт онуң йүзүне чалнан ялы этди. Говы зат, шоны башга киши этмеди, диңе Гурт этди.

Машат гөвнүхошлук билен гапа тарап йөнелди. Назар оны гөз астындан сынлады. Ондакы дабараны аңып гашларыны чытды, гахар билен салпырак додагыны берк юмды. Шу пурсат нәме эдерини билмеди, диңе буйрук берди:

— Эгленмән тәзе ере гит. Тракторлар еке минудам дурмасын!

— Хош.

Машат гитди, эмма ол хенизем гөз өңүнде дуран ялы Байрам гапа гарап сарсман отурышына пикир эдйәрди.

Назар гөвүнсиз йылгырып Байрама йүзленди:

— Сеңем келләңи агырдайдык өйүдйән.

Байрам хенизем өз пикиринден сыпып биленокды:

— Машады хачандан бәри танаярсың?

Назар гөнүмел совала геңиргенсе-де бада-бат жогап берди:

— Гелен гүнүмден бәри. Өң ферма мүдири болуп ишләп йөрен экени. Бир махал бригадирем болупдыр, фронта-да гатнашыпдыр. Машат билен аңсат дүшүнишсе боляр.

— Әхтимал.

Назар бираз ынжалса-да, совал бермән отурып билмеди:

— Нәме, халамадыңмы?

— Энтек ол маңа нәтаныш.

Хер ким өз пикиринде галды. Мундан соңкы дымышлык хасам агыр, хасам әзъетли дуюлды. Олар дымышлыгы бозманам кабинетден чыкып гитдилер.

ОН ДӨРДҮНҖИ БАП

Күмүш оглы хакындакы хабары барып ятан масгарачылык хөкмүнде толгуныл эрине айтды. Гүррүң берйәркә деми далжыкды, юка додаклары кемниш-кемниш эдип, гапдалындан сәхел белең берилсе, чыдаман мөңңүриберерли гөрүнди. Машат вели, аялының айдян сөзлерини, хамала, шейле задың болҗагына өңден гарашып йөрен дек аркайын диңледи. Диңе бир диңлемегем дәл, онуң йүзүнде яңсыдыҗы йылгырма пейда болды. Онсоң ненең Күмүш хамсыгмасын! Онуң өмүрбойы эдип гелен арзувы пуҗа чыкып барярды. Илки оглуның тойы үчин безенип ил арасына чыкҗакды, гудачылыга гидип гызларың сересини сайлап алҗакды. Ораз ялы оглы етишдирмек хеммә-де несип этсин.

Шу арзув ондан дашлашып барярды. Ол гарк болуп барян адамың самана япышып галҗак болшы ялы иң соңкы тагалласыны эдйәрди. Перзендиниң өңүнде пыгамбер сүннетини берҗай этмесе нәдип иле чыксын! Оразың өзи Гурдуң янына гитҗек диййәр, өзем гара чыны. Хей, бейле-де бир масгарачылык болармы! Догры, оглуның сайлап тутан гызына сөз айдар ялы дәл. Гөрмегей, ишеңңир хем абрайлы. Дурсун хакда ол-би якымсыз геп эшитдим дийсе, худайың өңүнде йүзи гарады. Говы зат, Ораз чекинмән эне-атасына йүрегиниң халашаныны айтды. Инди гызы атасы өйүнден гөчүрип, дула гечирмек Машат билен Күмүшиң иши дәлми! Бу када ата-баба гелйән зат. Ери, гелинлигини диләп Оразың өзи барса, Гурт билен Аҗап гөргүли нәме диер? Ызына ит салып коварлар. Диленйән палта я мал-хал дәл-ә, бириниң еке дикрар гызы!..

Күмүш үчин бейле масгарачылыгың дөремегинде Машадыңам гүнәси барды. Гурды халаманда нәме, оглуның гөвни үчин ылалашҗак болмалы ахыры. Гудачылыкда ковулманам болмаз, ковулан ериңе гайдып бармагам айп дәлдир. Серет, ол хәзирем масгарачылыгы дуянок. Дуянлыгында шейдип йылгырып отурармыды!?

• Күмүш айдып гутарды. Онуң эрине середйән гөзлеринде диңе хайыш, ялбарма барды. Машат аялының гарайшына үнс бермеди, гайта кичирәк'йити гөзлерини хасам бетер гүлдүрди. Масгарачылыгың өңүни алмаг-а бейледе дурсун, шонуң болҗагына бегенйәне чалым этди. Машадың илкинҗи сөзи Күмүшиң пикирини тассыклады:

— Гой, гитсин, азар берме — дийди.— Гурдуң кимдигини танар. Башлыг-а маңа гулак асман алмытыны алды. Гурт оны эдилҗек агасының янында масгара этди.

Машат әгирт гызыкланма билен Назарың кабинетинде болан йыгнанышыгы айдып берди. Ол айдып отырка-да хас дабараланды. Серетсене, муны эдейин диениң биленем эдип болмаз. Гой, Ораз чалтрак Гурдуң янына барып гайтсын. Гурт онуң йүзүни ит яран ялы эдип далап гойбәр вели, Машадам башлы-

гың теклибини Ораза айдар. Гөвнүне деглен Ораз Гурда яманлык эдибем тарп ере гитмәге разы болса герек! Бу гаты говы болды... Ёгса йыгнанышыкдакы гүррүңден соң онуң огланлык эдип бөврүни диңлемеги әхтималды. Вах, Күмүшиң әҗизлән болуп отурышына нәме дийҗек, нәме айтҗак. Ораза абрай, шөхрат гарашяр. Оңа етмек үчин Машат элинден геленини эдйәр, онсоң нәме үчин Күмүш илиң геп-гүррүңине чыдамалы дәлмиш?! Гурдуң гызының гачып гитҗек ери ёк. Оразы халаяны чыны болса, өз аяҗыгы билен гелер, какасыны межбур эдер...

— Муртар хәсиети билен Гурт өз абрайыны өзи ере чаляр. Инди ол тутуш алтын болуп ятанда-да башлыгың янында онуң екеҗе шайлык гымматы ёк — дийип Машат сөзүни соңлады.

Күмүш кәйинди:

— Мес боляңыз. Пилиң гулагына депип-де ер агдарып, ягырныңызы шорлатма аладаңыз ёк белли. Онуң үчинем дава-да элиңиз етйә, җенҗеле-де.

— Ханы, Күмүш, хосурдыңы бес этсене.

— Гөвнүме дегиң-де, соңунданам хосурдымы эшидесиңиз гелмейән болса, гулагыңызы дыкайың.— Күмүш шумҗарды.— Шол-а иле масгара болуп Гурдуң гапысындан бармаз, ханы гөрейин. Эртир Аҗабың янына өзүм гидерин.

Машат дуйдансыз отырка ярасына басылан дек гыгырды:

— Аягыңам этмерсиң!— Күмүш тасанҗырап додакларыны гымылдатса-да сеси дашына чыкмады. Хортаң йүзи аҗады. Гөзлериндәки ховсала умытсызлыга өврүлип, соңам кем-кемден гөзяша гарк болды. Машат өңкә гөрә хаял довам этди.— Дөврүң үйтгәнден хабарың ёкмы? Өзлери халашыпдыр, гит дийди, гитдик. Индем өзи гүрлешҗек диййән болса дәниним, гой, гүрлешсин. Дил тапсалар оңа етеси нәме бар. Максадың улы или йыгнап той этмекми, шоны этҗегиңе сөз берйән. Бейтме ахыры! Бизем пикир эдйәс. Менем шоң атасы болуп йөрүн.

Күмүш ынҗалмады, тасанҗырап, гапыны батлы япып чыкып гитди.

* * *

Гурдуң янына барярка Оразда дөрән яйданҗы онуң өзүнден башга хич ким гөз өңүне гетирип билмез. Соңабака Гурт Оразың гөз өңүне адам шекилинде-де гелмеди. Вагшы ёлбарса өврүлди. Хәзир ол пеҗиң гапдалында иркилҗирәп отурандыр, авуна гарашяндыр. Ораз өз аяҗыгы билен йөрәп онуң үстүне барар, олам ховлукман оны чейнәп башлар. Оразың ненеңси батырлыга баш ураныны Дурсунынам билҗек гүманы ёк, себәби онуң үчин какасы дүнйәде иң мылайым адамды. Вах, ол өз мылайымлыгыны Ораза-да билдирәйсе болмаярмы? Мылайымлык нире, зат нире? Йылгырмагы ятдан чыкаран адамдан нәхили мылайымлыга гарашҗак!

Нәме-де болса Ораз өзүни эле алмага чалышды. Бу душушыгы ыкбал онуң башына атыпмы, мертлерче чекмели болар, башга алач ёк. Өз багты үчин адамлар нәхили хорлуклара дөз гелипдирлер! Шунуң билен бирликде Ораз икинжи бир зада инчежик умыт баглады. Бирден Гурт өйүнде болмаса... Ол шу умыды амала ашып барян ялы өзүнде еңиллик дуйды. Гурт билен гүрлешмек азабындан дынар, йөне шонда-да онуң гүрлешмеги максат эдип, чекинмән баранлыгына Дурсунам, эжесем шаят болар.

Көчәниң гырасындакы тутлы ябың аңырсындан оларың пенжиресиниң ягтысы гөрүнди. Өңде дуран агыр сынагың әхли аладасы әгирт йүк болуп онуң эгнинден басды. Ол гүррүңи нәхили башлажагыны акылына сыгдырып билмеди. Ине, дилеварлыгың герек ери. Мунуң ялы меселеде айтжак задыңы йүз айлав билен өврүп, дүшүнер ялы этмелидир. Ханы Оразда айлав, тежрибе. Сөз билен Гурдуң калбыны йыладаянчаң йүз дүе йүк ожары чөлден аркаң билен чекениң еңил дәлми?!.

Ол сөйгүлисиниң хатырасына ач ёлбарсың янына гирип, онданам дири чыкмагы максат эдинен адамың дуйгусы билен гапыны ачды. Алынкы отагда Дурсуның екеже өзүниң отураныны гөренде ят үлкеде узак айрачылыкдан соң хоссарына душан ялы якымлы дуйгы калбыны гаплап алды. «Гурт өйүнде ёкдур» диен умыт ол дуйгыны дабара өврүрди.

Дурсун эййәм аяк үстүндеди. Кешделәп бежерип отуран якасыны айырмага-да етишмәндир. Дызына беркиден ериңде салланып дурды. Элини агзына тутуп, ыкжам гөвресини хас йыгранам болса, гызың йүзүнде горкы ёкды. Улы гызлара махсус якымлы утанч барды. Ялдыраян овадан гөзлери миннетдарлык билен серетди. Хава, ол Оразың чекинмән гелени үчин миннетдарды, оңа гуванярды. Габаклары гөреже тарап эңңит этдигиче утанч пердеси онуң йүзүне рахатлык чайды. Тер яңакларында эсли махал сакланан чуканажыклар кем-кемден гант кимин эрәп йитип гитди.

— Дурсун...

Гыз геплеме диен аламаты дуйдурып, элиниң аясы билен агзыны тутды. Шол махал ичерден Гурдуң хүңүрдиси эшидилди. Ораз алада билен башыны ашак салды:

— Башга ким бар?

— Хич ким, гечибер.

Дурсун үм билен ички тамың гапысыны гөркезди. Ораз бада-бат гызы ятдан чыкарды. Ёлуны баглан әпет гая середийән ялы яйданч билен гапа гарады. Бирденем көвши билен гүлли кечелери басгылап ӱграды.

— Көвшүңи бир чыкарып гирсене.

Ол ызына өврүлмеди. Дуран еринде көвшүни чыкарды-да Дурсуның элине тутдурды. Гыз томаша билен йылгырды.

Ораз гиң, ягты отагың босагасындан әтлән дессине салам берди. Өңи билен дулдакы үстүне ёрган галдырылан хашамлы

түркмен шкафына гөзи дүшди. Гурды гөрмеди, йөне онуң сесиниң галандыгыны дуйды. Асыл ол дөрт аяклы галайы пежиң аңырсындакы бурчда яссыга багрыны берип сүйнүп ятан экени. Гапдалында-да аялы отыр. Икисиниң аралыгында-да гаты ачык галың китап. Эйсем ол аялына китап окап бердимикә? Муңа ынанмак гаты четин. Хәзир Оразың эсасы максады шу совалың жогабыны текрарламакдан ыбарат ялы китапдан гөзүни айырмады. Онсоңам Гурдуң йүзүне середениңден китаба середениң хас еңилди. Ол пальтосыны чыкарып дурка-да, кечәң үстүне гечип отуранда-да китаба серетди. Шол махалам саламының алнып алынманыны шүбхе билен ятлады. Гурдуң аграс сеси ядына дүшенде бираз ынжалды, йөне хенизем онуң йүзүне гарап биленокды.

Ажап эже ойтураклап чыкып гитди. Гапы япылансоң ичерде шейле бир үмсүмлик довам этди вели, Оразың йүреги кем-кемден ашак дүшүп барян ялы болды. Ювдунды. Бирденем өзүне ынамсыз кәйинен болды. Себәбине гөзи етип дурса-да, нәме үчин бейле гүлкүнч ягдая дүшйән-ә дийди. Меселем, ишдеш хөкмүнде Гурдуң янына чай ичип, гүмүр-ямыр эдишмәге гелен экени-дә. Шол бада хем бар пикири бейлелигине эңңит этди: вах, сениң нәме максат билен гелениңи гапыдан гирен дессиңе билендирлер!..

Ораз габагыны галдыранда пежиң бөврүни дырмалап отуран Гурды гөрди. Ол Оразың хабарыны айдарына гарашяндыр. Нәдилсе говы боларка? Хәзир башлабермелими я-да чай-пай гелерине гарашмалымы?..

Ораз ене китаба серетди. Гыралары кертилип, кагызлары кир-кимире гаралан поссук галың китап оңа таныш ялы гөрүнди. Өңи билен китап хакда сорамалы диен нетижә гелди:

— Гурт ага, китап... ол китап нәхили китап?

— Гөроглы.

Инди хеммеси аян, башга сорара дүшнүксиз зат галмады. Догруданам, Гөроглы. Оразың чагалыкдан таныш, сөйгүли китабы. Латын элипбийсинде нешир эдилен бу китап Оразларың гоңшусы Сары мугаллымларда-да барды. Окап билмеседе, ол китабың суратларына середип отурмагы халарды. Ондан бәри энчеме йыл геченем болса, хенизем шол суратларың бирнәчеси хәзир онуң гөз өңүне гелди. Гөрден чыкан чагажык, Гөроглының Гыратыны шәхериң гүммезлериниң үстүнден бөкдүрип баршы, Хармандәлиниң хузурына барян пурсаты...

Гурдуң гапдалында ятан китап Оразың калбыны йылатды, оңа чагалык дөврүниң якымлы ятламаларыны гайтарып гетирди. Он-он ики яшлы чагака ол бу китабы башдан-аяк гүррүң эдип айдып билйәрди. Көп гошгулар ядында галыпды. Хеммесинем окап дәл-де диңләп өвренипди. Бир я-да ики гезек диңлемәнди, көп гезек диңләпди. Дайысы ики хепдеден бир олара ятымлык гелерди. Ол шәхерде механиклик окувыны окаярды. Оларың өйи шәхерден дашдады. Ыгал дүшүп гитмек кын болса,

дайысы көпленч олара совуларды. Эгер совулмаса Оразың эжеси гаты герерди. Шонуң үчинем Ораз хер хепдәниң ахырында ыгал дүшмегини диләрди. Ыгал дүшсе дайысы ене гелер. Ене узын гиҗеләп «Гөроглыны» окап берер. Хер сапар дайысының гелмеги чага үчин иң хезил байрама өврүлйәрди. Онуң гелешини гөрен дессине Сары мугаллымлара ылгарды. Китабы алып гелйәркә агшам дайысының «Гөроглыны» окап берҗегини гоңшы-голамлара бушларды. Агшам гиң отагың ичи улы-кичиден доларды. Ортада чүйшели онлук чыра янарды. Дайысы чыраның гапдалында яссыгы япланып окап башларды. Ораз оңа голай отурарды. Ол латын элипбийсини сув ялы окап билйән дайысының бардыгына гуванярды. Китабы ондан говы окаян бардыр өйүтмезди.

Дайысы гошгулары хең билен окарды. Гынанчлы еринде онуңам сеси сандырап эшидилерди, гүлкүли еринде-де отуранлар билен дең гүлүшерди. Гөроглының өлүми хакында ол айратынам гынанчлы окаярды. Кырк йигидинден, Өвез оглундан айра дүшүп, йүз йигрими яшында өмүр ёлуны тамамлап барян Гөроглы сөвер аялы Агаюнус пери билен, гөзел Чандибили билен, халыс гарран Гыраты билен хошлашяр. Ол Йылдыз дагының говагында иң соңкы сапар гызылбашың лешгерини даргадяр. Шейдибем җан берйәр, Гыратам онуң янына гелип сүйнйәр...

Китабың шу ери хер гезек Оразың агысыны тутдурярды. Ол соңра диңлән вакаларыны гөз өңүне гетирҗек боларды. Хемме зат айыл-сайыл болмаса-да, гараз, чаганың калбыны эртекилердәки ялы тәсинликлер долдурарды.

Гүн догуп барярка гөзъетимдәки пейда болян салгыма томаша эдердилер. Салгымың арасы билен олардан өрән узакдакы демир ёл станциясының ак җайлары гөрнерди. Олар эртекә чалым эдйәрди. Гүн сәхел галан дессине-де ол җайлар йитип гидйәрди. Белки дайысының окап берйән Гөроглусы шол ерде яшаяндыр...

Ятламалар Оразың гөврүмини гиңелтди, аладасы өңки ялы оны алдым-бердиме салмады. Хәзир Гурт окап берсе, хөвес билен диңлеҗекди. Чагалыкдан галан сүйҗи ятламаларың хатырасына диңлеҗекди. Гөроглының соңкы чыкан китабыны Оразың өзи окапды, эмма чагалыгындакы ялы тәсир алып билмәнди. Гөвнүне болмаса, «Гөроглыны» дайысы кимин чепер окап билйән адамларың дилинден эшитмек гызыклыды.

Аҗап эҗе бир чәйнек чай гетирип Оразың өңүнде гойды. Соңам отурҗагынам билмеди, гитҗегинем. Дызыны эпмән ййданды, Гурдуң сөз айдарына гарашды. Ораз:

— Окабериң, Гурт ата — дийди.

— Мең яныма Гөроглыны диңлемәге гелен дәлсиң-ә.

Ораз тас элиндәки чайлы кәсәни гачырыпды.

— Окап берҗегиңизи билсек... окаяныңызы билсек гелҗек-ле...

Ажап эже ара дүшди:

— Вах, шол китабы йүз өвре окап чыкандыр. Асыл, ятдан билйә.

— Ханы, Ажап, сен ишиң билен бол.

Ажап эже гөвүнсиз чыкып гитди.

— Мен сең максадыңы Һапыдан этлән дессиңе билдим—диййп, Гурт Оразың хөдүр эден чайлы кәсесини элине алды.— Йөне шо гүррүңи гозгамалы, хәли-хәзир дәл. Дүшүнйәңми маңа?

Ораз геңиргенме билен середип отурышына ховлукмач башыны атды.

— Башыңы атсаңам, огул, энтек сен дүшүнеңок — диййп, Гурт өзүне дүшүнилмейәнине өкүнч эхеңи билен довам этди.— Еке гызымың райыны йыкып билмен, шоң диени болар. Бу тайда башга бир зат бар. Шоңа сеңем мәкәм дүшүнмегиң герек.— Гурт кәседәки чайдан ховлукмаң овуртлады.— Хәк, Ажап юван демләпдир.

— Ажы демленсе ичип билемок.

— Атасы перзендиниң кимдигини, перзент болса атасының кимдигини билмән гезсе я-да билмезлиге салса, ядында болсун, ол машгала хич хачан агзыбирем болмаз, сүйжешибем яшамаз. Дур, сен геплеме энтек, мен айдып болайын... Сен инди чага-да дәл, кем акылам дәл. Эгер Машат барада мен ялңыш пикир эдйән болсам, сен мең ялңышымы дүзет, ынандыр. Йөне шу махал дәл, тагапыл эт, ойлан. Сув үстүнде сене-мене эдилени үчин Гурт Машадың хабарыны алмандыр дийлен гүррүңе ынанма. Бу тайда себәп башга. Оны мен айдып отурмайын. Барыбир мең айданым хәзир саңа гыбатдан энайы болмаз, йөне билип гой, адамың еңсесинден геплейәнлери итден бетер йигренйән. Сен Машада кесеки дәл я-да оны йигрен диййп айдамок. Сөй, йөне нәме үчин сөййәниңи билип сөй. Сең халаян адамыңы мең гызымам халамалы болар.

Ораз овуртлап отуран чайының тагамыны билмеди. Гаршысындакы адамың айдян сөзлеринден нетиже чыкармага ховлукды. Ол эййәмден гызының аладасыны эдйәр. Ол Дурсунын Машады халамажагыны өңүнден дуйдуржак болярмыка? Эйсем шуны эшитсин диййп, Дурсун оңа какамың янына өзүң бар дийдимикә?

Ораз өзүни кемсидилйән шекилде дуйды. Хәзир оңа маңлайында отуран адамың аграс дем алшам, ичердәки үмсүмлигем, шытырдап янян галайы пежем, өңүндәки чәйнек-кәсе-де йигренжи гөрүнди. Чайлы кәсә гайдып эл урасы гелмеди. Диңе сөйгүли китабының шу ерде ятанына гынанды. Гурт шу гөдек сеси биленем Гөроглыны окаярмыка? Дайысыны ятлады. Онуң якымлы овазы яңланыбержек ялы үмсүмлиге диң салды. Ене Гурдуң аграс дем алшы эшидилди. Ораз онуң геплемезлигини диледи. Гепләйсе ол Оразың калбында дөрән пикири орта атайжак ялы гөрүнди. Ол пикириң мазмуны шейле зада сырыгды: эгер Гурт Машадың өйүнден гызының гирип-чыкма-

гыны ислемән, еке-тәк чыкалга хөкмүнде Оразың шу ере гелмегини талап эдәйсе?.. Шейле хөкүм окалҗак ялы Ораз ховсала билен гарашды, өз йүрегиниң гүрсүлдисини эшитди. Нәхили җогап бермели болар? Дурсундан йүз өвүрмек пикири оны горкузды. Өйлерини терк этмегем ондан пес дәлди. Ол ики одуң арасында галды. Шейле ягдая дүшҗегини билсе, шу гапыдан аягынам әтмезди. Дурсуна ынанды, Эйсем Дурсун шейле пикире разы болармыка? Ёк, Гурт диңе Дурсуныңам дәл, өз аладасыны эдйәр. Өйлериниң бошап галмагыны ислейән дәлдир. Онда нәме үчин Ораз какасыны йигренмелимиш?..

Совал ызына совал йүзе чыкды. Херсем Оразың йүзүне шарпык болуп дегди. Шол махалам Гурт сораг берди:

— Машат саңа Аманлың ерине бармагы теклип эден-ә дәлдир?

— Ёк, ёк! Теклип... теклип сизе эдилди, нәме үчин маңа?

— Мен гитмен!

— Маңа гит диен ёк, нәме, ынанаңызокмы?

— Диерлер, гарашыбер, өзем илки какаң диер.

Ораз җогап бермеди. Гурдуң велилик сатышыны йигренди.

— Нәбилйәңиз, белки, диймез.

— Машат аматлы пурсаты элден берйән дәлдир.

— Шоң аматы бар болса, онда илки сизе гит дийдилер-ә? Илкем меҥ какам дийди.

— Мең гитмеҗегими билип диййәр.

— Башлык нәме? Я олам гитмеҗегиңи билип дийдими?

— Гой, башлык өңүрти Аманлың нәме себәбе айрыланыны айтсын, диңе маңа дәл, сизе-де, бүтин колхоза айтсын.

— Айтдылар ахыры.

— Ялан сөзлейәлер. Башлыгам, орунбасарам ялан сөзлейәр. Бир зады бил, хич ха̂чан Аманлы диен адам өз эркине бошадың дийип бармаз.

— Ким оны меҗбур эденмиш?

— Какаң айтмагына гөрә, аялы меҗбур эденмиш.

Гурт «Ери, сен шуңа ынанярмың?» диен әхеңде дымды. Ораз сесини чыкармады. Бирденем онуң гидеси гелди. Гурдуң гөзүниң алнында она пикир этмегем, соңабака үмсүм отурмагам гүзап яманыны берди. Хошлашып чыкып гайтды.

ОН БӘШИНҖИ БАП

Бу өйде асыл Күмүш пахырың ягдайына дүшүнҗек боляи ёк. Атасы оглундан, оглы атасындан бихабар. Күмүш болса оларың икисиниңем нәме эдип йөренини биленок. Ери, дийлене гулак асман өтен агшам Ораз Гуртлара гитди. Гидипдир таң эдипдир, нәме геп-гүррүң боланыны гелип эҗесине айдайса, Күмүш бегенҗинден ярылып өләер өйүдйәрмикә! Гелшине өз отагына гирди-де чыкмады, чыкмады. Йылы сөз эшиден дәлдир.

Болманда-да, гиев болҗак йигит гапындан гелип, гызыны дилэп дурса, оңа-да бир йылы сөз берип бормы! Дул сөвдасы эдиленог-а...

Бу тайда хеммесем атасындан. Машадың ислеги Гурт билен гарындаш болмазлык. Ери, онсоң Ораза ненең Күмүшиң хайпы гелмесин. Инди Гурт Оразам ковуп гойберенмиш дийип ил арасына гүррүң яйрар. Гараз, Күмүши ил ичине чыкар ялы этмедилер. Мунуң оглам какасы кимин доңйүрек болҗак. Йүреги юка боланда, эҗем гахарына менден йүзүни өвүрйэр дийип йөрмэн, гелип болан затлары айдаймалы ахыры. Күмүш дүйн гарашды, бу гүн ирден гарашды. Ынха, индем агшам нахарыны ийдилер-де херси өз отагына сокулды. Булар сениң ахы-зарыңа-да, гөзяшыңа-да середеноклар.

Күмүш пахырың отурып билҗек гүманы бармы! Ахыры эриниң үстүне барды:

— Оглуң ягдайындан хабарың бармы?

Машат диваның үстүнде гышарып, газете середйэрди. Ол ичякгыч аркайынлык билен:

— Саңа зат айтмадымы?— дийди.

— Айданок.

— Дүшнүкли онда.— Машат дикелип, канагатланма билен аялының йүзүне серетди.— Инди онуң бар гахары Гуртдадыр.— Соңра ене газете үнсүни совды.— Эл, валла, илиңкэ угруна болуп баря. Серет, бу багты чүвене! Өңңилки биз оба векил болуп гелен яш йигит ядыңа дүшйэрми?

Күмүш совук җогап берди:

— Дүшенок.

— Бизе-де гелипди ахыры. Ишлекли биширип берипдиң, ядыңа дүшенокмы-ай?

— Хайсы бир ишлекли ийип гидени ядыма салайын.

— Ана, шол йигиди эййэм министр белләпдирлер, Ине, указ. Өзем Ораздан болайса дөрт-бэш яш улудыр. Бизиңки вели, Гурдуң гызының ызында селпэп, иле масгара болуп йөр.— Машат газети гапдала гойды.— Мени гөзүң билен ийҗек болуп дурма. Ораз билен хэзир өзүм гүрлешерин.

Машадың калбында гиңлик дөреди, өзүне ынамы артды. Оразың Гуртлара гитмегине пэсгел бермэнине бегенди. «Гурт оны гапың агзындан гайтаран болса герек» дийди, канагатланды.

Машат баранда Ораз дүйпдэки столуң башында чот какып, өңүнде ятан табеллери барлашдырып отырды. Какасы онуң гапдалындакы отургыҗа гечди:

— Армавери...

— Бар болуң, кака.

— Хасап-хесиби тэбилчи эдер. Хеммесине етишҗек болсаң ядарсың. Сүрүм нэдйэ?

— Эртир гутаряс.

— Берекелла. Бульдозер иберипдим, бардымы?

— Барды вели, ханы, мен үчүнҗә гитмелидим диййә-ле.

— Үчүнҗә-де тапылар.

Машат кичирәк арасса отагың ичине гөз айлап, теке халысы язылан диваның үстүнде антеннасы галдырылгы дуран транзисторда назарыны саклады.

— Айдым-саз ёкмы?

— Мен-ә ачыбам гөремок.

— Тәзе бир китап алдым. Атакөпегиң шорталары. Ока, гүлүп хезил эдинерсиң. Шолары окап йылгыраймасаң, валла, иш-алада билен гүлки дагы яда-да дүшенок. Бир сапар Атакөпек языҗыларың йыгнагына баранмыш. Онсоң шо йыгнакда Дурды Гылыч шахыр билен душушяр. Яңкы Дурды Гылыч ондан: «Атам нәме дөретдиң?» дийип соранмыш. Атакөпегем: «Дөрт огул билен бир гыз дөретдим» дийип җогап берипдир.

Машат леззет билен гүлди. Этлек йүзи чым-гызыл болды. Текиз дулуклары ялдырады. Йити гөзлери хасам кичелип, язгын гашлары бири-бирине якынлашдыгыча йитип гидерли гөрүнди.

Ораз йылгырса-да онуң өз аладасы барды. Хәзир какасының шорта сөз айдып гүлдүрмәге гелмедигини билйәрди. Ол нәмеден башларка? дийип гарашды. Гарашдыгыча-да бир пикир оны гозгалаңа салды. Эйсем Гурдуң «велилиги» тассык болаярмыка? Болмазлыгыны иследи. Эгер какасы хәзир туруп гидәйсе, нәхили аҗап боларды!

Машат ховлукмады. Транзистора элини етирди. Клавиши басанда, эстрада сазынын овазы ичерини долдурды. Шол бада-да ол приемнигиң сесини гойдурды.

— Эҗең биынҗалык болуп отыр — дийип Машат сересаплылык билен башлады.— Гуртлара баранмышың, гуртмы-тилки? айдып отыр.

— Хениз-ә гурдам дәл, тилкем.

— Әхә... шейле дийсене...— Машат габак астындан оглуны сынлады. Оразың гөнүмел бурнуның дешиклери гиңелип гидйәрди. Сандыраян бармаклары чотуң дәнелерини ойнаярды.— Йүрегиңи чиширме, дүшнүксиз адам билен иш салышсаң хемише шейледир. Башлыгыңкыда болан гүррүң-ә өз гулагың билен диңледиң. Нәтди? Башлыгың эхли ынамыны, сылагыны йүзүне чалды, өзем Байрамың янында. Шолам билкастдан эдилен зат. Аманлың айрыланыны бизден гөрйә, себәп Аманлың аялы Гурдуң гарындашымыш. Гарындашы голдамагам бир хәзир кесел болупдыр.

— Арза берени чыны болса, башлыгам оны бошатмаздан өңүрти бизи хабардар эдәймели экенй-дә?

— Белки, башлык муңа аша үнс берибем дуран дәлдир. Арза берипдир, гидипдир. Ери, инди Аманлы болманда дүнйә агдарылямышмы? Аманлы болмаса, ене бири. Йөне Гурт акмаклык этди, элини булап дуран абрайдан йүз өврди. Инди онлук гүррүң гутарды. Мен башга бир задың маслахатыны

этмәге гелдим.— Машат сәгинди. Оглунда толгунманың әртандыгыны аңып, «Оразың өзем гарашып йөрен болса герек» дийип пикир этди. Калбында дерән еңиллик онуң дүнйәсини дабара өврди.— Башлыгам сең адыңы агзады.

Машат бу хабарың оглуна этжек тәсирини сынламак үчин дымды. Ораз какасының йүзүне йити-йити серетди, онуң гөзлери ховсаладан дос-долуды.

— Башлыгың өзи дийдими я ятлатдыңмы, кака? Догрыңы айт!

— Өзи дийди. Мең сөзүме ынанмазлык эдип башлан болсаң, онда кимден сорамалыдыгыны айдайын. Байрамдан сора, олам отырды. Бизе гезек геленде дәниним, Назар ятладылан ялыдыр. Хәзир ол бизиң көмегимизе мәтәч. Шоңа-да гарашяр. Себәп дийсең илки гелен йылы шәхере гиден бир топар адамы долап гетирмәге көмек эден ким? Мен. Ол адамларың хайсы дамарындан тутмалыдыгыны мен билйәдим. Әхтимал, сең хабарың болан дәлдир, ол махал окувдадың. Назар бир тәзе гелен адамды. Чопанлары ким чөлде саклады? Бар, сора Назардан: Машат диер. Чопанлар Назары илки гөренлеринде, билйәңми, нәме дийдилер? «Би шиляпалы йигидиң чөрек бержегине биз-ә, валла, ынанян дәлдирис» дийдилер. Назар акыллы йигит, ядындан чыкармаз. Онсоңам, өзүң шаят, Назар яшлары говы гөрйәр-ә. Себәп гележек сизиңки. Шу гүнүң дилине сиз хас говы дүшүнйәңиз.

Машат оглунуң баш атып, сөзүни тассыкларына гарашды. Ораз гымылдамады. Какасының сөзлери ондакы ынамсызлыгың, совуклыгың соңуна чыкып билмеди. Машат мунуң үчинем Гурды язгарды. Ол өтен агшам диңе гудачылык гүррүңини эдип онан дәлдир. Яш огланың хасам башыны айлап гойберендир. Онуң Гуртлара гитмегине пәсгел бермән, өзүме зыян эдәйдиммикәм диен пикир келлесине гелди, эмма оны текрарламага ховлукмады. Ыкжамланды, хасам хүжүме гечеси гелди. Бу хүжүми Гурдуң гаршысына хасап этди.

Ораз ене совал берди:

— Сен нәхили маслахат берйәң, кака?

— Менми?— дийип, Машат гүррүңи довам этмек үчин аматлы пурсатың дәрәндигине бегенйән шекилде хөвес билен башлады.— Хайсы бир ата өз оглунуң дәниним, абрайының, дережесиниң гөтерилмегини ислейән дәлдир өйдйәң. Хеммеси ислейәр — менем ислейән. Хәзир көпрәк тонна пагта берип, планыңы илиң өңүнден долдурсаң боляр. Нирәни экип, нәхили экип долдурдың — онуң билен гызыкланян адам аз. Тарп еринем пагтасыны өзүң билйән. Көп харч чыкармалы дәл. Машын билен эк, машын биленем йыг. Сентябрың ортасына етмән доларсың вели, валла онсоң радиосында, газетинде сең адың тутулмаян гүни болмаз.

— Эйсем бу затлары Аманлы ислән дәлдир өйдйәңми?

Оглуның совалы Машадың бадыны алды. Онуң йүзи ажады, сеси жанагырлы чыкды:

— Ислейән болса, хелейине гулак асармыды?! Исләнде-де Аманлыны, Гурды ол шөхратың галдыржак ери ёк, себәп олар соватсыз. Сизиң болса совадыңыз бар, яш, гележек өңүңизде. Мен саңа партияң агзасы болгун дийип дәниним, йөне ере айдянмы! Яңыжа газетде окадым. Садыковы министр белләпдирлер. Болса сенден дөрт-бәш яш улудыр. Танаян, колхоза айланмага геленде гүнортан өйден чай ичипдик. Сакгалыны яңы сырып йөрен огланла-айт. Белләпдирлер, ажап эдипдирлер. Гой, гарры төңңелер өлмәнкә, олар доландырмагы өвренсинлер.

Ораздакы башкы ховсаланың кемелмәндигини дуюп, Машат хасам гыссанды:

— Горкма, дилиң гепләң көмеги сенки болар. Аманлы менден бимаслахат еке әдим әтлән дәлдир. Ислесең дәниним, мен хемише сениң гапдалыңда Олам ол вели, онсоң менем гөс-гөни ишим. Менем сең билен дес-дең жогап бермели ахыры. Тарп ер мең участкам.

Ораз сесини чыкармады. Ол Гурдуң мамла боландыгына гынанып отырды. Хәзир шу барада какасының янында сөз ачмалымы? Ёк, герек дәл. Ол ене өңки айданларыны гайталап уграр. Какасы айтжагыны айтды, инди ол оглуның ахыркы сөзүне гарашяр. Гарашыберсин, Ораз энтек оңа ахыркы сөзүни айтмаз. Какасының теклибини рет этмек — Гурдуң хемме айданыны тассыкламак боляр. Оразың оны хәзир тассыкласы геленок. Догры, Гурт Машадың пиримине дүшүнипдир, муны Ораз боюн алмага межбур болды. Эгер шу меселе барада оны башлыгың өзи янына чагырып айдаян болсады... Башлык айтмады, эдил Гурдуң айдышы ялы, оңа илки какасы айтды. Шу ерде оглуның өңүнде Гуртдан утуланыны Машат билйәрмикә? Ёк, билйән дәлдир. Ол диңе өзүни дәл, Оразам дили келте этди. Ораз бир бада дөрән умытсызлыгың гирдабындан чыкып билмән отурышына жогап берди:

— Энтек мен бир пикирленип гөрейин, кака.

Машат сесини чыкарман туруп гитди. Ораз онуң йүзүне гарап, нәхили ягдайда гиденини билмәге етишмеди, йөне янында ёклугына бегенди. Герденинден эгирт йүк айрылан ялы еңиллик дуйды. Белки, оглунда шу еңиллигиң дөрежегине дүшүнибем какасы сесини чыкарман гидендир.

Онуң какасына ынам эдеси гелди, Гурда мундан артык ынанмак ислемеди. Диңе өз гөвни исләни үчин ынанмазлык дәл, ёк, какасы мунуң үчин субутнама, делил берер. Шол делили Гурдуң йүзүне басып, оларың пикир эдиши ялы какасының эрбет дәлдигини субут эдер. Гурт догры айдяр: ата перзендини, перзент атасыны билмели. Оны айтжак болсаң колхозың өсмегинде Машадың гошанды бармы? Гүррүңсиз. Илки каналың боюна гидиленде, ол телим гижесини мейданда гечи-

рип гелйәрди. Томус агшамлары чыбының, аякчының дердинден ятар ялы дәл дийип зейренсе-де, ене хасылың аладасы билен гүмра болуп, гелен гүнүниң эртеси гидиберйәрди. Башлыга берен көмеги хакда ол өвнүп айданок, хакыкатданам шейле болупдыр. Нәме үчин Гурт шу затлары ятланок?..

Аталар хемише перзентлериниң өсүп, абрайлы адам боланларыны өз гөзлери билен гөреслери гелйәр. Кәмахал ховлугярларам, ховлугып ялңышлыгам гойберйәрлер. Нәме үчин шу ислег диңе Гуртда болмалымыш-да, Машатда болмалы дәлмиш? Гурт еке перзендиниң аладасыны эдйәрми? Эдйәр. Белки, олам хәзир ялңышлык гойберйәндир? Эйсем «сең халаян адамыны мең гызымам халамалы болар» дийип, нәмәни гөз өңүнде тутдука? Белки, гызының хич махал Машады халамажагыны, шонуң үчинем Оразың шуңа өңүнден боюн болмагыны, онуңам какасындан йүз өврүрмегини исләндир. Эгер Гурдуң пикири шуңа сырыгян болса, онуң ялңышы хас гөдек. Бу ялңыша Дурсун боюн болмаз. Дурсун оңат, мылайым гыз. Онуң дашкы кешби, мылайымлыгам эҗесине чекипдир.

Ораз хәзир Дурсуны күйседи. Гызың сыпҗык гөвресини гуҗагына гысып, онуң гөзлериндәки мәхирден леззет алмак ядына дүшмеди. Маслахатлашасы, дөрән ягдайдан ики болуп баш чыкарасы гелди. Бирденем Аманлы меселе айдыңлашмаса, белли нетиҗә гелмегиң кынлыгы хакда пикир этди. Оны ене агыр алада гуршап алды.

ОН АЛТЫНҖЫ БАП

Байрам айланып йөршүне гүн гушлук ерине галанда Гурды тапды. Ол гумуң этегинде ишлейән дайханларың арасында айланып йөрен экени. Бу ерден диңе обаның баглары гөрүнйәрди. Узак аралык Байрамы ядатмады, гайта гиң мейданың якымлы үмсүмлигине диң салып гезеленч этмек оңа ярады.

Гүн галдыгыча эртириң аязлы ховасы йылады. Сүйр депеде асман гөк чүйше кимин дуруды. Йити гүнеше сесъетим гайрадакы дүшелгәниң ак диварлары гөзүңи гамашдырды.

Үстүне дерс йүкленен тележканы чекип барян трактор онуң гапдалындан чапдырылып гечип гитди. Ызкы текерлери өзүнден улы «Владимировец» маркалы трактор ыкҗамды. Онуң рулунда отуранам яш огланды. Болайса, он еди он секиз яшындадыр. Башы яланачды. Хүжжүк сачыны аша өсдүрипдир. Шонуң үчинем кеседен серетсең сых-сых түйли габа телпек гейип, олам инче бойнуна аграм салян ялы гөрүнйәрди. Текерлер газганаклы ёлда оны хәли-шинди бөкдүрйәрди. Хер бөкенде чепикси гөвреси зыңылып гидәйҗек ялам болса, инчеҗик эллер эрҗеллик билен рулы айлаярды. Энтек мүнүши оңлы боюн алмадык бибаш тайы тоба гетирмек үчин җылавдан чекйән гарагол чага Байрамың гөз өңүне гелди. Онуң үчин трактор

сүрмек зәхмет дәл-де, көпден бәри арзув эдип йөрен ойнуна душуп, шондан леззет алмакды. «Тракторчы огланың яшындакам мен нәме ишлейәрдим?» диен пикир, гечен гүнлери ятламага Байрамы межбур этди. Педучилищәниң икинжи курсуны гутарманка оны нәтаныш оба мугаллымчылыга иберипдилер. Уруш довам эдйәрди. Агыр гүнлер оны адамлар билен өрән тиз ысնышдырыпды. Етгинжеклигиң гайгы-гамсыз гүнлериниң леззети оңа хемишелик ят болуп галыпды. Кын гүнлериң агыр аладасы олары махалындан өңүрти уլалтды. Окувчыларам шейледи. Оларам мейдана дерс дашардылар. Оларың еке-тәк улагы эшекди. Догры, оларам гараголлук эдердилер, ойнардылар, эмма уршуң агыр лабыры көпленч ойнуң леззетини алярды. Олары хер әдимде пикир этмәге, алада этмәге межбур эдйәрди. Пикирлер, аладалар оларың яшындан гарагөрнүм еңде барярды.

Гурт хадасыны эгнинден дүшүрмән Байрамың янына гелди. Ол бираз геңиргенме билен ики элини узадып гөрүшди. Салам-хеликден соң:

— Түвелеме, армачы гелэйдиңми? — дийди. Шу сөзлери айданда додагының бир четинде йылгырма аламаты гөрүнди-де салым гечмәнкә-де ём-ёк болуп гитди.

— Айлан-чайлан эдейин дийип чыкайдым.

— Оңарайыпсың, гөвнүң ачылар. Өзүм-ә шу мейдана халыс йөне өвренишипдирин. Ярым гүн шәхерде болайсам, хут, дар аякгап геен ялы гысылыберйән.

Ол гүррүң берсе-де эсасы үнси ишләп йөрен адамлардады. Сесъетим гапдалдакы шүдүгәриң ичинде ики саны улы текерли трактор өңе-ыза гатнап, бейикрәк ериң гумуны сусгуч билен сүйрәп песе дөкйәрди. Дөрт дүйп хатар тудуң бәрисиндәки акжарып ятан чайырлы мейдана башга бир трактор чизель уруп йөрди. Чизелленен ериң чайрыны йыгнамак үчин дырмык гөйберипдирлер. Дырмыгың яй шекилли хатар дишлери ери дырмалап барышларына дүйби кесилен чайырлары дүйрләп, хер отуз-кырк әдимде үйшмек галдырып барярды. Бәш-алты адам үйшмеклери машына йүклейәрди.

Гурт:

— Шейдип үч-дөрт гезек гайталаяс, шонда-да чайырдан саплап боланок. Сапламанам тохум ташланың бидерек, барыбир томус хезил бермез. Бу ер бәш-алты йылдан бәри шорлап ятан ер, инди сана гошжак боляс. Хол, илерки узалып гидйән япыны гөрйәңми? Шо — зейкеш. Шо гечели бәри би тайлаң шоры азалып йөр. Йөне гөрйәңми, хер дабан ере азап барыны сиңдирмели. Чайырдан сапладык диенимизде-де бу ери тәзе плуг билен сүрмесек, болмаз. Яп-чилини чекип болдугымыз, сува басдырарыс. Бир гезегем дәл, ики-үч өвре. Зей азаланы биленем, шор дуз энтек көп, ювуп-ювуп айырмасаң боланок. Биринжи йылында гөвүн диен хасылың болмазлыгы әхтимал. Болмасын, икинжи

я-да болмаса үчүнжи йылда-ха болар-да. Кеселлемек итиң ансады, сапланмак кын. Сен шо сапар телевизорда раст айтдың. Адамың оңат зады-дили бар, ягдайыны айдып билйә. Топрак җанаверде не дил бар, не агыз.

Олар демиргазыга тарап йөредилер. Өңде гумы этекләп гиң мейдан яйылып ятырды. Гитдигиче ериң йүзүниң геркн гачды. Өсгүн чайырлы аксовулт мейданда майдаҗа ёдалар, хайванларың тезеклери пытрашып ятырды. Соңра олар җоялыгың үстүнден бардылар. Җояларың хайсы хачан газыланы белли дәлди. Гыралары юмрулып өз-өзүнден дүзленип гидипдир. Кәерлерде сүре-сыкма акбаш битипдир. Оймур-оймур дузы йүзе чыкан айманчаларда диш сынчгара чөп битмәндир. Эмеле гелен алабедер гөрнүш кел келләни яда салярды.

Олар оба голайлашдылар. Гурт бир агыз сөз айтман йүзүни ашак салып гидип барярды. Байрам онуң бу этмишине дүшүнди. Ол нәме үчин ер меселесинде дава эдендигини, шол давада кимиң мамладыгыны субут эдйәрди. Ери, бу ерде геплемегиң нәмә гереги бар. Белки, Назар шу ягдайың айдылмагыны ислемән, гүррүңиниң арасыны кесип, бригадирлери даргадып гойберендир? Ол, догруданам, өзүни аклан экени.

Гурт тудуң гопарылан еринде аяк чекди. Әпет чукурың дүйбүне сары сув йыгнаныпдыр. Пил билен дашына зынылан гум токга тутушына гатап галыпдыр. Онуң йүзе чыкан шоры акҗарып, эртириң гыравуны яда салярды. Агач овунтыклары, билек ёгынлыгындакы көклер төверекде чашып ятырды. Гурт йүзүни галдырман чукура гарап дуршуна:

— Би ерлер хич пилле бейле хар эдилен дәлдир — дийди. Онуң гүр гашлары тапышды, йыгыртлар чуңалды. Йүзүнде ёвузлык аламаты месе-мәлим билдирди.

Гурт түммегиң үстүнде, Байрамам гаршысында отурды. Оларың арасындакы гүррүң месайы довам этди. Көпленч Гурт гепледи. Ол шу ер билен баглы гечен гүнлерини айдып берди. Ызыгидерли болмаса-да, гараз, үзлем-саплам ятлап, Байрама тәсир этди. Тәсир этдигиче-де Байрам гең галды. Гөрсене, дашындан сынлаймага гөдек гөрүнйән адам нәхили тәсин ятламалар билен яшап йөрен экени. Гоҗаман тут онуң яшлыгыны хер гүн ятладып дуран еке-тәк ядыгәрлик боландыр. Шол ядыгәрлик онуң гөзүниң алнында ёк болупдыр. Белки, шолам әвмезек гөрүнйән адамы ярылмага межбур эдендир? Адамың өмрүнде шейле пурсатлар боляр ахырын... Бирденем, тудуң тарыхыны Назар билйәрмикә? диен пикир Байрамың келлесине гелди. Нәме дийҗегини билмеди. Йөне билмек хөкман, билмек онуң борҗы. Раст сен ыкбалыңы шу ер билен багладыңмы, онуң дүйнки гүнүни әхли жикме-жиклиги билен билмәге борчлусың. Онсуз, онуң эртирини пикир этмек кын болар. Хер дабан ер сениң иш салышян адамларың терҗиме халы билен баглы. Шоны билмән оларың бири болмак акыла сыгҗак зат дәл. Шонсуз сен, хемише олар үчин кесеки боларсың.

Гурт довам этди:

— Мен бир көп обадан чыкян адам дәл. Шонуң үчинем пылан ерде пылан хили дийип айтмага, элбетде, хакым ёк. Йөне өз обамың ягдайыны вели билйән. Хәзир дайхан дурмушындан наламаз. Хемишекилери ялы эртирден агшама деңич билини бүкүп кәтмен уранок я эгнини чөкерип газы газанок, көвшүниң олтаныны тоздурып пыд депенок. Агыр иши машын эдйә, худая шүкүр, машынам көпелди. Пагтаңам машын йыгышя, көрегиңем машын ардяр. Экилйән ерем гиңеди, дайханың гирдежисем говы. Би затлары сенем билйәнсиң. Мең самрап отурмагымың башга бир себәпжиги бар. Агыр гүнүң хупбатының болшы ялы, шу болчулыгыңам өзүне кыбапдаш етмезликлери болар экени. Сен уруш йыллары ниреңдедиң?

— Обада.

— Онда сен говы билмели. Шо махал уруш гутарса, ийжек чөреклерини тапып дурсалар, адамлара башга эшрет герек дәл ялыдыр. Дур энтек, сөзүң агзыңда. Инди, худая шүкүр, чөрегиң гайгысыны эдйән ёк. Яш өсдүрим-ә уршуң, ачлыгың нәмедигини биленок, хич махал билмесинем. Инди көп адам элиндәки пулуны нәдип совжагыны биленок, гөр-ле муны! Жай салынды, мал-халам эдинди. Бир махалкы арзылы гүлли кече инди хасап дәлмиш. Халы герекмиш. Тапан магазинден алды, тапмадыгам базара чыкып гыммадына алды. Жуда өзүни оңарянам Мескев дийди, Орусъет дийди, гезеленже гидйән дийип, шо тайлардан гетирди. Гой, инди халылары бар диели. Инди нәме? Инди машын диен бир задың ышгына дүшүпдирлер. Ики эссе баха дийселерем берәййәлер, үч эссе баха дийселерем. Әхлижe газананыны сүйтхора ял эдип гойберйә. Кәбири чагаларының агзындан кесип алялар, шоңа жаның яняр. Ери, хөкүметиң сатарына гарашаймалы ахыры. Дөвлетем-ә шоны болатжак боля, улы-улы завуд саля, газете язып дурлар-а. Ёк, зерурлыгы болса-да, болмаса-да, бир гүн өң алса, бир пейда гөрйә. Машгалаң эгин-башына, ийимитине серет-де аркайын яшабер диййәң вели, бир топар адам шоны яманлык билйә. Жүбүсинде пулы болса, акылам шоң ялы болмалыдыр өйүдйәр.

Арада мең бир гоңшымы базарда тутупдырлар. Гыммат баха мата сатыпдыр. Өзём бир тракторчы оглан-ла. Бир ерлере гезмәге гиденде душуп, бир топуны алып гайдыпдыр. Гелибем базара чыкарыпдыр. Түрмеде дийдилер, гөрмәге гитдим. Ери, акмак, чөрегиңи газанаңокмы?— диййән—Гечен йылкы алан гирдежиң еди мүңден ашды. Башга саңа мерк герекми? диййән. Йүзүни саллап отыр, нәтжек! Өкүнйә, инди өкүненде нәме! Гөрдүңми, элиңдәки пулы башарып совмагам аңсат дәлдир. Кимем болса, ярамаз бир адамың тәсирине гидип эдени ачык. Эйсем шу меселә үнс бермелимиз? Бермели! Бей дийсем, дайханың көпүси базардан базара энтәп йөрендир өйдәйме. Мең айтжак болян задым — нәсазлык дөредими, шол энтек кичем болса, гизлежек болуп йөрмели дәл. Айбымызы яшырып, киме

зыян эдерис? Элбетде, өзүмизе. Улы меселе болсун, кичи меселе болсун-пархы ёк, адамлара гөс-гөни айтмалы, өңүни алалың диймели. Ене бир зат — ырсгалыны топракдан гөзлемейән адам дайхан дәлдир, ылалашяң герек мең билен?.. О зейилли адамлар бизиң арамызда ишлеселерем эсасы пикирлери ер дәлдир, көпрәк газанмакдыр.

Яңкы айдышым ялы болчулыгыңам өзүне етерлик кынчылыгы болҗак экени. Аркайынлыкмы, первайсызлыкмы гараз, бир зад-а бар өз-ә. Кәхалатда, биз — түркменлер, эртириңи гайгы этме дийип өвүт берйәс. Шу өвүт дайхана гелишмез. Ине, бир зады мысал алып гөрели. Ер, сув өңкүден хас болады диййдик, догры дәлми! Бола гөзүмиз дүшди вели, сувуң етен ерини экесимиз гелип башлады. Гөрәймәге хезил. Ер беҗерме аладаң ёк. Сәхел аррыкладымы — ташла, башга ерден эк. Шейдибем, ынха, шу гиден мейданы ятдан чыкардык. Ери, инди би гиден ери сана гошҗак болсаң, ничема зәхмет сиңдирмели. Асыл-ха, нәме үчин шу ерлери энтек шор алманка зейкеш газылмандыр? Инди кими гүнәкәр этҗек? Җогап бермели адамлар бирэййәм везипесинден айрылып гитдилер. Онсоңам, мен каналың боюндакы боз ери экмели дәл диемок. Эртиримизи ятлалың диййән. Хәзирликче ол ер бу ере гаранда хас пейдалы. Соң бу ере-де доланарыс, гитҗек еримиз ёкдур. Йөне мең горкян задым, шо ерем шу ериң дереҗесине етирип, онсоң доланармыкак диййән. Ери, шейитсек, киме пейда эдерис? Хич киме, хич киме!.. Бир гүнүм бир гүнүм, эртирем гөрүп гелен ёк диймек гаты хебес затмыка диййән. Машадың, Назарың, я-да мең шу гүн өмрүм гутараны билен би адамлар, топрак галяр-а.

Гурт чукура гарап дымды, Байрамам геплемәге ховлукмады. Айдылан сөзлер оны пикирленмәге меҗбур этди. Бу адам йүрегиндәкини айдярды. Ол сенден айдыланы тассыкламагы я-да инкәр этмеги талап эденок, ол ойланмага, дурмуша первайсыз болмазлыга чагыряр. Белки, ол кәбир меселеде ялңышяндыр, өте гечйәндир? Әхтимал. Эмма ол пикирини гизлемеги халамаяр, оны сап йүрегиниң дуйгусы билен айдяр.

Гурт элиндәки өл кесеги чукурың дүйбүне зыңып гойберди.

— Дүнйәде хер ким өз иши билен гүмра. Оңат зат этсең өвйәлер, ялңышсаң, маслахат берйәлер, кәелйән махалам боля, гараз, дүзетҗек болялар. Бу, элбетде, тапылгысыз зат. Ынха, бизи соңкы ики-үч йылда хәли-шинди өвйәлер. Радиода-да газетде-де, арада телевизорам гөркезди. Йөне мең шу язян огланлара бир дийҗек задым бар. Асыл хеммесиниң өвүши, гөвнүме болмаса, көпленч бирмеңзеш болайяр. Нәме үчин шейле боляр? Ынха, меселем, обамызың шәхере меңзейәнини айдялар, нәче пресент, нәче тонна пагта беренимизем айдялар. Өйдәки телевизорымызың, машынымызың санына ченли язялар. Язсынлар, мең гаршылыгым ёк. Йөне шоң билен бир вагтда адамлаң өз ишине җогапкәрлиги бар — шу эсасы зат болса герек — шо хакда-да көпрәк язмалы ахыры. Шоны этселер, яң-

кы мең айдян гүррүңлеримиңем үстүнден барыларды. Бизем ойланардык, кесеки гөз хемише говы сайгаряр. Ай, боля-ла, пелсепе окап сеңем башыңы агырдайдым өйүдйән, Байрам.

Гурт аяк үстүне галды.

— Ёк, чекинмән-де гөвнүңиздәкини айдыбериң.

— Адатча адам ялан сөзләнде чекинйәндир. Мен йүрегимдәкини айдян. Ислән ынанар, ислемедигем нәме... Догрымы айтсам-а, Байрам, мең яныма гелерсиң өйдемокдым.

Байрам бада-бат совал берди:

— Нәме үчин бейле пикир этдиңиз?

Гурт гөвнүндәкини йүзугра айдаймага аматлы сөз тапман көсенйән ялы яйданмач гөрүнди:

— Нәме үчин дийсемкәм саңа... Ай, нәме үчини ёк, гараз, гарашмандым-да.

— Сиз айтмасаңызам, мен дүшүнйән.

— Ёк, сен эййәм дүшүнйән дийме, Байрам.

Олар дүшелгә тарап гайтдылар. Аралыкдакы кесе картада Алтай заводының гойберен зынжырлы тракторы ер сүрүп йөрди. Тәзе шүдүгәриң чәгине етенлеринде Гурт аяк чекди. Хадасы билен ужолың чуңлыгыны барлады, чаларак башыны ырап кәйинди:

— Әл, бейле-де бир адам бор экени. Ене йүзлей сүрүп йөр.

Шол махал картаның аңры башына етен трактор доланып, олара тарап гайтды. Гурт бутнаман гарашды.

— Ине, тәзе плуг билен сүрйәс шу ери — дийип, ол Байрамың йүзүне гараман геплəп башлады.— Геленде гөрерсиң, улы плугың үстүнде кичижик плугам бар. Чайырлы ерлер үчин уммасыз аматлы зат.— Гурт хадасының бир ужуны ужолың дүйбүне дүртди.— Кичи плуг әхли оты көки-сөки билен, ине, шу чукурың дүйбүне гапгаря. Улусы болса, ашакдакы арасса гумы оң үстүне мүндерләп гидиберйә вели, хашал отуң гайдып галжак гүманы ёк. Ясан адама телпек гояймалы. Бир кемиэнтек бол дәл.

Трактор бәш-он әдим чемеси голай гелип тогтады. Баллы бөкүп дүшди. Эгнинде гараяг сиңен гүпби, аягында агыр әдик барды. Йүзүни чаң-тозан басыпдыр. Ол дүшен дессине:

— Гурт ага, кәйинме — дийип башлады.— Сең нәме үчин дурананыңы, картаң аңрыбашындакам билдим. Кәйинме, өвүлйә кессин, трактор чекенок, зор салсаң дөвүлжек. Салавмалейким.— Баллы йылгырып, Байрам билен гөрүшди.— Гурт агамыз билен ишлешмек аңсат дәлдир. Кәйинме, Гурт ага, хәзирки сүрүшимем нормадан еди санти чуң, ынанмасаң өлчәй.

— Мең дийшим ялы сүр.- Агыр дийдиң, бир плугы айырдык, инди саңа нәме герек?

Баллы элиниң херекетине умытсызлык аламатыны берип жибринди.

— Өвлүйә кессин, ынан, Гурт ага, кырк ики санти агыр боля. Трактор гөргүли зейренип, йөне сыртыны булаберйә.

— Сен буламасаң, трактор буламаз.

— Боля, сүрейин, йөне дөвүлсе, жогап бермелисиң, Гурт ага. Мен-ә шай дийип гитмен, яңыжа ремонт этдим. Хәзир колхозың гаражында-да «Алтай» үчин екеже лапас шай ёк. Районданам алмак гөрги. Складда дуранам болса береноклар. Хава, пара берсең, берйәлер.

— Сен о затлаң гүррүңини этме. Дөвүлйәнчә сүр, дөвүлсе, мен жүбимден берейин.— Гурт «дүшүн» диен дуйдурыш билен Балла серетди.— Сен бир шайың гүррүңини эдйәң, томус шу чайырлаң бизе бержек эзъетини билйәңми? Нәче чыкдажы чыкармалы болар!.. Гепи азалт-да, дийлени эт.

Баллы йыданды, йөне гаршылыклы сөз диймеди. Гурт хадасыны эгнине атып:

— Ол ушаклар нәме?— дийди.

Юсуп билен Ахмет кабинадан боюнларыны узадып, дуранлара середйәрди. Баллы мүйнли ялы пессай сес билен жогап берди:

— Ай, ушакларам, Гурт ага, бизиң ушаклардыр-да.

— Сен, Баллы, бир зады көп гайталадяң-ов.

— Гурт ага, өвлүйә кессин, ыкан-хов, хич ызымдан галаноклар. Урайын дийсем-ә, тей, элим баранок. Өйде галсаларам, хут, эжелериниң башыны ийжеклер. Саны он икиден гечиберсе, биразрак кын болжак экени өзи. Эй, Ахмет жан, ериңде отыр, йыкылайма, көшегим.

Кабинадан чагаларың хикирдиси эшидилди. Гурт:

— Чагалар багына гатнатсаң боланокмы? — дийди.

— Вах, бир гезек Сонаң өзи гелип алып гитди. Дураноклар, ыз яның билен гачып геләййәлер.

— Ханы, онда дүшүр. Дүшелгә экидейин, нахара чыканда эжелерине табшырып гайдарсың.

— Шейдип инди алып гидибержекми, Гурт ага?

— Акмак болма, чагадыр — бирден йыкылып, өкүнмели болса нәтжек.

Гурт чагалары ызына тиркәп, шүдүгәр мейдаңың ичи билен гитди. Байрам хошлашанам болса, хенизем онуң ызындан гарап дурды. Батгын шүдүгәрде чагалара йөремек кынлашды. Гурт оларың херсини бир голтугына гөтерди. Баллы шундан соң еңиллик билен дем алды:

— Би, Гурт агаң азара галып йөршүни, өвлүйә кессин-ай. Икиси оңа азар яманыны берер. Нәме дийсегем, Гурт ага говы адам-ла.— Ол плугуң ызындакы нурбатларың бирини товламага башлады.— Гурт ага дүнйәң малыны бержек, йөне ерини онат сүрсең боля. Дийлени этмек мең боржум герек. Трактор гөргүлем эжирини чекер-дә.— Баллы еринден туруп, Байрама йылгырып гарады.— Байрам ага, кабина мүнәйиң, картаң аңрыбашына ченли экитмег-э мең билен.

— Сағ болуң, мен пыяда гидерин.

Байрам оба билен аралыкдакы мейданы гечйәнчә көп задың пикирини этди. Өңи билен келлесине шейле бир совал гелди: Нәме үчин янкы кынчылыклар хакында оңа Назар гүррүң беренок? Назарың ол затлардан хабары ёкдур диймек, элбетде, ялңышлык боларды. Догры, ол шол йыгнанышыкдан соң Гурдуң гозган меселесине жогап берйән шекилде җанагырлы гепледи. Шорлап ятан ерлериң көплүгинем боюн алды. Эмма муның диңе бир колхозда дәл, бүтин оазисде дөрән ягдайдыгыны айтмагам ятдан чыкармады. Ол муны Гурт дага айтман, Байрама айтды. Шонда, Назар өзүни аклаяр дийип Байрамда дөрән пикир соңабака онуң калбында гитдигиче беркеди. Эгер Гурт шол сапар гүррүң гозгамадык болса, Назар бу ягдайдан оны хабардар эдермиди? Белки, үстүнликлер хакында гайталап-гайталап гүррүң берерди-де, уградып гойберерди?

Ол хемишекилери ялы бу сапарам ызлы-ызына өзүне совал берди. Бириниң җогабыны тапманка икинҗиси дөрейәрди. Соңабака оларың бары бирлешип, агыр лабыр болуп онуң башындан инйәрди. Бу сапарам шейле болды. Эйсем Назар маңа ынананокмыка, шонуң үчинем көп зады менден гизлеҗек болян болмасын?

Бу пикир Байрамы горкузды. Эйсем портрети чекен художник Назары Байрамданам говы танадымыка? Хәзир Байрамың калбында поэмасыны язып йөрендәки ынам болмасада, ол гаршылык гөркезди. Ёк, Назары ол хеммеден говы танаяр. Художнигиңем, Гурдуңам ялңышян болмаклары мүмкин ахыры! Эгер олар мамла болуп Байрам ялңышян болса?..

Өңи билен театрың томашачыдан хырын-дыкын долан залы онуң гөз өңүне гелди. Олар эл чарпярлар, оңа гүл дессесини зыңярлар. Нәме үчин? Нәме үчин?..

Байрамың гөз өңүнде хемме зат гарышды. Маңлайына дер инди...

ОН ЕДИНҖИ БАП

Аманлының җайыны бир йылың довамында салып гутардылар. Оны шертнама боюнча колхозара гурлушык эдарасы салярды. Көпленч ики адам ишледи. Кәмахал оларам ярым ай, йигрими гүн гелёнокды. Соңам үч, кәярым дөрт болуп гелердилер. Бир хепде ишләп-ишлемән ене ики адамлыгына галарды. Хаялам болса оңат гурдулар. Җайың тутуш сүңңи бишен керпичденди. Дүйбүниң бетоныны ерден ёкарыгам бир метр дагы галдырдылар. Өңүндәки гиң эйваны айналадылар. Депесинем шифер билен басырдылар вели, төверекден сынлаянларың кәбири оны гупба меңзетди. Пенҗирелери гиң, депеси белент, бәш отаглы җайың тарыпыны эдйәрдилер, инди оңа чыкарылан уммасыз пула хайран галян ёкды.

Гурт шу гүн биринжи гезек тарыплы жайың босагасындан әтледи, ёгса, онда яшалып йөренине он айданам говрак махал гечипди. Бир махал Аманлы жай тоюны эдипдир, обаның везипелирәк адамларының барыны чагырыпдыр диен гүррүң гулагына дегипди. Өз адының тутулманына кемсинмег-ә бейледе дурсун, гайта бегенди. Ичги билен сери ёк адама мейлисде отурмак кынды. Сөзүңем алшанок. Аманат ялы болуп отурандан, говусы, бармазлык. Онсузам Гурт Аманлының өзүни халамаяндыгыны билйәрди. Гурдуңам оны гөзи-гашы чекип баранокды. Колхозың ягдайы песеленде, өңи билен обаны ташлап гурлушыга гиден Аманлыды. Догры, шонда Гурт оңа ялбарыпды. «Баш бозарлык этме, бизиң ырсгалымыз дайханчылыкдыр» дийипди. Ол болса «өз пайымам саңа берйән» дийип жогап берипди.

Гурт хәзир онуң жайыны гутламага я-да ялбармага гелмәнди. Ол гараңкырап угран эйванда аякгабыны чыкарып маңлайдакы гапыны ачды. Шол бада дүйпки отагдан яш чаганың агы сеси эшидилди. Ыз яны биленем эркек адам гыгырды:

— Гой хов, йүреге-багра дүшдүң.

Бу Аманлының сесиди. Чаганың агысы көшешмеди, гайта аягы бишен дек хас бетер чырлады. Инди Аманлы ялбарып башлады:

— Гой, огул, гой... хан огул, акыллы огул, гой сесиңи.

Гурт гиренде ол гиң отагың ичинде ики яна гезмеләп йөрүше яңы гундагдан сайланан чаганы пенжесинде гөтерип, депесинде галгадярды. Онуң гахары элиниң херекетиндеди. Силтедигиче-де чага гаты гыгырярды. Улы адам билен диле дүшмез, юмрук ялы чаганың арасындакы бәсдешлик етжек дережесине етди.

Аманлы ич босагада дуран Гурды гөрүп ажы йылгырды. Түңңи бурны песелип, чекге хамы йыгрылды. Тегелек дуры гөзлеринде шатлыга дерек геңиргенме хем ынжы аламаты гөрүнди.

— Гечибер.

Аманлының сеси чаганың агысының арасында зордан эшидилди.

— Нәхошлаян болмасын.

— Ач — дийип, Аманлы муңа диңе Гурт гүнәкәр ялы әхеңде жогап берди.

— Эжесине бер, эмдирсин.

— Эжесини тапармың!— Ол шкафың үстүне галдырылан пер яссыгың бирини дуран еринден оклады вели, Гурдуң гапдалына патылап дүшди.— Ал, яссанай. Зәгиллэп гечмишиң халыс сесинден ядадым. Олам энтэп гидипдир, инди бир геләймел-ә. Отурандыр эжесиниң гыйбатына гулак асып. Ине, оба арасындан хелей алсаң боляны.— Аманлы полы сарсдырып бирден гапың өңүне ылгады. Ики элини өңе узадып чаганы өзүнден дашлашдырды. Чаганың сийдиги чүвдүрилип гапының

йүзүнден сырыгды.— Үст-башымам гөрер ялы этмеди. Гөвхер! Гел бежит!

Алты-еди яшларындакы гызҗагаз гапыны ачып, какасына яйданмач серетди.

— Ал, җигини. Хол, иң аңыркы тама геч, сеси гелмесин. Говуҗа тут, элинден гачырайма.

Аманлы бат билен гапыны япды. Чаганың сеси барха дашлашды. Ол пенжегиниң гапдал җүбүсинден яглыгыны чыкарып, саг гулагының еңселерини сүпүришдирди. Кичирәк агзыны гедемлик билен юмды вели, сүйри эңегиниң ужы хасам чүрелен ялы болды. Онуң чаңҗарып дуран гелшикли ат йүзи юмшамады. Чаганың сесинденем бетер Гурдуң гаршысында отурмак гүзап ялы, ол межбуры ягдайда дызыны эпди. Гурт чаларак йылгырып:

— Кәйинме — дийди.— Раст Энекейиң егениң еке эллилигине хайпың гелйәми, көмек эт. Инди өйден айра ятма аладан ёк.

Гүррүңиң манысына дүшүнен Аманлының гөзлери йителди. Ол бир затлар диймек үчин хәзирленип, Гурдуң йүзүне серетди, ювдунды. Алкымының ашагындакы өркүч болуп чыкып дуран кекирдек юмрусы икияна зомап, хамы йыртарлы гөрүнди, бирденем эдил эңегине гелип гошулан ялы, аз салым билдирмән дурды.

— Гурт ага, өз аладаң биленҗик болуп йөрсең гова боларды.

— Мен саңа яманлык айтдыммы?

— Ягшылыгам болса, шоны маңа айтма сен, хә дий. Мең нәме себәп билен бригадирликден айрыланымам сең ишиң дәл. Иследим-бардым, иследим-айрылдым.

— Ислэп барансың, йөне ислэп айрылан дәлсиң.

Гурдуң сөзүндәки ынанч Аманлың мыррыхыны тутдурды. Онуң дуры гөзлери барха думанлап, арассалыгыны йитирди, чалт-чалтдан гырпылып башлады:

— Олам сең ишиң дәл. Газанҗагымы газандым. Гөр, үстүме көшк кимин җай салдырдым, хә дий. Дүшегини халыдан яздым.— Онуң сандыраян бармаклары түркмен гөлли машын халысының йүзүни гыссанмач сыпалады.— Индем эртир гитҗек, агшам гелҗек, ичинде аркайын ятып, хә дий, хөзирини гөрҗек. Хакым бармы? Бар! Максадың шоң себәбини билмек болса, инди эшитдиң герек.

— Ялан сөзләңде, худая шүкүр, сен-ә толгунян экениң. Машад-а эгер-эгер.

— Мең гахарым гелйәр, хә, хава, гахарым гелйәр. Сең сокулмаз затлаң арасына сокулып йөршүңе гахарым гелйәр.

— Гахарам кәмахал говы задың аламатам болуп билер. Белкем, ынсабың ояңҗакдыр.

Аманлының гөзлери чаларып гитди. Ол җаныгып гыгырды.

— Саңа нәме герек?

— Догры сөзүң герек. Нәме учин арза бердиң, себәбини айт. Ким меҗбур этди? Машатмы? Айдыбер, горкма. Барыбир хеммеси бир гүн йүзе чыкар.

Аманлы Гурдуң йыгырт басан галың йүзүне йигренч билен гарап гыссагара пикир этди. Бу адамың максады нәмекә? Мунуң йүзүниң галындыгына серетсеңе. Онуң гөвни бир ялы аркайын отыр. Нәме үчин диңе Аманлы толгунмалы, Аманлы гахарланмалы. Гой, Гурдам гахарлансын! Йөне онуң нәме себәбе гөрә гахарланмалыдыгыны гөз өңүне гетирип билмән Аманлы көсенди. Гурдуң аркайын отурып билшине гөзи гитди, гөрипликэтди. Ол аркайынлык оны барха горкузды. Гурт бир затлар аңып йөрен болмасын диен пикире итерди. Индем шол аңан задыны Аманлының өз дилинден эшитҗек болуп отурандыр?..

Элиниң саңңылдаяныны Аманлы инди дуюп галды. Утанды, гахар билен юмрукларыны дүвди. Бу нәмәниң аламаты? Гурдуң өңүнде Аманлының эли саңңылдаяр. Ол өзи өзүне кәйинди. Горкак, налаҗедейин! Йыгнаншыкда Гурдуң саңа горкак диени догры. Сен оны хәзир субут эдип отырсың. Ол болса өзүниң мамладыгына буйсанып, сениң болшуңа томаша эдйәр.

Аманлы арасса гиң отагы йигренди. Онда Гурт билен шейдип йүзбе-йүз отураны үчин йигренди. Үмсүмлик онуң калбына вехим салды. Үнсүни совара зат гөзледи. Чаганың чиркин сесини күйседи. Диңширгенди. Хич хили сес эшитмеди. Эҗесиниң гелен болмагам әхтимал. Энекейик нәме үчин бәрик гелмейәркә? Ол энтек гелмез, чагасыны эмдирйәндир. Оңа уммасыз көп гарашмалы болар. Гурт онуң нәме пикир эдйәндигини билйәндир. Билмесе, бейдип үмсүм отурмазды ахыры!

— Сең ериңе Машат өз оглуны иберҗек болуп йөр, хабарың бармы?

— Маңа ким гиденде нәме?— Гурдуң хабары Аманла инди етди.— Оглуны? О нәхили оглуны иберҗекмиш? Ибермез, хә дий, ибермез.

— Нәме себәбе гөрә?

— Билемок... билемок, йөне ибермез. О тайда тайын зат ёкдур инди. Беҗермелидир. Хасылам өңкүче болмаз.

— Асыл сен шоң үчин галдыңмы?

— Мең билен ишиң болмасын!

Аманлының сеси бокурдагыны йыртып чыкды. Өз сесинден горкан ялы, эсли салым дымып отырды. Дымдыгыча-да азап барыны гөрди. Ёк, Гурт аңмаз диймек ялңышлык болар. Ол ысырганып йөршүне көп зады билер. Хеммесем Машатдан. Гурт билен өҗүкмек нәмә герек. Гуран туды согурмак ниреден келләңе гелди дийсеңе. Согурҗак болсалар, башга адам гытмышмы? Хөкман Машадың өзи бармалы диен канун язылмандыр-а. Хемме гүнә Машатда. Гурдуң везипеси онуңкыдан пес боланда-да илиң арасында абрайы улы. Халкың өңүне чыкып

икисем гең бир зат айтсын, гөрели бакалы, нәхили боляр. Машада гениргенерлер, Гурда болса бада-бат ынанарлар. Шуны эйсем Машат билйән дәлдирми? Билйәндир. Гөрсене, онуң Аманлының ерине инди оглуны хәдүрлейшини. Галмагал йүзе чыкса нәтжекмиш? Әхтимал, гүнәкәр Аманлы болар?— Оны дер басды. Дымып отурман, нәме-де болса бир зат хакда гүрләси гелди. Эмма хич зат ядына дүшмеди, гайта ховсаласы оны өзи билен гүрлешмәге мәжбур этди.— Хәзир Гурт туруп гидәйседи, Аманлы оңа өмүр бойы миннетдар боларды. Оглуның сеси эшидиленок вели, ол хенизем эмйәндир. Энекейик шу тайык гелип эмдирсе-де боларды... Ёк, Гуртдан утаняндыр. Гурдуң гелендигини оңа айдандырлар. Ол гызка Гурдуң бригадасында ишләпди. Энекейик оны сылаяр. Аманлы Гурт хакда якмаз бир зат дийсе-де, хемише гайтавул берйәр. Әриниң оны халамаяндыгыны билйәр. Аманлы Гурды хич махалам халаманды. Белки: шу якымсыз пурсатың ирде-гичде башындан инжегини өңүнден аңаны үчин халан дәлдир, ёгса Гурт оңа гөрнүп дуран яманлык этмәнди. Ёк, ол өң яманлык этмесе-де инди этжек боляр. Шу махала ченлем пурсат арап йөрен болса билдинми? Гурт онуң сөзүне ынананок, хә дий, би эйсем яманлык дәлмишми! Эйсем Машат оглуны иберәермикә? Әхтимал, иберер. Шуны өңүнден билибем Аманлыдан дынандыр. Горкак, Гурт догры айдыпдыр. Аманлы горкак. Машадың айданындан горкубам айрылмага разылык берди. Гөр, Машат нәхили хиле гурупдыр. Эйсем башлык шу затлардан бихабармыка?.. Чага хенизем сүйтден доймадымыка? Нерессежик гаты , ажыгандыр, ёгса бейле агламазды.

Гапы ачылды. Аманлы аялыны гөренде капас ичерә совужак шемал чалан ялы еңиллик дуйды. Энекейик Гурт билен саглык-аманлык сорашянча өзүни дүрседи. Оны шу ерде көпрәк сакламага бахана гөзледи. Энекейигиң гоюн гөзлери, селчең дишлерини япман дуран келте додаклары, асыл текиз йүзи тутушлыгына йылгырып дурды. Онуң шаңңы сеси үмсүм отагың ичини долдурды:

— Гурт ага, болса-да, гаррылыгы жуда тиз бойнуңа алжак боляң өйдйән. Агшамларына бир таныш-билиш дийип өйүнден чыкаянда-да бегенжимизден ярылып өләесимиз ёк. Ажап гелнежемден горкян болсаң-а айт онда.

Энекейик өз дегишмесине жак-жак гүлди. Гурдуңам йүзи ягтылды, хамы юмшашып, галың додаклары хаяллык билен йылгырды.

— Энекейик еген, сен хич пилле гаррамарсың. Юмрук ялы гызкаңам шу болшуң, шу шадыянлыгыңды.

— Бу дүнйәң аладасыны шейдип еңерлер, Гурт ага.— Энекейик гениргенме билен әрине серетди.— Сен нәме алынмадык мыхман ялы йүзүңи саллап отырсың, өй эеси. Гурт ага гүндегүнаша гелип ирзип дуранок, отуз икини кәмахал гөркезип отыр.

— Көп геплеме-де пеже көмүр сал.

Энекейик голланд пежиниң агзыны ачып, дөрүшдирмэге дурды.

Гурт:

— Энекейик еген,— дийип месайы башлады.— Ханы, би сен Аманлыны ишинден алып галыпсың диййэлер-ле?

— О нэхили ишинден?

Энекейик ярты бедре көмри шагырдадып пеже ӗуйды.

— Аялының игенжине чыдаман бошадың диенмиш.

Аманлы гахар билен ара дүшди:

— «Диенмиш» дийме, дийдим, хава, дийдим, хэ дий.

Гурт өңки хөрпүнде довам этди:

— Хачандан бэри сен Аманлың көмегине мэтэч болуп йөрсүң, Энекейик? Сораянымың себэби — ынанамок шона.

Энекейик шакырдадып пежиң гапысыны япды. Бэрсине өврүлип, өңи билен эрине серетди. Онуң гөзлери гиңеди. Гарайшында хич хили геңиргейме ёкды. «Гурдуң айданыны сенем эшидйэңми?» диен сораглы маны барды. Аманлы оңа дүшүнди, тассыклаян ялы келлесини силкип, гөзлерини гырпды. Ол мунданам башга Гурдуң ынанмадык задыны аялының шу махал ыкрар этмегини хайыш эдйэрди. Эриниң болшуна хайпы гелди. Энекейигиң бады гачды. Назарыны Гуртдан гизлэп, товы гачан сес билен жогап берди:

— Үч йыл гайрат этди, боля-да, Гурт ага.

— Шейле дийсене...

— Вий, чайым гайнандыр, демлэйин.

Энекейик ховлукмач чыкып гитди. Гурт башыны галдырман отурышына пикире батды. Энекейик ялан сөзледи. Ялан сөзлэнини Гурдуң аңаныны билибем утанжына чыкып гитди. Хакыкаты айтмагам еңил дэл вели, ялан сөзлемэге-де өвренишмесең, кын болжак экени? Чакы Аманлы оңа хич зат айтмандыр. Ол, эхтимал, хэзирем кесекиң янында эриниң йүзүни гызартмажак болуп ялан сөзлемэге межбур боландыр. Гурт оны язгармады. Онсоңам Энекейик яңкы сөзүне Гурдуң ынанмажагыны билйэндир.

Гурт турмакчы болды, Аманлы хенизем дымып отырды.

* * *

Аманлы көп отурды. Отурдыгыча-да ховсаласы артды. Ховсаласы артдыгыча-да ичериниң үмсүмлиги дартгынлы дуюлды. Гурт чай ичмэн туруп гитди. Чай ичип нэтсин, ол өз ишини битирди ахыры. Аманлың тарына какып гөрмэге гелипдир. Нэхили овaз чыкжагына гарашды. Онуң диен овазы яңланды. Муңа Аманлы, диңе Аманлы гүнэкэр. Горкак, налажедейин! Турувбашдан ховсала дүшүп уграмак болармы? Ол гитди, йөне канагатланып гитди. Энекейиге-де ынанмады. Ёк, ол бир зат аңмадык болса гелмезди ахыры. Гурт айылганч адам, гарран ысгав ите меңзейэр... Шу пикирлериң арасы билен бирден

Аманлының келлесине бир совал гелди. Нәме үчин үч йыл мундан өң тарп ере бригадир белленмели боланда Машат оңа йүз тутдука? Энтек Аманлы гурлушыкдан колхоза-да доланманды, доланмак пикирем ёкды. Машат мекир адам. Ол илки сөзи газанчдан башлады. Догруданам, бол сувуң боюндакы тарпда хасылың говы битҗеги гүмансыз. Онсоңам гапдалындан гавун-гарпыз экмәге-де ругсат берерлер. Аманлы узак ойланмады. Хич махал онуң шәхере гөчүп гитме хыялы ёкды. Гитмесе-де хемише гатнап ишлемели болар. Оба билен шәхериң арасында велосипедли эртир гидип агшам гелмек оны эййәм ядадыпды. Ине, онуң диен пурсаты гелди. Ол разы болды. Аманлы бу ерде ене бир меселә дүшүнди. Ол оба доланып, бейлеки гиденлере-де гөрелде гөркезди. Онсоңам оларың гиденлери үчин өйке-кине эдйән ёк, гайта, олара везипеде ынанярлар. Машадам, тәзе башлыгам шу ягдайы субут этҗек боландырлар. Аманлы өзүни олара-да хемаят эден адам хөкмүнде сайды.

Ол хәзир үмсүм отагда еке отурышына өзүни алдамага хыял этмеди. Газанч, пул үчин гиденини боюн алды. Пул болса боляр. Этҗегиң газанч болса, өйден айрарак яшамагам айп дәлдир. Энекейик иңирдемез, ол эййәм өвренишен. Шәхере гатнаярка Аманлының өй ишине пейдасы бармыды? Ёк.

Хасылам, газанҗам говы болды. Бу сапар Аманла бригадирлик дүшди. Ол еди йыл өңем бир йыл бригадир болуп ишләпди, йөне пашманды. План долманды. Гирдеҗи болмаса, дайханлара ярамагам аңсат дәл. Аманлы ярамады. Оңа везипәңи табшыр дийдилер. Шовсузлыгы ол маңлайындан гөрди.

Башлык тәзе гелен адам. Машадам көнәни ятлап дурмады. Шейтди-де Аманлының маңлайы йөрҗен-йөрҗен болуп уграды. Ёк, бейле диймек бәрден гайдяр, бедев ат кимин йүзүн салды. Биринҗи йылың нетиҗесинден налар ялы болмады. Икинҗи йылам ганымат. Үчүнҗи йыл... ине, белаң көрүги үчүнҗи йылдан башланды. Машадың маслахаты билен йүз гектара голай ери пландан артык экдилер. Аңырсы гөрүнмейән сәхрада йүз гектар нәмемиш! Деңизден бир дамҗа! Машат өз маслахатыны делиллендирди. Асыл онуң дөвлети алдамак пикири ёк экени. Ики йыл басдыр экилип, дөкүн берилмедик ериң хасылы юкалар. Топрагы ярамазрак ерлериң тохум алмазлыгы, алса-да говачасының бой алмазлыгы әхтимал. Шейле болса, ол ерлери ташламалы болар. Ерине-де этияч үчин экилен йүз гектардан хасаба салып отурмалы. Бу пикир Аманла ярады. Машадың угур тапыҗылыгына миннетдар болды. Мундан башга чыкалга гөзлемек, догруданам, хич мүмкин дәлди. Дөкүн берип, ерлери гурпландырмага вагт ёкды. Вагт боланда-да оба билен арада йүз километрденем узак ёл ятырды. Машынлар билен дерс дашаҗак болсаң, нәхили гүйч герек! Онсоңам, энтек тарп ериң гурбы етер диен пикир барды. Суперфосфат билен азодам обадан артанокды. Ёк, Машат иңңән догры айдяр. Аманлы разы!

Ол шонда-да башлык разымыка дийип Машатдан сорамагы унутмады. Машат: «Бейле затлары башлыкдан биругсат эдип болмаз.— дийди.— Онсоңам, демиң ичинде болсун, сениң үчин башлык мен» дийди.

Говачаның тохум алшы яман болмады. Йүзлейрәк тохум алан он гектары сүрдүлер. Йигрими гектар ялы мейданы болса сүрмән ташладылар, хасапдан чыкардылар. Артыкмач экилен ерден отуз гектарыны хасаба салдылар. Галан етмише голайыны нәтмели?

Аманлы Машада маслахат салды. «Гой, өссүн, энтек йыгыма махал көп. Отаг ислейәрми, ислэнок. Сув бер, таба геленде-де күлте бас» дийип жогап берди. Әсасы зат хөкмүнде хасап-хесибе хәзир болмагы табшырды. Әхли чыкжак чыкдажы план боюнча экилен гектарларың хасабында болмалы.

Аманлы ене йиданмач сорады: «Бирден биләйселер, райондан адам гелип өлчәйсе?»

«Өлчемез. Бу гиден мейданы ким өлчәп чыкжакмыш?»

«Өз-ә горкул-ов»

«Горкма, өзүм жогап берерин».

«Бирден өзүмизиңкилерден бири айдайса?»

«Гутарсана! Ким айтжакмыш? Бары-ёгы йигрими-отуз дайханың бар, оларыңам яры тракторчы, ярам сувчы. Олар көпрәк пул алсалар боляр. Онсоңам дәниним, оларың хайсы бири элине агач алып бу гиден мейданы өлчәп чыкжакмыш. Диңе икимиз билйәс. Башлык биленем ишиң болмасын».

Аманлы гөвнүни бире баглады. Догруданам, Машат мамла. Башлык оңа ынаняр. Бу ере жогап берйән Машат. Назар оба етишсе-де зор болдугы. Кәмахал зордан айланып гитмәге етишйәр. Онсоңам, алынжак хасыл өтен йылкыдан песе дүшсе, киме абраймыш? Хич киме! Диңе бир гирдежем диймели дәл, колхозда өңдeлиги берсе, Аманлы гынанжакды.

Йылың нетижеси гөвнежай болды. Етмиш гектар бригаданың центнер хасабыны эсли галдырды дуруберди. Йыгнакда башлык Аманлыны үстүнлик билен гутланда, ол өзүне Машадың гыя гарап, йылгырып отуршыны гөрди. Якымсыз хабар эшиден ялы кейпи дүв-дагын болды. Ол гарайышда яңсыдыжы аламат барды. «Бу гутлаг хакыкатында маңа дегишли, йөне када гөрә оны сен алмалы Алыбер, утанма. Муны диңе мен билйән, шонуң үчинем сен маңа миннетдар болмалысың. Ислесем, ёкары галдырарын, ислемесем, зыңып гойберерин. Мениң янымда сен аякгаба елмешен палчыкдан энайы дәл ахыры». Аманлы шу пикирлери окап, өзүни эркси дуйды. Бу ягдай оны горкузды. Ол инди Машадың элинде оюнжак. Хемише онуң диени билен болмалы болар. Онуң гөвнүнде нәме барыны худай билсин!?

Бирден Машат оңа арза бермеги теклип этди. Бу нәмәниң аламатыка? Аманлы бригадирликден бошамак үчин өз элн билен арза бермели! Бейле зады этмәге гүйжүниң чатжагына

ол бир бада ынанмады. Везипе, абрай, уммасыз гирдежи. Хеммесинден өз элиң билен эл чекмели. Газанч гөзләп эртир агшам велосипедли шәхере гатнан адама ахырсоңы саташан багтындан эл үзмек, онда-да өз разылыгың билен эл үзмек, барып ятан жеза дәлми нәме! Эйсем Машат шуңа дүшүненокмыка? Аманлы көшк ялы жай салдырды. Индем еңил машын алмак хыялында. Шу везипесинде шу абрайы билен бу кын затмы? Ёк. Башлыгың көмек берҗеги ачык. Бу дөврүң башлыкларының гүйжи гүйчми!

Аманлы Машадың теклибини оюн хөкмүнде кабул эдйән ялы йылгырып, онуң йүзүне серетди. Машадың чыныды. Хилегәр йити гөзлериң гарайшы бригадириң ичинден парран гечди. «Ол инди мени зыңжак боляр — дийип пикир этди.— Мениң оңа гаршылык гөркезжек гүманым ёк».

Машат теклибини делилләндирди: Хайы гачан ериң хасылы хас пес болар. Артык экмек горкулы. Өңкүң билинмейәнине-де шүкүр эт. Тәзе йыл центнер хасабы песелер вели, Аманлының үстүнден дүшүп уграрлар. Эрбет ишлейәрсиң, ери сандан чыкардың диерлер. Абрайдан дүшүрерлер. Ондан вагтында абрай билен айрылсаң, сенден арзылы адам болмаз. Индики бригадире игененлеринде Аманлының басып гиден ызыча-да болмадың диерлер.

Машат талап этди. Аманлы онуң пикирине табын болмалыды. Аманлы иң соңкы умыдына япышды:

— Бир баханажык тапылмаса болмаз. Бахана-да ёк.

— Аялым еке элли, машгалама кын боля дий.

— Оңа нәме, ынанарлармы?

— Ынанарлар, башлык билен болса өзүм гүрлешерин.

Аманла башга чыкалга галмады.

Үмсүм отагда егшерилип отураң адама инди бар зат дүшнүкли болды. Машат оны ит ойнан ялы ойнапдыр. Герек махалы гетирипдир, ислемедик махалам пызып гойберипдир. Асыл муны ол өз оглы үчин эден экени. Акмак, яңы Гурт айданда оны ялана чыкаржак боляр. Гурт сенден-менден акыллы. Ол Машада-да, Аманла-да, хатда Энекейиге-де ынанмады. Догры эдйәр. Машат онуң везипесини, абрайыны элинден алды. Индем оны өз оглуна берҗек боляр. Ики йүз гектарам шонуң үчин экилйәндир. Олар хөкман еңе артыкмач экерлер. Оны диңе оглы билен атасы билер. Ёк, оны Аманлам билер, йөне пейдасы нәме? Айтжак гүманы бармы? Ол горкак, Гурт догры айдыпдыр. Аманлы Машадың элинде оюнжак, ол хенизем шол оюнжаклыгына галяр.

Аманлы яссыга багрыны берди. Ичери гирен аялына-да гарамады. Сәхел салымдан Энекейигиң айдян сөзлериниң хер бири зыңылан кесек ялы болуп оңа дегип уграды:

— Мен хачан саңа машгаланы башарамок дийдим, хачан сең көмегиңе мәтәч болупдырын, айт! Хей, өңде-соңда еке гезек иңирдән болсам, онам айт!

— Гутарсана, Энекейик.

— Гутарман. Мең диймедигими диидирипсиң. Худая шүкүр Гурт ага ынанмандыр, говы эдипдир. Отайда ынананам боландыр. Маңа-да, иле-де гулак асман гурлушыга гатнадың, ики йыллап! Өйүң ятан чөпүни·галдырмадың. Хер көпүгиңи санап бердиң, хей, иңирдэн ерим болдумы? Пулум гутарса, сенден дилемэге чекинип, гоңшы-голамдан карз алып гездим. Я-да элим дегенок дийип-де, өе гелен чагың өңүңде йылыссы гоюлмадымы? Айт, нэме дымып отырсың!

— Айдыбер, гезек сеңки, диңлейэн.

— Айдарын, гатам айдарын! Чыдаҗак болуб-а сенден яңа халыс йүрегимде дүвүн галды. Саңа бир зат болса боляр. Пул, пул, пул! Шол артыба гезек геленде саңа менем хич, машгалаңам.

Аманлы ярасына басылан дек гыгырды:

— Депэңдэки җайы ким үчин салдым?

— Маңа җайың деркар дэл. Маңа бирек-биреге ынаныльп, сүйҗешилип яшалса боля. Сең үчин мен кесеки. Пулуңы менден гизлеҗек болуп гара хелэк. Бир зат этсең, не маслахат саляң, не хабардар эдйэң. Бейле дуйдансыз ишден айрылмагыңам, ынха, гөрэй, бир себэби бардыр, йөне маңа айдаңок. Айтма, ил биленде билип галсагам болар.

— Ядадым-галдым, галҗак!

— Онда, нэме, мени яманатлы эдйэң?

— Гутар инди.

Аманлы хайбат билен дикелди.

— Ядадым дийип өң айдаңокдың-ла? Мен-э ынанамок, илем ынанмаз. Ынанан болса, Гурт ага гелермиди? Айтма, айданың герек дэл.

Энекейик силтенҗирэп турды-да гапа йөнелди.

— Дур энтек!

Энекейик дурмады, гапыны бат билен япып гитди. Аманлы иң соңкы пурсат болан зады аялына айтмагы йүрегине дүвүпди. Белки, ол маслахат берер! Маслахат бермесе-де дердини пайлашар. Ене Энекейик онуң билен дең болуп дурмаз...

Эмма батлы япылан гапы онуң бу умыдыны петикледи. Аманлының калбында тэзеден түвелей турды. Гурт хөкман бир сыр аңып гелендир диен пикирини гайтадан тассыклады. Нэхили сыр боланда-да онуң аңылҗагыны шу махал Энекейигем айтды. Бирден Гурт эхли кишэ айдып йөрен болса нэтҗек?..

Аманлы эрксиз халда бойнуны саллады. Гысылдыгыча маңлайындан дер сызылып чыкды. Ол хэзир шонуң чыкышына ченли дуйды. Горкы онуң йүрегини мынчгалап барярды. Ол мундан бейлэк сырыны өз янында сакламага гурбатының ёкдугына гөз етирди. Киме-де болса бирине айтмалы. Белки, өз дилиң билен айтсаң гүнэң еңлэр. Онсоңам, хэзир эдил махалы, алдав өз араларындан чыкянча дүзедип болар, себэби хениз

колхозда хасабат-сайлав йыгнагам геченок ахыры!.. Йөне киме айтмалы, киме?..

Ол ене яссыга багрыны берди...

ОН СЕКИЗИНҖИ БАП

Гар ягярды. Аманлы акҗаран ерде гөдекси аяк ызларыны гоюп көчә чыкды. Узынлы гүн демиргазыкдан өвсен якымсыз шемал ятыпдыр, хова юмшапдыр. Асман аксовулт гөрүнйәрди. Гар месайы дүшдүгиче төверегиң үмсүмлиги артярды. Яланач агачлар, җайлар, асыл, гөзе илйән әхли зат шол үмсүмлиги беденлерине мазалы сиңдирйәнчәлер гымылдамаҗак ялыды. Илерде эшек аңңырып, хамала, довам эдйән үмсүмлиги бозарын өйүтди. Оңа җогап берен болмады. Хәзир бу үмсүмлик диңе Аманла ярамады, себәби ондан леззет алып биленокды, шоңа-да җаны янярды. Хемме киши өйүнде аркайын отурандыр, ол болса гидип баряр. Голайдакы җайлардан түссе чыкяны гөрүнйәр. Адамлар йылы пеҗиң гапдалында отурып нәме хакда гүррүң эдйәркәлер? Олар Аманлының гапдалларындан гечип баряныны билйәрмикәлер? Билйәндирлер, йөне гапыны ачып леззетли үмсүмлиги бозмак ислейән дәлдирлер. Олар үчин үмсүмлик гутарса, гарың ягмагам галайҗак ялыдыр. Бу гар көп гарашдырды. Аманлының өзем гарашыпды. Гар агачлары, топрагы арассалаяр, йөне адамлары арассалап биленок. Олар гарың ягяныны бегенселерем, ондан горкярлар. Шонуң үчинем олар дашарык чыкып билмән отырлар диен пикир Аманлының гахарыны гетирди.

Гара гөрнүм өңден ики ит тиркешип көчәни кесип гечди. Гөр, итлер гардан горкмаян экени. Оларам эдил Аманлы ялы бу үмсүмлигиң леззетини билйән дәлдир, я-да оларам нирәдир бир ере бармага меҗбур этдилермикә?..

Шу пурсат Аманла икинҗи бир болан ваканы ятлатды. Гурлушыкда ишлейән дөврүнде бир гүн гиҗә галып шәхерден чыкды. Ягышың ызы гара тутупды. Шосседен оба тарап айрылян ёла ченли ганымат гелди. Бәрдәки шорлуга дүшенде велосипеди батгадан яңа йөремеди. Тә оба гелйәнчә ол велосипедини мүнмән, велосипеди оны мүнди. Шонда-да төверек үмсүмди. Шонда-да Аманлы үмсүмлиги йигренипди. Обадан гидип гөргә галып йөренине өз янындан кәйинипди. Соңра доланып гелди. Дүйшүне гирмеҗек эшрети гөрди. Ынха, индем бары гутарды. Хәзир онуң эгнинде велосипеди ёкды, эмма хас улы йүк герденинден басды. Машадың агыр гөвресини гөтерип баряна дөнди, егшерилди.

Аманлы башлыгың кабинетини ачып, ичерик горка серетди. Назарың еке өзи экени. Ол үсти саяванлы стол чырасыны голай гоюп, өңүндәки бир петде кагыза середишдирип отырды. Онуң маңлайындан ашак ягты дүшйәрди. Саяваның ашагында

буругсаян чилим түссеси башлыгың йүзүни айыл-сайыл гөрмәге пәсгел берди.

Аманлы босагаң өңүнде дуршуна яйданды. Назар гапың ачыланыны дуймады. Ол галың додакларыны берк юмуп, өрән аладалы гөрүнди. Башлыгың йүзүндәки алада мен зерарлы болаймасын диен пикир Аманлыны ыза тесдирҗек болды. Әхтимал, шу махалҗык бу ерден Гурт туруп гидендир? Назар хич махал бейле буругсадып чилим чекмейәрди ахыры! Нәтмели, гирмелими я-да?..

Гоңшы отаглардан чотуң сеси эшидилйәрди. Бу гүнлер хасапчылар гиҗе-де ишлейәрди. Хәзир кимем болса бириниң геләймеги мүмкин. Башлыгың бейдип еке отуран чагына душаймак аңсатмы нәме? Аманлы гыссанды, гелендигини дуйдурмак үчин ардынды.

Ол пукарасырап, аманат ялы, гапа голай отурды. Гөрәймәге кабинетиң ичинде үйтгешиклик ёк ялыды. Йүзи айналы, гоңур реңк гыммат баха китап салынян шкаф өңки еринде — гайракы бурчда дурды. Онуң үстүнде эмели хемраның металдан ясалан гелшикли макети гоюлыпдыр. Оны Назар Москвадан гетирипди. Өң хемише ол башлыгың столуның үстүнде дурарды. Бу гүн онуң еринде чыра барды. Муны Аманлы биринҗи гезек гөрйәрди. Отургычлар, столлар, дивардан асылгы халы, телевизор — хемме зат ерли-еринде. Шонда-да бу кабинет хәзир Аманла дүйбүнден ятды. Онуң ичинде аркайын отурып, башлыгың өвгүли сөзлерини эшитмедик ялыды. Леззетли минутлар ятдан чыкышып барян якымлы дүйши яда салды.

Аманлы чекинип, үзлем-саплам гепләп башлады. Женаят эденини гөс-гөни боюн алмага тайынды, йөне шоны нәхили айтҗагыны билмән көсенди. Гөс-гөни айдаймалымы я-да өврүм этмелими, гараз, бирбада нәме дийҗек боляныны дүшүнер ялы болмады.

Назар оны гөвүнсиз диңлейәрди, үнсүни кагызлардан айырмады. Эмма соңабака ол Аманлының йүзүне йыгы-йыгыдан середип башлады. Онуң гарайшында «сен самраян сөзлериңи өз акылың билен айдярмың?» диен маны барды. Ол өңүндәки кагызы ятдан чыкарды. Дикелип, барха хайран галян адамың кешбине гирди. Йүзүне саяваның көлгеси дүшсе-де, гөзлериниң йителиши билдирди. Аманлының кекирдек юмрусы ашак-ёкарык сүйшүп, барха херекетини йыгҗамлады. Инди өңкә гөрә онуң додаклары эркин гымылдаярды. Маңлайының чыгыны сүпүрҗек болуп, элини ёкары галдыранда бармакларының сандыраяныны гөрүп горкды. Шол махал Назар бат билен чыраны сүйшүрди. Элиниң терси билен диварың йүзүндәки кнопканы басды. Депедәки чыра ичерини гүндизлиге өвүрди. Аманлының хәлиден бәри бираз пеналап отуран гараңкылыгы ём-ёк болды. Ол огурлык эдип дурка тутулана дөнди.

— Ханы, тур ериңден!— Аманлы эдил чага ялы башлыгың буйругына табын болды.— Гел, отур шу тайда... бәррәк отур, бәррәк.— Аманлы Назарың алкымында отурды.— Ханы, инди башдан дүшнүклиже айт!

Аманлының бейнисинде дартылып дуран дамарларың бири үзүлен дек келлеси гүвләп гитди. Сарсгын барып йүрегине орнады. Башлыгың йүзүне гараман, ят тутан сөзлерини гайталамага межбур, эдилен ялы геплэп башлады. Айдян сөзлериниң манысына акыл етирҗек болмады. Оңа етишенокды, себәп өз пикири билен гүмрады: Башлык бихабар экени. Гөрсене, Машат диңе Аманлыны дәл, мунам алдадыпдыр. Эгер хәзир гелип айтмадык болса, Назар хич зат билмезди. Гөр, Аманлы оңа ягшылык эдйәр. Башлык шуңа дүшүнермикә? Эгер дүшүнсе, Аманлының гүнәси еңләр, дүшүнмесе...

Онуң гөзүниң өңи гараңкырады, шонда-да геплемесини довам этди. Кичиҗик агзындан чыкян сөзлериң тәсирини, башлыгың кем-кемден доңуп, айылганч, горкулы шекиле гирип барян йүзүнде гөрди. Хаялланыны дуйман галды.

— Айдыбер!

Тәзеден тов алан ялы, ол ене геплэп башлады, халыс сурнугыбам гүррүңини гутарды. Гутарса-да башлык гымылдамады, Аманлыдан гөзүнем айырмады. Нәтсе шейтсин. Аманлы йүрегинде дүвүн болуп дуран зады айтды. Ярылып ириңи чыкан яра ялы, ол беденинде бир хили якымлы еңиллик дуйды. Аркайынлашды, урга гарашды. Назар совал берди:

— Кими алдаҗак болдуңыз? Меними?

Аманлы бада-бат җогап бермеди, бурнуны чаларак чекип, ювдунды. Башлыгың геплейишиндәки месайы эхеңе ынанмады. Гызгын мәшиң йүзүндәки кесмек ядына дүшди.

— Нәме ювдунып отырсың? Җогап бер диййән!

— Машадың диенини этдим. Сорайың өзүнден. «Башлык билйә — дийди.— Өзүм җогап берерин» дийди.

— Тур, гөрүнме гөзүме. Тур! — Назарың айылганч гыгыраныны Аманлы биринҗи сапар эшитди. Ол гачып гитмәге кайыл болды.— Узын гиҗе ятма-да яңкы айданларыңы кагыза яз, эшидйәңми? Эртирем, хут, мениң өз элиме берип гидерсиң. Дөвлети алдаманың нәмедигини билериңиз ялы мен сиз үчин алада эдерин.

— Назар, башыңа, дөнейин, мен дийлени этдим.

— Гутар! Бар, гит-де екеже зады галдырман яз.

Аманлы гиденсоң, Назар узак махал элини маңлайына дирәп отурды. Күлданың гырасында ятан сигаретден галян инчеҗик түссе йүзүне уруп гөзүни яшартды, эмма чилими гапдала сүйшүрҗек болмады, чыдады. Болан зада өзүниң нәдережеде дахыллыдыгы барада ойланды. Хава, экишиң өң янында этияч үчин кырк гектар ери артык экмек хакда Машат билен маслахатлашыпды. Диңе этияч үчин экмәге ругсат берипди. Тохум алмадык ер билен чалшырмалыды. Эгер шейле

дервайыслык йүзе чыкмадык халатда артыкмач гектарлары хасаба салмалыды. Муны Машада берк дуйдурыпды. Оны инкәр этмәге Машадың хәзирем богны ысмаз. Соңам Машадың сөзүне ынанды, себәби ташланан ерлери өз гөзи билен гөрүпди. Онуң кырк гектарлыгына-да ынаныпды, өлчеҗегем болманды. Назар ынам этди. Машат болса онуң ягырынишлигини отлапдыр.

Назар еке отурышына өз гүнәсини бойнуна алды. Онуң этияч үчин артыкмач экдирмәге хакы ёкды. Хер гектарың долы тохум алмагыны газанмалыды. Өтен йыл бу тайда-да ериң шорлугыны назарда тутуп, ики бригадада экиш гечириленде он гектардан артык экмәге ругсат берипди. Соңра ол мейдан ярамаз тохум алан ерлер билен чалшырылыпды. Муңа, хут, өзи гөзегчилик эдипди. Белки, Машат башлыгың биканун херекетини биленсоң, олам өз гезегинде шейле этмише баш урандыр. Йөне Назар еке гектарыңам хасапдан дашары болмагына ёл бермеди ахыры! Онда Машат нәме үчин алдаяр? Ол өңи билен Назардан этмишини гизләпдир. Онуң ынамыны ере чалды. Ёк, муңа башлыгың өзем гүнәкәр. Шу пурсат онуң өңи билен ядына дүшен адам Гурт болды. Чакы, ол билйән экени диен нетиҗә гелди. Бирденем Аманлының дуйдансыз махал гелип, өз дили билен женаятыны гүррүң беришине гең галды. Ери, оны ким межбур эдипдир? Бу сорага җогап берип билмейәндигине Назарың җаны янды. Нәме үчин ол бу затлардан бихабар. Оны ким хабардар этмели? Элбетде, Машат. Аманлының сөзүне ынансаң, оны җенаята итеклән Машат.

Гурдуң шол йыгнанышыкдакы болуп отурышы башлыгың гөз өңүнде җанланды. Бу сапар ол бираз ййданянлыгыны дуйды. Йайданҗың хайсы себәплере гөрә эмеле гелендигини екән-екән селҗерип отурмага хәзир Назарда такат ёкды. Эшиден хабары оны дуйдансыз дурка келлесине урулан ялы этди. Нәмеден башлаҗагыны билмеди. Хәзир хемме затдан бетер Байрамың обадалыгы оны көседи. Ол Назарың үстүнлигине гуваныл гелди, гуванҗыны улы иле эшгәр этди. Ери, ол инди бу якымсыз ваканыңам шаяды болмалымы? Назар өңки йыгнанышыкдакы оңайсызлык үчин нәтҗегини билмән йөр.

Башлыгың дүрли хыял серинден гечди. Белки, ол гидйәнчә бу гүррүңи гозгамалы дәлдир? Байрамың хачан гитҗегини ким билйәр. Сорамагам оңайсыз болар. Назар энтек онуң обада болмагыны, дынч алмагыны хайыш эдипди ахыры!

Ол кагызларындан бизар, еринден турды, гейинди. Чыраны сөндүрип, гапыдан чыкып барярка ене онуң бар пикири Машада бакан гөнүкди. Төңңели гүррүң, тойдакы тост, Гурт теклиби рет эденде Машадың дабарасы оны хасам ойландырды. Байрамың берен совалыны ятлады: «Машады хачандан бәри танаярсың?» «Гелен гүнүмден бәри танаян». Байрам бу җогаба ынандымыка?

Башлыгың шүбхеси артды.

* * *

Аманлы күрсэп Машадың өйүне гирди. Онуң эдиги, пальтосының этеклерине деңич палчыкды. Эгнине, гулакҗын телпегиниң депесине ғар дүшүпдир. Ол улы отагында машгаласы билен чай ичип отуран Машада отлуклы гарайышыны дикди. Онуң болуп дуршы көпден бэри ар алмагы күйсесе-де аматлы пурсата душман, ахыры шол нслегине етип, онам бош сыпдырмазлык үчин ховлугян адама меңзейэрди.

— Машат, сең билен гүррүңим бар.— Аманлың бурнуның дешиклери хасам ел алды, кекирдек юмрусы ашак ёкарык ийнип галды.— Гүррүңим бар, хэ дий.

Машат якымсыз бир зады аңанам болса, тирсеклэп ятышындан дикеленде йылгырды, йөне ол йылгырыш шатлыгы дэл-де ховсаланы хабар берди:

— Болшуң нэхили, ызыңдан ковгы гелйэн ялы-ла. Эдигиңи чыкар, аркайын төре геч, отур, чай ичерис, гүрлешерис.

— Чайыңам ичҗек дэл, төрүңе-де гечҗек дэл, шу тайы бор.

Машат кынлык билен гөвресини өврүп, дуйдурыш эхеңде аялына гарады. Күмүш бош чэйнеги алып еринден турды. Етгинҗек оглан билен башы тахялы гызҗагазам эҗесиниң ызына дүшди. Инди гезек Оразыңкыды. Аманлы:

— Ораз, сен отур — дийди.

Аралыкдакы гапы япылды.

— Гөвнүңде нэме болса, дэниним, айдыбер, Аманлы.

— Айдарын. Хэзир мен башлыгың яныңдан гайтдым, хэ дий. Өзем барынам айтдым.

— Нэмэни айтдың?

— Көп зат айтдым, барыны айтдым, хэ дий.

— Нэме айтдың диййэн?

— Гыгырма маңа. Айданларыңы язып гел дийди. Язҗак! Тэ дандана отурмалам болса отурарын, язарын. Сеңем диенлериңи язарың, хэ дий. Сеңем гүнэң меңкиче бардыр белли.

— Оглан, сен дэлиредиңми? Нэмэң гүррүңини эдйэң?

— Артык экилен ериң гүррүңини эдйэн, хасаба салдырмадык етмиш гектарың. Ядыңа дүшйэ герек! хэ дий!

— О нэхили етмиш гектар?

— Ха-ха! Эййэм ядыңдан чыкдымы? Чыкан дэлдир, хэ дий! Говача тохум аланда мен саңа, инди муны хасаба салалы, билинсе, яман болар дийипдим. Дийипдим герек! Шол эрбет тозанлы гүн, ортакы кепбеде чай ичип отыркак диймедимми? «Ишиң болмасын — дийдиң — җогап берерин» дийдиң, хэ дий. Инди бер-дэ җогап! Говача гүллэнде ене дийдим, этмедиң. Артык экме диен задың нэмедигини мен билйэн ахыры. Элли икинҗи йылда ол гайракы Берди башлыгы ышголда сүйт эдип басмадылармы? Артык экени үчин дийдилер, дөвлет алданы үчин дийдилер, хэ дий. Язарын, барҗасыны язарын. Менден

дыньп, бал гүне батжаксың вели, гөрели бакалы. Менем-ә йөне ятман, түрмә гитсемем, еке гитмен, сенем алып гидерин.

— Түкет! Нәме, агзыңа геленини отлап дурсуң, горкак налажедейин.

— Мен горкак болсам, сен барып ятан намарт, хә дий! — Аманлы бадына батгалы аягы билен халың гырасындан басды.— Намарт! Нәме, маңа «масгара борсуң, айрыл» диййп, индем өз оглуңы иберҗек болян.

— Ким айтды?

— Гурт айтды.

— Башга нәме дийди, айт!

— Нәме диенде нәме! Менден дынҗак болуп гуранҗа торуң диерлер. Оңа өзүңем душәйсең герек! Ибер оглуңы, ибермедик бигайратдыр. Ики йүз гектар тәзе ериң хөзүрини гөрер, ибер. Худая шүкүр, йөне инди сен гапдалында болмарсың, хә дий. Хакына серетсең-ә мең гүнәмем ёк, хеммесини этдирен сен! Айдян-а, еке өзүм-ә түрмә гитмен, сенем гидерсиң.

Машадың кичиҗек гөзлери гызарып, йүзи лап-лап янды.

— Гүм бол диййән!

Аманлы гапың тутаваҗына элини етирди.

— Гөр, эшит, Ораз, нәхили атаң бардыгыны. Гөрелде аларлыгы ёкдур.

Машат хасанаклап еринден турды:

— Ай, сениңем бир...

Аманлы ойтураклап ене бир зат дийҗек болуп, башарманам чыкып гитди. Машат босагаң агзына етип кәйинди:

— Акмагың бири, акмак!

Күмүш гапыдан гирип, горкы хем ховсала билен әрине гаралы.

— Тоба, би ненеңси геп-гүррүң болды? О нәмәң галмагалыны эдйә? Түрме дийди, зат дийди, мең-ә йүрегими ярды.

— Бар өз ишиң билен бол. Хайсы дәниним, аклындан азашаның самсык гепине ынанҗак. Сен-ә оны энтәп йөркә адам ялы идәп-сорап йыгнаяң, везипе ынаняң, адам саныңа гошяң. Гөр-ле, инди гапыңдан гелип диййән задыны.

Машат ичерде элеврәп йөршүне соңабака маңлайыны дивара уруберерли гөрүнди. Күмүш йөне дуруп билмеди:

— Энекейик гөргүлиң дишини йылгыртдымы ол. Аялым гал дийип иңирдейә диййән болса, шоң йүзи гарадыр, мен шаят.

— Гошулмас ере гошулма.— Күмүш чыкып гитди. Машат өз башына хүңүрдейән ялы довам этди.— Адам оглуна башарсаң ягшылык этмели дәл экени. Ягшылыгы дәниним, өзүңки билйәми, кесеки билер ялы.— Ол гөзүниң гыйтагыны оглуна өвүрди, игенип башлады.— Булар үчин Гурт перишдемиш. Яңкыны гөрйәңми... ери, акмагың бири акмак, башлыгың үстүне барып, кимиң сыртыны ачяң дийсене!..

Машат улудан демини алып, дивана өзүни гойберди. Шундан соң ичерде узак махал үмсүмлик довам этди. Ораз айбогдашыны гуруп отурышына халың үстүнде бош кәсәни тогалаярды, эмма үнси эдйән херекетинде дәлди.

Гөрдүңми, ене Гурдуң, айданы мамла болуп баряр. Нәме үчин, нәме үчин, диңе Гурт мамла болмалы?! Соңабака шу совалы гайталап гыгырыбереси гелди. Ене какасының сесини эшитди:

— Гөвнүңе зат гетирме. Ол-а, нәме, түпеңленен ит ялы, өңүнден чыкана агыз салмага тайын. Сен маңа ынан. Ишдир, элбетде, ялңышлыгам болар. Мен яңкың гепи үчин айдамок, умуман айдян. Галамасына-да дәниним, өзүң дүшүн. Эгер колхоза, я сизе яманлык эден болсам, чекинмәң, йүзүме айдың, догры дәлми! Башлык яңка ынанандыр өйүдйәңми? Ынан ниреде, зат нireде! Умуман, дәниним, киме ягшылык этжегиңи билип этмели. Шу саңа-да маслахатым болсун. Шо чәйнекде чай бармы?

— Совапдыр.

— Соваңам болса гуй.

Ораз геплемеди, пикир этди, гысылды. Какасы оңа ялбаряр. Онуң геплейшиндәки бу әхең Ораза нәтаныш. Ораз какасына ынанмага хемише-де тайын, йөне нәме үчин ол бу сапар дегерли делиллер билен гүрләп, Аманлының айданларыны ялана чыкарып биленок, гайта ол ялбаряр. Нәме үчин Гурдуң айданлары субут болуп баряр? Какасы эйсем шоны аңанокмы? Аняр, аңмаса, ялбармазды, әхеңини үйтгетмезди. Ораза делил герек, делил! Егса ол Гурдуң мамладыгына ынанмага межбур болар, эшидйәңми, Машат, межбур болар. Оны межбур болмага итерйән сен! Нәме үчин совук чай овуртлап отырсың, гепле, гепле...

Ичерде үмсүмлик довам этди. Гоңшы отагдан телевизорда гөркезилйән кинофильмиң галмагалы эшидилди. Уршы гөркезйән болсалар герек, топуң гүммүрдиси, автоматың татырдысы гелип башлады.

Бу сапарам Гурт еңип баряр. Ораз ярагсыз галды. Диймек, Гурт онуң еңилжегини өңем билйән экени. Биленсоңам гарашыпдыр. Бада-бат Ораза айдаймандыр. Хемме зады онуң өз гулагы билен эшидип, өз гөзи билен гөрмегини исләпдир. Онуң диени болды. Ол гүйчли, ол өвмән, йүзүни гасын-гасын эдип отурышына җадыгөе чалым эдйәр. Гүйчлүлиги үчинем Оразың үстүнден гүлйәр. Хәзирки оңайсыз дымышлыгам Гурдуң эмринден дөрәен зат болмасын?

Дурсуның бу ягдайдан хабары бармыка? Ол какасына меңземәндир, эжесине меңзәпдир. Шонуң үчинем ол мылайым, мәхирли.

Ораз ене Дурсуны күйседи, туруп гиденини кем гөрмеди Нәме үчиндир хәзир Гурт оны бирҗик хем йайдандырмады.

ОН ДОКУЗЫНЖЫ БАП

Гурт Аманлының өйүнден чыканда гар яңы башлапды. Ушаклап башлапдыр вели, йүзүни гараңка тутуп узаклы гиже ягса герек. Майыллык билен нәче ягса ягыберсин. Бу Гурдуң ислегиди. Мейдан ишини бираз бөкдәр, йөне гарам топрак үчин дервайыс герек зат.

Соңра ол гар билен баглы йүзе чыкжак аладалары ядындан чыкарды. Сәхел салым мундан өңки пикирлерине доланды. Өңи билен өзүниң Аманлы меселеде мамла боландыгыны дуйды. Ол өз ислеги билен айрылмандыр. Бу тайда нәме-де болса бир зат бар. Шол задың бир ужы хем Машада баглы болмалы. Шоны нәдип йүзе чыкарса болар? Вах, Энекейик ялан сөзлемедик болсады... Ялан сөзе эндик этмедик адамыңкы гөз-гөртеле болжак экени. Ол пакыр утанжына соң Гурдуң гөзүне-де гөрнүп билмеди. Ялан сөзлән дессине пушман эдендир. Башга бири болса чыдамазды, йөне Аманлы хер задам болса онуң адамсы.

Гурдуң Энекейиге небси агырды. Оны Аманла мынасып гөрмеди. Олар нәдип барлышдыларка? Элбетде, Эйнекейик гызка Аманлыны танаса-да, якындан танан дәлдир. Эне-аталар ылалашып той эдендир. Бири оглуны өйлендирендир, бейлекиси гызыны чыкарандыр. Олар шондан соң бирек-биреги танап уграндыр. Энекейигем танандыр. Ахмыр эдендир. Аманлы онуң дырнагына-да дегенок ахыры. Гурт бу пикирини хер ерде-де субут эдип билер. Энекейик онуң гөзүниң алында улалды. Дурмуша чыкарылманка ол Гурдуң бригадасында ишлейәрди. Энекейик агыр иши герденинде чекен гызлардан болмалы. Ханы, ол — йигрими йыл мундан өң хәзирки ялы машын гүйжи бармыды. Яп газылса-да, чил чекилсе-де, ер текизленсе-де пилиң гулагына депмелиди. Энекейик хич махал пилден йыданан дәлдир. Пагта йыгма гезек геленде-де хич кимден пес отурманды.

Эллинжи йылда экиниң үстүне абанан апат Гурдуң ядындан чыкмаз. Гозалап отуран говача гурчук дүшүпди. Улалып, бармагың узынлыгына етен гөк гурчук юмры гозалары ызлы-ызына бошадып барярды. Шонда Энекейигиң хүнүбирян агланы Гурдуң гөз өңүнден гиденок. Ол йылбойы эдилен азап пужа чыкжак дийип аглаярды. Шол махал, болса он еди-он секиз яшындакы гызды, өзем бригаданың үч звеноводының бириди. Шонда Аманлының ниредедиги Гурдуң ядына дүшмеди. Әхтимал, шол махал олам обада боландыр. Әхтимал, ягырнысына насос алып, гурчук дүшен говача карталарына авы пүркендир. Әхтимал. Йөне Энекейик ялы гынанып гөзяш эден дәлдир!

Гурт обаның илери четине чыкды. Гаралып ятан мейдандан тракторың сеси гелди. Оба үмсүмликди. Итем үйрмеди, эшегем аңңырмады. Гар ягярды, өзем барха чыныргатды, гүрелди.

Гурдуң бурнунын ужуна дүшен гарлар эрәп, ашак сырыгды. Кирпиклериниң үстүне-де дүшйәрди.

Гурт гараңкы гиңишлиге сиңе-сиңе серетди. Дүшелгәниң пенҗиресинде ышк гөрерин өйүтди. Хич задам гөрмеди. Сувчулар пенҗирәни япып отуран болмакларам әхтимал. Ятмага оларың хакы ёк, онсоң пеҗи гыздырып гөк чай ичйәндирлер. Гурт сувчуларың отуран йылы отагыны күйседи, олар билен чайлашасы гелди. Сәгинип дурды. Гитмеди, өйүне тарап гайтды. Өйдәкилер нахарларыны иймән гарашып отурандырлар. Гурт хемише олара гарашмаң дийип саргаяр, шонда-да гарашярлар. Яссына ченлем болса гарашярлар. Энели гызың бокурдагындан хич зат гечмез. Ери, олара гаданган этсеңем шонда-да гарашярлар. Умуман, оларың гарашяндыклары үчин Гурт миннетдар болды. Бирденем эртирки гүнүни ядына салып гайгыланды. Ислесең-ислемесең, гыз машгала махалы геленде сениң өйүңи ташлап гидер. Онсоң-а сәхелчеҗигем гиҗә галып болмаз. Аҗаба еке отурмак гаты агыр дүшер. Вах, Дурсун огул болуп дүнйә инәен болсады, онда хич хачан Гурдуң өйүни ташламазды. Йөне ол эне-атасына ислендик огулдан мәхрем. Дурсун акыллы, асыллы гыз. Онуң эне-атасының йүзүни гыздыран ери ёк. Ише гезек геленде-де пәлван. Йыгым дөврүнде--де ярыша гирип сылаг барыны аляр. Гызы хер сылаг аланда эҗесиниң бегенишини дийсене. Дурсун үчин эсасы зат сылаг дәлди, эне-атасының бегенҗиди.

Гурт бүтин дуркы билен гызының ыкбалы хакдакы пикире бенди болуп галды. Машадың оглы билен халашанлыгы үчин Дурсуны язгармады. Язгармага хакам ёкды, себәби Оразы нәмедир бир бахана тапып айыплайын дийсе-де, шоны тапып билҗек дәлди. Ёк зады дөретҗек болуп йөрмегем Гурдуң элинден гелмез, асыл оны исләнде-де башармаз. Гызының оба арасындан Ораз ялы йигиде дурмуша чыкмагына Аҗап ики эллән разы. Аялына ачык бир зат айтмаса-да, Гурдуң өзем разы. Голайында болса, эртир-агшам еке перзендиниң йүзүни гөрер дурар. Дурсуның өзем хәли-шинди гелер. Онсоңам, Дурсун өз халанына баряр. Холха, Энекейик нәхили багтсыз Онуң Аманлы ялы адамы халамаҗагы ачык.

Гурдуң калбында совал ызына совал дөреди. Онда нәме себәбе гөрә Машады ызына гайтардың? Ораза-диен сөзлериң ядыңа дүшйәрми? Белки, ол сениң айданларыңа нәдогры дүшүнендир. «Олар мениң какамдан йүз өвүрмегими ислейәрлер. Эгер шоны этсем гызларыны берҗеклер, болмаса-да ёк» диен пикир билен гиден болса билйәрмиң? Эгер Ораз гахар эдип, мундан бейләк сениң гапыңдан гарамаса, онда нәме? Гызыңы кимем болса башга бирине бермели боларсың. Онда-да халамаян, танамаян адамсына бермели боларсың. Ол сенден өмүр бойы нәразы болмазмы? Сен өз элиң билен оны Энекейик ялы багтсыз этмезмиң?

Гурт хүжүм эдйән Гурда гаршылык гөркезди: Гызымың багтыны баглап, мениң бу дүнйәде нәме газанҗак задым бар? Мен Ораза дүшүнер ялы эдип айтдым. Эгер шоңа дүшүнмесе, онуңам самсык болдугы. Эртеси гүн өкүнмезлиги үчин айтдым.

Бейлеки Гурт енė хүжүм этди: Эгер ол дүшүнмесе?.. Эгер гелип какасының эрбетлигини дүшүндирмеги сенден талап этсе, сен дүшүндирип билҗекми? Сен Аманлының ягдайындан бир задың бардыгыны аңдың, йөне энтек анык зат биленок ахыры. Энекейик «мен гал диймдим» дийип отурса нәтҗек? Онсоң шу ягдай гызың багтының ачылмазлыгына себәп болмалымы?

Гурды дер басды. Гайтавул бермәге эҗизләп барянына дуюп гынанды. «Хава, саңа дүшүнмезликлери эхтимал» диен горкулы пикир барха оны гозгалаңа салды. Белки, яңы Энекейигем дүшен дәлдир? Кишиң машгала дурмушыны бозҗак болуп йөр дийип айпландыр?

Гурт калбында шүбхе туташдыгыча өзүни йигренди, өзүнден нәразы болды. Байрамыңам дүшүнен болмазлыгы эхтимал. Доган билен доганың агзыны алартҗак боляр дийип пикир эдәйдимикә? Гурдуң сөзлерини гыйбат хасап эден болмагам мүмкин. Ол доганының абрайына, шөхратына гуванып йөрен адам. Онсоң Гурдуң айданы билен өз гуванҗының гаршысына баш гөтермесе герек!

Кесе көчеден бәри өврүлен машының йити чырасы Гурдуң гөзүне дүшди. Ягта гарың ягышы гөрүнди, эдил ушак гөз элекде ун эленйән ялыды. Өң янындакы бетон көпрүни гөрүп, өйүниң деңесинден гечип гайданыны билип галды. Шол бада ызына дөнди.

Гурдуң гахары гелди. Шүбхә барха үстүни алдырып, калбында дөрән сорагларың өңүнде эҗизләп барянына гахарланды. Байрама йүрегиндәкини айтды, айданына-да чигит ялы өкүненок. Гайта айтмадык болса өкүнерди. Онуңам доганыны эй гөрүп, шонуң абрайы үчин ковалашяны чыны болса, Гурдуң нәхили максат билен айданына дүшүнер. Дүшүнмесе-де нәме... дүнйәде хайсы бир говы ниете хемме адам деň дережеде дүшүнип йөр? Бу гүн дүшүнмесе, эрте дүшүнер.

Гурт той меселесинде-де кесгинли бир зат айдасы гелди. Ол разы. Гой, Машатлы меселәни бахана эдип, гызының багтыны баглаяр диймесинлер. Дүшүнен адам хич махалам диймез, гой, мундан бейләк дүшүнмедигем диймесин. Онуң максады Ораза дуйдурмакды. Дуйдурды, галаныны өзи гөрсүн. Йөне Гурдуң вели дек отурмаҗагы хак. Машадам, Аманлам ялан сөзлейәр, Энекейигем ялан сөзлемәге межбур болды. Гурды ынандырмак кындыр!

Гурт үст-башыны гара басдырып ичери гирди. Аҗап зейренҗек болды:

— Ниреде болдуң, какасы, халыс гараш, гараш... Вей, гарыңы бир каксаң болмадымы?

Дурсун бурчдакы сүбсәни алып:

— Йөр, кака, мен какып берейин — дийди.— Йүзүң дым-гызыл, үшедиңми, кака?

— Үшемесин-ә үшәмок, гызым.

— Онда мен-ә түвими атыберҗек?

— Атыбер, эҗе. Кака, эҗем кишмишли, кәширли, эрикли палов эдйә. Түвүсем үйтгешик, хан түви.— Дурсун какасының ызы билен даш босага чыкды.— Дурубер, кака. Аркайын дурубер, өзүм какышдырарын... Гар ягянына бегенйәмиң, кака?

— Гар оңат зат-да, гызым.

— Галың ягсын-да хернә.

Ере дүшен гар эййәм көвшүң эрңегинден гиреpче барды. Гурт төверегини үмсүмлигине диң салды. Әдигиниң гонҗуна дегйән сүбсәниң сесем оңа пәсгел бермеди..

— Кака, шол көне әдигиңи сүйрәп йөрсүң, тәзәңи гейәйсең боланокмы?

— Гызым, тракторың сесини эшидемок вели, ханы, сенем бир диң сал.

— Бу гарда-да бир трактор бормы! Ханы, гир өе, чайыңы ич.

Гурт босагадан әтләп барярка биыгтыяр ене гызы хакда ойланды. Гыз машгаланың аманатлыгы гурсун. Ери, Дурсун гитсе, Гурдуң, өйи мазарыстанлыга меңземезми? Кынам болса, ругсат бермели, өзем шу гүн айтмалы, хәзир айтмалы. Бех, трактор дөвүләйдимикә?

Гурт чай ичйәнчә палов тайяр болды. Өңүне гойлан яйбаң табакдан гөтерилйән буг билен ичерини тутан якымлы ыс Гурдуң ишдәсини ачды.

— Палов дийилйән нахары екетабак болуп ийсең, ишдәңем алмаз. Гоңшулардан бирини чагыраймалы экени.

— Вагтында өе гелйәңми, чагырар ялы. Индем яссы болуп баря — Аҗап әрине тарап сүйшди.— Мен ёлдаш боларын, ийибер.

— Ханы, Аҗап, оюн этме-де, өңки ериңе сүйш.

Гурт болансоң, ховлукман гапдалда ятан кагыза ягҗарып дуран бармакларыны екән-екән сүпүрип чыкды.

— Ийибер, какасы.

— Ийдим, ай, гаты сүйҗи болупдыр. Гызым, табагы әкидәй.

Дурсун табаклары ювмага чыкды. Гурт яссыгы тирсекләп аркайынлашды.

— Аҗап, мен-ә тоя ругсат бермекчидирин.

Аҗап өйке әхенде җогап берди:

— Аклыңа айландыңмы? Йөне инди киме ругсат береркәң! Атасыны ковдуң, соң оглы гелди, оңа-да йүз бермедиң.

— Ханы, сен бир бей диймесене.

— Гатам диерин. Оба арасы, алланәме оглан. Кәшгә, гызың гөвнемейән болсады.

Дашкы отагда гап-гажың иңңэн эйменч эшидилен шакырдысы эр-аялы диңширгендирди. Гапының япылан сеси эшидилди, Соңам үмсүмлик аралашды. Биынҗалык болан Аҗап гызының адыны тутуп гыгырды. Хич ким сес бермеди. Сәхел салымдан гапы ачылды. Ораз ичери гирди. Аҗап берлен саламы ховлукмаç алып, еринден турды. Әрине дуйдурыш билен гарады. Гурт сиңңин серетмесе-де аялындакы сүңңиеңиллиги бада-бат аңды.

Ораз билен Гурт йүзбе-йүз отурдылар. Гурт Оразың өңкүлигиниң ёкдугыны еке гезек гөзүни айланда билди. Онуң йүзүнде хем гахар, хем өйке аламаты барды. Өйке оны чага меңзедйәрди. Эмма гашларыны чытып, маңлайыны йыгранда эмеле гелйән йыгыртлар онуң кешбине улы адамың сыпатыны берйәрди. Гөнүмел бунуның дешиклерине ел долуп гиңеленде күкүреги галярды.

Гурт аялының гетирип гиден чәйнегини Ораза тарап сүйшүрди.

— Ал, чай ичип отыр.

— Чай ичесим геленок.

— Нәдйәң, шудүгәр сүрүми азалдяңмы?

— Азалар-да.

— Илерки ёлдан гелдиңми?

— Хава, илерки ёлдан гелдим.

— Хей, тракторың сес-э гулагыңа деген дәлдир.

— Дегенок!

— Бе, ол-айт, ене кем тапайдымыка?

— Мен сизин яныңыза ишиң гүррүңини этмәге гелмедим, Гурт ага.

Гурт гең ягдайда Оразың йүзүне чиңерилсе-де, аркайынлыгыны саклады. Ховлукман чәйнеги өңүне алды, кәсә гуйды.

— Айдыбер нәме гүррүңиң болса.

— Мен сизиң эшитмедик гүррүңиңизи айдасым ёк.

— Ай, ене бир гезек эшидәерис. Ал, бир кәсе чай ич, совукдан геленсиң.

Ораз өзүне узан кәсәни гөвүнсиз алды.

— Сизиң диениңиз болды, Гурт ага, бегенибериң инди.

— О нәхили мең диеним боланмыш?

— Билмедик болмасаңыз-ла. Мен Гурт ага сада, оңат адам диер йөрердим... адамыны танамак кын экени.

— Ханы, сен сөзүңи көпелтме-де, болан зады айт.

Гурт кәсесини ерде гоянда эли сандырады. Оразам толгунды, айтҗак сөзлери богазына дыкылды:

— Какамың... мең какамың этмишини билипсиңиз, шейле дәлми, онсоң шонда... шо гезек айдайсаңыз болмадымы? Ынанҗаг-а мен сизе. Аманлыны иберип, галмагал турзуп... Мен Аманлың ерине гитҗек дәл, аягымам этҗек дәл, болдумы? Бу вакадан соң-а асылам гитмен! Мен тоя разылык сорамага-да гелемок. Асыл маңа шерт герек дәл. Какам ялңышыпдыр,

язгарян, йөне шерт герек дәл. Шо мен какам, сиз йигренсениңизем, шо мен какам. Шоң ялңышынам эдил мен ялңышым ялы гөрәйиң. Башарсам, дүзетҗек боларын, башармасамам... йөне шерт герек дәл. Ислэнзокмы, ёк дийиң. Нэмеден чекинйәниз, сизиңки хак болса, Дурсунам ёк дийип дурмаз. Нэхак болса-да нәме... йөне шерт гойман...

Ораз ичини бошадан ялы демини гойберди вели, эгинлери песелип гитди. Гурт габагыны галдырып гыя серетди-де:

— Гутардыңмы? — дийди. Ораз җогап бермеди, өңкүденем бетер ташларыны чытды.— Деңим-душум болан болсаң, элбетде, башгарак геплешердим, йөне худая шүкүр, сен энтек чага. Соватма, чайыңы ич, өзүни дүрсе. Соңам болан зады болшы ялы айдып бер. Аманлың сизе барандан хабарым ёк, йөне мен Аманлының өйүне бардым.

Гурт ховлукман гүррүң берди. Оразам Аманлының өйлерине баршыны айтды. Гурт башыны яйкап отурышына:

— Бу затлардан мен хабарым ёк — дийди.— Йөне Аманлы дийилйән адамың зорлук гөрмесе айрылмаҗагыны билйәрдим.

Дымышлык башланды. Хер ким болан вакаларың тэсиринден сыпып билмән, эгирт алада билен дымды. Гурт канагатланды. Гөрдүнми, горкак адам билен иш салышсаң нэхили боляр. Инди онуң гара гайгысы өзүдир. Хайп, ол зерарлы Энекейик гөргүли ялан сөзледи. Инди утанар йөрер. Ол багтсыз гыз экени. Аманлы инди башлыгың янына-да барар, илиң өңүне чыкыбам гыгырар, гара гайгысы өзүдир, гүнәң барыны Машадың үстүне атҗак болар.

Гурт диңе өзи билен геплешйән ялы эхенде:

— Гөни башлыгың янына барыпдыр дийсене — дийди.— Ханы гөрели, башлык нәме диеркә...

Ораз сесини чыкарман отурышына Дурсуның пикирини этди. Хэзир онуң билен душушмагың мүмкин дәлдигине гөз етирди. Ол утанҗаңдыр, эне-атасының гөзүниң алында Оразың ызы билен даш чыкмага утанар. Душушаянда-да Дурсун билен нәме гүррүң этҗегини хакыдасына гетирип билмеди. Ери, ене Аманлының өйлерине бараныны айтсынмы? Дурсун өз какасының мамла чыканына бегенер. Онуң бегенмәге хакы бар. Какасы мамла чыкан болса, Оразың өзем бегенерди. Ол гынанмалы болды. Эйсем Дурсунам онуң билен деӊ гынаншармыка? Нәме үчин гынансын. Онуң какасы мамла болды ахыры.

Оразың гөвнүне болмаса, хэзир Гурт өз мамла чыканлыгыны мазамлаберҗек ялы болды. Онуң назарындан гөречлерини гизледи. Гурдуң өзүнден гөвнүхош, себәп онуң үстүне гелип Ораз какасының ялңышыны боюн аляр. Ол артыкмач. Белки, той хакда Оразың сөз ачарына гарашяндыр. Шу гетирен хабарың үчин разылык берйән дийсе, нәме дийҗек!

Ораза отуран җайы барха дар гөрүнди. Шонуң үчинем өңүне палав гетирилҗек болуп дурка, чыкып гайтды.

ЙИГРИМИНҖИ БАП

Аманлының гелип гиден гүнүниң эртеси агшам, гичден соң Машадың өйүне телефон эдип, башлыгың чагыряндыгыны хабар бердилер. Догрусы, Машат бу чакылыга дүйң агшам гарашыпды. Бу гүн узынлы гүн болса Назары гөрмәнди, района гитди дийдилер.

Орунбасар бираз толгунансоң дашарың аязлы ховасы бир бада онуң беденини галпылдатҗак болды. Ягмаса-да узак гүн булуда бүрелип дуран асман хәзир ачылыпдыр, йылдызлар йителипдир. Эййәм доңмага етишен гар аяк астында гүтүрдәп сес эдйәрди.

Машат өзүниң чынлакай гүррүңе чагырыляндыгыны аңды. Өзем гүррүңиң икичәк гитҗегини билйәрди. Назар кабул этмели адамларыны кабул эдендир, инди хич ким оңа пәсгел бермез. Шонуң үчинем Машады чагырандыр.

Машат бу сапаркы болҗак гүррүңиң өзүне-де, башлыга-да якымсыздыгыны аңярды. Йөне Назарың нәхили эхеңде геплеҗегини билмейәрди. Нәхили-де болса, Аманлының айданының догрулыгыны тассыкламалы диен нетиҗә гелди. Боюн алмаса, бу ваканың деррев иле яйрамагы эхтимал. Говача экилен мейданың гачып гиден ери ёк, бир гүнүң ичинде өлчәп чыкып боляр. Энтек говача чөпи чапылмадык ерлерем көп. Илки этмели зат — шу гүррүңиң яйрамазлыгыны газанмалы. Бу диңе Машат үчинем дәл, Назара-да герек. Муны талап этсе, Машат дүшүндирип билҗек, ёк, талап эдилмесе-де, дүшүндирмели болар. Ялбармалам дәл, өзүңи аяк астына атҗагам болмалы дәл, йөне Назарың дашлашмазлыгыны газанмалы. Назар голдаса, бу затларың иши хайырла!.. Әхли гүнәни Аманлының үстүне атаңда болмаярмы? Диңе Назарың ынамы, онуң тагалласы герек. Ол хәзир гүйчли. Онуң өз абрайы, мунуң дашындан-да доганының абрайы бар. Байрамың ады-абрайы Назар үчин гала. Шол галаның ичинде Машат үченем ер тапылар. Себәби онуң хакы бар. Назар акмак дәлдир, орунбасарының эден ягшылыкларыны ятдан чыкармаз.

Машат бу пикирини делилледирмек үчин кәбир пурсатлары ятлады. Иң бәркиси окувчылар меселесини алып гөрәй. Шол сапар Назар үч гүнлүк Ашгабада гидипди. Октябрь айы орта болуп барярды, колхозың планы бир эййәм долупды, йөне мейданда пагта көпди. Айратынам, канал боюндакы ериң пагтасы дөкүлип ятырды. Машат директор билен геплешип, шол ере ёкары класларың окувчысыны сүрди. Олары гиҗе-де болгусыз кепбелерде ятырды. Үч-дөрт гүн үчин хич задам боласы ёк, чыдарлар. Пагта болса окув болар, өңи билен чөрек герек. Чөрекден док адама ока дийилйәндир. Пагта — чөрек! Гой, олар ийҗек чөреклерини йыгнасынлар.

Машат башлык геленде-де шу пикирини делилендирҗек болупды. Назар оны диңлемеди, гайта кәйинипди. Пагта дийип

окувчылара хәли-шинди пәсгел берип дурмалы дәл дийипди. Олар үчин эсасы алада окув, онсузам биз олара артыкмач азар берйәрис дийипди. Машат оңа гайтавул бермәнди, эден ишине-де өкүнмәнди, себәп эсли мейданың пагтасыны йыгнадыпды. Бирденем, ягыш ягды, йыгымы кынлашдырды. Шундан соң Машадың етешикли боландыгы гөрүнди дуруберди. Гөни айтмаса-да, геп салгындан муны Назарың өзем тассыклады. Машат мамла болуп чыкды.

Бу гүнем мамла болар. Онуң бираз кейпи гөтерилди. Энтек правленийәниң җайына ченли эсли аралык бар, ол ене бир гиден зады ятлап билҗек. Ятламак дервайсыз зат, бирден герек болайса, тайяр болуп, дурсун.

Ики йыл мундан өңки агыр яган гар энтек хич киминем ядындан чыканок. Шонда колхозың чөлдәки гоюн сүрүлерине от әкиден машынлар орта ёлда батып галыпды. Нан — сувсуз, одунсыз галан он адама өлүм ховпы абаныпды. Иң яманам, мундан хич адамың хабары болманды. Себәп машынлар ёла угранда гар агыр дүшмәнди, хова-да ончаклы совук дәлди. Олар өри мейданларына етендир өйдүлипди. Эмма шонда-да Машат йылы пеҗиң гапдалыны ташлап гидипди, өзем голайдакы харбы бөлүме барып, таныш командиринден тягач сорапды. Шонуң биленем чөле гидип, гиҗе-гүндиз гөзлегден соң шоферлери тапыпды. Ене бир гиҗе барылмадык болса, шол эйменч совукда оларың нәме болҗагыны худай билсин. Эйсем, шу затлары Назар ядындан чыкаранмыдыр? Ёк, Назар акмак дәлдир.

Башлык Машада гарашып отуран экени. Гоңшы отаглардан чотуң сеси эшидилмеди, хасапчылар гиден болсалар герек. Кабинетде чилим түссесинден дөрән агрылҗык ыс тәмиз ховадан гелен Машадың бейнисине урды. Эмма пальтосыны ясгынҗак алнып отуран Назарың совуклач гарайышы деррев якымсыз ысы ятдан чыкартды. Ол гүнәсиниң үстүнде тутулып, алачсыз галан адама йүзленйән ялы әхенде:

— Ханы, отур — дийди.

Машат үнс бермән, хемишекилери ялы, гөвүнҗең отурды. Соңам:

— Кейплер говумы? — дийип сорады.

— Кейпи соңа гоялы. Аманлыдан хабарың бармы?

— Сең хабарлы задыңдан менем хабарлыдырын.

Назар, хамала, пальтосы гачып барян ялы эгинлерини тайлы гезек силкип алды.

— Мен хабарсыз, сен хабарлы болсаң, ынха, мен хабарсыз. Догры, сең нәме эдип йөрениңден мен хабарсыз. Артыкмач дийилйәне ынанмалымы?

Назар демини саклап, орунбасара йити серетди, җогаба гарашды.

— Аманлың саңа нәхили айданын-а билемок вели, Назар, шейлерәк бир затлар-а эдилендир. Эдилендирем дәл, этдик. Сең айданыңданам көпрәк экмели болды-да.

— О нәхили көпрәк болямыш? Көп! Етмиш гектар өрән көп!

— Шол сең этияч дийшиң ялы, бизем этияч үчин этдик өз-ә, Назар. Говача хемме зат ягы. Кесел дегсе, я болмаса дәниним, сувсадып элден берилсе-де, гапдалымызда запасымыз болсун дийдик-дә. Худая шүкүр, кеселем дегмеди, сувам болды.

— Нәме үчин онда менден гизледиң? Мен-ә саңа өзүме ынанышым ялы ынанып йөрүн, сенем...

Назар гөдек бир зат айтманка сесини ювутмага етишен ялы диңе додакларыны гымылдадып галды. Элиндәки галамы гахар билен галың айнаң үстүне ташлады. Оңа дерек Машат гыссанман гепледи.

— Мен-ә валла, нәме себәпли сени бихабар гоянымы өзүмем билемок.

— Билйәң!

— Билемок, Назар, ынан шуңа. Догрусы, соң айтмага горкдум.

— Инди горкаңокмы?

— Горкян. Билинмән галаярмыка дийдик, олам болмады, саңа-да етипдир.

— Дөвлети, или алдамаң нәмедигини билйәңми?

— Билйән.

— Ялан сөзләме, билеңок! Шейле габахатлыга баш уран адамлара партия, хөкүметиң бир махал нәхили темми беренем ядыңдамы?

— Хава, олам ядымда.

— Ялан сөзлейәң. Сенем, Аманлам, икиңизем ялан сөзлейәңиз, шонам йүзүңе айдян! Ядыңда болса, шол габахат зада гайдып йүз уржак болмаздыңыз. Ялан! Утанмак герек, сиз оглан-огланжык дәл.

— Биз оны дәниним, габахат зат этжек болуб-а этмедик, Назар.

— Онда нәме үчин этдиңиз? — Башлыгың сеси бу сапар бош залы яңландыран болса герек. Машат онуң төвереге эшидилеринден хас бетер горкды.— Айт, нәме үчин? Я Аманлыны горкузып, ерине оглуңы ибермек үчинми? Айт!

— Аманла ынанма, Назар.

— Нәме үчин мен диңе саңа ынанмалы? Ит ялы алданың үчинми? Гурт арзалы меселәни гозгандан соң бир ягдайы болшы ялы айдайсаң болмадымы? Сең максадың башга экени, ёгса айдардың. Ери, инди Аманлы икиңизиң бири-бириңизден нәме тапавудыңыз бар?

Машат бираз дикелди:

— Мен сең дәниним, гахарың гелендигине дүшүнйән, Назар.

— Дүшүнеңок!

— Дүшүнйән, Назар. Адам гахар эденде көп зады ойланман айдар экени. Шейле болмаса, дәниним, Назар, сен мени Аманлы билен бир терезиде чекмездиң!

— Агырдырын дийжек болянмы?

— Шоны мен ятлатмалымы инди, Назар?

Назар янсыдыжы йылгырып довам этди:

— Гарнын ёгын болшы ялы, гүнәң аграмам сең бойнуңа дүшйәр.

— «Дүйәң улусы көприде таяк иер» диен накылам бардыр, онам билйән.

— Хава, шейле накыл бар, өзем уммасыэ говы накыл. Ери, сен нәме диййжек болян?

— Үйтгешик зат айтжак боламок. Шу гүррүң йүзе чыкса, шо таяк хеммәмизе-де дегермикә диййән.

— Әх-ә... сен асыл мең аладамы эдйән экениң-ов, миннетдар, гаты миннетдар... йөне сен мең аладамы этме, Машат, хайыш эдйән. Мени горкузжак болма, мен Аманлы дәл, мен Назар. Өз гүнүми өзүм гөрерин. Сен өзүңе дегишли ерине жогап бер, галаны билен ишиң болмасын, эшидйәңми?

— Гел, бейдип бирек-биреге пычак ченешип отурмалы-ла, Назар, дүшүнишели-ле.

— Айт, нәме дүшүнмели зат бар, дүшүндир. Айдыбер, мен диңлежек.

Назар голуны говшурып отургыжа аркасыны берди, үмсүм отурмага өзүни межбур этди, гаршысындака кинаяя хем ынамсызлык билен үсташыр гарады. Машат гыссанжына телпегини элине алды. Онуң сырылан ясы келлесинден еңилжек буг гөтерилди. Ол башлыгың йүзүне гарамады, чаларак бурнуны чекди. Гыссанмажак бөлүп хаял гепләп башлады, шондада сеси сандырап чыкды:

— Менем жогапдан гачян адам дәл, Назар, йөне мен бир зат айдайын, мен шоны саңа яманлык диййп эден болсам, тарагым гапылсын. Догруданам, шейдип, бир себәп билен шо ериң центнер саныны галдырмадык болсак, дәниним, онда ынанай, Гурдуң ярaны уммадан көп боларды. «Хасыл пес, нәме үчин ёл сөкүп гитмелимиш» диердилер. Бу тайдакы ерлеримизем энтек ончаклы өверликли дәл-ә. Шо зерарлам канал боюндан галмак болмаз. Нәче ер берселер экмели.

— Гутардыңмы?

— Ёк, бираз сабыр эт. Бу тайда башга бир зат бар, Назар. Эгер дәниним, хәзир артыкмач гүррүң йүзе чыкайса, ынан маңа, Назар, эдилжек бомба ярылан ялы болар. Района ййрар, республика ййрар. Өңүнде дурмак уммадан кын бор. Дур, Назар, йүрегимдәкини айдайын, унамасаң, соң депәме урай. Онсоң нәдерлер дийсене, өңки газаныла̇н нетижелеңем үстүне атанак чекерлер. Хәзир бириниң багты ятып бүдүремесин, онсоң гутардыгы билэй. Өң дагы яранам болсаң, бары еке шайлыга геченок. Мең-ә пикирим шейле. Ялңышянам болсам, ур, сөг, дүзет. Ериң аладасыны этмәнсиң диерлер, хасыл пес диерлер. Дурмалыдыр, асыл геплетмезлер. Пыланча километр

зейкеш газылды диерсиң, оны саңа хөкүмет газып берди, сең өзүң нәме этдиң диерлер. Шо махал Гурт ялы бирѐм тапылар-да, әхли чайырлы шор басан ерлери гөркезип чыкар вели, вессалам. Ол хәзирден шейдип йөр. Байрамы айландан хабарың бардыр-ла. Элбетде, дәниним, Байрамың саңа зыяны ёкдур, йөне мен болян зады айдян. Айтмак мең боржум.

Назар өңкә гөрә әхеңини говшадып:

— Гутардыңмы? — дийди.

— Хайыш этҗек. Гел, бир зат эдели, Назар. Шу гүррүңи өз арамызда галдыралы. Ёгса дәниним, чемчеләп йыгнан абрайымызы чанаклап дөкерис. Шол артыкмаҗы хәзирем сана гошса болар-а. Аманлың бригадының центнер саны песелмесине песелер вели, нәтҗек, башга алач ёк.

— Индиден соң нәдип песелтҗек! Оны эййәм бүтин оба билйәр, район газетине яздылар.

— Онда хәзиркилигине дурсун, йөне гүррүңи яйрамаз ялы этмели. Аманлы горкакдыр, яныңа чагырып, демиң ичиңде болсун дий, асыл дилини ярармы!

Назар ене биынҗалык ягдайда столуң үстүне абанды. Җаны янгынлы әхенде:

— Гурды нәтҗек? — дийди.— Я оңа-да шей диймелими? Дийип билҗекми? Ынха, хасабат йыгнакда илиң өңүне чыкып башлар вели, саңа ынанмазлар, оңа ынанарлар.

— Саңа-да ынанарлар, Гуртдан артыграгам ынанарлар. Гөвнүңе дүвсең сен эдерсиң, Назар. Сенде абраям бар, гүйҗем. Сөзүң агзыңда, гулак ас. Халка эсасы нәме герек? Чөрек, пул герек. Оңа шоны берсең боланы, ол сениң эк диен ериңе экер, йыгна диениңи йыгнар. Сени горарам. Гурт ялы гыгырыберҗек болса, мен бейле ягдайда ишләп билҗек дәл дий, олар Гурдуң сесинем чыкартмаз.

— Сен мени провакация итерйәң, Машат.

— Нәме дийсең дий, йөне...

— Сен мени провакация итерҗек боляң!

Назар гутар диен маныда аясыны айнаң үстүне урды.

— Мен саңа...

— Гутар! — Бир салым ичерде дартгынлы үмсүмлик довам этди. Машат геплемәге йүрек этмеди. Назарың соҗап дем алшы эшидилди.— Сен дүшнүксиз адам экениң, Машат.

— Мен киме дүшнүксиз болсамам, саңа дүшнүксиз болан дәлдирин.

— Диймек, сен нәме этсеңем, мениң билен дүшүнишип эдипсиң-дә. Белки, шәрик диерсиң?

Машат есерлик билен гөзлерини гүлдүрди.

— Горкма, диймен.

— Серет-ле муңа! Мен нәмеден горкайын?

— Сен дәниним, билйәрдиң, Назар, барыны билйәрдиң. Йылың башында, этияч үчин бираз артыграк экиләйсе диемде, ёк диймәндиң герек.

— Мен диңе кырк гектара ругсат берипдим.

— Дүзгүни бозаңсоң, кырк болды нә, йүз болды нә?

Назар гыссанды:

— Сең айылганч адам. Йүзүң, гөзүң, середишиң айылганч. Айдыбер, ене нәме?

— Башга хич зат.

Мундан артык Машадың йүзүне серетмәге Назарың такады етмеди. Ол йүздәки яңсыдыҗы аркайынлык, гөздәки йылгырма оны хайыкдырды. Машат Назарың болшуна гүлйәрди, хас догрусы, хешелле какярды. Гөрүң, башлык ненеңси чыкгынсыз гүне дүшди. Ол инди Машадың элинде. Онуң диенинден чыкып билмез!

Назар гыгыраныны дуйман галды:

— Сен бош! Җогап берерсиң, Аманлам. Сен коммунист, шоңа гөрә-де илки сенден җогап сорарлар, соң Аманлыдан. Гидибер.

Назар Машадың туруп гидерине гарашян ялы дымды. Машат еринден гөвүнсиз галды. Ховлукман пальтосының иликлерини өтүрди. Ики эли билен телпегини басып гейди. Узын столуң аңры четине барып ене сәгинди.

— Боляр онда — дийди.— Җогап беришмели болса, берәерис, йөне диңе мең билен гутармаса герек.

— Менем җогап берерин.

Машат гапа барып, ене сәгинди, өзи билен геплешйән ялы хүңүрдеди:

— Әхли эдилен азап көер гидер инди.

Ол Назарың бир сөз диерине гарашды. Назар геплемеди. Машат гөвүнсиз чыкып гитди.

Машат гитсе-де, Назар отургыҗа чүйленен ялы махалы билен еринден галып билмеди. Сован чайдан бир кәсе ичди, шонда-да тешнелиги ганмады. Чилим отланды, эмма нәме үчиндир «ТУ» сигаретиниң хемишеки тагамыны дуймады. Екелигини кем гөрмеди. Шол махал дашкы гапының гүрпүлдиси эшидилди. Бири гелйән болаймасын диен этияч билен диңширгенди. Аяк сеси гелмеди. Машат чыкып гидендир дийди. Яңкы эдилен гүррүңлериң аладасы тәзеден эгирт лабыр болуп онуң депесинден инди. Машат бабатында «дүшнүксиз адам» диенине ынанды. Белки, диңе маңа дүшнүксиздир дийди. Гурт дагы бир махал онуң кимдигини танап йөрендирлер. Байрамың шол гезек Машат барада дуйдансыз берен сорагына нәхили дүшүнмели? Ол артыкмач экип, тарп ерлериң центнер хасабыны галдырҗак болупдыр. Аманлы болса, «мениң ериме оглуны гоймак үчин шейле этди» диййәр. Хайсысына ынанҗак, Машатдан эртир коммунистлер, сораса нәме диеркә? Белки, ол хәзир ёл бойы шонуң пикирини эдип баряндыр?

Назары кем-кемден ховсала басды. Машадың яңы бир айдан пикири оңа мамла гөрүнди. Догруданам, бу гүррүң йүзе чыкса, әхли газанылан үстүнлигиң үстүне көлеге чекер. Наза-

рың бихабардыгына ынанмазлар. Өңки йылларам шейле эдилендир өйдерлер. Әхтимал, Машат өңем шейле зат эдендир? Ол айылганч адам экени. Гөр, нәхили делил гетирйәр. Әхли эдилениң үстүне атанак чекерлер диййәр. Әхтимал. Бир махал бир гектар артыкмач үчин нәдйәрдилер. Адамларың гөзүниң алнында өсүп отуран говачаны сүрүпдилер. Бу, әлбетде, элхенч зат. Нәме үчин азап сиңдирилен экини сүрмели? Бу газаплылык. Шейдип адамларың гөзүни горкузжак болярдылар. Инди бейле зат ёк. Инди адамлара ынам артды. Элбетде, адамлары горкузмалы дәл, ынанмалы. Шол ынама хер ким ынсап билен жогап бермели.

Шу пикирлерден соң Назарың гөз өңүне сыпал шляпалы адам гелди. Эдил чагалыгындакы ялы ол хәзирем йигренжи гөрүнди. Шу махал ол ниредекә? Өлүп гитдимикә, я-да яшап йөрмүкә? Ол аңсат өлмез. Ол зейилли адамлар эржел боляндыр. Түйсүни үйтгедип, бизиң арамыза сокулан болса билйәрмиң? Эгер ол эт алып долушан болса, Машада меңзәрмидикә? Белки, Машадам бир махал шонуң ялы инче боландыр? Назар оны өң тананокды ахыры!

Ери, Машада ынанмагы Назарың гүнәсими? Эйсем, бу совал билен гүнәңи ювмак мүмкинми? Хава, Назарам өз гезегинде жогап бермели болар. «Дүйәң улусы көприде таяк иер» дийип, яңыжа Машат ятладып гитди. Гөрсене, ол горкузжак боляр. Догруданам, ол бир махалкы сыпал шляпалы адам болаймасын?

Хер зат дийсеңем, Назар, этияч үчин артыкмач экмеги илки ким башлады? Элбетде, сен. Догры, сен дөвлети алдатмадың, йөне шол этмишиң биканун зат дәлми? Сыпжак гүманы ёк, Назар. Бу гүррүң бир башланса, сенем өз ичине долап алар. Машадың айдышы ялы, әхли эдилениң үстүне атанак чекиләймегем әхтимал...

Назар бейле ховплы пикирлерден соң чыкалга гөзледи. Ери, инди нәме этмели? Артыкмач экилен етмиш гектарың хасылы дөвлете табшырылыпдыр. Кәшгә шол хасыл дөвлете гирмедик болса... Ёк, мунуң үчин газанылан үстүнлиге атанак чекмек мүмкин дәл. Оба Назарың гөзүниң алнында өсди, байлашды. Адамларың колхоза ынамы артды. Инди етмиш гектар үчин шол ынам ёк болар өтәгидерми? Болмаз, болмаз, болмаз... Ери, нәдип бу гүррүңи йүзе чыкарман саклажак? Сен айтмасаңам Гурт дагы айдар, олар билйәндирлер. Йөне Машадың берен маслахаты провокация. Халк билен бейле оюн деркар дәл. Бе, инди әхли эдилен пуч болаярмыка?

Сагат он бире етди. Хәзир телевизорда хоккей берйәндирлер. «Спартак» билен ЦСКА душушяндыр. Назар бу ойны гөрмәге хөвес эдип йөрди, өзем чагаларың арасында аркайын гөржекди. Болмады. «Спартак» утулса герек. Назар гынанмалы болар, ондан, говусы, гөрмезлик. Ёк, «Спартагың» утулмазлыгам әхтимал, ол эрбет команда дәл-ә. Нәме үчин «Спарта-

гың» томашачысы бейлеки командаларыңкыдан көпкә? Ёгса, ЦСКА-да гүйчли команда ахыры.

Назар ене өңки пикирине доланды. Тәзе совал өңе чыкды. Йүзе чыкан меселе барада Байрама айтмалымы? Хачан айтмалы? Шу гүнми, эртирми? Белки, айтмалам дәлдир? Эгер ол эртир Ашгабада угражак дийсе, айдып дурмагың гереги бир бармы? Эгер эртирем, биригүнем гитмесе?.. Назар айтманда эшитмезми? Әхтимал, эййәм Гурт оңа айдандыр. Оларың биле айлананыны Машадам яңы айтды, ол айтманда-да Назарың өзем билйәр Гурт эйсем Байрамың янында гүрлән дәлмидир? Онуң гүрләнини Назар бир затдан билйәр. Дүйн ирден эртирлик ийип отыркалар Байрам ондан Аҗап эҗәниң тудуның тарыхыны сорады. Оны тарыхың гызыкландырмаяны шонда аян болды. Назар оны канагатландырып билмеди. Бу, элбетде, дуйдурышды.

Белки, ол Гуртдан эшиден задыны Назарыңам айтмагына гарашып йөрендир? Назар айтмаса, Байрамам отыркалар дуйдансыз сораса, нәме дийҗек? Багышла, айтҗакдым вели, ядымдан чыкайыпдыр диймелими? Нәтмели, нәтмели? Назар маңлайыны овкалап, соңам гыссанҗына сачыны пенҗеледи.

Ол хәзир доганының Чалтрак гидерине гыссанды. Мунуң үчин уялмады Эгер гитсе, Байрама-да пейдалы болар дийди. Шу пикир биленем өйүне гайтды.

* * *

Назар геленде оюн яңы гутаран экени. Чагаларының Керимден өңнеси ятыпдыр. Какасыны гөрен дессине Керимиң укулы гөзлери җеррелди. Гыҗыт билен кейпихон:

— «Спартак» утулды, кака — дийип гыгырды.— ЦСКА утды. Мен айтмадыммы, шол утар дийип.

Сона оглуна дуйдурыш берди:

— Ювашрак, җигилериңи турузяң-ла.

Чага көшешсе-де үмсүм дурмады:

— «Спартак» утулар диййән вели, какам утулмаз диййә. Утулмадымы? 6—2! Хенизем судья бир шайбаны хасап этмеди, ёгсам-а едем боляды.

— Зингер ойнадымы?

— Ёк.

— Гөрдүңми, ... Зингер ойнанда хөкман утар.

— Утмаз, утмаз!

— Бар, оглум, инди ят, эртир окува-да гитмели ахыры.

Сона игенди:

— Шо оюн болса, муң мекдеп ядына дүшйәми. Хакына серетсең-ә, Селбиң эдиши ялы этмели вели...

Керим йүзүни асып, бейлеки отага гитди. Соңа әрине сынлайҗы назарыны айлап:

— Ене келләң агырямы? — дийди.

— Ёк, йөне ядадым.

— Чай демләйинми я нахар ийҗекми?

— Байрам өйдеми?

— Ишлейәр өйүдйән, язып-бозуп отыр. Гелениңи айдайынмы?

— Азар берме, ишлесин. Менем ятҗак.

Назар ёргана гиренсоң:

— Байрам бардымы? — дийди.

Сона өйкели әхеңде җогап берди:

— Ил сен ялы дәл, барды. Чагаҗыклар хезил эдинди. Асыл чагалар үчин язан гошгусам көп экени.

— Көпдүр. Илки йыллар хәли-шинди «Мыдам тайярда» чыкап дурарды.

— Биле барарсыңыз дийип гарашдым вели...

— Хәзир менден гөвүн этме, Сона. Алада көп, уммасыз көп.— Ол улудан демини алып дымды. Соңам,— Мен саңа якымсыз бир хабар айдайын — дийди.

Ол соңкы ики гүнде эшиден гүррүңлерини болушы ялы айдып берди. Яңы кабинетинде отырка Байрам билен баглы дөрән пикирлеринем айтды. Гараңкыда Сонаның йүзүни гөрмәнсоң Назара гүррүң бермек бираз еңилди. Диңе голайында аялының юваш дем аляныны дуйярды.

Сона бада-бат өз пикирини айтды:

— Байрама айтмасаң болмаз — дийди.— Гой, илки сенден эшитсин, ёгса гөвүн эдер.

— Олам-а шейле.

— Шейле болса — айт. Сенем алдапдырлар ахыры, ол дүшүнер-ә. Гапдалыңда болса көмеги дегер.

— О нәхили көмек?

— Мен нәбилейин, зыян-а этмез, шон-а билйән.

— Ёк, Сона, Байрам хәзир гитсе говы. Өзи үчинем говы, маңа-да. Дава турса, оңа-да абрай болмаз. Гөрдүңми, өвгүли доганың нәхили экени диерлер. Йүзүне диймеселерем, гапдалдан диерлер вели, диерлер.

— Ери, инди агаңа гит диййекми?

— Оны дийип боласы ёк-ла. Йөне башга бир зат эдилсе болар. Сен Селбә җаң эдип, ягдайы айтсаң.

— Башарман!

— Бей дийме, Сона, дүшүн, мең агама яманлыгым ёк. Мең үчин оң бир илиң өңүнде йүзи гызмасын.

— Сен нәме женаят эдипсиң? Этсе Машат эдипдир, Аманлы эдипдир. Сен худай дәл-ә, хемме заны билип йөрер ялы. Алдапдырлар, айтмандырлар.

— Бир яны маңа-да етер. Сен башлык диерлер, билмели экениң диерлер. Умуман, гүррүң көпелер. Гурт бир яныңдан чыкып, ерлере герегинче үнс берленок-диер — Хасыл болмалысындан пес диер, гараз, тапылар.

— Машат диен адама худая ынанан ялы ынандың-да.

— Оңа ынанма, муңа ынанма, мен киме ынанайын? Гурда-да ынанян, хәзирем ынанян.

— Ери, онсоң Селби гелер өйүдйәмиң?

— Гелер.

— Байрам оңа-да гитҗек дәл дийсе?

— Билмедим...

Хич кимден гайдып сес чыкмады.

ЙИГРИМИ БИРИНҖИ БАП

Гүн гушлук ерине галанда Байрам билен Назар обадан сайланды. ГАЗИК машыны Назарың өзи сүрйәрди. Оазисдәки иң четки оба-да ызда галды. Чөл башланды. Дүйнки болан чоглуҗа гүн гарың эңкамыны алыпдыр. Диңе улурак япыларың гүн йылысы аз дүшйән гапдалында уҗыпсыз гар галыпдыр. Ыгалы беденине сиңдирен чөл дойгун гөрүнди. Ол ачык асманың астында тәмизди, уммасыз гиңди.

Гаралып ятан асфальт ёл чөли икә бөлүп узалып гидйәрди. Узаклара серетдигиңче ол йүплүк кимин инчелйәрди. Асфальтың йүзи бир махал гурансоң, текерлериң астындан юкаҗык тозан гөтерилйәрди.

Назар бир элини рулдан бошадып, приемнигиң акҗа клавишини басды. Үмсүм кабинаның ичини дутарың якымлы овазы долдурды.

Назар:

— «Кечпелек» — дийди.

— Чары Тәчмәммет чаляр өйүдйән.

Ики магшугың терс тәлейини беян эдйән халк сазы зарын әхеңи билен Байрамың гөз өңүнде төверекдәки чөли бирден тукатлыга өврүрди. Бу мукам чөле таныш болмалы. Байрамың гөвнүне болмаса, дартгынлы тарлардан дөкүлйән оваз ыгал ялы чөлүң беденине сиңйәрди. Инди бу эдил чөл ялы гадымы болуп галыпдыр. Хич ким онуң дөрән гүнүни такык айдып биленок. Онуң хачан дөрәнине диңе дилсиз-агызсыз ятан чөл шаятдыр. Эмма ол эрҗеллик билен дымяр. Оңа гысык, гыңыр диййәрлер. Дийлиши ялам бар. Ол адама гөвнүнден чыкарып нәме берйәр? Хемме зады гүйч билен алмалы. Иң бәркиси бир дабан еринем гүйч билен алмалы. Чөлде зат көп, оңа гарып дийип гелипдирлер, ялан! Ол байлыгыны гизлемеги башаряр, гершини алаңлар билен перделәп ятыр.

Гүнбатар тарапда вышка гөрүнди. Аңырда ене бири гөрүнди. Байрам:

— Газчылармы? — дийди.

— Хава. Уммасыз көп газ тапдылар.

— Эшидипдим.

— Аңыркы вышкаң янындан шәхер гурҗаклар.

Вышкаларың гарасы йитди, концертем гутарды. Ёне кабинада үмсүмлик башланды. Бу сапар үмсүмлиги Назар бозды. Байрамың йүзүне гараман гүррүңе башлады. Болан зады болшы ялы айдып берди. Онуң сеси илки говушгынсыз эшидилди. Ислемесе-де айтмага межбур эдилене меңзеди. Соңабака өзүни тутды. Назара махсус ынамлы әхең гайдып гелди. Ол бу сапар хич кимден зейренмеди, өзүнем аклажак болмады. Ёгса Байрам хемме затдан бетер онуң өзүни аклажак болшундан горкярды. Хәзир шоны этмәни үчин инисинден миннетдар болды.

— Инди нәтсем диййәң? — диййип сорады. Бу сорагың айдылышындакы сынаг әхең Назары гыжындырды. Ол өйкели ялы гыссанмач җогап берди:

— Билмедим.

Байрам инисине серетди. Назарың йүзүнде әгирт дартгынлылык барды. Ол эзъет чекйәрди. Бу ягдай онда өңден, Байрам ховданы гөрмәге гидели диййип йүз туталы бәри довам эдйәрди. Оңа агасы билен бир кабинада отурмак эзъетди. Назарың гөвнүне, Байрам хемме затдан хабарлыды, йөне хабарсыз болан болярды. Онуң өзүниң дил ярмагына гарашярды. Ол ахыры айдып дынды. Байрам шонда-да сынагыны довам этдирйәр дийди. Назарың нәме этмелидигини эййәм пикир эдип гояндыр, эмма билгешләне айданок. Назарың эзъет чекенини говы гөрйәр. Хей, шейле-де бир рехимсизлик болармы? Ёк, Назар ондан рехим соранок. Назар онуң ачык болмагыны ислейәр.

Узак дымышлыкдан соң Байрам:

— Мен-ә Гурда ынанян — дийди. — Ол пәк адам.

— Менем ынанян, я ынанамок дийдимми? Хәсиетиниң агырдыгыны айтдым, хәзирем айдян, агыр.

— Сен өзүңи аклажак болуп айтдың, Назар.

Оларың арасындакы гүррүң галды. Машын каналың белент гатласына етип тогтады. Назар машының янында гүйменди. Байрам ховлукмач йөрәп, гатланың депесине мүнди, тешнелик билен сува серетди. Үммүлмез чөллүгиң ичи билен акып гелйән долы каналың кенарына чөп битипдир. Ол инди тебигы деря меңзейәрди. Бихабар адам, белки, хәзир онуң каналдыгынам танамаз.

Байрам бир нокатдан гөзүни айырман, окгунлы акян меле сува гарап дурды. Соңабака сув билен биле өзем акып барян ялы болды. Үзлем-саплам дүрли пикирлериң башыны агыртды. Аңңат гумлары ярып, деря чекен адамларың зәхметини гөз өңүне гетирҗек болды. Өңи билен кино лентасына дүшүрилен кадрлар ядына дүшди. Элбетде, оларыңам көпүси бир меңзешди. Эмма адамларың зәхмети, гылык-хәсиетлери бир меңзеш болан дәлдир. Оларың сеси чөле сиңендир. Чөл шаятдыр, йене онуң шол дымып ятышы.

Байрам үмсүмлиге диң саларын өйүтди, болмады. Гатладан ховдана тарап акян сувуң гуввүлдиси онуң үнсүни чекди. Дөрт саны бетон япдан часлы акян сув көпүрҗикден яңа ап-ак.

гөрүнйәрди. Песде олар бирлешип, бир угур эмеле гетирйәрди. Бу гөрнүш Байрама таныш. Муны фильмде-де, телевизорың экранында-да телим сапар гөрүпди, йөне өз гөзи билен биринжи гезек сынлаярды. Чөлүң үмсүмлигини элден алыпдырлар. Инди хемише сувуң гүввүлдиси эшидилер. Йүзлери бир гат гүне янан, сачларындан чәге дөкүлип дуран адамлар Байрамың гөз өңүне гелди. Бу оларың эден иши. Бу гүввүлдини олар галдырып гидипдир. Бу долуп акян каналам оларың ызы. Бу гумуң дөрәнине мүңләп йыллар гечипдир. Шу чака ченли чөлүң ичинден гечен, онда месген тутан адамларың саны бармыдыр! Олар шәхерлер гурупдыр. Эмма чөл ахыр соңунда олардан рүстем чыкыпдыр. Оларың ызыны гөмүпдир, ём-ёк эдипдир. Себәп оларың бир неслем хәзирки ялы ыз галдырып билмәндир. Сувсузлыкдан хеләк болупдырлар я-да юрды ташлап пытрап гидипдирлер. Бу деряның үстүни гөммек инди чөле башартмаз! Серет, ол окдурылып акып ятыр. Ол ишеңңир, ол яданок. Сувуның бир бөлегини ховдана берйәр, галаны болса гүнбатара тарап ёлуны довам эдйәр. Ене Байрамың гөз өңүне томус эгинлери майкалы, гышына фуфайкалы адамлар гелди. Оларың эли тракторың рычагында. Бу шоларың дөреден гудраты. Хава, муңа гудрат диййәрлер. Бу, элбетде, гудрат. Эгер гудрат болмаса, дүнйәниң әхли күнжүнден гөрмәге гелмездилер... Бирденем, Байрамың келлесине башга бир пикир гелди. Белки, бу гудрат дәлдир? Бу бизиң гүйжүмизиң, максадымызың янында адаты бир затдыр? Әхтимал. Эйсем гудрат дийип гыгыраның билен гудратың нәмедигини айтдыгың болярмы? Балың тагамыны билмек үчин ол хакдакы өвгүли сөзлери эшидип отурмак деркармы? Ёк, диңе дадып гөрәймели. Белки, эмелсизлер «гудрат» сөзүне перделенйәндирлер. Ханы, оларың язян, дөредйән задында яңкы йүзи гүне янан адамларың кешби, зәхмети?

Байрам бирденем гахар билен өзүне йүзленди. Сен киме гахар эдйәрсиң, кимден жогап сораярсың? Илки өзүңден сорап гөр. Шу гудрат дөрейәркә, сен хәли-шинди ол хакда эшидйәрдиң. Ол сениң өз топрагыңда, хут, гапдалыңда дөредйәрди. Ол сениң үчин адаты бир десгады. Оны гуран адамларам адаты бир иши ерине етирйәрдилер. Сен гошгуларыңда олар хакда-да сөз ачярдың, олар Гарагум чөлүни гүлзарлыга өвүрйәрлер дийип ныгтаярдың. Халкың өмүрбакы эдип гелен арзувыны амал этмек оларың пайына дүшди диен пикири гайталаярдың. Шундан аңрык гитмездиң. Оларың кешби сениңем гөз өңүңе гелйәрди. Эмма ол адамларың йүзүни сен көпленч фильмлерде гөрен кадрларың боюнча гөз өңүне гетирйәрдиң. Бу ягдай сени ол диен бимаза эдибем дурмазды. Ол гошгулары «гүнделик» гошгулар хасап эдердиң, олара өз гөвнүңем етип баранокды.

Эмма ишиңе багш эдип, театрда окан эсериңи «гүнделик» эсер хасап этмәндиң. Байрам! Чагалык ятламаларың ене саңа көмеге етишипди. Ол адамларың йүзүни кинофильм-

лер боюнча гөз өңүне гетирмейәрдиң, олар сениң билен өнүп-өсүпдилер. Шонуң үчинем сен өзүңи эркин дуйярдың, ынамың барды, онда нәме себәбе гөрә ол адамлар сениң гөз өңүнде узак сакланмадылар. Улы залың өңүнде сени еке ташлап гитдилер?

Байрам алачсыз ене өзүне айдылан сөзлери ятлады. Билмек үчин гөрмели экени. Гөрмек үчин болса гатнашмалы. Гатнашмак болса, ёвуз мекдеп хасап эдилйәр. Бу сөзлери ене Абаданың дилинден эшидйән ялы диң салды.

Ол Гурдуң йүзүни гөз өңүне гетирип билмәнине, Машады танаманына гынанды. Олар болан болса, Назарың кешби онуң гөз өңүнде тә ахыркы пурсата ченли дурарды. Себәп, Назар шолар билен яшаяр. Назарың ыкбалы шоларың ыкбалына баглы. Сен хәзир олары первайсызлык эдип ташлап гидип билмерсиң, Байрам! Сен шу махал өз ыкбалыңы гөз өңүне гетирйәрсиң. Белки, Абаданың гетирен сөзлериндәки «гатнашмагың» манысы шу тайдан гелип чыкяндыр?..

Машын ховдана етип, белент райышың үстүндәки ёл билен посёлога тарап уграды. Олар эмели деңиз билен чөлүң арачәгинден барярды. Ховданың аңры кенары гөрүнмеди. Гөзъетимде сув асман билен тапышярды. Гүн шөхлеси майдаҗа толкунларың өркүҗине дүшүп, олары тәсин ялдырадярды. Кәерде сув басмадык адаҗыклара гамыш битипдир. Он-он бәш саны өрдек агаяна йүзүп йөрүшлерине машыны гөрүп учҗагам болмадылар. Гамышлыгың арасында гизленмәге ховлукдылар.

Байрам ене машындан дүшди. Сувуң үстүнден өвүсйән чыглы шемал онуң йүзүне урды. Гүн шөхлесиниң дүшйән золагы гөзүни гамашдырды. Райышың эңнидинден песе дүшди. Назар ене-де машының янында галды. Ол кейпсиз. Хәзир онуң ягдайында хер кимем кейпсиз болар. Яңкы ёлда айдан задыны гүррүң бермек оңа аңсат дүшендир өйүдйәрмиң?

Майдаҗа толкунлар бири-бирини ковалап гелишлерине шылп-шылп сес эдип кенара дегйәрдилер, шол ерде-де даргаярдылар. Кенар чәгесөвди, арассады.

Байрам ховданың тарыпыны көп эшидипди. Суратыны гөрүпди, эмма хәзир онуң гөз өңүндәки гиңлиги хич бир зат шекиллендирип билҗек дәлди. Гадым заманда шу ховданың ери улы шәхер боланмыш диййәрлер. Хайсы дөвүрде, нәхили шәхер боланындан Байрам хабарсызды, гызыкланманды. Ханховуз ады нәмеден галдыка? Белки, ханың ховзы боландыр. Ховуз болса гиң болан дәлдир. Йөне чөлден гелен адамы шол ховузам хайран галдырандыр. Онда бу аңры кенары гөрүнмейән деңизе нәме дийҗек? Адамлар мунуң билен эййәм өвренишипдирлер. Хәли гөрсең, Назарам ховдана адаты бир зат ялы середйәндир. Бу шейле-де болмалы.

Холха, райышың үстүнде Назар сениң доланарыңа гарашып дур. Ол хәзир сениң нәхили пикирлер эдйәниңи билйәнмидир?

Элбетде, билйән дәлдир. Сен онуң пикирини билйәңми? Биленок, биленок! Белки, ол дүйн сениң ил өңүне чыкып, эгирт канагатланма билен окан сетирлериңе пушман эдйән дәлдир, хемишекиси ялы гуваняндыр. Шол гөрнүшде-де хемишелик кагыз йүзүнде галмагыны ислейәндир. Сен сетире салаңсоң, ол өз адының өмүрлик шөхрат билен ятланҗагына кемсиз ынаняндыр. Сен айдаңсоң хемме киши сениң сөзүңе ынанмалыдыр өйүдйәндир. Шейледир! Себәп шейле пикир этмәге сен оңа мүмкинчилик бердиң! Мунуң үчин ол гүнәкәр дәл, сен, сен гүнәкәр, Байрам! Ол кабинетинде өзүни аклаҗак боланда, сениң сетирлериңе шүбхе дөредәйҗек чигит ялыжа задыңам билинмезлигини алада эдипдир. Шейдип сени канагатландырарын өйден болмагам әхтимал.

Байрам ызына дөнди. Олар ховдандан гойберилйән сувуң гатласының янына гелип дурдулар. Агач тама тарап йөнелдилер. Тамың гапдалында яшулы адам от якып, гара таңкасына сув гуюп дурды.

Ҡенарда бәш-алты саны гайык хатар көкерилгиди. Ҡәбифиниң үстүни брезент билен япыпдырлар.

Яшулы Назары танады:

— Назар, би сен ялы-ла, түвелеме. Шейдип, кәярым чай ичмәге совулаярлар.

Яшулы ики элини узадып илки Назар, соң Байрам билен гөрүшди. Байрамың йүзүне көнелишен гөзлерини дикди, яйданмач сәгинди. Соңам:

— Сиз, иним, Назарың агасы дага дәлсиңиз?—дийди.

— Танадыңыз, яшулы.

Яшулы ялңышманына монча болуп сүйҗи йылгырды. Эрни язылды вели, чүрүрәк эңеги юка сакгалы билен биле язылып гиден ялы болды:

— Танаман, түвелеме, эдил бир алманы ики бөлен ялы ахыры. Иним, гургунмысыңыз, саглыкмысыңыз? Ахал иллерем месми?

— Месчилик.

— Мес боланы говы. Назар, ханы, иним, тама барыбериң. Таңка-да айдым айдып уграды, хә диймән гайнар. Шейдип өзүм элинҗе гайнадаймасам боланок. Гүпем бар вели, ай, гүпүң чайы дәл-ле. Өмрүмиң чопанчылыкда геченденми, иним, халыс шу гара таңка өвренишәйипдирис.

Назар Байрама яшулыны танатҗак болуп:

— Непес ага ики йыл бәри гатла саклаяр —дийди.

— Хава, иним, чөле голай болансоң гайдыбердим. Оба-да өвренишене говудыр вели, «чопана мейлис харам» дийлени-дә. Назар, чайымыз-а гайнаҗак, гирибериң җая.

— Таңрыялкасын, Непес ага, биз ёлагчы, гечип баряс. Байрама ховданы гөркезейин дийдим-де...

— Аҗап эдипсиң. Ай, муны гөрмәге гелйән, түвелеме, уммасыз көп. Арада араплара гелди. Араплар дийселер, менем сел-

лели молла, муфти гөрҗекдим вели-ай, ол бейл-э дэл экени. Асыл сиз ялы сачлары гайтарылгы пыядалар. Мен-э, бэ, түвелеме, орсуң гейми шо тайыгам яйрапдыр дийдим. Назар, болмаса, гайыклы өврүм эдип гелэйсеңиз нэдйэ, гөрердиңиз-дэ.

— Азара галмаң, Непес ага.

— Оңам бир азары бормы-ай, иним.— Яшулы төверегине алада билен гөз айлап гыгырды.— Җума, ахов, Җума... бех яңам-а дурды. Говы йигидем вели, бир ѓелшиксиз тарапы бар. Шу гатла оңарянлаң арасында бир гызҗагаз бар вели, узынлы гүн шоң дашында хозанак. Бейитме дийсеңем боланок. Җума, ай, Җума,.. ене шо тая гидендир, ёкнасыз. Шо йигит акалы бэри, иним, бир адама-да өзбашына гайык бермэң дийдилер. Ай, болҗак ише чэре-де ёкдур вели, гайыгы Җума сүрсе говы. Оңа йөрите табшырылан иш-дэ. Хак, иним, ол нерессе йигидиң говусыды, йөне маңлайы шум экени.

Яшулы ахмыр билен башыны яйкап дуршуна, ховдана тарап гахарлы гарады. Байрам дуруп билмэн:

— Яшулы, сиз Арсланы айдяңызмы?— дийди.

— Вах, шоны-ла. Асыл бара, арслан дийсең арсланды. Сизем танаямыдыңыз, иним?

— Танаядым.

— Танарча-да барды. Асыл оң билйэн задыны башга билйэн бардыр өйдемок, иним. Өзем улы билен улы, кичи билен кичи ялыды. Мең билен дагам узаклы гүн гүррүң эдер отурарды. Ынха, би Җума дагың бир салыма-да такаты етенок. Бир гезек нерессэм, «мен балык иемок, порсусы йүрегими булаяр» дийсемем, этмэн тутуп гелди. «Ынха бир балыкдан чорба эдип берерин вели, ийибем доюп билмерсин» дийди. Гүнорта деңич иш эдинди. Херки зады онаршыңа баглы болҗак экени. Ёгса балыкдан чорба боляндыр өйүтмездим. Биширди отурыберди. Шол-а тагамсызам болмандыр. Менем бир җам ийэйипдирин болса-да... Сакгал зат гойбердип йөренсоң, танамадыга кесесинден келпең ялы болуп гөрүнмегем эхтимал, йөне вели, йигидиң садасы экени. Хэк, нерессэң өмри гысга болса нэтҗек! Бир зат язян диерди вели, етишмедик болса-да ахмал. Аҗал етешикли болды. «Непес ага, шоң ичинде сенем бар» диерди. Оюнмы, чынмы билемок йөне уммасыз говы йигитди.

Байрам:

— Чыңдыр, яшулы — дийди.

— Бизиң би Җумамыз-а гөрүнмеди...

— Биз бираз ховлукяс, Непес ага.

— Ынха, иним, таңкамыз-а ласырдап ураппдыр. Гүйменйэнчэңиз-э гелерди. Ол бисүвүт, ене шо гызың янындадыр. Айдып гелэейин болмаса.

— Азара галмаң, Непес ага. Биз гитҗек, саг болуң.

Яшулы ене Байрама чиңерилип:

— Иним,— дийди.— Арслан нерессэң гелнини гөрәйсең, Непес ага догаи салам иберди дийгин.

— Болар, яшулы.

— Арада гелип гитди. Арслана мынасып машгала экени. Онда гитсеңиз, барың, алла ярыңыз, хош...

Яшулы дашлашып барян доганларың ызындан гарап дуршуна ене бир затлар дийди, йөне сеси олара етмеди.

* * *

Олар шосседен дүшдүлер. Газганаклы ёл силтерләп башлады. Байрам:

— Хаялрак сүр — дийди. Бирденем Арслан хакында: оны танайышыны, онуң билен баглы өңде-соңда калбында дөрән пикирлери гүррүң берип уграды. Ол гүр бермеги борҗы хасап этди, барха гызышды. Соңабака гапдалында отураның доганыдыгынам унутды. Оны өзүне дост хасап этди. Онуң билен якынлашасы, мазалы дүшүнишеси гелди. Өзүниң кимдигини оңа айтмалы, мундан артык өзүңи хорламак мүмкин дәл.

Ол үстүнликлерини айтмады, онсузам олар хакда Назар билйәндир дийди. Шовсузлыкларыны айтды. Инисини гынандырмак үчинем айтмады, онуң маслахатлашасы гелйәрди. Өзи барада Назарың чынлакай пикирини билҗекди.

Байрам төверегеде үнс бермеди. Диңе ёлуң илери гырасындакы гамышлы ябы гөрйәрди. Бирем ябың үстүнде отуран әпет чайкелиң гыссанман учуп гиденине гөзи дүшди.

Ол Арслан хакда гүр беренде, калбында шу гүне ченли дөрәп гелен якымсыз дуйгы дөремеди, гайта айра дүшен сөвер достуны ятлаян ялы сөхбети башардыгындан узалдасы гелди. Шейле ягдая-да бегенди. Эмма Арслан хакда ол өрән аз билйән экени, уммасыз аз билйән экени. Ол ир өлсе-де адамларың калбында ягшы ятламалар гоюп гитмәге етишипдир. Адамың багты эйсем шунда дәлми нәме? Абадан багтлы аял. Ол хер әдимде шол ятламалары эшидер. Ятламалар билен яшамак кын диййәрлер. Элбетде, өлүм аҗы зат, эмма өмрүмизиң эсасы манысы адамларың калбында галҗак ягшы ятламаларда дәлми?!

Байрам шол бир махалың өзүнде гыйтак гарап Назары сынлаярды. Назар додакларыны берк юмуп, гөзүни гырпман ёлуна гарап отырды. Хәзир диңе эндиги боюнча өңе гараярды, үнси башга затдады. Хава, хава, онуң үнси Байрамың берйән гүррүңинде. Бу нәхили якымлы пурсат. Назар Байрама дүшүнмели, хөкман дүшүнмели!

Ол гүррүңини гутарды. Улудан демини алып дымды. Назар:

— Гөрсене, хер кимиң өз аладасы өзүне етик — дийди.— Мен-ә, Байрам, хемме кишиң саңа гөзи гидип йөрендир өйүдйәдим. Асыл язмакдан башга аладаң бардыр өйүтмесем нәтҗек.

Байрам сесини гаталтды:

— Хәлиден бәри мен нәмәң гүррүңини эдип отырын? Язмагың дәлми? Дүшүнмәнсиң, Назар.

— Дүшүнмесемем бир зад-а гөз етирйән. Гараз, сен оңат бол, эрбет бол, аладасыз яшамак мүмкин дәл.

— Аладасыз адамларың яшамага хакы ёкдур!— Байрам бираз сесини песелтди.— Арслан нерессе шей диерди.

Ол соңкы сөзлери айтмак билен калбында Арсланы ыкрар этди. Шоңа-да бегенди, өзүни онуң билен якынлашып барян ялы дуйды. «Арслана мынасып машгала экени». Абадан хакында Непес агаң айдан акыллы пикири үчин яшула миннетдар болды. Диңе яшула дәл, Абадана-да миннетдарды. Онуң Арслана мынасыплыгы үчин миннетдарды. Бу хакыкаты өз янындан гайталадыгыча калбына еңиллик аралашды. Абадан билен баглы эден якымсыз пикирлери үчин Арсланың ягты ядыгәрлигиниң өңүнде гүнәсиниң ювяндырын өйүтди.

Машын кичирәк ябың көпрүсине мүнди. Назар:

— Япдан гүнбатара бизиң еримиз — дийди.

Байрам өңи билен чөпи чапылмадык гиң айманчаны гөрди. Айманчаның аңырсы, боюна гырымсы гамыш битен салма барып дирейәрди. Салманың еңсесинден улы карта башланярды. Онуңам энтек чөпи чапылмандыр. Чөп диер ялы угурлы чөпем галмандыр. Хатар-хатар кешлере дыз бойы чыбык отурдылып чыкан ялыды. Мейданда бир сүри гоюн гезип йөрди: Назар:

— Колхозың сүруси — дийди.— Чөлде от аз. Энтек шу тайда гезиберсин дийдик. Серет, экениң биленем хасыл болар өйүдйәрмиң! Говачасы торгайың топугындан.— Машының ёлы шыр такыр мейданың үстүнден дүшди. Ол ере диш сынчгара чөп битмәндир. Такырың аңырсы ене чөп-чаламлыга урды. Гамышдан, акбашдан яңа яп-чил билдирмеди.— Яңкы мең айдып берен ерлем. Эксегем ташламалы болдук. Угурлы тохум алмады.

Мейданың ортасында топбак-топбак гамыш битен ерлер барды. Кәерлерде болса акҗарып, топрагың шоры йүзүне чыкыпдыр. Назар бирден Байрама бир бада дүшнүксиз болан эхеңде гүрләп башлады:

— Гурт саңа шу ериң гүррүңини эдендир, айтмасаңам аңян.— Ол машының тизлигини чалшырҗак болуп бираз дымды. Байрамы этиячлы пикир гуршап алды: эйсем, ене өзүни аклап башлармыка? Назар довам этди.— Энтек бу ерлериң умумы планировкасы ёк, ол диңе мең элимден гелҗек задам дәл.

— Назар, сен ене өзүңи аклаҗак боляң.

— Нәхили дүшүнсең, шо хили дүшүн, Байрам, мен хакыкы болян зады айдян. Сен нәме үчин диңе Гурда ынанмалы, маңа ынанмалы дәл. Маңа-да ынан ахыры! Мең бу гиден мейданы беҗермәге гүйҗүм етенок, шоны Гурдам билйәндир. Билмезлиге салян болса — ялан! Экмәге, йыгмага гүйҗүмиз етйә, йөне гөвнеҗай беҗермәге етенок.

— Етжек ерини экерлер.
— Дөвлете көпрәк пагта бермели.
— Дөвлете илки ер герекдир, соң пагта.
— Хемме зады болмалысы ялы эдип боланок.

Назар тормоза басды. Ёлуң гайра йүзүнде дашының сувaглары дүшүп угран бәш-алты саны кепбе хатар тутуп отырды. Кепбелериң гапысы япыкды. Төверек-дашда зыңылан кагыз, консерва гапыржаклары, чөп-чалам чашып ятырды. Бу ер ташланып гидилен юрт ялы чола хем тукат гөрүнди. Ёлуң илери тарапында бәш саны пагта йыгян машыны хатар гоюпдырлар. Дүрли энжамлар дыр-пытрак ташланыпдыр. Ёне бир трактор сөкүлгилигине ятырды. Назар:

— Хенизем йөретмәндирлер.— дийип кәйинди.— Серет, шу гөрйән затлаңдан мең гөвнүм сув ичйәндир өйүдйәңми? Ынха, инди этжегими билйән. Шу кепбелере дерек дөрт саны шаңлап дуран жай салжак, гараж салжак, уссахана салжак. Инди аманат зат ёк, акт язып бизе кануны берилдими, эдишиме серет.
— Өң кимиң ериди?
— Өң аманатды.
— О нәхили аманат? Шу ерлери экдиңми?
— Экдим.
— Хасылам алдыңмы?
— Хава, хасылам алдым.
— Онсоң нәхили аманат болямыш?
— Боля! Боля, сорасалар, өзүм жогап берерин.
— Хөкман сораланда жогап бермелими?!

Назар онуң сөзүнден гачян ялы машындан ховлукмач дүшүп, сөкүлги трактора тарап гитди. Байрам инди яңкы сорагыны өзүне берди: «Хөкман сораланда жогап бермелими?.. Өзүң билйәркәң бейлекилериң сорарына гарашып йөрмелими? Илки өзүңе жогап бермели. Өзүңе жогап бермән, өзүңи канагатландырман, нәхили эдип адамлара жогап берип болар! Эйсем Назар өзүне жогап бермәге етишдимикә? Ер аманат дийип өзүни аклажак боляр. Ерем бир аманат болармы! Ер дөвлетиңки диййәрис. Дөвлет кимиңки? Мениңки, сениңки, онуңкы. Онсоң, ол нәхили аманат болярмыш?!»

Байрам демигип барян ялы гапыны ачды. Арасса хова йүзүне уранда күкүрегини долдурып дем алды.

Ортакы кепбәниң гапысы ачылды. Эгни гүпбүли, башы папаклы йигит ховлукман даш чыкды, ялталык билен паллады. Башлыгың өзүне тарап гайданыны гөрүп, даш босагада гарашды. Назар онуң янына етмәнкә гыгырып башлады:

— Сен хачана дениң чашып ятжак?
— Салавмалейким.
— Саглыкмы.
— Шай тапсынлар, хәзириң өзүнде йыгнайын.
— Складда ёкмушмы?
— Ёкдур-да, элбетде. Болса шәхере гитмездилер.

— Бригадириңе айт: Назар биригүне ченли трактор йөремели дийди дий. Шай тапман гелсе, агшам менден хабар тутсун.

— Вах, шейле болайса, маңа-да кем дәл.

Назар ызына өврүлҗек ялы эдип, ене сәгинди. Ики эдим өңүнде дуран йигидиң йүзүне диканлап гарады. Бу йигиде Атда дийийәрдилер, Саларың оглы. Какасы көп йыл колхозың дүесини чекип гезен адам. Оглам какасы ялы даяв, хаял-ягал. Ол хәзир башлыгың сынлаяндыгыны гөрүп дурса-да эгер-эгер алҗырамады.

— Чай ичерин дийсеңиз-ә, пеҗи отлаҗак — дийди.

— Ичери гирели, сенлик гүррүң бар.

Атда башлыгың нәме гүррүң этҗекдигини билмейәрди. Эмма ондакы первайсызлыгы сынлаңда, болҗак гүррүңиң әнигине-шәнигине етип гояндыр дийип пикир эдәймелиди.

Оларың херси гапа голай отурдылан галайы пеҗиң бир гапдалында дурды. Назар:

— Какаң җай меселесини агзадымы? — дийди.

— Хава.

— Сен нәме дийдиң?

— Ай, машын алынҗак дийдим.

— Машын зерурмы — җай?

— Бизиң җайымыз бар-а. Өңи эйванлы, үч отаглы җайымыз бар.

— Какаң сенден башга-да бәш оглы бар. Хачана деңич какаң гапдалына сокулып отурҗак? Сизе җай зерур, машын дәл. Ислегиң машын болса ховлукма, тәзесини ал. Бер арзаңы.

— Тәзе зат бизе етеси ёк-ла.

Назар йигидиң дикдүшди сөзүне нәхили җогап берҗегини билмән көсенди. Гыгырып дурсаң-а дашарда Байрам эшитҗек, гелшикли дәл. Онсоң юваш, йөне хер сөзүни чейнәп-чейнәп айтды:

— Сизе бермән, нәме, мен оны атама берйәнми?!.

Атда йүзүни кесе совуп дуршуна хүңүрдеди:

— Инди, валла, газанҗыңам ислэниңе совуп болмаса...

— Какаң гөвнүни йыкып совмарсың!— Назар бирденем хошамай әхенде дүшүндирмәге башлады.— Бириниң он йыл мүнен варак машынына еди муң манат бермәге утанҗак дәлми? Инилериңи окатмак хакда пикир эдеңокмы? Өзүң-ә окамадың. Колхозың үсти билен иберели дийдик герек?

— Диеңизде нәме? Дегерли танышың болмаса, окува гирип боланок дийийәрлер.

— Ким дийийәр?

— Йыкылып геленлең хеммеси дийийәр.

— Ынанҗак адамларың-а тапыпсың.

— Окувы гутарып геленлерем гөрйәс-ле. Хол-ха; бир топар мугаллым ишләп йөр. Шолаң үчүси биригип менче газанч эденоклар. Хей, биринде машын бармы!?

— Гутар! Эшидйәңми, какаң нәме дийсе, шоны эт. Җай салалы диййәрми, җай сал. Гулак асмасаң, хезил бермен!

Назар чыкып гитди. Махалы билен аркайынлашып билмеди. Бирденем болан гүррүңи Байрама айдып берди. Кәшешмеди.

— Машын, бар арзувы машын! Ач гезмәге кайыл, йөне машын эдинсе боляр. Говумы, эрбетми — пархы ёк. Мугаллымлары әсгеренок, оларың биринде-де машын ёкмуш.— Назар гахарыны ювдан ялы эсли салым дымды, соңам кәйинди.— Олар бир-ики болса җәхеннем-ле...

Байрам:

— Шу меселеде Гурт билен сөзлешип гөрдүңми?— дийди.

— Гуртсызам билйән.

— Билйәнсиң, йөне шу меселеде пикирдешдигиңизи, әхтимал, билйән дәлсиңиз. Билмейәниңиз үчинем дегерли гүйҗе өврүлип билеңзок. Хериңиз өзүңизче зейренйәрсиңиз. Зейренмек-гөрешмек дәл.

Олар шүдүгәрленен мейданың гырасы билен гитдилер. Назар эрҗеллик билен дымярды. Байрамың гөзи төверегиндеди. Соңабака яп-чили чекилип, сува тайяр эдилен мейданлары гөрди. Байрам:

— Бу ерлерем сизиңкими?— дийди.

Назар совалың берилишинде канагатланма әхеңи дуйса-да гөвүнсиз башыны атды.

Олар оба ченли узак ёлуң довамында-да геплемедилер.

ЙИГРИМИ ИКИНҖИ БАП

Ораз нахар ийип отырка өзүни ховлукдырды. Пенҗирәниң аңырсында асман гаралдыгыча онуң Дурсуны гөреси гелди. Шу агшамдан аматлы пурсаты хич махалам тапмарсың дийди. Инди бейдип гүйменип отурма-да гал ериңден, яссына ченли иймәңде-де ач өлесиң ёк. Гызың еке өзи өйлеринде отурандыр. Сен оңа барҗагыңы айтмага етишмедиң. Етишмәңде нәме? Онуң өзи аңан дәлдир өйүдйәрмиң! Дурсун акыллыҗа, утанҗаң гыз. Ол эҗеси билен какасыны автобуса мүндүрип дуралгадан бәри гайданда Оразың гелйәнини гөрүп, бирбада боз марал кимин сакга дуруберди. Шонда йүзүне нар сувы берлене дөнди, утанҗына бармагыны дишледи. Акҗа алкымы гүлякасы билен тапышды. Оңа хей, шол тагашыксыз Гурдуң гызы диермиң! Ыкҗам, эдил гуршунлы кенек ялы. Бейле-де бир эҗесине меңземек бормы! Нәме үчин Ораз узын бойлы гызлары халанокка? Белки, Дурсуның узын бойлы дәлдиги үчиндир? Әхтимал.

Оларың дуралгада дуранларыны Ораз узакдан гөрүпди. Аҗабың эгнинде гырмызыдон паравузлы гөк бегрес күлече барды. Гурдам башындакы гулакҗын телпегини тәзеләпдир. Тәзе гармадон гейипдир. Шол эшиклериң ичинде ол аманат ялы гөрүнди.

Ораз Дурсундан оларың гиден ерини сорады. Гыз сүлмүрәп зордан жогабыны эшитдирди: «Дайымлара тоя» дийди.

«Онда олар эртир гелер». Гыз хасам утанды: «Шу гүн гележеклер».

Вах, оларың душан ерини дийсене! Эдил обаның ортасы, улы көчәниңем угры. Бир гапдалың клуб, бейләңем магазин. Өзем гүняшар ара, төверек гайда-гаймалашык адам. Үч саны аялың голай геленини гөрүп, Дурсун йылдырым уран ялы болды. Эййәм ойтураклап көчәң бейле тарапындан баряр, өзем гөргүлижик сүлмүрәп, ере гирәйжек боляр. Иң яманы — Ораз душушалы диймәге-де етишмеди. Гыз оңа өймүзе гел дийәен болсады! Ай, Дурсун оны диймез, умыт эдибем отурмалы дәл, диймез! Ёгса көче билен гүррүңлешипжик биле гайданда-да болжак ахыры. Ораз, Ораз, сен нәмәң гүррүңини эдйәң? Ери, сең өзүң бир утанман гайтжакмы? Икиңизиң араңыздакы гатнашыгы бүтин оба-да билйәр. Шонда-да утанарсың.

Оразың йүзи гызды гитди. Утанжам бир кесел ялы зат экени. Белки, Дурсун утанып догры эдйәндир. Йөне хәзир Ораз гапыдан барса, ичери салман, гит дийсе, онда дәл. Хич ким онуң бараныны гөрмез. Эне-атасына-да геп гелмез.

Бирден Дурсуның янында жорасы я-да гоңшуларындан бири отуран болса нәтжек?.. Гурт ага герекди, иш бар диймели болар. Гыз аңар-ла, Дурсун дуршы билен акыл ахыры!

Ораз элини сүпүришдирип, еринден турды. Эдил онуң турарына гарашылып отуран ялы, ички отагдан какасының сеси гелди:

— Ораз, ханы мең яныма гел.

Ораз яйданды. Какасы хөкман бир гүррүңиң башыны агыртмак үчин чагыряндыр. Онуң Аманлы гелип гидели бәри кейпсиздигини билйәрди. Оразы гөрсе-де, деррев йүзүни асярды, геплешенокды. Ишден гелшине ички отага гирип, чыканокды, чай-нахарынам шол ерде иййәрди. Бу гүн өйләнден соң нше-де гитмәндир. «Жаны сагмы?» — дийип эжесинден соранда, Күмүш «пылан ерим агыряр-а диенок, йөне пежиң оды сөнмесин дийййәр» дийип жогап берди.

Догруданам, ичериниң гызгын ховасы якымсыз дымжыгыпдыр. Пенжирәниң габсаларына деңич япык экени. Ораз гара печде янян көмрүң ховруны дуйды.

Машат оглуның гиренини гөрүп, диванда ятан еринден хаяллык билен дикелди. Ол яңы укудан туран болмага чемели, этлек йүзи яг чалнан ялы ялпылдады. Габаклары еллененденми, кичи гөзлери бир хили укулы гөрүнди. Башучдакы гоша яссыга башы дегсе, ене бада-бат ука гидәйжек ялыды. Машат ховлукман пежамасының иликлерини илдирип, эллерини язып геринди. Соңам агзыны гиң ачып паллады-да, депесинден сув гуйлан ялы, башыны силкди.

Ораз ховлуганы үчин:

— Кака, мен-э гелдим ынха — дийди.

— Гөрйән геленини.
— Нәме хызмат?
— Ханы, илки бир дызыны эп.
— Ай, бир ховлукмач иш барды-да... — Ораз гөвүнсиз отурды.
— Ише түкенме ёкдур. Менем түкедәйжек ялыдым... Ягдайлар ненең?
— Яман дәл.
— Сүрүми нәтдиң?
— Гутардык.
— Инди нәме ишлейәңиз?
— Ер текизлейәс, эртирденем сув алмакчы.
— Ховлукмач болсаң, гидибер болмаса...
— Ай, ёк, айдыбер нәме айтжак болсаң, кака.

Машат ене ховлукмады. Яглыгыны алып йүз-гөзүни, боюнларының йүзүни сүпүрди, ардынды. Ораз үчин ол бу хаял-ягаллыгы билгешләне эдйән ялыды.

— Ханы, Ораз, ол мең айданымы нәтдиң?
— Нәме, кака?
— Гитме меселесини.

Ораз яйданмач дымды, соңам:
— Мен-ә гитмәге разы дәл, кака — дийди.
— О нәхили разы дәл?
— Шу гүррүңлерден соң-а асылам разы дәл. Онсоңам, кака, башлык сорамаса, зат этмесе...
— Сорамаса-да бар, эшидйәңми?
— Маңа шу бригадамам боля, кака, себәп өвренишдим, бу бир. Икинжиденем, кака, бир гиден мейданы сана гошжак болуп азап этдик. Инди азабымы ташлап гидейинми?
— Гит! Башлыга бар-да, разы дий. Хөкман иберер. Олам дәниним, хәзир чыкалга гөзләп отырмыка диййән.

Ораз ялбарыш әхенде:
— Кака,— дийди.— Башга адам тапарлар-ла.
— Шоңа сен гитмели!
— Багышла, кака, мен гитжек дәл!

Машадың гөзлери йителди:
— Би нәхили әхең боля? Хачандан бәри дәниним, мең билен бейле геплешип уградың? Я бием Гурдуң сапагымы?
— Кака, мен оглан-огланжык дәл.
— Ёк, сен самсык, энтек чага.
— Кака, гүрлешсең-ә акыллы-башлы гүрлешели, болмаса-да...

Ораз гозганып, туруп гитжекдигини дуйдурды. Машат жаның янгынжына барып ятан гөвнүетмезлик билен:
— Гөрсене бужагазы — дийди.
— Кака!
— Геплеме... Тәзе гулакжыныңы гейипсиң вели, айт, нирә уградың? Гуртлара гөрме-гөрүше барян-а дәлсиң?

— Хава, гөрме-гөрше барян.
— Хенизем тоя ругсат беренокмы?
Какасының яңсыдыҗы әхеңине Ораз совуклык билен җогап берди:
— Хачан этсек өз элимизде.
— Шей дийсене... онда хачан той тутмакчы?
— Хачан ислесеңиз.
— Мен-ә исләмок.
— Мен ислейән, кака, эҗемем ислейә.
— Гурдуң гызы боланы үчин исләмок.
— Ол өз ишиң, кака.
Машат шу пурсата гарашып отуран ялы бирден ярылды:
— О нәхили өз ишиммиш? Самсык, ойнатгы.— Ораз ериңден турды.— Дур! Хәзир барда башлыга неме дий, разы дий!
— Диймен, кака, диймеҗегими яңы айтдым ахыры. Нәме этҗек зол-зол гайталап. Маңа бейдип алынан бригадирлик герек дәк. Эййәм улы ил билйә.
— Ил билен ишиң болмасын!
— Мең-ә илден айрылып гитҗек ерим ёк. Кәси йүзүңе басар, йүзүңе басмадыгам еңсәңден айдар. Маңа шу бригадам боля, абрай алҗак болсам, шу тайда-да алып билйән.
Шол махал оларың галмагалыны эшиден Күмүш ховсала билен ичери гирди:
— Тоба, индики галмагалыңыз нәме?
Машат аялына үнс бермеди. Хаял, эмма өрән өч билен оглуна йүзленди:
— Онда этҗек дәл-ов чакы?
— Дүшүн, кака...
— Ёк, дүшүнҗек дәл, дүшүнҗек дәл! Йөне сен дүшүн бир зада: Гурдуң гызыны шу гапыдан гетирмерсиң!
Күмүш зовзулдап, оглуна дерек җогап берди:
— Гетирер шол-а, бе муң болайшыны, гыз.
— Угра шу тайдан!
— Уграмаз! Дур, эҗе.— Оразың бурнуның дешиклери ел алып гиңелди.— Кака, хәзир... хәзирки галмагал... хәзир галмагал герек дәл, кака. Галмагал сең пейдаңа... асыл, сең пейдаңа болмаз, зыян бор. Саңа зыян болса, кака, маңа-да зыян.
— Мең аладамы этме!
— Нәме үчин этмели дәл? Эдерин! Сен-ә мең аладамы эдйәң, этҗек болуп ялңышяңам, мен этмели дәлми? Эдерин!
— Мең аладамы этҗегиң чының болса, Гуртлардан эл чек.
— Ене ялңышяң, кака.
— Угра, онда өз ёлуңдан галма.
Күмүш оглуна ялбарды:
— Бар, гит, оглум, өз ишиң билең бол. Какаң гахары ятансоң гелдеҗик, онсоң гүрлешәй, оглум, бар...
Ораз гулак асып гапа уграды. Күмүш ичерде гүйменҗек болды. Машат оңа:

— Бар, сенем чык!— дийди.— Маңа азар бермəң.

Ол эгирт алада билен күкрегини долдурып дуран деми дашына гойберди вели, бурны сыкылык чалды.

* * *

Ораз баршына Гуртларың дашкы гапысыны итди. Ачылмады, ичинден илдирилги экени. Ичерде чыра бар вели, Дурсуның еке өзи болса герек дийип пикир этди. Ховлукды. Гапыны какды. Гарашды. Эсли салымдан аяк сесини эшитди. Демини алман гарашды. Йүрегиниң ургусыны дуйды.

— Кимсиң? Ким герек?

— Дурсун, би мен, Ораз.

— Хи-и...

— Дурсун, ач...

— Бар, гит... какам дагы гелер.

— Гелмез, энтек ир. Екеҗе агыз гүррүңим бар, ач, ачайсана.

— Эртир айдай... агшам... көприң янына чыкайын:

— Шу гүн айтҗак, Дурсун.

— Ачҗак дəл, горкян.

— Менденми?

— Бири гелэйсе, нəтҗек?

— Хич кимем гелмез. Ачсаң боля, мен онсоң деррев гидейин.

— Гөрсене, мекирдигини би огланың.

— Ачсана, шейдип дураныма бири гөрэйсе, нəме диер?

— Вай-ей, җан Ораз, ялбарян, гидэй. Эртирем чыкайын, биригүнем.

— Ачмасаң гитмен, өзем, ынха гапыңызы уруп уграҗак.

— Сен-э, оглан, масгара экениң.

— Ач, ана, бир гара гелйəр.

Гапы ачылды. Гыз:

— Алдавчы — дийди-де, саг тарапдакы отага гирди.

— Дурсун...

Дурсун отагың ортарасында яйданмач сазанаклап дурды. Яңагындакы чуканаклар билдирди. Ол утанса-да йылгырярды. Гөречлери ялдырады

— Босагадан бəрик гечме. Вай, көвшүңи чыкарҗак болямың?.. Онда, мен-э чыкып гитҗек.

— Боля-ла, Дурсун, ода-көзе дүшмесене.

— Бу огланы, горкман гапыны какып дур.

— Кимден горкайын? Сенденми?

— Какам гелэйсе?

— Энтек гелмезлер, олар тоя гитди дийдиң ахыры!

— Нəбилйəң?

— Олар бигадыр дəлдир-э, бейле басым уградарлары ялы.

— Нəме дийҗек болсаң, ханы, дийде гит онсоң.— Олар бири-бирине гарап сүйҗи йылгырдылар.— Айдыбер, нəме дурсуң?

— Сени гөрсем бара, Дурсун, гахарым совлайяр.
— Шоны айтмага гелдиңми? Шоны айтмак үчин йөрите гелмәге ялтанаңокмы.
— Хей, ялтанарынмы?
— Киме гахар эдйәң?
— Саңа дәл, Дурсун.
— Дур шо дуран еринде. Өңем бир әдим дагы сүйшдүң, вай, би огланы!..
— Газык болайын, йөне йылгырсаң боля.
— Утандырмасана...
Дурсун элини йүзүне тутуп йылгырды вели, яңакларында гант эрәп, дуры тенине яйрап гидене дөнди.
— Ене бир йылгыр.
Дурсун товланып йүзүни гизледи:
— Гит, оглан, мен-ә геплешҗегем дәл утандырҗак болсаң.
— Боля, утандырмайын. Мен-ә той этҗек.
— Эдибер этсең.
— Сен разымың?
— Какам-а разымыш.
— Саңа айтдымы?
— Маңа айдармы, эҗеме айдыпдыр.
— Сен разымың?
— Айнамасана, оглан.
— Онда эҗеми иберҗек, эртир я биригүн. Эҗеңе айтгын.
— Мен-ә айтҗак дәл, утанян.
— Хачан той этсек, говы бор?
— Нәхил-ә сен, Ораз. Мен нәбилейин, өзлери гүрлешерлер-дә. Айдан болсаң, бар, инди гит.
— Ене бир азаҗык гайрат этсене.
Дурсун пенҗире билен арада зовзулдады:
— Бири хәзир гелерем, масгара боларыс. Бейитмесене, Ораз, бар, гидәйсене... Би, огланың ичякгычдыгыны.
Дурсун йүзүндәки өйкели гахарыны саклаҗак болды, болмады. Ораза серетдиги ене йылгырды. Ораз аркайынлашып:
— Тоюң гүррүңинем-ә этмели,— дийди.
— Какам бир хәзир үстүмизден гелсин бакалы, саңа тойы гөркезер.
— Бир-ә, районың әхли күшт депйәнлерини йыгнаҗак. Разымың?
— Ашгабатда-да көпмүш, оларам чагыр.
— Мең чыным, Дурсун.
— Эртир чыкайын, шонда айдай, хәзир гитсене...
— Ёк, мең хәзир айдасым гелйә.
Дурсун алачсыз улудан дем алып гарашды.
— Шәхерден-ә Ахмет депчини чагырҗак.
— Чагыр.
— Галандар багша-да гел дийҗек.

— Вай, шонданам бир багшы бормы! Йүзүни сатлык сомсаң йүзи ялы эдип, кәшгә бир онда сес болса.

— Өвезлең тоюнда, ханы, оңат айдыпдыр диййдилер-ә.

— Өвезлең тоюнда айдан-а Тувак гелнежәң җигиси Шыхмырат.

— Бизем онда шоны чагырыс.

— Болды дәми инди?

— Дурсана... Яңы нәме диййдиң? «Йүзи сатлык сомсаң йүзи ялы». Гөр, муң тапян сөзлерини.

Дурсун өз айдан сөзүне хезил эдинип гүлди. Ораз оңа гуванч билен середип дурды. Соңам:

— Дурсуным, бир голайрагыма гелсене — диййди.

— Бе, шейлеми?..

— Вах, сени бир багрыма бассам!

— Утансана, Ораз.

— Утанч бизден утансын, Дурсуным!..

— Дур аңырда! Ораз, гахарымы гетирме. Бар, инди гит.

— Гидесим-ә геленок вели...

— Нәтжек, гитмели-дә.

— Мең гитжегиме бегенйәмиң?

— Гынансамам, гитмели-дә.

— Эх-х...— Ораз гөвүнсиз гапа тарап өврүлди.— Онда эҗеми иберйәндирин.

— Өңем айтдың-а.

— Ёк, мең ене бир гезек айдасым гелйәр.

Ораз соңкы сапар Дурсуна гарады. Гызың йүзүндәки багтлы йылгырышы гөрүп, депеси гөк диреди. Шу пурсатың леззети оны серхош этди. Өз янындан шахырлара дүшүндим диййди. Оларың нәме үчин сөйги хакда көп гошгы язяндыкларының себәбини билйән диййди. Эгер өзем шахыр болан болса, шоны этжекди. Шуҗагаз леззетли минут онуң бүтин өмрүниң довамына етер!

Ол Дурсуна тарап өврүлип, башардыгындан онуң адыны арша чыкарҗак сөзлер билен тарыпласы гелди. Йөне утанды. Шол сөзлер диле геленде-де нәхили айтжагыны билмеди. Оңарман шу пурсатың леззетини гачырарын өйүтди. Сесини чыкарманам чыкып гитди.

Хәзир оңа хемме зат ярады. Ачык асмандакы йылдызларам шадыян, хемишекилеринден йитиди. Гыш гиҗесиниң аязлы арасса ховасам хич махал шу махалкы ялы якымлы болан дәлдир. Гөвнүне болмаса, көчәниң чыралары гүрелен дек төверек хас ягты гөрүнйәр. Бир-ә, голайда, бирем обаның гайра четинде ит үйрди. Оларың сесинде хемишеки гахар-газап ёкды. Онда нәме үйрйәркәлер? Ким билйәр, белки, ит болҗак болсаң, хөкман үйрмелидир.

Оразың деңинден «Запорожец» машыны гечип гитди. Бу тракторчы Мәти болса герек. Ене кирейден гелйәрмикә? Энтег-ә ир вели, оңлы зат дүшмәнсоң гайдыберендир. Ол илиң айтмы-

шына гөрә машыныны араба дерегине уланярмыш. Шожагаз машына дөрт халта унам йүкләййәр диййәлер. Чынса-чындырам. Бир әсас болмаса, ил гүррүң этмезди. Бир агза дүшүп билсең боланы, онсоң кәбир адамлар өзүнденем тапыберййәр. Арада базарда Мәтә бир яшулы душанмыш. Ики гойнум билен өзүми пылан ере элтсең пыланча пул берейин диенмиш. Шонда-да Мәти угур тапанмыш. Ики гойны ызкы отургычда адам ялы отурдагадан келлелерине бүренжек атаянмыш дийййәрлер. Инспектор саклап, документлерини гөрүп дурка гоюнлаң бири мәләенмиш. Мәти илкә: «Гелнеже, оюн этмесене, валла — диенмиш, соңам геңиргенип дуран инспектора — Гелнежемиң бираз келлеси дүзүв дәл» дийипдир. Инспекторам: «Есер гелнежең бар экени, аягы дагам дуршуна түй. Ханы, йүзүнем гөрели» дийип, Мәтини эле салыпдыр.

Шу гүррүңи Мәтиң өзүне айдып беренлеринде хезил эдип гүлүпдир. Гүлмез ялымы, Оразам хәзир оны яңы эшиден ялы өз янындан гүлүп барярды.

Ораз өйлерине якынлашанда онуң шат дүнйәсине ене какасы күрсәп гирди. Ёк, ол яңы Гурдуң гызы дийип айдан сөзлерини ойланман айтды. Гахар хемише пайхаса зепер етирйәр. Шу махал оңа-да аңсат дәлдир. Онуң ягдайына Ораз дүшмесе ким дүшүнсин! Олам Оразың ягдайына дүшүнмели. Оглы хөкмүнде Оразы сыласа, гелни хөкмүнде-де Дурсуны сыламалы болар. Башга чыкалга ёк!

Нәме-де болса онуң хәзир өйлерине барасы гелмеди. Ачык ховада, чола көчелерде өз шатлыгы, өз арзувлары билен гезеси гелди. Эмма онуң бу ислегем баша бармады. Өз көчелеринден гечип, аңырка етмәнкә гапдалындан Баллы чыкды. Онуң янында-да Юсуп билен Ахметди.

— Вей, Ораз жан, асыл би сенмидиң-ай! Гыссаглы ишиң бармы?

— Ёк.

— Йөр онда. Мен сени хезиллигиң үстүнден элтейин.

— Нирә?

— Дурды келевлере.

— Оларда нәме бар?

— Багшы айдямыш. Оглы болупдыр.

— Ким ол багшы? Галандар-а дәлдир.

— Гүм этсене-ай оны, ниреден ядыңа дүшүп йөр. Шыхмырат айдя.

— Тувак гелнежәң жигисими?

— Эдил өзи! Сарык ёлуның дәдесини яңдыря. Йөр, хов, өңем гиҗә галдык. Душаның говы болайды, гайдышын булаң бирини гөтершерсиң. Бардыклары укларлар, шонда-да галаноклар, мен-ә нәтжегими билемок. Ханы, огуллам, ылгаң.

Оларың дөрдүсем тиркешип уграды.

ЙИГРИМИ ҮЧҮНҖИ БАП

Селби оба дуйдансыз гелди. Вагт өйлә голайлашыпды. Сона кир ювупды, серишдирип, индем ишине гитҗек болуп дурды. Ол гапыдан гирен элтисини гөрүп, бирбада мүйнли ялы сәгинди, соңам деррев өзүни эле алды. Селби билен мәхирли саламлашды. Мунуң биленем оңман ики элти бирден гарса гуҗаклашды.

Олар соңра ыза чекилишип, бири-бирине сыңңитли гарадылар. Сона Селбиниң хасам долушан гөвресини гөрди. Ене онуң гелшикли гейнишине гөзи гитди. Непис гара пальтоның якасына чекилен юмшак сүтүк чаларак өвүшгин берйәрди. Адам деми дегсе-де, түйҗагазлар толкун атярды. Аягындакы гоңрас әдигиң ыкҗам хем гөвнеҗай тикилишини дийсене!.. Сачыны депесине галдырып, үстүнденем яшыл реңк йүң сечекли атыныпдыр. Сонаның гөвнүне болмаса, Селбиниң йүзүнде өңки гезек гөрендәки нәзиклиги азалыпдыр. Дулукларының юмралмагы оңа бираз гөдеклик берйәрди. Ол өз янындан Селби хоррак болса, гелшикли болҗак дийди.

Сонаның хорланандыгы гөзе дүртүлип дурды. Селбиниң оңа гөзи гитди. Сона нәзикди, ыкҗамды. Башына атынан гара сечеклисем, эгниндәки бегрес донам көнерәкди. Шонда-да ол оваданды. Адаты өй эшигинде шейле, безенсе дагы нәхили боларка? диен пикир Селбиде гөриплик дуйгусыны оярҗак болды. Шонда-да:

— Җаның сагмы, хорланыпсың?— дийди.

— Итденем саг.

— Гаты ядав гөрүнйәң, Сона.

— Хәзир-ә кир ювдум. Индем ише дийип чыкҗак болуп дурдум.

— Агыр дүшсе, ишиңи ташлаймазлармы?

— Сен бир бей диймесене, гыз.

— Онда көмекчи аларлар, ёгса өйүң кешиги сени майрар.

— Хава, онсоң башлыгың аялы хызматкәр саклаяр дийибем бир иле долдурсынлар. Өзүмем етишерин. Сен-ә, түвелеме, хасам долушыпсың.

Бу сөз Селбә гыйҗыт болуп дегди.

— Мен-ә хорланып билемок.

— Ислейәң дәлсиң.

— Ери, исләңде нәтҗек?

— Биз ялы вагтында догурсаңыз белли, семремәге элиңиз етеси ёк-ла — Сона дегишйәндигини билдирип гүлди.— Эйсем яланмы? Бир гыз догурдың-да инди утанман гезип йөрсүң.

— Диссертациямы бир бир йүзли эдейин...

— Нәдйә, гыз, энтегем болaнокмы?

— Инд-ә азаляр.

— Вий, Җеннет җан, саг-аманҗа окап йөрми?

— Оңат. Сеңкилерем говумы? Ханы, бирем ёк-ла?

— Керим-ә мекдепде, галанам багда. Бу гүн Байрамы мекдебе чагырдылар, Керим җанам биле гитди. Җеннетем алып геләймели экениң.

— Бир гүнлүк үчин ядадып йөрмәйин дийдим. Эртир гайтҗак.

— Оба нәмели гелдиң?

— Автобуслы.

— Эдйән задыны, хабар этсең, Назар өңүнден чыкарды-да.

— Азар бермәйин дийдим.

Сона бирден сүллерди. «Азар болмайын» диен сөз оңа башга маныда эшидилди. Себәп Селбиниң өз чакылыгы билен гелендигини билип, онсузам өзүни мүйнли ялы дуйярды. Селби гөвүн эдәйдимикә? диен пикир онуң бар хезилини алды. Ол:

— Чыкарынсана, сен аманат мыхман дәл-ә, Селби — дийди.— Отурып икимиз хезил эдинип чай ичели.

Сона отагдан гыссанмач чыкды.

Оларың чай башындакы гүррүңи иңңән чына язды. Дегишме диен зат хич кимиң ядыда дүшмеди. Сона телефонда айдан хабарыны янадандан гайталамаса ынҗалмады. Өзем бир хили гүнәкәрлигини дуюп, өтүнч сораян әхенде гайталады:

— Гаты гелшиксиз зат вели, нәдели-дә, Селби,— дийип чыны билен зейренди.— Мен-ә Назара, Байрам нәме дийсе гулак ас диййән. Байрамың оңа яманлык этмеҗег-ә белли, шейле дәлми?— Селби диңе башыны атды.— Йөне, Селби, сен бир Байрама дуйдурайма. Бир бахана тап-да. Вах, ара ёлда сени азара гойдук. Ынха, инди бизиң йүзүмиз гара-да, барам Назардан. Ынанмас адамлара ынанды. Шо Машат дийилйән адамы илки гөремде-де халамандым. Селби, җан доган, сен бир гөвүн этме.

— Дүшүнйән, Сона, дүшүнйән.

— Вах, дүшүнйәнсиң өз-ә вели... Байрамың гелҗегини эшидип, йөне Назар бегенҗинден бөкүберди, чага-да онуң ялы болуп билмез. Энтек гойбермен дийип йөрди. Алагадан артып бир дава орта чыкды, инди Назара не ийги бар, не ичги. Гиҗе аркайынам ятып биленок. Яры гиҗе-де болса, дәли ялы дашарда айланып йөр. Мен-ә, ынха, бу гүн эрте хасабатың болҗак, бейдип кесенип йөрерлерми — диййән.— Айтда дын — диййән. Өлдүрмеҗеклер-ә белли. Шей дийсем, вах, бей диймек дилде аңсатдыр дийип, ене галыберйә. Ынанямың маңа, доган?

— Ынанян, Сона, ынанян.

— Вах, шей диениңем болсун-а. Байрамың өңүнде йүзи гар-а болдук. Ери, аңайса — диййән.— Гидерем, гайдып бизиң гапымыздан гарамаз — дийибем ода-көзе дүшйән. Байрам оң ялы дәлдир-ле, Селби. Сен оңа белетсиң, шейдер өйүдйәңми, ә?

— Байрамың йүреги юкадыр.

— Шейле болаверсин.

— Назары оңат гөршүни дийип-айдар ялы дәлдир.

— Вах, Назарыңам айдяны шол-да. Мең үчин бир оң йүзи гызмалы болмасын — диййә.— Эгер бир зат болайса-да, сон эшитсин диййә.

— Хич задам болмаз. Назарың абрайы Байрамыңкыдан песмишми нәме?

— Назар үчин-ә Байрамың абраям өз абрайы ялы.

— Сен гам иЙме, Сона, маңа ынан.

— Вах, ынанамсоң чагырдым-да. Йөне яз чыкдыгы Байрам билен гезмәге гелмелисиң. Җеннет жаның каникулына габатлап.

— Боля.

— Ёк, мең гаты чыным.

— Боля, хөкман гелерис.

— Вий, мен саңа яка бежерип гоюпдым. Алада билен ядыма-да дүшенок.

Олар ене өзара гүррүңе яздылар.

Байрам аялының геленини гөрүп геңиргенсе-де, нәме үчин гелдиң диййип сорамады, гайта геңиргенйәнинем гизлежек болды. Хамала, оңа өңден гарашып йөрен ялы, канагатланма билен йылгырып гаралы. Отагда икичәкдиклерини билип Селбә голай барды. Онуң гужагына доларына гарашды, эмма бу сапар аялы өйдәки эндигини гайталамады. Мәхир билен йылгырып дуршуна бутнамады. Байрам Селбиниң язгын маңлайына додагыны етирди, чалажа огшады. Селби:

— Менем сең ызың биленжик геләендирин — дийди.

— Гаты говы эдипсиң.— Өз яныңдан болса, догруданам, мени гөрмәге гелдимикә?— дийип пикир этди.— Җеннет жан нәхили?

— Оңатжа, окап йөр. Какам дийип бизар эдйәр.

— Меңем гөресим гелди.

— Не хат эдйәң, не телефон. Мен-ә гайгы эдибердим.

— Гелен ерим чөл дәл ахыры.

— Болманда нәме? Гүнде он ерден жаң эдйәлер. Хер ким бир зат сораяр.

— Ёк дий — вессалам. Ханы, отур.— Олар отургычда бири-бирине өрән голай отурдылар.— Ашгабатда нәме тәзелик бар?

— Хава, неширятдан ики гезек сорадылар.

— Ким?

— Көрпәев. Тәзе поэмасының голязмасы герек, өзем гыссаглы герек, дийди.

— Голязма ёк! Гыссаглам, гыссаглы дәлем — ёк! Бержек дәл. Шейле дийде айдай.

— Сен бираз үйтгәйипмиң, Байрам?

— Оба ховасының адама башгарак тәсир эдйән болмагам әхтимал.— Байрам бираз толгуняндыгыны билдирмезлик үчин Селбә гарап йылгырды.— Боля-да, ханы, өз ягдайың нәхили? Ишиң нәдйә?

Селби эринден гөвни ғалан әхеңде первайсыз жогап берди:

— Маслахатдан гечди.

— Оңатмы?

— Оңат.

— Онда нәме айтман отырсың?— Байрам аялының элинден тутды, Селби элини чекип алды.— Женнет жаның етишиг-ә оңатдыр? Саз чалшы?

Инди Селби өңки первайсызлыгыны эдип билмеди:

— Сольфеджиодан-а инди оңат, ёгса, шол кын дүшйәди. Йөне индем математика. Барлаг ишинден ене дөрт алыпдыр.

Олары агшам нахарына чагырдылар.

Мыхман отагында гиңден язылан сачагың башына улы-кичи йыгнанды. Байрам билен Назар гапма-гаршы отурдылар. Маралҗык Селбиниң голтугындан дүшмеди, Мәхрем гысмылҗырап, онуң янындан айрылмады. Аманҗык болса какасының гапдалында отурышына кәмахал гелнеҗесиниң йүзүне мөлтерип гараярды. Онуң үчин Селбем нәтаныш болуп чыкайды. Ол гелен адам билен хаял өвренишйәрди.

Улуларың арасындакы совуклык нахарың ахырына деңич довам этди. Оны чагаларың галмагалам ёк эдип билмеди. Ене чагаларың барлыгы говуды. Шу ягдайы аңып, хеммеден бетер эзъет чекйән Сона оларың биле отураныны кем гөрмеди.

Назар илки гелнеҗеси билен хал-ягдай сорашды. Шонда-да ол өз пикири билен гүмрады. Селбиниң ягдайдан хабарлыдыгы оны бираз аркайынлашдырярды. Сона ялы өзүни мүйнли дуюп, хер гарайшында өтүнч соражак болуп азара-да галмады. Бу оңайсызлык зерарлык дөрежек хемме хупбаты бойнуна алмага эййәм өзүни меҗбур эдипди.

Хәзир башга бир пикир оны Байрамың йүзүне догры серетмекден чекиндирди. Селби нәме үчин дуйдансыз гелендигини айдан болса, (айтҗагына-да гүвә гечйәрди) шу махал Байрам нәхили пикир эдйәркә? Кәйинйәндир, намарт дийййәндир. Белки, Назар билен бир сачагың башында дуз ийип отуранына намыс эдйәндир? Онда нәме ол туруп гидиберенок, я-да Селбиниң, Сонаның, чагаларың гөвни дийип меҗбуры отырмыка? Әхтимал, гаты әхтимал... Ёк, ол гайта Керим билен бир затлар барада гүррүң эдйәр. Олар голаям болса, Назар оларың гүррүңиниң манысыны алып биленок. Хәзир Назарың ерине хер кимем болса, шейле ягдая дүшер. Бу иңңән гелшиксиз ягдай. Ол агасыны өйүнден ковяр. Өзүңи аклаҗак болмак нәмә герек! Диңе гит дийип йүзүне айдаңок. Шонда-да ол дүшүнер. Бейдип, Селбини чагырып йөренден гит дийип айдайсаң болмадымы? дийсе, ери, нәме җогап берҗек?.. Ол өз янындан Байрама йүзленди. Мениң ягдайыма душүнҗек бол, Байрам. Мен нәдип әхли азабымы пуҗа чыкарайын, әхли газанан ынамымдан эл чекейин. Сен ене Машадың маслахатына гулак асяң дийме, дүшүн. Мен адамларың ынамыны элинден аласым геленок. Шол ынамы аланың говумы я-да шу йүзе чыкан ягдайы айтман отураның говумы?.. Маңа ынам герек, Байрам.

Олар Керим билен нәмәниң сөхбетини эдйәркәлер? Белки, Байрамыңам пикири диңе Назар хакдадыр. Ол Селбиден нәме үчин гелендигини сорадымыка?

Байрамың пикирини билмегем, билмезлигем Назара хупбат яманыны берҗекди. Олар хачан гайдаркалар? Мен нәдип олары уградаркам дийип, Назар хәзирден ййданып башлады.

Гичден соң гапдал отагда Байрам билен Селби ене икичәк галды. Селби:

— Мен-ә эртир ирден гайтмакчы — дийди.

— Уградарыс.

— Сен галҗакмы?

— Энтек галҗак.

— Мен союза-да, неширята-да гелер дийип гайдыпдым.

— Энтек гелмез дий, эгленҗек дий.

— Мен сөз бердим-ә, Байрам.

— Хәзир гидип билҗек дәл, Селби. Көрпәев җаң этсе-де айт: менден шол голязма гарашмасын. Нәме үчин дийсе, геленде өзүнден сорайың дий. Дүшнүклими?

— Дүшнүксиз. Поэмаңы эййәм халаңокмы?

— Халаянам, халамогам.

— Гайданда халаядың.

— Әхтимал.

— Инди халаңокмы?

— Халаянам, халамогам. Тә халаянчам сакламакчы.

— Сакла, саклавери, сенден басып алян ёк.— Селби кәйинйән ялы әхенде довам этди.— Хөвес эдип окаңсоң, иле-де ярансоң айдылайяр. Чыкарҗак болсалар, неширятда-да зат гыт дәлдир-ле белли.

— Гаршылыгым ёк, чыкарыберсинлер — Байрам диванда отуран Селбиниң янына гечди, эмай билен онуң эгнине голуны атды.— Ери, инди Ашгабатдан мениң билен голязма давасыны этмәге гелдиңми, Селбим?

Селби сарсмады:

— Сең өңкүлигиң ёк, Байрам — дийди.— Диңе мең билен болса җәхеннем, Назар билен араңыза нәме совуклык дүшди?

— Айдып бермедилерми?

Селбиниң гөвнүне болмаса, Байрам яңкы сорагы, аялының нәме себәбе гөрә дуйдансыз гелендигини аңып, индем олар үчин оңайсыз ягдайың үстүни ачмага аматлы пурсатың дөрәндигине бегенйән әхенде айдан ялы болды. Әриниң гөзлерине гарады, эмма хич хили дабара, бегенч гөрмеди, ынҗалды:

— Мен сең айдарыңа гарашян — дийди.

— Гарашян болсаң, мен айдып берәерин...

Ол гүррүңини илки оба гелшинден башлады. Соңабака ол аялына дәл-де, өзүне гүр берйән ялы болды. Кәбир үнс бермедик деталларының үстүнден барды. Гөрен-эшиденини айдып берйәркә, өзи үчин инди нәме этмелидигини айдыңлашдырярды.

— Бейле ягдайда мен гидип билҗек дәл — дийип, гүррүңини гутарды.— Биринҗи ялңышыны дүзетмегиң ерине, хәзир Назарың икинҗи гезек ялңышмагы әхтимал. Ол ялңыш биринҗисинден яман болар. Сен муңа дүшүнмели, Селби.

Селби эрине ынанды. Онуң Назары говы гөрйәнине-де, доганының абрайыны өз абрайы хасап эдйәнине-де ынанды. Эмма Назар шоны билйәрми? Элбетде, биленок, билйән болса, хәзир Байрамың Ашгабада доланмагыны ислемезди. Диймек, агасының ховсаласы онуң янында көр көпүге геченок. Онсоң нәме үчин Байрам өзүни кичелтмелимиш?

Селбиниң калбында кемсинмек дуйгусындан дөрән гахар мөвч алды. Шол гахарам оны херекете гетирди. Нәме-де болса, Байрамы алып гитмели дийди. Исленмейән еринде онуң алада галып, өзүни хорламагына ёл бермели дәл дийди.

Ол инди Байрама иңңән мылакатлы гарады. Ялбарыҗы әхенде:

— Байрам — дийди — Гидели, мен-ә инди Назар ялңышар өйдемок. Сениң дуйдурышың етерликмикә диййән. Гидели, эшидйәңми...

— Маңа гидели дийме, Селби.

— Ёк, сен гитмели, Байрам.

— Мен энтек гитмен.

— Назар сең галаныңы ислейәндир өйүтме.

— Ол өз иши.

— Ислемесе, өз аладамы өзүм эдерин дийсе?

— Гитмен.

— Меңем сенче абрайым бар дийсе, акылымам сеңкиден кем дәл, акылыңы гитде башга кишә сат дийсе?

— Диймез, Назар диймез!

— Дийәйсе, алагадан гахарына дийәйсе?

— Гитмен!

— Мундан артык сең шу тайда болмагыңы исләмок дийсе?

— Диймез!

— Дийәйсе?

— Гитмен, дүшүнйәмиң, гитмен!

— Ким үчин галҗак?

— Өзүм үчин! Эгер хәзир саңа гулак асып, эртир сениң ызыңа дүшсем, бу затларам җәхеннем дийсем, менем икинҗи гезек ялңышян. Назарың ялңышы — меӊ ялңышым. Меӊ ялңышымам Назарың ялңышы болар. Шуңа дүшүн, Селби. Дүшүнмесең — дүшүнҗек бол. Белки, бу гүн болмаса эртир, эртир болмаса, биригүн дүшүнерсиң.

Селби алачсызлыгыны билдирҗек болуп, улудан демини алды. Соңам:

— Өзүң бил, мен-ә эртир гайдян — дийди. Байрам гепледи. Ичерде агыр үмсүмлик довам этди. Аңыркы отагдакы телевизордан гох-галмагал, соңам Николай Озеровың ховсалалы сеси чала эшидилди. Хоккей ойнуны гөркезйәндирлер. Хайсы командалар ойнаярка? Байрам бу ойна хемише томаша эдип йөрен адам болмаса-да, хәзир гөреси гелди. Йөне Селбини еке гоюп гитмеги ислемеди.

ЙИГРИМИ ДӨРДҮНҖИ БАП

Назары гоңшы оба тоя чагырдылар. Байрамың өйде еке отурандыгы ядына дүшенде гитмәге яйданды. Йөне өе бараны биленем, хәзир онуң гапдалында отурмак эзъетди. Селбиниң гелип гитмеги билен йүзе чыкан оңайсыз ягдай отурса-турса оны ызарлаярды. Гелнежеси гитмезинден өңүнчә Байрам билен болан гүррүңи Сона айдып берипдир. Мундан артык әрине зор салып билмежегини боюн алыпдыр. Мүмкингадар маслахата йүвүрҗисиниң гулак асмалыдыгыны, Байрамың тутанъерлилигиниң йөнелиге дәлдигини дуйдурыпдыр.

Назар кабинетинде яйданып отуршына чыкалга тапман өз үстүнден дүшди... Сен, акмак, өз-өзүңи паш этдиң — дийди.— Гелнежемиң дуйдансыз гелмегиниң себәби инди Байрама аяндыр. Шонда-да Байрамың болшуны гөрйәрмиң! Хамала, хич зат болмадык ялы чагалар билен ойнап-гүлшүп йөр. Ол муны билгешләне эдйәр. Шейдип өзүниң артыклыгыны мазамлаяр.

Байрамың болшунда мекирлик барды. Ол агасының мекирлигини бир затда гөрди: Байрам Назар билен Сонаның оңайсыз ягдайына томаша эдйәр, леззет аляр, өч аляр. Эйсем бу мекирлик дәлми?! Садалык диңе Назара берилипдир. Гурдам, Машадам мекир. Машадың оглы Оразам Назара гөрә мекир. Ол Аманлының ерине гитмәге ур-тут разы болаймады ахыры...

Назар тоя гитсе, шу пикирлерден бираз салым ара ачарын өйүтди. Эмма той ериндәки шагалаң, төверегинде отуран адамлар онуң үнсүни бенди эдип билмеди. Шонуң үчинем ичди. Серхош ягдайында-да гөз өңүнден Байрам гитмеди. Хер күнчден агасының мекир гарайшыны гөрди. Ол: «Мунуң эҗизлик, Назар — диййәрди.— Сениң кейпине ичмейәниң билдирип дур. Сен эйсем мундан өң серхош болярмыдың?»

Назар өз янындан: «Мениң серхош болмага хакым ёкмы?» дийди. Шол бада-да бу совалының болгусызлыгына дүшүнип гүлди. Төверекдәки нәтаныш йүзлер оңа илки геңиргенме билен гарадылар, соңам бу гарайышларыны гизлеҗек болян ялы йылгырдылар. «Олар мени серхошдур өйүдйәрлер. Акмаклар, мен серхош дәл. Серхош болсам өз совалымың болгусызлыгына гүлеринми? Серхош адам сизиң зордан йылгырҗак болушыңызы аңшырмазды!»

Ол төверегиндәки адамлары ятдан чыкарасы гелди. Өзүне берйән совалларыны селҗермесе, говы гөрди. Шонуң үчинем ене ичди. Төверекдәкилер ятдан чыкды. Оңа дерек ене Байрамың мекир гөзлерини гөрди. Ене эрҗеллик билен: «Мениң серхош болмага хакым ёкмы?» дийди. Бу сапар гүлмеди, гахарланды. Гахар онуң серхошлыгыны белли дережеде басмарлады. Ол барха болшундан утанды, туруп гайданыны кем гөрмеди.

Сона гиҗе ярымда гапыны ачды. Назар гирип-гирмән чай дийди. Пальтосыны диваның үстүне зыңып, агыр ишден арып гелен ялы халың үстүндәки яссыгы тирсекләп сүйнди. Сесини

чыкарман Сонаның гуюп берен үч кәсе чайыны ичди. Дерледи. Шундан соң аялына:

— Бар, сен ятыбер — дийди.

Сона турмады, гайта узак айралыкдан соң перзендине душан энәниң гарайшы ялы әрине айратын хырыдар серетди.

— Келләңем агырямы?— дийди.

Аялының бу совалына Назар йылгырды.

— Мен итденем саг. Тоя чагырдылар, гоңшы обадан. Тоя бараңсоңам нәме...

Сона хәзир дилине гелен сөзлери ичине салды. «Мундан өң тоя чагырылян дәлсиң-ов. Йүз-гөзүңде той кейпи болмаса нәме?..» Әриниң гөзлериндәки гам-гусса онуң агысыны тутдурды. Оны ялазы мейданда алачсыз галан адама меңзетди. Хасам агысы тутды. Бирденем Байрамың Селби билен гитмәнини унады. Оңа Назарың еке-тәк хоссары хөкмүнде бил баглады. Хоссарлыгына дүшүнйәни үчинем гиден дәлдир. Назар билен Сонаның ойлап тапан масгаралыгына гөз етиренем болса чыдап отурандыр. Гайын агасыны мерт сайды.

Назар:

— Байрам өйдеми?— дийди.

— Өйде, нирә гитсин.

— Гелшикл-ә болмады... Инди оң йүзүне серетмәге утанян. Гөни йүзүне гарап, гит диен болсак говы борды.

— Бейдип өзүңи хорлап йөрмесене...

— Онда нәдейин?— Назар гыгыранына өкүнйән ялы аз салым дымды.— Сен мең хемме диениме гулак асып йөрмегин, Сона. Гулак асма, герек дәл. Гулак асып йүрегиңдәки унамаян ишиңи эдйәң. Яланмы эйсем? Айдан дессиме Селбә жаң эдәймелими? Ёк дийсең болмадымы? Диймедиң. Диесиң гелсе-де диймедиң. Диймелидиң. Бар, ене бир чәйнек демле.

Сона әринден гаты гөрмеди. Туруп баршына оңайсыз ягдай үчин эсасы гүнәкәр өзи ялы кәйинди. «Мен хабар этжек дәл диен болсам, Назар гелнежесини чагырып билмезди, утанарды» дийди. Чагырып билмежегине гөзи етени зерарлам Сона йүзлененндир. Ёк, әри инди хемме гүнәни аялының үстүне атжак боланок, ол хесрет чекйәр, өзүни нәлетлейәр.

Назар довам этди:

— Хәзириң өзүнде мен барыны Байрама айтмалы.

— Ятандыр, турузма.

— Гой, турсун, айтжак! Гүнәкәрдигими айтжак. Эшидер, онсоң ене ятыберсин.

Сона ялбарды:

— Турузма, эртир айдарсың.

— Әх-ә, турузма дийсене. Диймек, сен гаршы. Сен маңа ёк диййәң, өрән говы. Унамасаң, унамок дийгин, хәзирки диййшиң ялы. Хемише әриңе гулак асып йөрмегин... Ери, ери, боля-ла, эжизлеме. Ме, бир кәсе гызгынжак чай берейин.— Назар аялының гошарындан тутуп, мүйнли гөрнүшде йылгырды.— Сен

маңа маслахат берип билҗекми? Сен мең ягдайыма бир дүшүнйәрмиң?

Сона башыны атып дымды, соңам пикирини җемләп:

— Байрамың саңа яманлыгы ёкдур — дийди.

Назар гүлди. Онуң гүлкүсинде яңсытма хем җанагырлы әхең барды.

— Эҗем пакырам шей диерди. Чагакак сәхел зада терслешсек, «Байрамың саңа яманлыгы ёкдур» диерди. Ханы, сен маңа серет, Сона... Гөвнүме болмаса, сен дура-бара мең эҗеме меңзәп баряң, ынанай, чынымы айдян.

— Назар, тур ериңе гечде ят.

— «Байрамың яманлыгы ёкдур» дийдиңми?— Назар бирден ярасына басылан ялы гыгырды.— Мениң киме яманлыгым бар? Кәшгә өз бәхбидим үчин эден болсам...

— Ювашрак-ла, чагалары турузяң.

— Байрамың яманлыгы ёкдур, билйән. Йөне ягшылыгам серәсап билен этмели. Маңа дүшүнйәң герек? Гаш дүзетҗек болуп гөз чыкарайсаң нәтҗек. Ёк, Сона, сен муңа дүшүнйән дәлсиң. Мен дүшүнйән. Боля, боля, хәзир ятҗак. Йөне Байрама айдарын. Ягшылык үндейән болсаң, өңүрти селҗерели диерин. Нәме үчинлигинем дүшүндирерин...

Назар кынлык билен еринден галды.

* * *

Оба яйран тәзе хабара адамлар бипервай гарамады. Хасабат-сайлав йыгнагына санлы гүн галанда, дуйдансыз махал Машадың орунбасарлыкдан бошадың дийип арза язмагы, башлыгыңам ур-тут оңа разы болмагы көплери гең галдырды. Назар оңа канал боюндакы ере бригадир болуп гитмеги теклип эдипдир, Машадам башлыгың теклибини гөвүнҗең кабул эдип, эййәм тарп ере гидипдир дийдилер.

Гурт чай ичим салым бөврүни диңләп отурды. Чекге дамарлары тирпилдәп башлады. Бу чәрәни Машада берилен җеза хасап этмеди. Догры, орунбасарлыкдан айрылмак Машада агырдыр, йөне хәзир ягдай башга. Онуң эден этмишлери йүзе чыкып баряр. Шу махал ол башыны гутарса кайылдыр. Ол-а бригадирлик экени, хәзир чөле чопан болуп гит дийселерем гидер. Бу онуң үчин еке-тәк чыкалга. Оңа вагт герек.

Гурдуң, гөвнүне болмаса, шу чәрәни башлыга-да, Машадың өзи салгы берен ялы болды. Ондан хер зада гарашаймалыдыр! Гөрдүңми, гел-гел онуң давалы ери сайлап алышыны. Себәп адамларда шүбхе дөреди. Ол шүбхәни ятырарын өйүдйәндир. Аманлының башлыга язып берен дүшүндириш хатындан энтек адамларың хабары ёк ахыры.

Гурт шейле карара гелди: Диймек, башлык дыммагы йүрегине дүвүпдир. Ол өзүнден горкяр. Горканы үчинем Машады орунбасарлыкдан айыряр. Шунам җеза хөкмүнде кабул эдилер өйүдйәндир.

Гурт гаршылык гөркезди: Ёк, бу жеза дәл, голдав. Машадың жогап бермели еринде башлыгам гырада дурмаз. Онлап гектар ериң сандан чыкмагыны диңе Машадың бойнуна йүкләп болмаз. Инди ол ерлери сана гошжак болсаң, дөвлетиң нәче серишдесини харч этмели.

Машат гидйәндигини Ораза айтмады. Өйүне гелшине аялыны гыссап уграды, аңырсы бир сагатдан гошларым тайяр болсун дийди. Күмүш:

— Хачан герсиң?— дийип сорады.

— Аманлың хелейинден, «әриң нәче гүнден бир гелип гидйәди» дийип сорап гөр.

— Маңа догружаңы айт, хачан гелжек?

— Худай билйә.

— Онда той меселесини белли этмән аягыңам этмерсиң!

Күмүшиң гахардан яңа сандырап дуршуны сынланда Машадың гүлкүси тутды:

— Бай-бай, гахаржаң болупсыңов, хелей, аңырракда дур, бирден депәме берәйме. Сизе той этме диййән бармы, хол-ха, эдибериң.

— Машат, мундан геп болмаз.

— Болмаса, дәниним, нәме үчин сораяң?

— Соражак, гатам сорарын!

— Ханы, ёлдан бир совул.

Күмүш ене жибринип галды. Ол әрини гачгага меңзетди. Машат өйүнден гачярды. Шейдибем, белки, оглуны, аялыны тоба гетиржек боляндыр?..

Ораз какасының бригадир болуп гиденини гең гөрмеди. Онуң гулак асмадык оглуна гөз гөркезжек болуп гитмедигине дүшүнйәрди. Ол өзүни халас этмәге чыкалга гөзлейәрди. Эмма бу чыкалганың какасы үчин аматыны гөз өңүне гетиренде яйданды. Онуң төверегинде туржак галмагалың пикирини этди. Башлыгың батырлыгына гең галды. Машады Аманлының ерине иберип, ол Гурды әсгермезлиге салярды. Гурт дийилйән адамың Аманлы дәлдигини инкәр эдйәрди, онда-да билгешләне инкәр эдйәрди. Бу ерде Оразың өзүне-де чагырыш бар ялы дуюлды. «Сен гитмесең, мен саңа дерек какаңы иберип билйән, себәп онуң ыкбалы мениң элимде, шонуң үчинем ол хөвес билен гидйәр. Гурды голданың биленем гөни какаң гаршысына чыкып билмерсиң. Саңа дымып отурмакдан башга зат галанок» дийип, башлык гыжыт берйән ялы болды. Гөр, какасы ене онуң дилини келте эдйәр. Мунуң хачан соңы гелеркә!..

* * *

Агшам нахардан соң чагаларың ятаны ятды, ятмадыгам телевизора серетмәге чыкды. Улы отагда Байрам билен Назар галды. Назар Машадың арзасы барада айтды. Хер гүн орунбасарыны чалшырып йөрен ялы хич бир гозгалаңсыз «бошатдым» дийди. Шу сөзи айдыбам Байрамың голдавына гарашды.

Байрам ховлукмады, оны ахырына деңич диңледи. Диңледигиче-де гынанды. Соңам:

— Оңармансың — дийди.— Машады ибермели дәл экениң.

— Гитсин, ишләр, гүнәсини ювар.

— Бейлекилериңем пикири сеңки ялы болар өйүдйәңми?

— Болар. Йөне ере адамың везипесиниң песелдилмейәнини билйәндирлер.

— Онда адамлара шонуң себәбини айт-да.

— Хемме болян зады айдып йөрмек герекми?

— Герек!

— Онда ишлемек уммасыз кын болар.

— Гизләниң билен еңил дүшер өйүдйәңми?

— Еңил дүшмесе-де пейда берҗек зады айтмалы.

Назардакы аркайынлык Байрамы гең галдырды, гахарыны гетирди. Ол:

— Горкяңмы?— дийип сорады. Бу сапар инисиниң сесинде дартгынлы әхең дуюлды:

— Хава, горкян. Сең үндейән батырлыгыңдан пейда ёк, диңе зыян бар.

— Дүшүндир.

Назар шу пурсата өңден гарашып отуран ялы гобсунды, тешнелик билен гыссанмач җогап берди:

— Меселем, ынха, ынам диен зат бар. Сиз ол барада гиже-гүндиз язяңыз: Ынам, ынам, ынам герек диййәңиз, шейлеми

— Язяс.

— Язсаңыз, ана, менем шол ынамы гөз өңүнде тутуп диййән. Догры язяңыз, ынамсыз ёлбашчы болмагам мүмкин дәл, яшамагам, шейлеми? Мен шол ынамсыз галмакдан горкян. Хәзир колхозчыларың өңүне чыкагадан болан зады болшы ялы айтсам, нәме болҗагыны билйәңми? Гүррүң бүтин района, областа яйрар. Әхли газанан үстүнлигиңи шүбхе астына аларлар. Көп адамың эли ишден совар. Чемчеләп йыгнан задымыз чанаклап дөкүлер, дүшүн шуңа, Байрам.

— «Токай отла ат газан» дийипдирлер, шейле-дә?

— Башга яна чекмек нәмә герек?

— Эртир башың яссыга етҗек болуп дурка, шу гүн өзүңи саг адам гөркезҗек болмак киме деркар?

Назар барып ятан нәразылык әхенде:

— Сиз деррев сиңекден пил ясап башлаяңыз — дийди.

— Сен болса сиңеги гизлеҗек болуп гара хеләк. Машадың, Аманлының алдавы билен колхозчылара хасабат берҗекми? Бер! Сениң хасабатың барада, әхтимал, бир бада газетлере-де язарлар, радиода-да айдарлар. Эдилен алдав сениң дилиң билен иле яйрар. Шумы сең ынам диййән задың? Онсоңам, сен бу сыры кимден гизләрин өйүдйәрсиң? Оразданмы, Гуртданмы? Нәче гүн? Олар эййәм билйәлер, олар инди диңе сең айдарыңа гарашярлар. Ынха, меселем, сен айтмадың диели. Олар Аманлыны, Машады турзуп: «Айт» диерлер. Айтмазлар өйүдйәрмиң

Айдарлар, горкуларына айдарлар. Олар сени паш эдер. Аманлының өз элң билен язан дүшүндириши сениң тахылында ятыр. Оны нәме үчин яздырдың?

Назар жогап бермеди. Пенжирәниң аңырсындакы гараңкылыга гарап сарсман отурды. Хәзир онуң йүзи хасам гаралыпдыр. Маңлайының йыгырды гүрелипдир. Галың додагы титреди. Күкүреги гайта-гайта галып, дем алышы эшидилди. Ол зордан гыгырмадан сакланды. Шонда-да пайхасындан дили өңе дүшди:

— Эсериңи маңа багышлаян диймели дәл экениң. Көпе гөрелде болуп билмежек адамың дурмушыны нәме үчин мысал алдың?

— Мен шонуң гөрелде болмагыны ислейән.

— Ёк, сен эртирки игенчден горкяң. Байрам. Себәби, мени танаян адамлар кими гөз өңүнде тутуп язаныңы билйәндирлер. Эртир саңа ярамаз адам хакында языпсың дийип игенерлер өйүдйән. Индем язаныңа өкүнйән. Багышла вели, менден бетер өз аладаңы эдйән ялы болуп дур.

Байрам эсли махал гөречлерини Назарың йүзүнден айырмады. Серетдигиче-де гең галды. Яңкы сөзлери онуң айдып билжегине ынанмады. Инисиниң йүрегиндәки йылылык азалып барян ялы якымсыз совуклык дуйды. Назар нәче гепледигиче-де совуклык шончада гүйжәп, йүреклери буза өврүп ташларлы гөрүнди. Мундаң бейләк бир геплеме дийип ялбармага тайынланды. Хер нәме-де болса, Назар геплемеди, айдан сөзлериңе уялян ялы йүзүни ашак салды. Байрам: «Эгер ол яңкы айданың үчин утанян болса, мен ондан разы боларын — дийди.— Кәмахал адам гахарына йүрегиниң унамаян задынам айдып гойберйәр».

Ол хәзир геплемән отурмагы услып билмеди. «Сен ондан улы, кәбир затлары дүшүндирмек сениң боржуң. Герек болса, гайталап айтмагам зыян этмез» дийип, өзи-өзүне маслахат берди. Шу махал пурсаты элден бермән, яңкы айдылан сөзлериң ерини долдурмалы, совуклыгы ёк этмели.

Байрам:

— Хава, өз аладамы эдйән, йөне хәзир икимизиң аладамызың бири-биринден айрылып гитжек ери ёк — дийди.

Назар нәдип өтүнч соражагыны билмеди. Гахарына өте гечени билсе-де, шол гахар совашянча «багышла» диймәге дилиниң өврүлмежегине гөзи етди. Шундан соң-а агасының гаршысында отурмак оңа хасам кын дүшди.

Дымышлык узага чекди. Назар чыдап билмән туруп гитди. Байрам отырды. Хич кимиң пәсгел бермейәни оңа ярады. Өз пикири билен гүмра болды. Назарың айдан сөзлерини ятлады: «Менден бетер өз аладаңы эдйәң»... Назар, элбетде, муны пикирленмән айдандыр. Хәзир Байрамың аладасы — Назарың аладасы. Яңы Назар гапдалында отырка, Байрамың оңа шуны дүшүндирмеги герекди. Ол нәме үчин алада эдйәр? Назар үчин игенмесинлер дийип алада эдйәр. Онуң өкүнмәни чын, хәзирем

өкүненок. Топрак билен ынсаның баглылыгы хакда пикир эденде хемише өңи билен Назар гөз өңүне гелйәрди. Ол өз идеалыны язды. Топрак билен якынлык адама айратын бир гүйч бермелиди. Назарда-да шол гүйҗүң хемише болмагыны ислейәрди. себәп ол хер гүн топрак билен йүзбе-йүз дуряр, онуң якымлы ысыны аляр. Эҗелери пакыр хемише: «Назар, обада галсын, дайхан болсун. Онуң топрага ыхласы зор» диерди. Байрам эҗесиниң айдянына-да, Назарың ыхласына-да ынанярды. Сыпал шляпалы адам билен чакнышыгына-да ынаныпды. Институты гутарып, хөвес билен оба доланып геленде эҗесиниң бегенишини дийсене! Ол пакыр хемме затдан бетер обаны ташлап шәхере гитмекден яйданарды. Назар оба доланып, оны шол ховпдан дындарды. Байрам энәниң арзувлары хакда-да язды. Эне билен топрак хемише бир. Оларың бири бейлекисине гүйч берйәр. Шонуң үчинем адамлар «Эне топрак» дийип айдярлар. Байрам шоларың бирлиги хакда-да язды. Язанына-да өкүненок!

Байрам Селбини уградып гелйәркә, догдук обасының гапдалындакы өвлүйә совлупды. Эҗесиниң мазарының башында дурка, хәзир ол дири болан болса, нәхили маслахат берердикә? диен совал келлесине гелипди. Шу махалам шол сорагы гайталады. Өзи-өзүне җогап берди: Өвүт берерди, агзыбир болуң диерди. Перзентлериң агзыбирлиги энелер үчин иң улы багт.

Байрам — бу затлары яңы Назара дүшүндирмәнине гынанып отурма — дийди.— Онуң өзем дүшүнер. Яңкы сөзлеринем гахарына айтды. Хәзир эййәм өкүнйәндир. Элбетде, онуңам ягдайы еңил дәл, оңа-да дүшүнҗек болмалы...

ЙИГРИМИ БӘШИНҖИ БАП

Байрам гүн адам бойы галанда турды. Агшам гич ятанданмы, келлесинде агыры дуйды. Пенҗирәниң ики гөзүнем гиңден ачды. Ичери күрсәп уран арасса хова беденине бираз еңиллик берди. Чыглы хованы гайта-гайта демине дартды.

Пенҗирәниң аңырсындакы көчеден ики саны еңил машын тиркешип гечип гитди. Машының эелерини танамады. Үч гызың дең йөрәп гелйәнини гөрди. Оларың эгниндәки той лыбас гүнеше хасам йити гөрүнди. Гызларың үчүсем башларына бир меңзеш гызыл, яшыл гүлли яглык даңыпдыр. Гөк, яшыл реңк, кешдели бегрес дон гейипдирлер. Гызларың ортакысы гүррүң берйәрди, бейлеки икисем ере бакып гелишлерине гүлйәрди. «Оба гызларыдыр, гөвүнлерине бир зат алаймасынлар» диен этияч билен Байрам пенҗирәниң өңүнден ыза чекилди. Гызлар оны гөрмән гечип гитди.

Обаның депесинде дутарың овазы эшидилип башлады. Дутарчы асманда отурышына яңкы гызларың салланып барышыны тарыплаян ялыды. Ол оваз нәзикди, мылайымды; гүн шөхлеси ялы чоглуды. Байрам диң салып дуршуна, кир-кимирсиз

асманы сынлады. Гулага етйән оваз шу асуда ачык асманың яңкы гечип гиден гызларың васпыды.

Гапы какылды. Сона гайын агасына яңы гетирилен телеграмманы узатды-да гарашып дурман ызына дөнди. Телеграмманы Селби берипдир. Ол Женнетиң нәсагландыгыны, эгер сыпыныл билерче болса Байрамың гелмегини сораярды.

Байрамың ынжалыгы гачды, ёгса кесел барасында аялының ховсала якындыгыны билйәрди. Айратынам, Женнет башым агыряр дийдиги бес, доктор ызына доктор чагырмаса ынжалмазды.

Келлә ене бир гүмүртик пикир гелди: Селби диенини гөгертжек болян болаймасын? Байрамы алып гитмәге гелсе-де, башармадык ишини инди шу телеграмманың үсти билен эдерин өйдйәндир. Әхтимал, шейле этжегини гиденде Сона-да дуйдурып гидендир.

Мунуң ялы пикир этмек Байрам үчин гүлкүнч гөрүнди. Шонда-да пикир этмән отуруп билмеди. Йүзе чыкан бир топар делил оны өз ызы билен алып гитди. Хайсыдыр бир сигналдан соң Селбиниң Байрамы алып гитмәге гелени хак. Назар билен Сонаның гөвнүнден турмак онуң үчин эсасы зат болуп билмез. Байрамың пикириче, ол өңи билен өз максадыны бержай этмәге гелендир. Онуң максады әрини дава-гепден дашда сакламак. Гүррүң Назарың бәхбиди, я-да адамларың эртирки гүни хакда барярмы, пархы ёк, Байрам оңа гошулмалы дәл. Онуң шөхратына нәхилидир бир зепер етмеги әхтимал. Оңа дерек Жапар Мейдановиче телефон эдип миннетдарлык билдирмели, себәп ол Байрамың шөхратының ил арасына яйрамагы үчин алада этди...

Бу пикирлер Байрамы ене дарыкдырды, эдил Селби гапдалында отуран ялы оңайсызлык дуйды. Шәхере доланжагына гынанды. Бирденем шәхер билен обаның арасындакы мензил әр-аялың арасындакы дашлыга өврүлди. Бу дашлык оны яйдандырды. Абадан хакда пикир эденде ол узаклык хасам әшгәр болярды. Байрам: «Нәме үчин, нәме үчин биз бири-биримизе гуваныл билемзок?» дийди. Ол калбында бу совалы эсасан Селбә йүзлендирди. Гуванмак үчин сөймели. Сөйүшйән адамлар хемише бири-бирине дүшүнйәндир. Дүшүнмегем оларың максадыны, угруны бирлешдирйәр. Гөр, ажы өлүмем Абаданы Арсландан дашлашдырып биленок!

Байрам аялының Абаданы говы танамаяндыгына гынанды. Эгер Абадан ялы болуп билсе, онда ол Байрамы алып гитмәге гелмезди, Жапар Мейдановиче саг бол айт диймезди. Бирденем, белки, Селбиниң Абаданы танамаяны говудыр дийди. Абаданы аялындан габанды. Ол хакда әриниң пикир эдйәндигини билсе, аралыгың хасам узаклашмагы әхтимал. Байрам Абадан хакда хемише пикир эдер. Онуң гапдалында яшап йөрендигине гуванар. Бу хукугы хич ким онуң элинден алып билмез. Селбиниңем оңа гүйжи етмесе герек. Кәшгә етәйседи!..

Йөне Селби гызының саглыгыны өз максады үчин уланып

билмез. Ол эне. Эне үчин бейле этмиш иңңэн гөдек болар. Байрамың мунуң ялы пикир этмэге хакы ёк. Селби оны этмез, этмез!..

Сона телеграмманы окап, бада-бат Ашгабат билен геплешмегиң аладасыны этди. Бир сагатлап аппаратың янындан галман гарашды, ахырам: «Мэммедовларың өйи җогап беренок» дийдилер. Байрам:

— Доктора гиден болсалар герек — дийди.— Агшамлык геплешэймели болар.

Агшам ене бир сагат гарашдырман Ашгабады бермедилер. Бу сапар Селби өйде экени. Байрам онуң сесинде ховсала дуйды. Ол шу гүн Җеннети кеселхана ерлешдирендигини, энтек онуң гызгынының гайтмандыгыны, бир тай өйкенине мазалы совук дегендигини хабар берди. Гызының хэли-шинди какасыны ёксурадяндыгыны айданда, Селбиниң хамсыгян сеси эшидилди. Байрам гиҗеки отла мүнүп барҗакдыгыны айдып, трубканы Сона берди.

Назарың гүн догманка чыкып гидиши, гүнортанам гелмеди. Сона правленийә җаң эдип сорады, «бу тая геленок» дийдилер. Агшам дүшди, сагат докуз болуп баряр, хенизем гара беренок. Сона нэтҗегини билмэн ене телефона япышды. Гайын агасы:

— Бимаза болма, гелер, энтек махал көп — дийди.

Гиҗе сагат он боланда кабинетинде Назарың еке өзи отырды. Правленийэниң телим отаглы җайында ондан башга адам галманды. Хасапчылар мундан үч гүн өң йылың җемини җемлэп гутарыпдылар. Хасабаты чалтрак етишдирҗек болуп, гиҗесинеде ишледилер. Индем йылы пеҗиң гапдалында отурып дынч аляндырлар, телевизора середйэндирлер. Бу гүн телевизорда нэхили гызыклы зат барка? Хемише бир Назарың программа кэмахал середэймеси барды, инди олам ятдан чыкды. Гечен хоккей ойнунам Керим айтмадык болса билмезди. Серетди, хемишекилери ялы леззет алмаса-да, гараз, бир салым аладасы еңледи, дынҗыны алды. «Спартагың» ойнундан гөвнүхош болды. Ойны гыраденң болмаса-да, говы, эрҗел команда. Йөне арман бу йылам ЦСКА-дан галды. Умуман, Кериме-де, телевизорда гөркезилйэн оюнлар билен азрак гызыклан-да, окувың билен бол диймели. Ёгса, ынха, хоккейиң ызындан футбол башланар. Оларың хайсы бирине середип етишҗек. Онсоңам, хемме ойны телевизорда гөркезип йөрмек хөкманмыка?.. Элбетде, «Спартак» ялы говы команданың ойны болса башга геп.

Дашкы гапы ачылып япылды. Аяк сеси гелип башлады. Ене Назара еке отурып ишлемэге май берҗек дэллер!

Гурт ичери гирди-де:

— Гич ягшы — дийди.

— Гелен ягшы, гечибериң.

Гурт гапа голай отурды. Назар, «нэме хызмат?» диен маныда оңа середип гарашды.

— О бизде ишлейән «воздуш» трактырлаң бири эртир канал боюна гитмели дийдилер. Би нәхили гүррүң боля, башлык?

— Хава, шейтмесек болҗак дәл, Гурт ага, ёгса Машат етишмез.

Машадың адыны эшиденде Гурдуң йүзи аҗады. Ол индики айтҗак сөзүни мазалы пикирленмәге меҗбур болан ялы алада билен дымды. Соңам:

— Гараз, сен гөркезме берипсиң-дә — дийди.

— Хава, мен дийдим. Сизден башга-да дөрт бригададан алмалы этдик.

— Онда биз нәтмели?

— Ишләбермели.

— Шо трактыр маңа-да герек, башлык, менем етишемок. Өйүң ичи ялы ерден бир машын чайыр чыкя, хол гүн өзүң гөрдүң-ә.

— Инди о тайдан бес эдип, обаң демиргазыгына гечәймезлерми? Ери арассаракдыр.

— Илки шо тайыны арассалалы, онсоң гечәерис, йөне маңа трактыр бер дийме, башлык — Назар алада билен сәгинди. Гурт довам этди.— Машат болансоң билгешлейин айдяндыр өйүтме, Назар. Маңа хәзир трактыр уммасыз зерур герек. Гайта мен-ә ене бирини дилеҗек болуп йөрдүм, сенем...

— Боляр, ишләберсин.

Назар, «ене нәме айтҗак!» диен гарайыш билен середенем болса, инди Гурдуң туруп гидерине гарашды. Гурт турмады:

— Бу бир меселе — дийди.— Индики меселе Машат хакында Сен, башлык, ол адамың гүнәсини билсеңем, ене везипе ынанайярсың-ов.

Шу сөзлери Гурдуң хетҗиклэп айдышы Назарың бирден гахарыны гетирди. Шол гахарына-да:

— Везипе ынанмаз ялы нәме гүнә эдипдир? — дийди. Бадабадам берен совалының гөнүмеллигине өкүнди.

— Аманлы саңа дүшүндириш язып беренмиш диййәлер.

— Хава, язып берди.— Назар ыза гайшып тахылыны чекди.— Ынха, тахылымда ятыр.

— Сен оны тахылыңда көп саклаҗакмы?

Назар ики эпленен окувчы депдерини элине алып, гаршысындакы гиң столуң үстүне зыңып гойберди:

— Алың, окаң — дийип гыгырды.— Шонуң үчин гелдиңиз дәлми, алың!

— Ганыңы гыздырма, Назар — Гурдуң сеси сандырап чыкды.— Мен окамамда-да билйән Аманлың нәме язаныны. Похы болмаса, арза бермез дийип, шо сапарам айдыпдым герек?

— Билйән болсаңыз, нәме үчин йүреге дүшйәңиз?

— Иле-де айт!

— Айдыбериң, сиз билйәңиз ахыры!

— Ёк, иним, сен айдарсың!

Гурт гахардан, толгунмадан саңңылдаян дамарлак элини голтук җүбүсине сокуп, эпленип салнан бир гиден кагыз чыкар-

ды. Шолары гысымына гысыбам Назара тарап йөнелди. Барды--да элиндәкини столуң бир гырасына патыладып ташлады.

— Ине, тәбилиң, башлык. Шоны айдянчаң мен сең бригадириң дәл. Өзем, эшит, мен өз ислегиме арза бермен. Мен Аманлам дәл, Машадам. Соралса-да, айдарсың, нә себәбе гөрә Гурт тәбилини ташлады?, айдарсың!..

Ол чыкып гитди. Назар бирден дүйпсүз бошлуга зыңылан ялы калбында умытсызлык дуйды. Өңүне алан хасабаты онуң үчин әхмиетини йитирди. Гурдуң гоюп гиден кагызларына серетсе-де, олара эли узамады. Кагызларың гырасы кертилеңлерем бар. Майдалы-ирили тагашыксыз харплары гөрди. Окаҗак болмады. Онуң үчин бу бошлукда сөзлерем манысыны йитирди. Диңе Гурдуң сесини эшитди: «Сен оны тахылында көп саклаҗакмы?» Назар оны биринҗи ёла тахылындан чыкарды. Хол-ха, ол инди столуң үстүнде ятыр. Аманлы гетирели бәри Назар оны окабам гөренок. Догруданам, ол айдып бериши ялы яздымыка, я-да артдырып-кемелден ери бармыка? Шу затлары Назар билмели дәлми? Хөкман билмели! Онда нәме үчин шу махала ченли окабам гөрмедикә?..

Ол йөрите туруп депдери алды. Ерине гечибем усул билен сахабыны агдарды. Ховлукмач язылан булашык почерки гөрди. Харплар дагы башлы-барат, бири-бирини сүсүшип, зордан аяк үстүнде дурлар. «Дүшүндиришнама» «Ш» харпының хер таягы бир ерде болансоң, сөзүң өзи тутуш бир сетири тутупдыр. «Мен, ягны ки колхозың өңки бригадири Аманлы Чары оглы, язып мәлим эдйәрин ки...»

Гурдуң гитдигиче әдими хаяллады, шүбхеси артды. Башлыгын янында өзүни алып барышындан барха гөвни гечди. Ой--пикирине гүмра болуп, көчәниң ортасында сәгинип дуранынам билмеди. Өйүне етмәнкә белли нетиҗә гелмесе оңмады. Ол тәбелини ташлап догры эдипми я-да нәдогры?.. Бирденем: «Сен тәбилиңи зыңып, киме зыян эдерин өйүдйәң?, чал келле акмак— дийди.— Олар-а сең шейдериңе гарашып йөрен болсалар билйәңми? Машадың ери гиңәр, гурды гүндиз увлар. Сен тәбилиңи ташласаң, эртир ериңе-де башлык алагадан Аманлыны гойса... ёк-ла, оңа дайханлар гөвнемез-ле. Хәзир халкың гөвнемейән задыны этҗек болмак барып ятан акмаклык. Назар дүшүнҗели йигит, акылам ёк дәл, онда бейитмеси нәмемиш? Горкян болса герек. Машатлы гүррүң башланса, бир яны оңа-да етйә. Етсе етиберсин, шо гүррүң-ә башламалы болар. Башла-да онда башлаҗак болсаң, тәбилиңи зыңан болмаң нәме? Я иле гүлки болҗак боляңмы? Эртир өйүңе дайханларың ялбарып гелмегин-ә ислейән дәлсиң? Муңа «бите гахар эдип ёрган отламак» диерлер Башларын, башламан нәме! Гөвнүмдәкини айтмага хакым бар. Аманлының арза берҗегине ынанмадым герек. Ынанмаянымам айтдым. Айдышым ялам болды. Айтмадык болсам, башлыгың агасы яныма барармыды? Бармазды. Барды, акыл этди. Доган доганы танаса ягшы.

Гурт ызына дөнди. «Хэзириң өзүнде бар-да тэбилиңи ал. Башлыга трактыр бермен дийийэң, ене гайдаңда-да тэбилиңи ташлап гайдяң. Шейтсең, саңа гахар эдибем ол трактыры Машада ёллар. Ишем битмэн галар. Шо ери тэ гума ченли арассалап, экмели. Ханы говача болямы, боланокмы, гөрели бакалы...»

Ол кабинетиң гапысыны ачды-да сэгинмэн ичери гирди. Сесини чыкарман столуң янына барды. Өзүне геңиргенме билен гараян башлыга үнс бермеди. Кагызларыны гоюп гиде.: еринден алды, голтук жүбүсине ымыклы салынча бутнамады. Соңам ызына өврүлип, келам агыз сөз айтман чыкып гитди.

Шу пурсат Назарың гөвнүне, Гуртдан соң Аманлы гапыдан гирэйжек ялы болды. Олам сесини чыкарман гелер-де депдерини алып гидер. Соңра муны эшидип, Байрам гелер. Гелшине-де «нэме үчин онуң дүшүндиришини берип гойбердиң?» дийип гыгырып башлар. Галмагалы эшидип, ене Гурт гелер. Олар ики болуп гыгырарлар. Шейдибем бүтин обаны өрүзерлер.

Шол махал гапы ачылды. Назар тисгинип еринден турды. Байрамы гөрүп, гең бир гарайышда онуң йүзүне чиңерилип серетди. Ол гапыдан гирениң Аманлы дэлдигине геңиргенйэн ялыды.

Байрам дуран еринден:

— Мен-э хошлашмага гелдим — дийди.

— О нэхили хошлашмага?

Байрам ягдайыны айтды.

— Сен ишлэбер, өзүм гидерин, Назар.

— Болмаз-а бейле зат.

Назар гейинмэге дурды. Онуң ядавлыгы, ээъет чекйэнлиги гөзлеринден билдирип дур. Байрамың оңа хайпы гелсе-де, онуң ягдайына гынанмады. Бир бада оңа еңил дүшмез дийди. Бирденем оңа хемаят берип:

«Биз диңе шу гүн үчин яшамаярыс, Назар — дийип йүзленеси гелди.— Шу гүн үчин яшалян болса, сениң хэзир бу ерде келле дөвүп отурмагың нэмэ герек! Гит, кейп чек, хезил эт-де ят. Сениң үчин бу гүн гечди. Йөне гитмэнсиң, чилимиң түссесине боглуп отурыпсың. Эртириң аладасы үчин отырсың. Отурмазлыга хакың ёк, себэп эртирем яшамалы. Шу гүнки абрай эртирем герек».

Байрам хич зат диймеди. Хошлашык пурсатында ене гүррүң гозгамагы ерликсиз хасап этди.

Отлының уграянлыгы хакда билдириш берилди. Ики доган бири-бириниң йүзүне гарап, мэкэм эл гысышдылар. Байрам:

— Хөкман жаң этгиниң — дийди.

Назар чаларак йылгырып:

— Болар — дийди.— Йөне якмаз бир зат диен болсам, багышлавергин.

— Ери, боля-ла...

Гараңкы гижеде сесинден өңүрти отлының гарасы йитди. Байрамың гидени билен Назарың калбына гиңлик аралашмады.

Онуң хәзирки ягдайы хемише халыпасының голдавына даянып йөрен шәгирдиң дуйдансыз махал ялңыз галышына меңзеди. Инди халыпаның голдавы ёк, онуң гөркезен ёлы бар. Шол ёлдан догры гитмек сениң гүйҗүңе баглы.

Назар шу чака ченли хемише Байрамың голдавыны дуюп гелди. Бу голдав кесгинли бир иш билен баглы хәли-шинди йүзе чыкып дурмаса-да, агасының ат-абрайы өз янындан оңа хемаятчыды. Кәхалат нәтаныш адамлар билен таныш боланда олар көпленч Байрамы ятлардылар, онуң ягдайыны сорардылар. Назар, хамала, агасы билен хер гүн бир гапыдан гирип-чыкып йөрен ялы белетликде җогап бермәге чалышарды.

Хәзир отлы бу леззети өзи билен алып, онуң дерегине ики адамың аладасыны гоюп гидене дөнди. Байрамың «Сен диңе өз ялңышыңы дүзедйәндириң өйүтме» диен сөзлерини ятлады. Диймек, оларың гуванҗам, үстүнлигем, ялңышам бир экени. «Сыгырың шахына урсаң, эндамы сызлар» дийип, догры айдыпдырлар.

Назар машыны хаял сүрүп вокзалдан гайтды. Гөзлери шәхериң чола көчелерини гөрйәнем болса, пикири Байрам хакдады. Ол яңыжа-да онуң гапдалында отырды. Дурмушың аладасы ене оларың орнуны айралады. Йөне бу гөрәймәге шейле. Хакыкатда вели, олар хемише янашык. Хер нәме-де болса, хәзир гапдалындакы бош ер Назары гамландырды. Чола көчелер калбына аграм салды.

Ол меркези көчеден гүнбатара өврүленде гапдалындан җүрлевүк сесини эшитди, сакланды. Инспектор гапыны ачып, онуң йүзүне диканлап серетди. Назар оңа хайран галды. Мунуң ялы гич махал инспектор сакланына дәл, онуң Гурда меңзешлигине хайран галды. Додакларының салпылыгам, йүзүниң йыгырдам, гөзлериниң улулыгам... гараз, эдил Гурт милиционериң эшигини геен ялы!..

Инспекторың ёгын сеси машының ичини долдурды:

— Сен шофёрмы я-да сыгыр чопан?

— Шофёр.

— Ярамаз шофёр. Өврүмде сигнал чыра якмалымы?

— Якмалы, яшулы.

— Онда нәме дилиң айдяныңы элиң эденок? Көче дүзгүнини гөдек боздуң, шофёр ёлдаш! Гиҗе гөрмезлер өйденсиң? Гиҗе болды, гүндиз болды, дүзгүни боздугың шап! Эле дүшерсиң — Инспекторың узын填 бармаклары ховада сиңек тутан ялы мәкәм дүвүлди.— Сен нәме дүзгүни бозуп, ене маңа чиңерилип середйәң? Йитирен адамың бармы?

— Бизиң обадан бирине чалымдаш гөрдүм-де...

— Гойсана, халыс йүреге дүшйәңиз. Дүзгүни бозҗак боланызда мең билен обадаш дәл, инди обадашмы? Сизиң барыңызың гепиңизем бир. Дүзгүни бозян билен обадаш болуп билмен. Мен шәхерли.— Ол эдил Гурдуңкы ялы гөдекси элини узатды.— Талоныңы бер бәрик!

Назар сесини чыкарман талоныны берди. Эгер хэзир өзүмиң кимдигими айдайсам? диен пикир келлесине гелди. Инспекторың эхеңи үйтгэрмикэ? Белки, онуң везипесине, шофёр дэлдигине гарап, җезадан сыпдырар?

Назар сакланды. Инспекторың Гурда меңзешлиги онуң ховуны басды. Эгер мен «башлык» дийсе, онда онуң бейлеки ялңышлыклары барада айдыберҗек ялы болды. Гөвнүне болмаса, Гурдуң билйэнини инспекторам билйэрди.

Инспекторың җүбтегиниң шыртылдысы эшидилди. Назар талоныны алып:

— Саг болуң — дийди. Ене бир гезек инспекторың йүзүне горка гарады. Ол өңкүденем бетер Гурда меңзэпдир, икисиниңем йүзүнде буйсанчлы аркайынлык бар. Инспектор:

— Мен дүзгүни бозянлар билен обадаш дэлдирин, меңзедибем отурма. Сүр! — дийди.

Назар араны ачып баршына, оларың сесем, айдян сөзлериндэки ынамлы эхеңем меңзеш дийди. Олардан сыпанына ынанмады. Бир Гуртдан бошап, икинҗи Гурдуң янына барярды. Элбетде, икинҗи Гурдуң айтҗак сөзлери хас чөкдер болса герек! Инспектор билен чола көчеде ялңыз душушды. Эмма Гурт билен душушык халкың арасында болар. Эгер оларам эдил яңкы инспектор ялы, «дүзгүни бозян адам билен обадаш болмарыс» дийэйселер»

«Гиҗе гөрмезлер өйденсиң?» Бу сөзлер тэзеден гайталанан дек, Назары сарсдырды. Ол гапдалына гарамага йүрек этмеди. Гөвнүне болмаса, төверек-дашыны бири-бирине меңзеш Гуртлар долдурып отуран ялыды.

Назары дер басды...

* * *

Байрам Ашгабада гелшине Селби билен кеселхана гитди. Ёлда Селби Җеннетден зейренди:

— Гидемде даш чыкмагын дийип саргап гитдим, чыксаңам гейнип чыкгының дийдим. Менем гидипдирин, көчеден бэри гелмэндир. Ылгапдыр-дерлэпдир, ылгапдыр-дерлэпдир, шейдибем совуга ишини гөрдүрипдир. Энекесиниңем диенини эденок. Улалдыгыча гызыңам саңа меңзэп баряр.

Байрам сесини чыкармады.

Җеннет какасыны гөренде сүйҗи йылгырды. Байрамың элини махалы билен гойбермеди. Сораг ызына сораг берди. Онуң ягдайы ганыматлашыпдыр. Гызгыны галса-да, энтек үсгүрйэр дийдилер, дүшекден турузмадылар.

Сона обадан гүнде-гүнаша телефон эдйэрди. Байрамың геленине он гүн гечипди. Җеннети бу гүн-эрте өе гетирмелиди. Сона ене телефон этди. Ики элтиниң бу гезекки гүррүңи узага чекди. Селби трубканы гоянсоңам, эсли махал аппарата гарап отурды. Соңам гөвреси хас агралан ялы кынлык билен аяк үстүне галды. Улудан демини алып, өзүнде дөрэн лапыкеч ягдайы гизлемэн Байрамың кабинетине йөнелди. Баршына-да:

— Оба билен геплешдим — дийди. Байрам өңүнде ятан голязмалардан гөзүни айырман аялына гулак асды.— Назары бошадыпдырлар.

Байрам бу сапар гарашылмадык хабара Селби себәпкәр ялы, оңа йити середип:

— О нәхили бошадыпдырлар? — дийди.

— Бошадыпдырлар-да. Йыгнак болупдыр, шонда-да бошадыпдырлар. Хәзир Сона жаң эдип айтды.

Байрам канагатланмады, аялына «отур» диен ышарат этди, гыссанды:

— Диңе бошатдылар дийдими, башга зат айтмадымы?

— Хава, йыгнакдан өңүрти Назар райкома арза язды дийди. Сениң айдышың ялы эдипдир, барыны болшы ялы языпдыр.

— Онсоң?

— Хасабат беренде-де айдыпдыр.

— Ким бошатмалы дийдикә?

— Өзи хайыш эдипдир.

— Өзи хайыш эдипдир? — Байрам эшиденине ынанмаян ялы, бөврүни диңләп отурды.— Нәме, ол шейдип обадан гайдайжакмыка?

— Ишләп йөр дийди. Агроном болуп галыпдыр.

Байрамдакы горкулы геңиргенме дув-дагын болса-да, бада-бат гыгырыбермеди, гайта аялына маслахат салян әхеңде:

— Обадан гайтмандыр, акыл эдипдир герек? — дийди. Селби эриниң пикирини тассыкламага ховлукмады. Онуң үчин эриниң болшуны сынламак хас гызыклы ялыды. Байрам хамала, Селбиниң калбындакы шүбхәни аңып, шоны ёк этмәниң аладасы билен дүшүндирйән шекилде гепледи:

— Обада галан болса, Назар акыл эдипдир. Гайтмажагыны өңем билйәдим, гөр, диеним ялам болупдыр! Агроном болуп ишлесе, ол инди топрага хасам якын болар. Хер гүн топрак билен йүзбе-йүз дуруп, хер гүн онуң ысыны алмакданам бир говы зат бомармы!..

Байрам өз пикирлери билен гүмра болуп, соңабака гапдалында аялының отуранынам унутды. Эййәм онуң бар күйи-пикири өңүнде ятан голязмасындады. Оны довам этдирмелиди.

1970—73 й.

ҒАЛЫҢ

(Җенаятың босағасында)

Повесть

БИРИНҖИ БАП

Мал өтүрижилер ики йүз халады телим дүвүнчеге дүвүп йөрмән, иңи саны ак ганара дыкып гетирдилер. Халатлары сайлап--сечип кабул этмек гызың еңңеси Нартәҗе табшырылыпды. Инди шу ишиң хөтдесинден гелмеҗек болса, онда Нартәҗем көр болсун! Телим йыл эден арзувы ахыры ерине дүшди. Шүбхе, горкы билен гезен махалам аз болманды. «Пыланың гызы пылан йигит билен гол тутушып гидиберипдир» диен хабары эшиденде, хамала, шоңа Җеннет гүнәкәр ялы, балдызына аларлып--аларлып середерди, оны ярылмадык гарпыза меңзедерди. Улы гызың уз басышындан горк. Хернә, буларың калбына рехим аралашаверсин, ёгса, эденлерине дәл дийип, бу заманда ёл алҗак гүманың ёкдур.

Хемме зат Нартәҗиң гөвнүне гөрә болды. Ынха, инди өйүң дулунда ики ганар ыңдарлып ятыр. Хезил этде санабер. Халамадык халадың болса, «оварра эт, әкит-де говусыны гетир» дий. Бу түйс Нартәҗиң башарайҗак иши. Өзүң башарып дуркаң гоңшы-голамы чагырып йөрмек нәмә герек. Гүррүңем болмасын, гепем. Соңрак гөренлеринде-де гоңшы хелейлериң йүреклери ярылаймаз...

Нартәч халатлары сайхаллаянча, Аймырат секиз мүң манады санап алды. Даңысы чөзүлмедик тәзеҗе пулларың шыкырдысы махалы билен Нартәҗиң гулагындан гитмеди. Әриниң илки чекинҗең санап башланына гынанса-да, онуң соңабака йыгы-йыгыдан бармагының уҗуна түйкүрип гызышаныны гөренде калбы гиңеди. Утанмагын, Аймырат, доганыны сатян диңе сен дәл ахыры. Ил эдйәми — бизем эдерис! Кәшгә биз Җеннети зорлап берйән болсак... Аркайын санабер, Аймырат, бир манады кем болмасын. Кем алар ялы, олар бизе гыз саклашан дәлдир. Секиз мүңүи-ә хәзир аларыс, галан бир мүңүнем

соң гетирерлер. Оларың гөвнүне биз шол мүңи гечәйҗек ялыдырыс вели, асыл гечәймерис. Гетирмеселер, гелии ызына гайдып бармаз!

Геленлериң нан-чай билен угры болмады. Совук-сала хошлашып, турмакчы болдулар. Оларың йүзүни салладан зат Нартәҗиң агзындан чыкан сөзлер. Ол сөзлериң аңырсында биргиден зат ятырды. Вах, Нартәҗе галса, энтеклерем геплеҗекди, йөне арман непини билмез әр, чак болды, бесдир дийди отурды. Ёгса, Нартәҗиң хер айдан сөзи пул я-да халат болуп гайдып гелмелиди. Бейле аматлы пурсат инди миессер болҗакмы, болмаҗакмы, худай билйәр!..

Гезек атгулага геленде, Нартәч хеммесини өңден ят тутуп гоян ялы бирдемде санап гойберди. Гетирилмели атгулагың саны йүз эллиден гечмели. Он саны түркмен халыча, он саны машын халы. Йүң сечекли он бәш болсун, көпүсининем реңки гырмызы билен мавы болсун. Ики сандык, бирем айналы шифоньер...

Мыхманлар чыдамады:

— Дуравериң, уммадан чыкдыңыз.

Нартәч аркан гайышды.

— Вий, мен-ә энтегем бәрсини айдян. Гоңшымыза дөрт сандык билен кир ювян машынам гетирдилер. Оны гетириң диййҗек дәл, йөне гызыл сагат билен гызыл йүзүги гетирмели борсуңыз. Холха, гоңшымызың гызыны тойдан өң шәхере әкидип, хут, алын дишлерине гызыл гейдирдилер. Ынха, Аймырат шаятдыр. Ол сөзүни тассыклатмак максады билен гапдалында сесини чыкарман отуран әрине ховлукмач серетди. Аймырат эдил өңден табшырылып гойлан ялы, деррев башыны атды. Нартәч шелайын йылгырып, хасам ичгинсиреди.— Гудалар, дарыкмавериң, гызылдан гыммат гызымыза алып гидйәнсиңиз.

Мыхманларың бири хүңүрдәп:

— Шей дийиб-ә, халыс болса-да, союп ташладыңыз — дийди.— Ери, яңкы шипонир диййәниңиз атгулакмышмы? Атгулак дийленде, машындан асаңда гелишәйҗек зат болса...

— Вей, буларың айдянына серет-ле!.. Машындан асмак нәмә герек, үстүне йүкләң-де гетирәйиң.

Нартәч дартгынлы ягдайы юмшатмак үчин өзүне зор салып, бокурдагыны хыкырдадып гүлди. Этлек йүзи хасам дерчигип, ашакы габагының этегинде ири-ири дамҗалар гөрүнди. Мыхманлар йылгырмадан гечен, гайта йүрекбуланч зат гөрен ялы йүзүни чытдылар.

«Чытсалар, чытып гечсинлер. Ил сизиң үчин гыз догранок. Раст, оглуңыз мүгт гыз тапанокмы, төлемән гарагыңызам акар».

Мыхманлар яс ерине гелен ялы, йүзлерини асып гитдилер. Нартәч бегенчден яңа аграмыны йитирди. Дабаның ере дегйәнини дуйса-да, хемишеки агыр гөвре ичине ел берилен бөвен дек гайып йөрене дөнди. Ол балдызыны чекеләп, ички отага алып гитди.

— Халадың-а оңды, Женнет жан, галаныңам алла дүз этсин...

Нартәч гапың агзында аманат ялы болуп дуран Женнетиң өңүне пагта силкен ялы, ганарлары силкип башлады. Хер силкенде, хыкылап, богазына якымсыз бир зат дирелйән дек эзъет билен йүзүни чытярды. Юмры дулукларына ган иненде, зора чыдаман, эти дарка-дарка ярылара гелйәрди. Гана дерек дер чыкып, соңам этлек йүз ашгара дүшен ялы агарярды.

— Эй-вай, хайымы алайды болса-да...

Ерде үйшүп ятан овадан парчалар галың габакларың арасында кичелен гөзлери йителтди. Олар ене хемишекиси ялы иңңән мекир йылпылдады.

Ол бадыны саклап билмән үйшмек халадың төверегинде, диндар адамың өвлүйә айланышыны яда салып, ики өврүм этди. Соңам:

— Хеммәмизе несип этсин, Женнет жан — дийип, өзбашына самрады. Сеси эшидилмесе-де, этлек йүзе гелшип дуран галың додакларың махалы билен мүңкүлдиси галмады.

Женнетиң хенизем шол гымылдаман дуршуды. Ол халатлара үнс бермеди, диңе еңңесине серетди. «Дәлиремесе-де биридир» дийди.

— Нәме дурсуң, гыз, утанмада герүбер. Сайла, сеч... Тыллаң халадындан говы болмаса, түф!, йүзүме!

Нартәч гайтадан ортадакы үйшмеге гуванч билен гарады. Тешнелик диңе онуң гөзлеринде дәл, бүтин дуркунда гөрүнди. Чоммалып отурды. Агыр гөврәни саклардан дараклык эжиз гелди. Намаз окаян ялы, ики дызыны ере урмалы болды. Шундан соң өңки тос-тогалак гөрнен гөвре ене адам сыпатына доланды.

— Гелсене, тула, бейдип дурма-ла.— Хәзир «тула» сөзем онуң дилинден сүйжүлик билен эшидилди.— Серетсене, би тиркетажлара... Ине, би «әлемгошары» деррев бичин. Халамасаң, серет булара!.. «Симлиңем» докаланы болсун дийдим. Үчүсини гетирендирлер.— Ол чыраның ашагында ялпылдаян матаны ёкары гөтерип, ёгындан келте бойнуны бир сага, бир чепе буруп, томаша этди.— Гөрсене, энайыдыгыны!.. Вах, биз гөргүлиде багт ёк экени. Бәш саны кел алача билен ики әл кетенә берип гойберендирлер-ле... Би садагасы болдугым мата бир серет. «Гырав» дийсең гырав... Серетсене, муң ыкырдап дуршуны, өзүнем гысымлап гидибермели.— Ол айданыны субут этмек үчин юка, непис матаны ыхлас билен гысымына гысжак болярды.— Эгниңде бардыгам билдирмез. Шуң ене бир яшылы болмалыдыр, хәзир тапайын...— Нартәч эгилип, гүрлемгүжик ялы, үйшмеги дөрүп уграды. Бахасы гыммадыракдыр өйдүлен матаны гапдала гоянда, усул билен гоярды, сәхел сан орнуна гетирилени душайса, элиниң терси билен зыңып гойберйәрди. Шол бармана гызыл кетенә эли дегди.— Шу артыбам арзылап йөрүс, тагта геен ялы.

Бир кишилик эдип эпленен кетени бир гыра патылап дүшди. Нартәч Җеннети ядындан чыкарды, оңа еңсесини өврүп, мүңедекләп отуршына самырдысы эшидилйәрди. Ол маталарың адыны айтса-да, олары азар эдип гөркезҗек болмады. Хәзир ол сачагы гөрен ач адама меңзейәрди.

— Импорт сечекли... он саңыдыр, санап гөрәй. Бием «индиски чулек» дийилйән мата. Гөрсене, зере чүмдүрилип чыкарылан ялы, энайы ловурдап дуршуны!.. Артан-сүйшени болса, эрте адамыңа галуссук эдәйгиниң. Би «йигит гыран», бием «геймесем өлйән»... «сандыкда сыгыран», «Самолётдан салланан», «таксиден таян»... Вай, ненең эдейин, мен ол «гыравың» яшылыны тапамок-ла.

Нартәч үйшмегиң үстүне күкүрегини герип, оны тәзеден дөрмәге башлады. Шу пурсатдан Җеннет еңңесиниң болшуна томаша этмеги ятдан чыкарды. Аладасы өзи билен болды. Хәзир ол хем эдил Нартәч кимин бегенмелиди. Нартәҗиң бегенҗи галың билен баглы болса, Җеннети бегендирмели зат башгады.

Гызың гөз өңүнде Гаррының кешби җанланды. Онуң йүзүнде якымсыз текепбирлик бар. Гөречлериндәки гарайыш буз ялы совук. Онуң шөхлеси аязлы ховадакы чыра ягтысыны яда саляр. Җеннет шол совуклыгы илкинҗи гүнден дуюпды, эмма оны вагтлайын хасап эдипди. Оны йыладарын өйүдйәрди. Йөне башармады. Совук гарайыш хемише онуң өңүне галың дивар чекди. Шол диварың аңырсында Гаррының йүрек сыры ятырды. Йүреге аралашып билмедик Җеннет өз гөвнүне гөрә кәмахал чакламалар урярды. Шол чакламалара-да өз йүрегиндәки арзувлары ынаныпды.

Ол өмрүнде биринҗи сапар Гарры билен пынхан ерде душушды. Гарры душушмага теклип эденде, ол өр-гөкден гелсе-де, боюн болупды. Нәме үчин боюн боланыны билйәрди, себәби Гарра сыны отурыпды. Эмма нәме үчин, өр-гөкден геленине дүшүнмеди. Шонда-да бу херекетини унады, себәби душушыга гөвүнҗеңдигини, бада-бат билдирмек улы гыза уят болар өйүдйәрди.

Гаррының какасы ики йыл мундан өң оба магазинине мүдир болуп гелди. Машгаласыны шәхерден оба гөчүрди. Алты отаглы белент там салдырды. Гарры гелен гүнүнден трактор бригадириниң көмекчиси болуп ишләп башлады.

Гарры узын бойлы, кесесинден середәймәге хаял-ягал йигит. Эмма моторына атландыгы үйтгейәр. Гарачы эшеги мүнен ялы моторының бөврүне депишдирип, ок ялы атылып гитмесе оңанок. Шай угруна гаты өкде дийип онуң тарыпыны эдйәрлер. Рус дилини дагам сув ичен ялы билйәрмиш.

Ол соңкы йыл Җеннетлериң бригадасында хасам көп гөрнүп уграды. Өзем гышын-язын келлеяланач гезйәрди. Гара сачының гүрлүгине буйсанян болмагам эхтимал. Кече ялы келлесини япып ятан сач моторың елгинине галганок вели, гаты болса герек. Гызлар онуң сачына гөрә хәсиетини кесгитлеҗек бол-

ярдылар, адатча гүр хем гаты сачлы адамларың хәсиетем агыр болармыш. Асыл ол гелен гүнүнден гүррүң үчин гызлара аматлы объект болды. Ол өйлеринде нахар иенде диңе столуң башында иййәрмиш, җигилери биленем көпленч орусча геплейәрмиш диердилер. Хер йыл бир ай Гара деңизиң боюнда дынч алып гелмесе, оңанокмыш дийип айратын ныгтардылар. Тракторчы огланларың янында болса, шәхер гызларыны халамок, оба гызлары говы диенмиш, йөне себәбини айтманмыш. Хич ким оңа дерек пал атмаса-да, оба гызларының гулагына бу пикир якымлы эшидилйәрди. Хер ким өз адресине айдылан ялы ички дабара билен ол йигиде миннетдарлык дуйгусыны йүрегиниң гатында гизләп гоярды.

Онуң тоям илиңкиден үйтгешик болар. Хемме адама стол башында отурдарлар, хер киме өзбашына тарелка билен чемче-чаршак берерлер. Эмелдарлар геленде айратын хеззет этҗек болуп ылгашып йөрмезлер. Стол башында хемме киши деңлешер гидер.

Нәме үчиндир Гарры билен илкинҗи душушыга барярка шейле той Җеннетиң гөз өңүне гелди. Өзүни столуң еңсесинде, той лыбасында, Гаррының гапдалында отурандыр өйүтди. Утанды. Эмма пикиринден эл чекип билмеди, себәби ол пикир Җеннетиң арзувы билен габат гелипди. Эгер ол догруданам, шәхерде өнүп-өсен болса, нахарыны хемише стол башында иййән болса, өзем орусчаны сув ичен ялы геплейән болса, галың төләп гыз алмага разы болмаз. Өзүни сатдырмаҗак гызың үстүнден дүшер. Сайлап-сечмек үчин ики йыл етерлик мөхлет дәлми нәме!

Диймек, ол оба гызларының арасындан Җеннеди сайлап тутупдыр. Җеннет яйданды, толгунды. Өзүни йигит билен душушыга дәлде, шейле йигиде дурмуша чыкмага разымың? диен совала йөрите җогап бермәге барян ялы дуйды.

Җеннетиң гөвнүне ол йүрегиндәки беслән арзувының чөзгүдине тарап барярды. Йөне эхли обадашларының өңүнде гелин лыбасында отурмак оңа аңсат дүшмез, утанар. Гаррыларың шәхерде дост-ярлары көпдүр, оларам тоя гелерлер. Оларың ики гөзи Җеннетде болар. Онуң чемче-чаршак тутушына сын эдерлер, шонуң биленем гызың медени дережесини, онуң йигиде мынасыпдыгыны, дәлдигини кесгитлеҗек боларлар. Җеннет болса, ерде отурып нахары эл билен иймеги эндик эдинен гыз. Нәхили боларка?.. Гызың маңлайына дер инди. Йигитден харай гөзледи. Гарры чыкалга тапар дийди. Җуда болмаса, дуз датман отурыбермели болар. Болманда-да, гелин стол башында гәвүшәп отурса гелишмез...

Гарры оны толгунман гаршылады, йигидиң йүзүндәки совуклач йылгырма гызы хейҗана гетирди. Эгер олам хәзир утаняныны, толгуняныны билдирсе, Җеннет үчин еңил болҗакды. Болмаса, хайсыдыр бир йигит билен сөйги хатыны алышып, улы илиң гыйбатындан соң мекдеп директорының янына чынлакай гүррүңе чагырылан ялы элини-аягыны йитирип дур. Иң яманам,

Гарры билен өз арасында деңлик дуймады. Утанч мениң гөзүми багландыр, шол зерарлам онуң толгунҗыны дуюп билйән дәлдирин диен шүбхе билен кәмахал гөзүниң гыйтагыны Гаррының йүзүне айлаярды. Эмма хер гезек совуклач гарайша дучар болуп, якымсыз галпылды билен йүзүни ашак салярды.

Шол сапар диңе Гарры гепледи. Ол илки билен еди йыл бәри хер йыл Гара деңизе сува дүшмәге гидйәндигини айтды. «Шу йыл нәме үчин гитмәндигими билйәңми?» дийип, Җеннетиң җогап берерине гарашян ялы сәгинди. Совалың айдылышында, мениң гитмезлигиме сен себәпкәр, шонам боюн алмалы боларсың диен әхең бар ялы дуюлды. Гыз гыссага дүшди: эйсем утанман шейле дийип айдаярмыка? Оба огланларының арасында-ха бейле гөнүмел айтҗагы ёк, йөне шәхерлилер шу меселә гезек геленде яйданман гөни айтмага эндик эдиненмиш диййәрлер.

Хер нәме-де болса, Гарры гөни бейле диймеди. «Мен шу томус өйленмели» дийди. Соңра ховлукман, эдил гөрүп-эшиденлерини айдып берйән ялы гүрләп башлады. Онуң сөз урушы ләлик чагаңкы ялы гөнүмелди, пикирлериниң догрулыгына чигит ялы шүбхе гоймаярды. Ол Җеннети халаяныны сәгинмән айтды. Шоны айданда геплейиш әхеңи хем үйтгемеди. Нәме үчин халаяныны ныгтап дурман, басым той этҗекдигини, индики душушыга ченли Җеннетиң пикирленмелидигини дуйдурып сөзүни гутарды. Олар айрылышдылар.

Соңкы душушыкда Гарры гүррүңи гөни тойдан башлады. Ол асыл Җеннетиң пикирини хем сорамады.

— Гудачылыга барарлар вели, чекинмәң, илиң чекенини бизем чекерис, артыграгам болса, зыяны ёк — дийди.

Җеннет ол оюн эдйәндир өйүтди, диканлап онуң гөречлерине серетди. Асыл хич хили үйтгешиклик гөрмеди. Җеннет өз-өзүне: «Мен бу адамы хич махалам танап билмен» дийди. Гарры оңа бирден кесеки гөрүнди. Оларың хәзирки болушлары дурмуш гурмага меҗбур эдилене чалым этди. Бу душушыгам икисиниң ислегине гөрә дәл-де, хайсыдыр бир гөркезмә гөрә амала ашырыляна меңзеди. Җеннет өзлери тарапындан энтек бейле хөкмүрован гүйҗи сызанок, себәби онуң агасы-еңңеси хич затдан хабарсыз. Онда, диймек, Гаррыны меҗбур эдендирлер? Белки, ол эне-атасының маслахатына эерип, Җеннетиң янына гелендир?.. Белки, шу махал онуң йүреги шәхер гызларыны күйсәп дурандыр?

Җеннет шу соваларың айдың җогабыны күйседи. Гөвнүне болмаса, Гарры ичгин гүррүң этмеден гечен, гайта чалтрак айрылышып гиденини кем гөрмейән ялы дуюлды. Ол хәзир өйлерине барып, эне-атасына «юмшуңызы битирдим, инди галан зады өзүңиз эдиң» дийип, алададан чалтрак дынмага ховлугяндыр?

Җеннет өзүни меҗбур эдип гепледи:

— Галың берип өйленмәге утанҗак дәлми? — дийди. Гарры оңа алланичикси серетди. Гапдалдан чыкылып, атыма гелен

авы уркүзилен ялы, бир бада алачсызлыкдан нәтҗегини билмеди. Соңам совуклач йылгырып:

— Бе-хе! — дийди. Онуң башына гарашылмадык аладаң инендигини Җеннет аңды. Гаррының әхли планы бозулан болса герек. Бейле совалың берилҗегине гарашан болмазлыгам әхтимал. Гарашманы үчинем я-ха йүрегиндәкини айтмалы болар, болмаса-да ынандырар ялы бир зат тосламалы болар. Ол сәгинмән совал берди:

— Сен галыңсыз дурмуша чыкмага утанҗак дәлми?

Җеннет гызарды, ене өз янындан «оюн эдйәндир» дийди.

— Мен нәме үчин утанмалы?

— Хоссарларың гаршы болар, бойдашлаң халамаз...

Җеннет оңа башга бир мөхүм зады айтдырмагы максат эдинен ялы тутанъерлилик билен:

— Мен нәме үчин утанмалы? — дийди.

— Мен нәбилейин нәме үчиндигини! Сен обада өнүп-өсен, өзүң говы билмели, гайта менден сораяң. Мен сени халадым, ине, мен муны саңа ачык айдян. Сен говы гыз, Җеннет... Галың ислеселер — гереклери галың болсун. Маңа болгусыз гүррүң этмеселер боляр.

— О нәхили гүррүңмиш?

— Мен геплемәни халамок, сен болса мени гүрлетҗек боляң. Бу тайда гыйбатдан башга гүррүң эдилмесе нәтҗек! Мен гыйбата ынанамок, ынанҗагам дәл!

— Сен шәхерли ахыры...

— Нәме дийҗек боляң, Җеннет? Хава, мен шәхерли, йөне бу ере революция этмәге гелемок, шоны этмезлиги саңа-да маслахат берйән. Себәп, биз обада яшамалы, ислесек-ислемесек, шу адамлары гөрмели, оларың гүррүңини-гепини диңлемели. Оларың тапян задына серет: «Арзаның арзысы болмаз» дийййәлер. Эййәм мең эҗеми, какамы ынандырыпдырлар.

— Шейлеми?

— Хава, шейле!

Җеннет хәзир Гаррының йүрегине япышар ялы бир йити сөз күйседи, дилине гелмеди. Соңам бираз гахарыны ювдуп:

— Ханы, сен өйүңизде диңе орусча геплейәмишиң дийййәлер.

— Да, разговариваю.

— Мен-ә орусчаны билемок. Столуң башында отурып нахарам иемок, чаршагам тутуп билемок.

Гарры аҗы йылгырды.

— Сен-ә йөне гепледәймелн экени.

— Саңа геплемейәни герекмиди?

Гарры маңлайына дегип дуран талың шахаҗыгыны дөвүп алды-да, шоң билен үч-дөрт өвре дызына сайгылады. Шейдип өзүни көшешдирен ялы, гозгалаңсыз:

— Җеннет, мен сенден бир зат сораҗак — дийди.— Йөне гөвнүңе алма, ислемесең, җогап бермезлиге-де хакың бар. Сен студент оглан билен хат алшыпсың дийдилер...

— Шоны билмәге чагырдыңмы?

— Садагаң болайын, гахарланмавери... Мен өңүрти айтдым: Ислемейән болсаң, җогап берме, хат алышдың — алышмадың ол мең ишим дәл. Мен башга бир затдан горкян: гыйбат я төхмет эдип сениң абрайыңы гачырҗак болярдылар.

— Гыйбатам дәл, төхметем дәл, хакыкат! — Гаррының өзүне чиңерилип середенини гөренде, билгешләне ене гайталады.— Хава, хава, хат алышдым.

Гарры бир бада нәме дийҗегини билмән диңиргенди, соңам:

— Сен асыл оба гызына меңзәңок, я сизем гөчүп геленми?— дийди.

— Меңзейәни көпдүр, гөзләбер, мен-ә гитҗек.

— Нирә? Дур энтек... Җеннет, җәхеннем, гел, икимиз галың меселесине гошулмалы, гой, гаррылар гөвүн-солпудан чыксынлар. Кәшгә биз берере зат тапмаян болсак. Какам төлеҗек диййәр, гой, төлесин-дә! Нәме, сизе зат артыкмачлык эдер өйүдйәрмиң.

— Онда сен өңүрти энеңе-атаңа айт: Җеннет өң бири билен хат алышан экени дий.

— Сен оюн этме, Җеннет, булар ялы меселеде мен ойны халамок.

— Мен сенденем бетер.

— Гел онда чынлакай гүррүңи эдели. Шей дийип айтсам, олар тоя гаршы болар.

— Гаты говы, менем шоны ислейән.

— Онда сәхет иследиңми, башда айтсаң болмадымы?

— Хәзир эшиденде-де йитирйән задың ёк.

— Хондан бәриси болма, бу тайы саңа шәхер дәл. Бу тайда хемме киши бирек-биреги танаяр, сыр сакламак гаты кын. Иң бәркиси, мең билен душушаныңы эшитселерем, саңа дурмуша чыкмак аңсат дүшмез.

— Нәме дурсуң, бар, өйме-өй айдып чык, җар чекдир...

Җеннет сәхел эгленсе өзүни йитирҗегини биленсоң ховлукмач ара ачды. Гарры сесини чыкарман галды.

Җеннет ики гүнләп шол душушыгың айылганч тәсири билен гезди. Догрусы, соңабака горкуп башлады. Гаррының: «иң бәркиси мең билен душушаныңы эшитселерем, саңа дурмуша чыкмак аңсат дүшмез» диен сөзлери хер эдимде хакыдасына гелди. Оба арасына яйраҗак гүррүңе горкы билен гарашды. Якымсыз геп Гаррың агзындан чыкса, элбетде, оңа ынанарлар. Онуң кимдигини энтек бойдашларам, бейлекилерем биленоклар. Ол ярылмадык гарпыз. Хормат гоюп гөвүн берен адамыны инди йигренч билен гөз өңүне гетирди. Онуң яйратҗак гыйбатына гаршы нәхили гөрешҗегини билмеди. Алачсызлык оны өңкүденем бетер горкузды. Гөр, нәтаныш студентиң язан хаты барада эййәм Гаррыны хабардар эдипдирлер. Өзем хакыкаты ёюп айдандырлар, болмаса Гарры дүшүндириш талап этмезди. Бу ерде гүррүң гозгап отурар ялы зат болмаса нәме!..

Говы ишлейән колхозчы хөкмүнде Женнетиң суратыны республикан яшлар газетине чыкардылар. Соңра университетде окаян нәтаныш бир йигитден хат гелди. Биринжи хатында ол өз окувлары, Ашгабадың дурмушы барада язып, Женнетден өз ишлери хакда язмагыны хайыш эдипдир. Женнет гайтаргы язды. Колхозда нәме ишлейәндиклерини, экиниң ягдайының говудыгыны язды. Студентден икинжи хат гелди. Ол бу гезек Женнет билен хас ичгин танышмак ислейәндигини, онуң газетде чыкан суратының он экземплярыны гөзүниң гөрежи ялы саклаяндыгыны, ругсат берсе, шол сураты улалтдырып, бирини хем Женнетиң өзүне иберҗекдигини языпдыр. Эгер ислег билдирилсе, өз суратыны ибермәге дөвталапдыгыны ныгтапдыр. Нәтаныш йигидиң әхеңиндәки еңлеслиги Женнет халамады, оңа гайтаргы язмады. Ине, шунуң биленем гутарды.

Хәзир Женнет муны үстүне абанып гелйән төхметиң өңүнде өзүни акламага дегерли субутнама хөкмүнде ятлады. Бирденем гөвнүчөкгүнлиге йүз уруп: «Сениң субутнамаң киме деркар, хер ким өз йүрегине осяр» дийди. Шейле болмаса, Алтын гөргүли бетбагт болармыды. Женнет Алтыны говы танаяр, ол гоңшы бригадада ишлейән гызды. Ол бирмахал голайдакы участокда яшаян бир йигит билен халашып, хат алышян экени. Оларың ики-үч өвре душушанларынам гөрүпдирлер. Ахырам йигит бивепа болуп чыкды. Эне-атасының зоруна чыдаман, башга бир гыза өйленмели болды. Шейдип Алтын пахыр сув гысымлады галыберди, инди оны идейән ёк. Ондан бәри алты йыл гечди, ики гезек оңа гудачылыга гелип, болдум-болдум эдиленде, «өң сөйүшипдир» диен гепи эшидип, геленлер гайдып гара бермедилер. Ёгса Алтын сададан мылайым, ише гезек геленде-де дийсең пәлван гыз!.. Шунуң ялы боланда гыз гөргүлилериң дат гүнүне. Йигитлериңки хезил. Бир гыз болмаса, бейлекисиниң башындан инәййәрлер. Гызлара йигит гөзлемек уят болар ахыры...

Инди эйсем Алтының ыкбалы Женнет үчинем гайталанаярмыка? Калбы шүбхеден долан гыз, Гаррыларың оба гөчүп гелмеклерини, өзүниң душушыга чагырылмагыны, нәтаныш студентиң хатының ятладылмагыны бетбагтлык үчин өңден тайярланып гойлан затлар хөкмүнде кабул этди.

Бир ая голай вагт гечди, Женнет якымсыз гүррүң эшитмеди. Икинжи айың ичинде Гарры гоңшы обадан бир гыза өйленди. Олар галың төләпдирлер дийдилер. Шундан соң Женнет ол хакда мундан өңки гүррүңлере ынанмады. Шәхерде өнүп-өсени яландыр, орусчаны билишем ягдайлыдыр дийди. Столуң башында отурып нахар иймеги хер кимем башарар.

Ол өз янындан Гаррыны паш этдигиче, ондан горкды. Өзи өйленип дынан болса, инди Женнедиң гаршысына якымсыз геп-гүррүңлер яйрадып башламагам әхтималдыр.

Шол махал олара гудачылыга гелдилер. Нартәч ондан геңеш сорады, Женнет өз исләниңизче эдибериң дийди.

Ине, сөвда Нартәҗиң ислегине гөрә эдилди. Мунча зат гетирен адам ил арасындан ол-би гыйбат эшидениң билен аңсат гидәймез, иң болманда аныгына етҗек болар. Шундан соң Җеннетиң гөврүми гиңәп, Алтынынкы ялы кеч ыкбалың өз башындан инмеҗегине бегенәймели вели, гайта хәзир ене онуң калбыны ынамсызлык, якымсыз шүбхе гаплап алды. Аладасыны еңлетмек үчин өзүне гөвүнлик берип башлады. Ыкбалыны башга кишиниң чөзмегине кайыл болан адам мунча болса канагатланмалы болар дийди. Сен ол йигидиң өзүни гөрмесеңем суратыны гөрдүң. Йүз-гөзи ербе-ер. Бириниң еке чагасымыш, өзүниңем механиклик хүнәри бармыш, газанҗам говумыш...

Ёк, ол аркайынлашмады, гөвнүне болмаса, шу затлары иберен адамам эдил Гарра меңзәп дуран ялыды. Оларың бары бир меңзеш адамлар болмалы, өзлерем бири-бирини голдап, гызлара ал салып билселер, арманлары ёкдур! Гарры Җеннетиң эркини сындырмак үчин билгешлейин онуң калбына горкы салан болса билйәрмиң? Белки, ол муны өзи үчин этмән, диңе галың иберен йигит үчин эдендир?

Җеннет өзүни тора дүшен хасап этди, эрксизлик оны богуп ташларлы гөрүнди. Инди мен нәме эдип билҗек задым бар? диен совала майыл болды. Пикир эдип, ахыры шейле нетиҗә гелди: өйленҗек йигиди шу ере чагырып, сынлап билерсиң.

Җеннет бу мүмкинчиликден йүз өвүрмеди. Өз гөзи билен ол нәтаныш адамы сынласы гелди. Белки, ол Гарра меңзейән дәлдир диен умыт онуң калбына якымлы бир еңиллик салды.

Шол махал Нартәч:

— Тапдым! — дийип гыгырды. Җеннет гелнеҗесиниң дерчигип, яг чалнан ялы якымсыз ялпылдаян йүзүни гөрди.

— Нәмәни тапдың?

— Яңкың бейлекисини... яшылыны — Нартәч элинден тайып барян матаны балык тутян ялы ики эли билен гарбады.— Реңкине серет, Җеннет җан, эртириң өзүнде бичели вели, алланәме этде тикин. Несип этсин...

— Маң-а көйнек герек дәл.

— Ери, тула, айнан болмасана.

— Гелнеҗе, диййән йигидиңизиң өзи гелсин, чагырың.

— Ә-ә?.. Вей-вей, чагырмак нәмә герек, суратыны гөрдүң-ә, алланәме йигит.

— Өзүни гөрҗек.

— Вей, Җеннет җан, агаң нәме диер, гыз?

— Сен дүшүндирип айтсаң, агам хич задам диймез.

— Биз олара яңы, гарашың, эрте-биригүн тоюң сәхедини хабар эдерис дийдик. Ери, инди о нәхили борка?

— Сәхет герек болса, өзүм айдарын.

— Вай, сен-ә бежерәйдиң болса-да...— Нартәҗиң гөзлериндәки умытсызлык бүтин сүңңүне яйран ялы агыр гөвре сәхел салымда салпарды галайды. Гуйыдан сув чекип дуран адамың бедрә эл етирҗек боланда йүпи үзүлиши ялы, алачсыз ягдайда

балдызына серетди. Ондан өкүнже гарашды, гайта Җеннетиң ёвуз гарайышы айдан сөзүнден бетер дуйдурыш болуп гөрүнди. Нартәч эмеле гелен ягдай билен өзүни өвренишдирмәге межбур болан ялы йиданмач дымып отырды. Соңам өзүне дахылы болмадык адаты заде сораян әхеңде: — Онсоң, о йигит эдил шу ере гелсинми? — дийди.

— Мең олара гөрме-гөрүше гитмежегим-ә билйәнсиң!?

— Нирeден билейин, сизиң гөвнүңиздәкини билип болярмы...— Ол туруп баршына кәйинйән әхенде довам этди.— Чалтрак болаярмыка дийипдик. Сен-ә йөне йүзүмизи гара этмесеңем биридир. Биз-ә гызкак суратынам гөрмәндик, өзүнем, шонда-да, ынха, худая шүкүр, алланәме... Хернә, бетеринден өзүң саклавери...

Нартәч торсарылып чыкып гитди.

ИКИНҖИ БАП

Нартәч алачсызлыгына тас аглапды. Хенизе деңич ислемейән задыны этмәге оны межбур эден адам ёкды. Гел-гел балдызының өңүнде гайратыны гөркезип билмеди. Вах, балдызлы өе гелин болуп дүшен өзүң болма, балдыз гурсун, оларың ганымы еңңелери болар экени. Иң яманам Җеннетиң эҗесиниң ёклугы. Дүрли эҗе өлмедик болса, «холха гызың, хол-ха өзүң» дийип гыра чекилибермели борды... Нартәч бу пикири айтса-да оны тассыклап билмеди. Ол сөзи дийҗек адам галынданам четде дурмалы болар. Мунча гиден байлыгы Нартәчсиз үлешдирмек?.. Ёк, ёк, бу акыла сыгҗак зат дәл!..

Нартәч дулда ятан галыңы ики йыл мундан өң өлен гайын энесинден габанды. Шу байлыкдан айра дүшмек ховпы оны ислегиниң терсине гитмәге межбур эдипди. Гызлар билен галмагаллашып, хәзирки заманда алан галаң болмаз, онда-да галыңы гечен гыз билен! Диенине хә дий, башарсаң, йүзүне йылгырып гара, «җан» сөзи элмыдам дилиң ужунда болсун. Шейитсең, Җеннетем, кеседен середенлерем сенден разы боларлар. Дүрли эҗәниң весъетини берҗай эдйән асыллы гелин боларсың. Эне орнунда дуруп, Җеннети абрай билен ерлешдирмеги весъет эден гаррының сөзүни доган-гарындаш, дост-ярларың бары эшидипди. Нартәч гайныны гөзяш билен диңләп, гөзяш биленем касам эдипди. Дүрли эҗе гызының ыкбалыны гелнине ынанып гитди, муңуң үчин Нартәч ондан мүңде бир разы. Йөне балдызы ислегини талап эденде, ол өз хукугыны мазамлап билмеди, себәп ери дәлди. Ёгса тойы ыза чекдирҗек хер сагат оңа хиле болуп гөрүнди. Гапан гурулып гойлан ёдадан барян ялы шүбхели горкы дуйды. Гиев болҗак йигиди чалтрак чагырса, якымсыз дуйгудан дынарын өйүтди. Бу хакда эрине айданда, хакыкы өз пикирини сыздырмады, гайта Җеннетиң ислегиниң заманабап-

лыгыны ныгтады. Хамала, эри гаршылык гөркезәйҗек ялы, алада галып:

— Ынха, бәш минут отурар, турар гидер — дийди.— Мен-э Җеннет җандан мүңде бир разы. О еңсеки Ашыр етимиң гызы ялы, иле масгара болуп, худай гүн берсе, әр эдинҗек бедройыны өйүне гатнадып йөрсе нәдерсиң!..

Аймырат сесини чыкармады.

Перман шенбе гүни гараңкы дүшенде гелди. Түвелеме, гаты дүшби йигит экени. Нартәҗиң саргап гайдышы ялы улагсыз гелди, өзем көче тарапданам дәл, меллекдәки үзүм җоясының ичи биленҗик гелди. Нартәч онуң төверегини габалап җая салды, өңүнде чай гоюп, чыкып гитди. Өкҗесиниң дүңкүлдиси гоңшы отагданам эшидилди. Онуң болушында телекечи адамың галҗаңлыгындан башга-да, эдил хәзирки пурсата канагатланма гөрүнди. Хернә, Перманың гелени гоңшы-голам дуймады, индем абрай билен дуйдансызҗа гитсе!..

Гоңшы отагда Җеннетиң еке өзи отырды. Нартәч полы сарсдырып гапыдан гиришине балдызының гапдалында чөкди.

— Җеннет җан, ол-а геләйди. Гөз дегмесин, түвелеме, йигит гөрен ялы. Нәхили дийсене, бойы мең җигим Дедев җаныңкы ялы, йөне ондан даяв. Хер эгнинде мең ялы хелейиң бирини отурдаймалы.

— Сең ялың? — Җеннет йылгырды.

— Гелнеҗеңи бейле тултукдыр өйдүп йөрме,. мең сүңкүм ири-ле, гыз.

Җеннет хәзир хер эгнине бир Нартәҗи гөтерен адамы гөз өңүне гетирҗек болярды. Башармады. Себәп, егшерилип дуран адам чыдамады, ики Нартәҗиң аграмына ере гирди өтәгитди. Җеннет гайтадан томаша билен йылгырды.

— Вах, тулаң йылгыран болшуна серет-ле. Йылгырыбер, оң ялыҗа әр тапан гыз гатам йылгырар.

— Гелнеҗе, сувҗармасана, утанаңокмы?

— Ери, сен оң билен нәме гүррүң этҗек?.. Гөзүңи мөлерден болма, гыз, Мерет майрыгың ортанҗы гызы ялы самсыклайма дийҗек болян. Йигит гөргүлини чагырдып, «хер хепде кино экидермиң» диййәмиш. Үч айдан бир гезек өйүне баш чекйән чопан киноңы нәбилйәмиш! Сизден хер зада гарашаймалыдыр. Үркүзәйме дийҗек болян. Бизе гелен галыңы берсе, о йигит ислән еринден гыз тапар.

— Эгленмесин-де гөзләберсин онда.

— Ери, тула, гаңңаңы гарныңа алма-да маңа гулак ас. Өзүм янында отурарын. Оны геплетмек мең билен. Көр болмаса, пелтек я лал болмаса боля-да, башга нәме герек?

— Нәме герекдигини өзүм говы билйән, гелнеҗе.

— Вий, оң ялы болса, айдавер, бизем эшидип гоялы.

— Бизиң янымызда отурҗак болуп азара галып йөрме.

— Хи, тоба! Утанман икичәк отурҗакмы?

— Хава, икичәк отурҗак.

— Онда мен нәм этмели?

— Өз ишиңи эдибер, нәме, ишиң гутарыпмы?

Нартәч торсарылып, өйке билен йүзүни гапдала совды.

— Болманда-да еңңеңе шондан оңлы зат айтмажагыңы билйән-ле.

— Гелнеже, диениме хә дийсең, эртир гадырыңы билерин өзүм.

Нартәч көпманылы гарайыш билен балдызына чиңерилди:

— Ханы айт, эшидели, нәдип еңңең гадырыны билжекмишиң?

— Иң говы гөрйән матаңы айт, серпай эдейин.

— Гелнежең говы гөрйән матасыны кәшгә билмейән болсаң, тула.

— Билйән-ле! Шол билйәнимем саңа бержек-дә!

— Аласармык эдип гоймазлар, тула, дилиң өврүлйән болса, адынам айдаярлар.

— Яңкы өвен матаңы. «Гырав» дийдиңми, нәме дийдиңми?

— Матаны реңки билен айдарлар.

— Яшылыны.

— Тула, сең сахылыгың гурсун-да, хернә. Ери, бизе кыркдан соң «гырав» гейип йөрмек ярашармы дийсене...

Нартәжиң этлек йүзи йылгырдыгыча гиңәп барян ялы гөрүнди.

— Ярашмаз өйүтсең, ярашжагыны айдай.

— Ёк, ёк, агзыңдан чыкараның болар маңа, сең сөзүңи хар эдип болмаз.

Нартәч бирден гапдалдакы отагың гапысыны үм билен гөркезип, пышырдады.

— Барыбер, отурандыр. Бар, бар, утанмасана... А гыз, көп геплемегин, «булаң гыз-а лакгы экени» дийәймесин.

Өңүндәки япык гапа гөзи дүшенде, Женнетиң ини тикенекләп гитди.

Хер нәме-де болса, Нартәч балдызыны Перманың үстүне еке гойбермеди, ызына тиркәп гетирди, дулда отураныны гөренсоң, көпманылы әхенде:

— Ичибериң, ичибериң, аркайын ичиң — дийди.— Менем оглумы янажак, ятан дессине эгленмәнжик яныңыза гелерин.

Женнетиң дурасы гелмеди, гелнежесиниң чыкып гитжегине гынанды. Өмрүнде гөрмедик адамы билен бир отагда икичәк галжагына утанды. Гарры билен душушмага утанманды, өз ислегине майыл болуп гидипди. Хәзирки ягдай болса, оңа якымсыз ойны ятлатды. Мунуң үстесине, гапыдан чыкып барян Нартәч ызына гаңырлып, олара томаша билен серетди вели, гызың маңлайына дер инди. Шу пурсат онуң үчин тамың диварлары гөзенеге өврүлип, адам бары томаша йыгнанана дөнди. Хәзир олар Нартәч кимин ичлерини гүлдүрип середерлер, эртирем колхоз клубында гүлкүли оюн гөрен ялы хезил эдип гүррүң эдерлер.

Женнет: «Нәме герекдигини өзүм говы билйән, гелнеже» диенем болса, хәзир калбында якымсыз бошлукдан башга зат дуймады. Йигидиң йүзүни гөрәймесе, айдара сөзи ёкды. Нартәжиң барлыгындан пейдаланып, Перманы аз-овлак сынламага етишипди. Догрусыны догры диймели, даш кешби халамазча йигит дәл экени. Гөзлериниң оваçы гиңди, гөречлеринде маныл гарайыш барды. Аралары тапышып дурансоң, гүр гашы, узын золак эмеле гетирип, маңлайының геримини даралдярды. Шонда-да маңлайың текизлиги нәхилем болса, тутуш йүзүне айдыңлык берйәрди. Тәмиз даралан сачлары чыраның ягтысына ялпылдады, Перманың бүтин дуркуна сыпайылык аламатыны чайды. Гыз үчин ол узын гүн яглы гейим гейип йөрен механиге меңземеди, даш сыпатына үнс берйән оба мугаллымына меңзеди.

Белки, бу йигидем хер йыл Гара деңзиң кенарына дынч алмага гидйәндир, нахарыны диңе стол башында ийип, чемче-чаршаксыз палов иймеги барып ятан медениетсизлик хасап эдйәндир. Ери, шу хакда сораймаса, Женнет башга нәме сорасын? Перманың өзүниң гүр бермежеги гаты әхтимал. Адатча, гөрме-гөрүше гелйән йигиде аңырдан өвредилип гойберилйәр. Олардан мүмкингадар геплемезлиги, диңе совала жогап бермеги талап эдйәрлер. Муңа ыкбал ойны диййәрлер, оюнда болса, көпленч бир адам утяр, бейлекиси утуляр. Деңлик өрән сейрек болян зат.

Улы адамлар ыкбал билен гөдек оюн эдйәрлер. Хәзирки ягдай Женнет үчин шол ойнуң иң гызыксыз пурсаты болуп гөрүнди. Гулпагыны тасадып йөрен гызжагазка ол жоралары билен гуржак ойнарды. Шонда-да олар «савчы» ибердилер, «гыз чыкарардылар», «гелналжы» гелерди. Хемме зат ап-аңсат боларды. Чагаларың ойнуна сын этмек, улулара гызыксызды. Олар диңе башдансовма йылгырып горардылар. Шол йылгырышда яңсыдыжы аламат барды. Олар чагалык дөврүндәки садалыгың, йөнтемлигиң үстүнден гүлйәрдилер. Эмма олар чага ойнундакы арассалыгы, пәклиги ятдан чыкарян экенилер. Себәп, онуң улуларың ойнуна гереги ёк. Женнет шуңа хәзир хас говы дүшүнди. Чага ойнундакы арассалыгы, пәклиги күйседи, йөне оны нәдип долап гетиржегини билмеди. Өзүни ыкбал билен гурулан хапа ойна батан адам хасап этди. Онуң үчин чагалык узакда галан якымлы ятлама болуп гөрүнди. Инди ол улуларың хатарында ойны довам этмелиди.

Женнете кын, өрән кын. Галың онуң дашына капаса айлады. Бу капасада ойнамага мөхлет, гүлмәге себәп ёк. Бу капаса сенден диңе табынлыгы талап эдйәр.

Олар икичәк галды. Йигит яссыга тирсегини берип гышарды, элине чайлы кәсесини алып, ховлукман оуртлап башлады. Онуң бу болшунда: «Сын эдиң, кейпден чыкың, мен сизе пәсгел беремок» диен текепбирлик барды. Шол себәплем, ол Женнете улумсы гөрүнди. Женнет улумсы адамлары йигренйәрди, олар

хемише өзлерини бейлеки адамлардан белентде хасап эдйәрлер. Олар ялы адамлар билен өмүр сүрмек өзүңи кемситмекди. Олар хемише өз бәхбитлерини араярлар, бейлекилериңем шоңа табын болмагыны ислейәрлер. Җеннет өз гөвнүне геңешди. Сен шол када табын болуп билҗекми? Ол саңа гыммат баха галың иберипдир, ол сени өзүне аял эдинип алҗак боляр. Ол сениң разычылыгыңы соранок, галың гечирилмегини, разычылыгың алындыгы хасап эдйәр. Чагырып гетирилмедик болса, ол хәзир бу ере асла гара бермезди. Тойдан өң гөрүнмеги уятсызлык хасап эдйәндир. Улуларың ойлап тапан ойнуның кадасы шейле. Сениң өңүнде баш оюнчы отыр. Гөр, онуң аркайын чай ичип ятышыны! Онуң ат йүзүндәки рахатлык, башланан оюнда утуҗы болуп чыкҗагына болан ынамы аңладяр. Шол ынам оны яшына гөрә улы гөркезйәр, ол көпи гөрен яшула меңзейәр. Хас такыгы, ол Гарра меңзейәр. Текепбирлик буларың кешбине бир меңзеш тагма басыпдыр. Җеннет хасам онуң геплемегинден горкды. Бу хем эдил Гаррының сөзлерини гайталар. Соңам, онуң билен нәхили арагатнашыгының боландыгыны аныкламага чалышар. Галың билен өйленйәнлериң хеммеси шейледир, шонуң үчинем олар меңзеш.

Нартәҗиң чыкып гиденине эсли махал болды, хенизем шол дартгынлы үмсүмлик. «Ол мениң сабырлылыгымы сынап гөрйәр, өңүрти сөз атарыма гарашяр. Шейитмәге хакы бардыр өйүдйәр. Бизиң оны чагырып гетиренимизден мисил алып, өзүни хас герекленен хасап эдйәндир?»

Җеннетиң агысы тутды. Нәме үчин йигиди гыз чагырмалымыш, нәме үчин йигидиң өзи гелмели дәлмиш!? Сен өзүңи кемситдиң, индем онуң кемсидишини гөрүп, нәтҗегиңи билмән отырсың. Ол сениң «Боля, мен саңа аял болмага разы» диериңе гарашяр. Дийҗегиңеде ынаняр, ынанмаса, бейле аркайын кесерип чай ичип ятмазды.

Җеннетиң турагадан, онуң өңүндәки чәйнеги босага тарап зыбырдадып зыңаясы гелди. Онянча Перман габак астындан гыза гөзүни айлады, соңам хаяллык билен дик отурды. Өңүндәки бош кәсә чай гуюп, Җеннете узатды.

— Ал, чай ичип отыр.

Ол тә Җеннет алянча кәсәни ерде гойман гарашды. Гыз илки нәтҗегини билмән яйданды. Кәсәни алмагың өзем, эгилшиге гитмегиң аламаты болуп гөрүнди. Хөдүр эдилени алмасаңам бир дәл. Ол яйданҗыны аңладян ялы, Перманың йүзүне ховлукмач серетди. Йигидиң гөзлериндәки мылайым гарайыш гызың калбындакы умытсызлыга гарашылмадык махал ягтылык чайды. Җеннет бада-бат юмшады. Өз яныңдан «кәсәни алмалы» дийсе-де, элини узатдыгы төверекден гывланайҗак ялы, гөрги яманыны гөрди. Ахырам йүзүни саллап, кәсә эл узатды. Бармаклар кәсәни аясына гысмага етишмеди. Кәсе бир тарапа эңилди, чай паглап, халың үстүне дөкүлди. Кәсе болса гапдала товланып гитди. Гыз кәйинди:

— Ай, артып дийсәни...

Перман аматлы пурсаты гарашып отуран дек алада галды:

— Зелели ёк, кәсе дөвләен болса, хасам говы борды вели... Ине, шейдип сордурсак, болар дурубир.— Ол Нартәжиң гоюп гиден полотенцесини чай дөкүлен ере басды.— Алҗырамавери, кейигим...

— Тутҗак болсаң-а, мен өз адымы тут.

— Эхе!..— Перман гызың йүзүне ялта середип йылгырды.— Шейдип, өзүңи бир тутавери. Алҗырамалы болса, өңи билен мен алҗырамалы. Гөрме-гөрүше гелен мен, шейле дәлми? Мени хайсыңыз гөрҗек дийдиңиз? Сенми?

— Хава, мен.

— Ненең, гөвнүң етдими?

— Сен-ә кесәнден середен ялы дәл экениң, келпез экениң.

Перманың гөзлери бада-бат йителди. Өз-өзүни көтеклейән ялы, будуна шарпылдадып урды-да:

— Ал герек болса! — дийип гыгырды. Ургының авусы йүзүне чыкан дек аҗы йылгырды. Бурнунын дешиклери ел алып гиңеди. Дишини гысды вели, эңек сүңкүниң мышцалары дүйрүлип гатады-да хамы галдырды. Шол ягдайындан говшаманам дийҗегини дийди:

— Сизе келпез болды-болмады, хей, тапавуды бармы? Сөвда эдиленде алыҗың хәсиетине середилйән дәлдир, пулуна середилйәндир. Талап этсем — мен этмели, сизиңки оюнҗага чалым эдйәр.

Перманың күкүреги гысылды, бурнундан чыкан ел чалаҗа сыкылык чалды. Үмсүмлик довам этди. Эмма бу үмсүмлик Җеннети айңалтмады. Биринҗи ургы гызың бейнисини сарсдырды. Ол отагы ташлап чыкып гитди.

Җеннет чыдамады. Ол өз ыкбалыны Нартәҗе ынананда, табынлыга кайыл болупды, эмма бейле кемситмә дучар боларын өйүтмәнди. Шу пурсат оны Алтының ыкбалы горкузмады. Шейдип кемсидиленимден, иделмән гезеним мүң пай говудыр дийди.

Гоңшы отагда оны Нартәч гаршы алды:

— Вай, ненең эдейин, саңа нәм болды, Җеннет җан? Гөзүң яшы нәме? Вей, асыл сен аглап дурмуң! Гоявери, гоявери.— Ол гыссанҗына элиниң аясы билен балдызының гөзүни сүпүрди. Җеннет онуң элини итиберип гойберди.— Вай, ненең эдейин, ол саңа нәме дийди? Ханы, отур... отурсана... Гөвнүңе деген болса, гитмәнкә айт, петигулусыны берейин.

— Хич задам диенок.

— Онда нәме увлап отырсың?

— Бегенҗимден увлаян, я инди увлатҗагам дәлми?

— Вей-ей, увлаплар геч, тула, утанман үстүме хеңкирип дуршуны!..

Нартәч хүңүрдәп, ички гапа тарап хайдады. Онянча Җеннет:

— Дур энтек! — дийип гыгырды.

— Ынха, дурдум.

— Маңа-а той герек дәл, галыңынам алсын-да гүм болсун.

— Ягшам бир сөз айтдың. Гетирилен галың ызына экидилсе, соңы нәхили бор? Онсоң ким сең йүзүңе серетжекмиш?

— Середилмән гечсин!

— Шейлеми... Вах, мең келләми кесмели. Душурмак нә гөрүңе герекди. Чага болянча бири-бирини танаманжык гечсинлер-ле.— Ол балдызының ики эпилип аглап отуршыны гөренде хасам от алды. Барып онуң ики чигнинден чекеләп дикелтди.— Янкы диениңи айтсам, өзүң-ә бир масгара борсуң, бизем иле чыкар ялы этмерсиң. Айт, нәме дийди? Я элиңден тутжак болдумы?.. Вай, бий-ә сокың гара дашына өврүлди... Женнет жан, сен гелнежеңе хә дий, мең саңа яманлык эден ерим ёкдур, разы болай. Өз гөзүң билен гөрдүң, гөрк-гөрмегине ат дакар ялы дәл. Бир айлап идег-сораг этдим. «Гыздан гылыклы, дуздан тагамлы йигит» дийдилер.

— Ил билен ишим ёк!

— Вей, ил агзы керамат дийлендир, Женнет жан!..

Нартәч, разылык сөз-ә бейледе дурсун, балдызындан нәме геп-гүррүң боландыгынам эшидип билмән, кәйинип чыкып гитди. Ол Перманың отуран отагына йылгырып гирди.

— Вий, Женнет жан даш чыкыпмыды?.. Чай ичип, отуруң, алың...

Ол чәйнеги Пермана хас голай сүйшүрди.

— Мең-ә чай ишдәм ёк, дайза.

Перманың йүзүндәки ёвуз аламат юмшамады. Бу Нартәжи алада гойды. Ол бираз толгуняндыгыны дуйды. Шонуң үчинем Перманың чалтрак дил ярып, ягдайың айдыңлашмагына ховлукды: Көп гарашмалы болмады. Перман:

— Дайза, сизиң болшуңыз нәхили? — дийди.

— Вий, биз-ә нәхили болшумызың бардыгыны билемизок, ондан бу янынам айдың, эшидели...

— Билмән аңырсына гечйәңиз, дайза. Гуда болунды, галың гечирилди, инди тоюң сәхедини беллемели боланда-да, чагыран болдуңыз, гөржек дийдиңиз.

— Гатырганмаң, жаным, дөврүң гөтерйәң задыны эдйәндирис. Гызымыз гөржек дийди — чагырдык. Би заманың гызларының гаңрышына гайдып болямы.

— Ягшам бир гөрди...— Перман нәразылыгыны билдирип, йүзүни кесә совды.— Гөржек болса, өң нәме ишләпдир?

—Ончасыны, жаным, гызың өзүнден сорамалы экениңиз.

— Сорар ялы болса, сорарсың-да. Утанман йүзүңе дийжегини дийип отыр.

Нартәч гүлди, йөне гүлкүси диңе бокурдакдан бәрде, эмеле гелен гүлкүди.

— Эй-вей-ей... Шу жахыл жаныңыза бир гызың дилини тапмажак болсаңыз.

— Мен дил тапжак болсам, онда галың бермездим.

— Вий, бей диймэверин. Бизиң обада халашып барсаларам — тапавуды ёк — галың бермесең болян дэлдир. Ынха, арада гоңшымыз оглуны өйлендирди, өзем оба арасындан. Хакыт, өзлерем өлемен сөйүшип йөренлер. Шонда-да галың бердилер. Гызлары «илиң төлейэн галыңыны гетир» дийипдир. Диймесе нэтсин гөргүли. Ил-гүниң гепи гурсун, жаным. Шоны мугт берэен болсалар, «пыланларың гызы абат дэлмиш» дийжеклерем тапыларды.

Перман башыны яйкады:

— Гөр-ле, булаң тапян задыны! Инди гызлаң намысыны галың кесгитлейэрмиш!

— Вах, жаным дөврүң гөтерйэн задыны этмесең боланок.

— Тапдыңыз бахана! Сиз дөврүң гөтермежек задыны эдйэңиз. Адама хайыр этжек зады дөвүр гөтерйэндир, зыян эдйэн зат дөврүң терсинедир.

— Вах-ей, онда башдан өз гөвнүңизиң ислейэнини эдэйсеңиз болмадымы, нэтжекдиңиз адам барыны азара гоюп?..

Нартэжиң мысапырсырап айдан сөзи Перманың агзына гулп урды. Ол мундан бейлэк өзүни геплемэге хукуксыз хасап этди. Турма билен болды:

— Дайза, саг отурың...

Нартэч от-элек өзеленди.

— Отурың, жаным, эййэм турубермэң. Мен-э йөне өзүңиз диеңсоңыз айдайдым, лал-жүм отурыбам билйэдим.

— Дайза, сиз ялңыш зат айтмадыңыз, догры зат айтдыңыз.

— Вах, мең дилими согруп ташла дийсене. Ери, алагадан шей дийэймелими? Инди сизем бейдип гитсеңиз, киме абрай дийсене! Гитмэң, жаным, ойланың. Гыз машгалаң диенини гөвнүңизе алып йөрмезлер, бир гезекликче нэзини чекэерлер.

Перман гапа етди:

— Барыбир сөзүмиз алышмаз.

— Гатам алышар, сиз ол тула гулак асмаң, мең диеними эдиң.

— Хэзир маңа отур диймэң.

— Онда нэме диейин? — Нартэч элеврэп еринден турды.— Болмаса, эртирҗик ене хабар тутайың, мен о туланы башгача сайрар ялы эдейин. Утанмаң, гелибериң...

Перман ич босагада яйданып дуршуна, ахырам белли бир зат айтман чыкып гитди.

Ол шондан гөни Гулмырадың янына барды, болан зады болшы ялы айтса, көшешерин өйүтди. Догрусы, Гулмыратдан хемаята гарашды. Гулмырат:

— Мен-э, валла, саңа дүшүнйэн дэлдирин — дийди.— Раст галың билен өйленйэн болсаң, онда дийлени эдибермели, бу тайда чишмек нэмэ герек! Онсоңам, сен гызы гөрдүң, нэме үчин ол сени гөрмели дэл? Сен, дост, бейдип Женнетиң гөвнүне дегме.— Ол алада билен дымды. Соңам аялыны чагырып,— Ханы, шо билети гетир, Арзы — дийди. Аялының гетирен гөк кагызжыгыны гөвүнжеңлик билен Пермана узатды,— Ынха, билет, эрти-

риң өзүнде Җеннети концерте алып гит, өтүнч сорамалы болса, өтүнч сора. Җеннет говы гыздыр, ынха, гөрерсиң!.. Нәме гөзүңи тегелейәң? Билйән, Җеннет гитмез өйдүп горкянсың. Гидер. Сен бу гызлары танаңок. Еңсәң билен геплешмегин булар билен. Ери, болмаса Арза гайрат эт диерис, шейле дәлми, Арзы... Оң угруны сен тапмасаң, Арзы тапар.

Гулмырат хөвессиз йылгырды.

* * *

Җеннет шол гүнүң эртеси хемишекилери ялы типе гидермен болды. Бу онуң үчин өйден сыпмагың еке-тәк ёлуды. Узаклы гиҗе кирпикли гөзүни чалман чыкды. Хәзирем келлесиңе гум дыкылып, кебзесинден дегирмен даш асылан ялы, бүтин сүңңүнде якымсыз агырлык дуйды. Өйде галса шол агырлыгың айрылмаҗагы ачык, гайта ягдай барха эрбетлешер. Себәп, өйүң ховасыны ирден халамады. Даш чыканда агасы, еңңеси, җигилери оны гөрсе-де, хич ким оңа геп атмады. Нартәч агшамкы вака билен өйи хабардар эден болара чемели. Җеннете гүнәкәре середен ялы середйәрдилер. Оларың гарайшында ховатырланма барды. Олар гүнәкәриң кимдигини биленлери билен оңман, онуң гутарныклы паш эдилип, темми берилмели пурсатың геҗерине сабырсыз гарашян ялыдылар. Шу ягдай абанып гелйән харасадың өңүндәки якымсыз үмсүмлиги ятлатды.

Бирденем өйдәкилериң болшунда умытсызлык гөрди. Ол умытсызлык тутуш машгаланың шатлыгы бесленип йөрен пурсатында гарашылмадык өлүмиң ургусы зерарлы дөрән умытсызлыга чалым этди.

Онуң өйи ташлап гидеси гелди. Гөвни бригаданың экин мейданыны күйседи. Хәзир говачаларың гүллән пурсаты. Гүле гонуп бал йыгнаян арының овазына диң саласы гелди. Эпгек зерарлы япраклары сүллерен говачаны сува якып, эртирем онуң япракларыны яйып асмана үмзүгип отуршыны сынламак нәхили якымлы! Ынха, хә диймән говачаларың ужуны чырпарлар, соңам топланан хасыл етишер, йыгым башланар. Булар шу чака ченли Җеннетиң гөрүп йөрен адаты затларыды, йөне олар хәзир гыз үчин адаты маныдан айрылдылар. Олар бенди адамың азатлыгы күйсейиши дек арзувлы ислеге өврүлди. Хәзир ол шол ислегиң өвезине өмрүни еке гечирмәге тайынды.

Өны ише гойбермедилер. «Малы гечен гыз өйде отурмалыдыр» диййдилер.

* * *

Гүнортана голай Шемшат ялпылдап гапыдан гирди. Ол ене тәзе көйнек гейипдир. Асыл, ол хер гүн бир хили көйнекде оба чыкяр. Бу гүнкүси хасам үйтгешик, эдил зере чүмдүрилип чыкарылан ялы, энайы өвүшгин атяр.

Шемшат буйсанчлы йылгырып дуршуна геплемәге ховлукмады, Җеннетиң сынламагына май берйәне чалым этди. Онуң

өвгүли сөзлере гарашяны билдирип дур, шоны эшитҗегине-де ынамы бар болса герек!

Догруданам, Җеннетиң өңүнде дуран Шемшат тарыпа мынасып, кадды-каматына ат дакар ялы дәл. Янсыз тикилен көйнек оңа хасам лайык, гелшикли бедениниң беленди-песи билдирип дур. Дурмуша чыкалы бәри ол хасам йылманды. Гайын өйүнде бир ай отурып агарып гелди, атасы өйүнде болса, бираз эт алды. Йүзүниң реңки дурланды, яңаклары гызгылт өвүсди. Алкымының ашагы памыга меңзеш, хәзир оңа якасындакы томзак шекилли алтын багҗыгың өвүшгини дүшенденми, айратынам нәзик гөрүнди.

Бу гүн Җеннетиң калбында шүбхе дөреди: хәзир Шемшады Нартәч йөрите иберен болаймасын? Белки, зерли көйнегиңи гейип, якаңа алтын багҗык илдир диенем Нартәчдир?

Җеннет алада билен башыны эгди. Шемшат:

— Нәмә йүзүңи саллаяныңы билйән, гыз, билмейәндир өйүтме — дийди.— Шу көйнеги янсыз тикинәйдим вели, халыс өлдүңиз барыңыз. Ганар ялы эдип, мен-ә мундан бу яна янлы көйнек гейҗек дәл, гейибериң сиз. Шәхер гызларам-а гейишип йөр, ол-би ерлери түммерип дур дийип, шолары гывлаян-а гөремзок. Онсоңам, Сүлеймана ярая — бес маңа! — Шемшат шовхун билен гүлсе-де, Җеннетдәки совуклыгы ёк эдип билмеди.— Не бейле халың перишан, я гелен йигиде гөвнүң етмедими?

Җеннет гүррүңи довам этмәге хөвессиздигини дуйдурян ялы, җабҗыныбрак җогап гайтарды:

— Билмедим.

Шемшат эл чекмеди.

— Билйәнсиң — дийди.— Йөне айтмадык боляң.

Җеннет азгырылды:

— Хава, билйән! Айтҗак дәл! — Ол улудан дем алып, эсли салым дымып отурды, соңам өзүни көтеклейән ялы әхенде довам этди.— Ол маңа нәме айтмалымыш? Ондан ким сөз сорая, ондан соралан зат — галың. Шонам гетирди. Индем гелналыҗы иберер, алып гидерлер, башга нәме? Я сеңки шондан үйтгешик болдумы? Үйтгешик боланам болса, онда айт, менем шейдиң диейин!..

— Сен киме гахар эдйәң?

— Хич киме! Ругсат берен өзүм, баха кесдилер, киме гахар эдейин?! Бизе ким боланда нәме, галың берилсе боля-да! Раст сатдырямың — киме сатыланда нәме!

Шемшат Җеннетиң эдил алкымына гечди:

— А гыз, сен нәмелер самахуллап отырсың? О яңкы «сатдылар-патдылар» диен сөзүңи гой. Бизи сатян бармы? Ханы, сатып бир гөрсүнлер!

— Сен онда Сүлеймана халашып барыпсың-да?

— Хава, халап бардым, халамасам бармаздым. Ким мени межбур эдйәмиш? Айт, ким?

— Онда галың нәме?

Женнет шу совал билен Шемшады габарын өйүтди. Гөзүни айырман онуң оңайсыз ягдая дүшенини сынлажакды, болмады. Шемшат үйтгемеди.

— Галың мең ислегим — дийди.— Шо ислегиме етселер-э мен разы, болмаса-да, аңырракда гезсинлер. Шей дийибем башда айтдым, чагырдып, эдил Сулейманың өзүне айтдым.

— Хич зат диймедими?

— Дийип бир гөрсүн! Мен, ыкбалымы олар чөзенок, гайта мен олаң ыкбалыны чөзйән. Гүм болсунлар диен болсам, гидердилердә еңселерини эл ялы эдип! Мен нәме дийсем, шоң ялам болар! Нәтдилер? Дийлен-э бир гетирендирлер, ене дийсем гетирерлер. Дийжегем! Сендәки «гыравың» яшылы менде ёк экени, шонам гетириң дийжек. Хер көйнегиме-де бир багжык болсун дийдим, өзем гымматбахасыны гетириң дийдим. Гетирерлер, гетирмеселер отуржак энемиң өйүнде. Кемсинме, Женнет, биз ялы гыза етжек болсалар, гой, бираз азабам чексинлер-дә.

Шемшат Женнети өзи билен райдашлыга ырмак үчин гүлди, эмма ислеги баша бармады. Женнет иңңән аладалы гөрүнди. «Муңа мазалы дүшүндирмели» диен пикир Шемшады ене геплемәге межбур этди:

— Бейдип отурма, инди бир махалкы галың ёк. Өңлер нәхили экени: галың берилип алынан гөргүли гырнак хасабында экени. Энем пахырың гүррүңи ядыма дүшсе, ичим яныберйә. Пакыры бир өкүзе чалшып гойберипдирлер. Би эркеклерми!.. булаң гөзүнде от якмалыдыр! Ханы, инди мени гырнак этсинлер-дә! Гайта, мен олаң башына гырнагың гүнүни саларын.— Шемшат томаша билен гүлди, онуң йүзүнде чуңңур канагатланма барды.— Берен затлары билен олаң өз аягыны душарын. Нәче көп бердиклериче оларың янында шонча мең бахам артяр. Эййәм мен олар үчин гызыл! Гызыл диен задам бир эле салансоңлар, аңсат йитирәймезлер. Ана, олаң дулуна гырнак болуп гечмегин, бир токга гызыл болуп гечгин. Арзаның арзысы болмаз.

Шемшат ене гүлди. Овадан гөзлерини ойнадып, пикириниң жеделсизлигини мазамлады. Оны Женнетиң хем тассыклажакдыгына ынам билен гарашды. Женнет ховлукмады. Шемшадың соңкы сөзи оңа Гаррыны ятладыпды. Догруданам, Гарры ялңышыпдыр; ол Женнети сайлап тутмалы дәл экени, оңа Шемшат мынасып экени. Олар пикирдеш. Шемшадам шәхер дурмушының гадырыны билжек. Гейинмеги оңаряр, гөрмеги хич кимиңкиденем пес дәл...

Сулейман хемише шәхерде яшамага Шемшада вада берипдир, ёгса дурмуша чыкмага гөвнемәндир дийип, ил арасында гүррүң яйрады вели, угрунда бар болса герек.

Женнет онуң тарына какып гөрди:

— Бейле максадың болса, сен Гарра дурмуша чыкмалы экениң.

Гаррының адының тутулмагы Шемшады гызыкландырды, ол айратын бир хиле билен:

— Гаррың ниреси артыкмыш? — дийди.

— Хер йыл Гара деңзине экидерди...

— Ислесем, хэзирем Гара деңзе гидип билйэн. А гыз, мен сени гүррүңе гүймэп ишинден гойян.— Шемшат еринден бутнамады, гайта шыпа билен гүрледи.— Гаррыны асмандан асдың вели, нэме, ол мең угрумда селпэн дэлдир өйүдйэңми? Нерессе бир өлүп билмеди. «Көвшүң тозуны ялап, өмрүми өтүрмэге кайыл» дийди. Этмедим. Себэбини билйэңми? О нежис шэхерде оглы билен аялыны ташлап гайдыпдыр, билэйдим-дэ.— Шондан соң Шемшадың өзүне сырлы гарайыш билен середйэнини гөрүп, Женнет говшады, беденине галпылды аралашаныны дуйды. Дартгынлы ягдайда бар үнсүни индики айдылжак сөзе жемледи.— Гарры эрбет йигит дэл-э, сең нэме үчин разы болманыңа хайран.

Бу сөз Женнети сарсдырды. Шемшат вели, ичякгыч аркайынлыгы билен оны сынлап дур, гаршыдашының отлуклы гарайышындан чекинмеди. Гайта первайсыз эхенде:

— Сени салгы берен мен — дийди.— Сени оң янында өвүп, хол, арша чыкардым.

— Шейле масгаралыгы билибем, мени салгы берйэмиң?!

— Ери, гыз, йүрегиңи агзыңдан чыкарма-ла. Сынап гөржек болдум. Эгер өзи билсе-хэ есер болдугы дийдим.

Женнет ховлукды:

— Билмесе?...

— Билмесеми?.. Ай, билмедик болсаңам, ахырзаман боласы ёкды. Өзүм-э Сүлейман болмадык болса, Гаррыны сыпдырмаздым. Ери, бир гезек өйленени билен зери бозулыпмышмы! Хол-ха, өйленди, гүл ялы гыз, гөзүм билен гөрүп гайтдым. Сыпдырдың, инди саңа Гара деңзем ёк, бол — элинлигем. Хэзиркиңми сени бал гүнүңе батыржак, хех!.. Ожагаз гетирилен галыңа осма, оң ярысы карздыр. Ынха, бараңсоң билиңи бүкүп өзүң үзерсиң.

— Геплеме, лал бол!

— Диймедигим, гыз...

Шемшат Женнетиң ыкбалына первайсызлыгыны гөз эдйэн шекилде, беденини нэз билен товлап, эллерини халланладып гапа тарап өврүлди.

Ол Женнетиң гөзүне эймենч йылан болуп гөрүнди. Ол чакжагыны чакып, индем пидасының алачсызлыгына гуваняр. Догруданам. Женнет алачсызлыгына тас аглапды. Ене гахар онуң дилини баглады; Шемшадың йүрегине батар ялы сөз тапман эленди.

Шемшат гапа етип, ызына өврүлди:

— Өйкелэп отурма, гыз, сенем чыкар гидерсиң, бир гүн гыз болмадык ялы боларсың. Йөне якамы бир чалтрак гутаравери.

Женнет яры бежерилен яка йигренч билен серетди. Хэзир оңа салынан кешделер йыланың совук бедениндэки тегмил болуп гөрүнди. Ёгса яңыжа-да элинден чыкан тэсин инче сунгата гайта-гайта середип гуваныт отырды.

Ол яканы Шемшадың ызындан зыбырдадып зыңды-да:

— Оварра эт! — дийип гыгырды.

ҮЧҮНЖИ БАП

Перман гич икиндин гелди. Дашкы отагда Женнетиң еке өзи отуран экени. Ол муңа гынанжагынам билмеди, бегенжегинем. Асыл ол гыз билен йүзбе-йүз боларын өйүтмэнди. Өңи билен Нартэжи гөржекди, маслахатлашжакды. Эгер Нартэч голтгы берэймесе, оларыңкы ене болмаз. Перман үчин ол пенакэр, себэп ол өз боржуны билйэр. Оны билдирйэнем галың. Шоңа аркаланыбам Перман хүжүм этмели. Гулмырадың берен маслахатам шол. «Дөвүң жанының юмуртгада болшы ялы, Нартэжиң эрки хем сең элиңдедир, гысыбергин, танс эдер». Вах, Гулмырат буларың хакындан чыкжак вели... ханы, хемме адам Гулмырат болайярмы!..

Бирден Нартэжи сорамалыдыгы Перманың ядына дүшди.

— Ханы гелнежең... Женнет?

— Билмедим.

Гызың эхеңинде гахар ёкды, өйке барды. Өйке хич, өйке язылар гидер, гахар болмаса боляр. Гызың йүзүнде шу пикирини делиллендиржек аламат гөрерин өйүтди, болмады. Тутуш йүзе дерек гызың бир тай дулугыны гөрди, оңа-да тэсин гызыл өвүшгин чайылыпдыр.

— Женнет, агшам-а бир хили... гаты гөрме, Женнет.— Гыз жогап бермеди, гапдала өврүлип дуршуна, сандыраян бармаклары билен сачының ужуны ойнамагыны довам этдирди.— Мен, ынха, билет гетирдим, Женнет... Сени концерте алып гитжек... шэхере...

Соңкы сөзи эшидип, гыз ялта бэрсини бакды. Онуң гең галаны гөрнүп дур, йөне Перманың гөвнүне болмаса, Женнетиң гөзлеринде янсыдыжы гүлки бар ялы болды. Ол чыкаран биледине утанян ялы, оны деррев жүбүсине салды. Өз болшундан кичелен ялы, кемсинме дуйгусы онуң гахарыны гетирди. Агшамкы өзүни алып баршына гөзи гитди. Хэзир нэме этсе-де, шондакы болшуна доланып билмежегине намыс эдип, хасам гахарланды.

Женнет чаларак гүлди.

— Нэмэ гүлйэң?

Гыз жогап бермэге етишмеди, даш ишикден Нартэжиң сеси эшидилди. Женнет ички отага гирип гитди.

Перман Нартэжи гөрүп аркайынлашды, кичилигинден улалан ялы болды, калбында айратын бир канагатланма дуй-

ды. Гаршысында дуран аял мекир гөзлерини гүлдүрип, оны төре гечирҗек болярды. Онуң болшунда биринҗи душушыгың шовсузлыгының гайталанмазлыгыны тутушлыгы билен өз үстүне алан адамың аладачыллыгы барды.

Перман төре гечмеди, өзүниң ховлугяндыгыны айтды.

— Гаршы болмасаң, дайза, мен-ә Җеннети шәхере алып гитҗек.

Нартәч йигидиң чыны билен айдан сөзүни ләлик чагаң ирник хәсиетине халыс өвренишен энәниң аркайынлыгында кабул этди.

— Бей диймәвери, җаным, биз-ә таксы барыны тиркәп, атгулаклы гелмесеңиз, Җеннет җаны бермерис. Онсоңам, җаным, о нәхили шәхере экитҗек, сизиң өйүңиз обада дәлми?

Перман Нартәч ат ойнадяндыр өйүтди, кисесиндәки биледи чыкарып сомлады.

— Гелналҗың гүррүңи эдиленок, дайза, мен оны концерте экитҗек.

— Консерте?.. О нәмәң консерти?

— Чепер хөвесҗеңлериң!

Нартәч йигидиң элиндәки гөк кагыза гарап хикирдәп гүлҗек болды, эмма гөвре гымылдамады. Гүлкә дерек гөзлерде якымсыз ынҗы гөрүнди. Шонуң үчинем онуң гүлки сеси дуйдансыз ургының агырысына чыдамагың кындыгыны билдирйән сесе чалым этди.

— Малы гечен гыз шәхерде энтәп йөрсе, ил-гүн нәме диер, җаным.

— Энтесе, мең билен энтейәр.

— Мен гөрме-гөрүше гаршы дәл-ә, хол-ха, алланәме җай, отурың, гүрлешиң. Сизиң шәхере гидип гөрҗек консертиңизи телевизорда-да гөркезйәлер, гөрүбериң.

— Сиз гаршы-да онда, дайза?

— Вах, мен гурайын, мен бир ики одуң арасында галан болдум.

— Мен сизденем бетер, дайза!

— Вай, ненең эдейин, би затлардан эҗең бир хабарлымы?

— Эҗемли гүррүң гутарды, ол өз этҗегини этди.

— Нәме эденмиш?

— Галың!

— Онда ховлукма, җаным, о кагызың җүбүңде дурсун. Бәшҗе гүн гайрат эт. Абрай билен гараңы дулуңа гечир, онсоң консертиңизи Мескеве гидип гөрәйиң, адам оглуның сиз билен иши болмаз.

— Дайза, шу гүн меӊ диеним болмаҗак болса, менлик иш гутаря.

Перман гахар билен ызына дөнди.

— Дур-ла, йигит, сен-ә йөне ыңдарма экениң. Хол-ха, геч-де Җеннетиң өзүне айт.

— Өзүне айтдым.

Нартэжиң гөречлери йителди.

— Гитжек дийдими?

— Билемок, өзүнден сораң. Мен гарашайынмы?

— Вай-эй, гарашып дурма, гидевери.

— Гитсем, гайдып гелмен!

— Сен-э бир дикдүшди экениң. Дурсаңам шу тайда дур, дашарда бир дурма, гөрен-эшиден нәме диер. Женнет разымы, дәлми — сорап бир чыкайын.— Нартәч аягы бишен ялы ички отага тарап йөнелди.— Хеммесем шо харам туладан...

Нартәч ички отага гирип, гапыны бат билен япды. Соңра сес-семат эшидилмеди, эдил бар зат гуйың дүйбүне гидене дөнди. Перман йүрегиниң ургусыны дуйды, өзүнден хошал болды. Чалтрак Гулмырадың янына етмәге ховлукды. Асыл бу аяллар билен мердирәк геплешмесең болмажак экени!

Нартәч ички отагдан маңлайыны дерледип чыкды. Дем алмасының аграланыны гөренде, балдызы билен сөз аркалы дәл-де гүйч билен дүшүнишене меңзейәрди. Ол межбур эдилен эхенде:

— Женнет гараңкы дүшйәнчә чыкмаз — дийди. Ол ортакы гапыны япман, айдян сөзүниң ики тарапа-да дегишлидигини дуйдурды.— Гарашсаңам, илерки багың деңесинде гараш, өзи барар. Улагың бир бармы?

— Бар.

— Улаг диййжегиңем о артып мотор болжак болса-ха, гарашыбам отурма. Жын ялы эдип, сыртыңа мүндүриб-э гидерин өйүтме.

— Аркайын бол, дайза, машынлы.

— Машынлы болсаңыз, тиз гидиң-де, тиз гелиң. Женнете саргандырын, саңа-да айдян, йигит: иле гүррүң болайман. Женнет ыздан йөресе, сен өңден йөре, йигрененим көчеде эркек билен деň йөрейән аял. Кәбир келпеңлер ялы, о хазан совукможорна иен болуп отурмаң. Өзүң нәтсең шейит, йөне Женнет иймез, ийип бир гөрсүн! Отураңызда-да илиң ызында отурың, хекгеришип, өңде ишиңиз ёк. Яссыдан өң доланмасаңызам, галмагал улы гидер, шонам өңүнден дуйдурып гояйын...

Перман мундан артык оны диңләп дурмагы ерликсиз хасап этди, йөне эйвана чыканда-да Нартәжиң кәйинжи галмады.

Ол ненең кәйинмесин! Женнет икиржиңленмән, шәхере гитмәге разы болды отурыберди. Бу заманың сачыкесилмишлерине шагалаң, масгарабазлык гөр дийсең боля, ериң аңрыужуна гитмелем болса гитжеклер. Инди колхоза оюн геленде-де аял-гыздан яңа клубда эркек гөргүлилере отурмага орун ёк. Вах, артып галан галың Нартәжиң дилини баглады гояйды. Бетиңе тутуп отурсаңам, сөвдан бозулмагы эхтимал. Гечирилен галың ызына экидилсе, ол эйсем өлүме барабар зат дәлми! Онсоң агзы бошлаң гүни гелер! Гайдып балдызыңызы идәп гапыңдан гелинмез ялы эдерлер. Вах, Нартәч шундан дыныбам бир аркайын яшаса!..

* * *

Женнет узак гарашдырмады. Гараңкы гатлышыберенде, багың ичинден чыкды, төверегине гараман чола ерде дуран машына тарап йөнелди. Беземен гызың уз басып гелишини аркайын сынламак Пермана башартмады. Деми йылап агзындан буг чыкыберендир өйүтди. Ол айратын бир якымлы дуйгының леззетине майыл болды. Хер бир адам өмрүниң довамында шу пурсат билен диңе еке гезек йүзбе-йүз боляндыр өйүтди. Хэзир ол өз багтыны Женнетиң кешбинде гөрди. Якымлы пурсатың елгини бу гызы оңа иң якын адам этди гояйды. Төверэги, якымсыз геп-гүррүңи — барыны унутды, дүнйэде диңе өзи билен уз басып гелйэн гыз бардыр өйүтди. Серетсене, ал-яшыл гейинен гызың энайыдыгыны! Ол гөни Пермана тарап гелйэр, диңе Перман үчин гелйэр!.. Бу ерде хич хили төтэнлик ёк, бу пурсат бирнэче задың арабагланышыгындан дөреди. Перман хэзир шоны дөреден себэплериң барына миннетдар! Хэзир ол гечирилен галың үчинем, агшамкы дөрэн дартгынлы пурсат үчинем өкүнмеди. Нартэжеде миннетдар болды. Досты Гулмырада болса, тэ өлүнчэ миннетдар! Шу гүн Перманы Женнетлере иберенем Гулмырат, шэхерли гүррүңи тапанам Гулмырат. Ол бэш гүн өң йөрите гидип концерте билет алыпдыр, аялы билен гитжек экени.

Рулуң башында отуран Гулмырада гөзи каклышанда Перман йыгралык билен сүйжи йылгырды. Гулмырат райдашлык билен онуң эгнине какды.

— Хезилдир өзи! Ах-х...

Ол гөзүни сүзүп башыны яйкады, соңам гызың гелйэн тарапындакы гапыны ачды. Женнетиң машына гиренини айнадан сынлап отуршына:

— Женнет, салавмалейким — дийди. Онуң салам беришинде хем гараголлук, хемем бу душушыга дахылының боландыгыны мазамлаян эхең барды. Женнет муңа бада-бат дүшүнди, гайта өзболушлы бир гыйжыдам аңды: барыбир сизе Гулмыратдан сыпма ёкдур...

Хемише обадашы билен ёмак атышып йөрен гыз, инди йүзүни галдырып билмэн отыр. Гулмырат болса гапанына товшан дүшен авчы ялы, башыны бадыхова тутуп, «Запорожец» машыныны учурайсам дийийэр. Женнет өзяныңдан «ерчекениң хекгерилип, болайышыны!..» дийди. Перман болмадык болса, бужагаз сөзлери гөни онуң йүзүне айдарды вели... Догруданам, ол сени утды, Женнет! Ол бу пикири межбур болуп я-да гынанып айтмады, эдил адаты зады тассыклаян гөрнүшде аркайын айтды. Гызлар Гулмырадың хенизе деңич Женнете хат бермэнине гең галардылар. Женнет болса: «Гең галып отурмаң, энтек мең нобатым етйэн дэлдир» диерди.

Гулмырат дийлен адам үчин гыза хат бермек эшекден палан айранча-да ёкды. Гызларың көпүсине нама гөндермэге етишди.

Гыз гөргүлилер хемише оны гөренлеринде ойтураклап гечердилер, йүзбе-йүз болсалар, хат узадылайҗак ялыды. Ахыры Арзыны сайлап тутаны говы болды. Гызлар улудан дем алып, ягырныларына ел чалан ялы аркайынлашдылар. Йөне оларың бирем Гулмырадың берен хатыны йыртман экени. Гечмишиң гызыклы вакасындан галан шаятнама кимин, үйшүп отыркалар ол хатлары окашардылар. Хатларың сүннәләп язылышы, хер гызың хәсиетине гөрә Гулмырадың сөз тапышы олары хайран эдерди. «Гулмырат языҗы болмалы экени» диердилер. Соңам мундан бейләк чепер язылан хатың гелмеҗегине гынанян эхенде, ене улудан дем алып, кейпсиз дымардылар.

Җоралрының хәсиетине Җеннетден белет адам ёк. Хәзирки ягдайы эшидәйселер, оларың нәме диййҗеклерине ченли билйәрди. «Асыл Гулмырат Җеннети достуна пейләп йөрен экени, шоң үчинем хат бермәндир» диерлер. Әхтимал башга зады пикир эдерлер. Гарры зерарлы сакланандыр диерлер. Нәме дийселер шоны дийсинлер. Шу пурсат нәтаныш йигит билен шәхере барянына утанмады. Янларында Гулмырадың барлыгындан болян болмагам мүмкин. Нәме-де болса, Җеннет өйден чыкды вели, капасдан бошан гушуң ганатыны язышы ялы, калбы гиңеди гитди. Өзүни эркин дуясы гелди. Җеннетиң Гарры билен душушаныны Гулмырат билйән болса, онда Пермана-да айдандыр дийип ойланса-да, иңкисе гидип башыны агыртмады. Биленде нәме, мен гүнә иш этдиммик? дийди. Сораҗак адам, гой, илки шу совала җогап берсин!.. Перманың бу гүнки йыгралыгы оңа ярады. Йыгра адамлар ынсаба, выждана көп сарпа гойярлар дийип нетиже чыкарды. Хәзирки Перман билен дүйнки Перманың арасында танавут бар. Оларың хайсысының хакыкы Пермандыгыны энтек кесгитләп билмеди. Оңа хәзирки Перман, Гулмырадың гапдалында отуран Перман яраяр...

Перманам дымып отыр, диңе Гулмырат геплейәр, онуңам нәме үчин геплейәни белли. Дымышлык болмасын, гапдалындакылар ичини хүмледип отурмасын дийип азара галяр. Бирденем Җеннетиң таныш адамларының үстүнден дүшйәр. Инче Мәммедиң гүррүңини этсең, Җеннетиң дурарлыгы болмаз. Өң бир гезек Мәммедиң шофёр болҗак болшуны айдып беренде гүлүп хезил эдипди. Инди онуң огурлык этҗек болшуны айдып бермели.

Гулмырат, адамлары йөрите гүлдүрейин дийип гүлдүрип болмаҗагына дүшүнди өйүдйән, гайдып геплемеди, пессайҗа хиңленип башлады.

Олар шәхер сейил багының белент дервезесиниң өңүнде дурдулар. Төверек адамдан долы. Машындан дүшен дессине Җеннетиң, калбына ховсалалы бир пикир аралашды: оларың гелҗегинден мәреке хабардар болаймасын? Шүбхе билен дөрән пикир, онуң калбына барха мәкәм орнашды. Соңабака нәлет агаҗына тарап алынып барылян ялы, йүзүнем галдырып

билмеди, дабанының ашагындакы асфальтдан башга зады гөрмеди. Онуң үчин төверекдәки адамларың, херекети тогтады, гулагына дүшнүксиз вагырды эшидилди. Женнети хас голайдан сынлажак болуп, бири бейлекисини итиберип, оларың азара галян болмакларам әхтимал. Хава, олар үчин хәзир Женнет гызыклы томаша.

— Женнет, нирә барян?, биз бейләк совулмалы.

Бу Перман экени. Гыз дер басан йүзүни галдырып, горкы билен төвереге серетди. Олар томускы театрың өңүндәки мейданча етипдирлер. Голайда адам гөрмеди, белент диварың аңырсындан зарплы какылян деп сеси эшидилип башлады.

Женнет ковгудан ара ачан адамың аркайынлыгында ызына гарады. Ягты аллеяларың угрунда отуран, ховлукман гезеленч эдип йөрен адамлары гөрди. Гең зат, олар эййәм Женнети ятдан чыкарыпдырлар!..

— Женнет, саңа нәм болды, өзүңем гара дер?

— Хич зат. Гулмырат ёк-ла?

— Гулмырадам бардыр, йөр, чалтрак, өңем биз гижә галдык.

— Дурсана...— Ол эдил ики эдим гапдалдакы отургычда отурды. Чола мейданча, салкын хова гыз калбында харасатдан соңкы еңиллиге меңзеш дуйгуны дөретди.— Мен гелмели дәл экеним — дийди.

— Бей диймесене, Женнет, айдым диңләрсиң, гөвнүң ачылар.

Ол Перманың сөзлерине үнс бермән, өз-өзи билен геплешйән эхеңде довам этди.

— Гелнежемиң диенине гулак асмалам дәл вели...

— Гелнежең диенок, мен дийдим, саңа биледи гөркездим-ә!

— Маңа билединем герек дәл, задыңам! Концертде нә гөрүм бармыш, өзүми масгара эдип! Габырланан ялы өйден чыкман отурмалы вели...— Женнет аглап башлады.— Хамала, мундан өң концерт гөрмедик ялы... Өң нириде болдуң?

— Габат гелиши болды, Женнет. Гулмыратда билет бар экени. «Сиз гидиң» дийип ялбарып отыр.

— Гулмырат болмадык болса, нәтжекдиң?

— Гулмырат болмадык болса, мен сени билмездимем, гөрмездимем, Женнет. Той эденде гөркезди. Гапыдакы эрик агажың саясында гызлар билен отуран экениң? Эгниңдәки көйнегиңем ядымда, яшыл помбархат. Якаңда-да гызыл гашлы брошкаң барды, догрумы? — Перман онуң гапдалында отурды.— Аглама, Женнет...

— Сизиң барыңыз геплемели болса, эдил икипай ялы. Өзүңизи акламагы өвренипсиңиз. Сенем, «арзаның арзысы болмаз» дийжекми? Дий, нәме дурсуң, дийибер.

— Мен сени теенели сөз айдып, кемситмек үчин чагырмадым, Женнет!

Женнет узакдакы шагалаңа манысыз гарап, эсли махал отурды. Бирденем өзи билен гүрлешйән эхенде:

— Агшам эрбет дүйш гөрүпдирин — дийди. Перман онуң гүррүң башлайшына монча болды. Ол хәзир дүйшүң эрбетлигине үнс бермеди, гайта гызың дүйш барада айтмагыны өзүне сыр ынанылмагың аламаты хөкмүнде кабул этди. Перман, умуман, дүйш дийлен зада үнс беренокды.

— Дүйше ынанма, Женнет, йөр, концерт гөрели — дийди.

Женнет сарсмады:

— Овадан гашлы йүзүк дакынямыкам диййән. Бир овадан, бир овадан, ялпылдысы гөзүңи гамашдырып гелйә. Бегенжиме аягым ер тутанок. Даш чыкян. Чыканымам шо вели, йүзүгиң гашы гачяр. «Вай, муң гашы гачайды-да» дийип гыгырян.— Женнет хамсыкжак ялы этди.— Бир гөрсем, яңкы гачан гаш такыр ерден тогаланып баря. Ызындан етжек болян, хич болaнок. Ылгап гара сув болян, етдиренок. Етмәнем ояндым.

Гызың гөзүниң овасыны долдуран гөзяша чыраның ягтысы дүшди, тәсин булдурады. Сеси басылансоң пышырдап диен ялы довам этди:

— Шо овадан гаш мең багтымдыр дийдим. Хич махалам мен оң ызындан етип билмен.

Габакдан сырылып гайдан дамжа ере дүшүп чым-пытрак болды. Перман ене гөвүнлик бермәге ховлукды:

— Етерсиң, Женнет, хөкман етерсиң!..

Мундан артык гүрлемәге энтек хукугының ёкдугыны дуюп дымды. Женнедем геплемеди. Төверекде сазың сеси яңланды.

Женнет:

— Перман,— дийди.

— Хава, Женнет...

— Сиз карзам алдыңызмы?

— Карз?.. Нәме үчин сораяң, Женнет?

— Галың үчин карз алдыңызмы диййән!

— Алдык.

— Көп алдыңызмы?

— Көп алдык! — Перман Женнетиң максадына дүшүнмәни үчин жанагырлы жогап берди.— Себәп, сизиңкилер гаты агыр салдылар. «Гызымыз илиңкиден артык, бахасам артык болмалы» дийипдирлер.

— Гидибермели экениңиз-дә, белки, арзанрагыны тапардыңыз.

— Маңа диңе сен герек, Женнет. Сени халадым, илки гөремде халадым. Гулмырада-да айтдым.

— Нәме дийди? Сатын ал дийдими?

— Сен маңа нәме дийдиржек болян, Женнет!

Гыз толгунжыны зорлук билен саклап:

— Мен харыт дәл-ә, сатын алар ялы — дийди.— Достуң шей дийип айтмадымы?

— Айтмак нәмә герек, өзүмем билйән!

Перман, «өзүң билйән болсаң, онда нәме ишледиң?» диен совала гарашды. Женнет геплемеди, ол инди өрән аркайынлашан ялы гөрүнди. Ондакы первайсызлык йигиди горкузды. Инди айтжак сөзлериниң Женнете чигит ялы тәсири болмаз өйүтди. Гөвнүндәкини айтмаса-да, багтының өңүнде хыянат эдйән ялы болансоң:

— Демини санап ятан хассаны гөрүпмидиң? — дийди.— Гыш айыдыр вели, гөргүли бирден: «Гарпыз ийжек» диер. Гарпызың гөзлегине чыкарсың. Тапаның билен пакырың дердине дерман болмаҗагынам билйәң, онда-да гыш айы абат гарпыз тапаймак!.. Нәтжек, тапмалы! Тапмасаң, гөвүн эдәймеги әхтимал. Меңем болшум эдил шол гарпыз гөзлейәниңки ялы.

— Ким үчин гөзлейәң?

— Эжем үчин! Хәзир дәл дийсем, эжемиң бар хөвеси гачар, өленде-де менден нәразы болуп өлер диен яйданч, ынансаң, халыс эркими алды.

— Шей дийсене...

Гызың бу сөзи Перманың әхли айданыны елиң угруна совруп гойберди. Ол огурлык эдип, тутулан махалы гүнәни башга бириниң үстүне йүклежек боляң бинамыса чалым эдендигини дуйды. Шонуң үчинем гүнәсини нәче тиз бойнуна алса, өзүни шонча-да чалт акларын өйүтди.

— Аңырсына середип отурсаң, бу-да бир бахана. Хер ким өзүче бахана агтаря. Гараз, махал гелер, эжем гудачылыга гидер, шейдибем өйленерин диен пикир билен яшадым. Биз шоны кадамыка өйүдйәс, шоңа-да уйяс, уянымыз үчинем галың бизиң үчин гең дәл. Йөне башыңа дүшен гүни нәмедигини билдирйән экени.

Эне-ата хемме зат ынанып болар, йөне ыкбалың чөзгүдини ынанып, олара артык хормат этдиммикәм диймели дәл экени. Мен шуңа инди дүшүнип галдым. Галың үчин карз пул сорамага, гиденде, эжемиң яйданжыны дуйян. Гөргүли билдирмежек болуп азара галяр. Дилән еринден бош геленде болса, хамала, сең өңүнде языклы ялы. Себәп, өз гүйжи билен өйлендирип билмейәнине намыс эдйәр. Догрусы, биз олары дерде гойяс. Тоюң леззетини билмәге олара мүмкинчилик болмаса нәме! Алада, алада...

Гечип баряның бири оларың деңинде сәгинди.

— Чилимиң ёкмы, халыпа.

— Чекемок.

Чилим соран адам элини силкип, әдим эденде энтеди. Онуң дүшнүксиз хүңүрдиси эшидилди.

Перман:

— Ай, боля-да — дийди.— Адам этмиш эдип, соңам өкүнип башлаяр. Бири гүнәсини еңлетмек үчин өкүнйәр, икинжиси вели, догруданам, эден этмишиниң телекдигине хакыкы гөз етирени үчин өкүнйәр. Мен шолаң хайсысына дегишли? Өзүм-ә энтек айдып билжек дәл. Белки, өз дүшүнишимизе гөрә өлче-

сек, хиҗисине-де дегишли дәлдирис, себәп дийсең, галың берип, асыл ярамазлык эдйәндирис өйдемзок, шоны кададыр өйүдйәс.

Перман гызың өзүне гаран гөзлеринде бир хили сырлы якымлылык, шол бир вагтың өзүнде-де ач-ачан геңиргенме дуйды. «Ол мениң айдянларыма ынанян дәлдир» диен пикир Перманы гозгалаңа салды. Шол вагт театрдан шовхун, элчарпышма эшидилди. Йигит ялбарды:

— Йөр, Җеннет, баралы, ёгса концертиң соңуна галяс!..

ДӨРДҮНҖИ БАП

Җеннет геленде оба ятыпдыр, эмма Нартәч ятман экени. Ол гапыдан гирен балдызына:

— Утаи — дийди.— Алла сакласын, шейле-де бир биабрайлык бор огушя...

Җеннет сәгинмән өз отагына гечди, Нартәҗем онуң ызындан галмады. Гапыны мәкәм япып, гизлин бир дабара билен:

— Гулмырадам гитдими? — дийди.

— Хава.

— Сенем утанман шо езидиң машынына мүндүңми?

Җеннет сесини чыкармады, себәби еңңеси өзүне аян зады балдызына тассыкладып, оны чыкгынсыз гүне гойяндырын өйүдйәрди.

— Геплемәнлер геч, сен айтманда-да барыны билйән. Вах, Гулмырат билен үлпетдигини билен болсам, мен о йигиди гапыдан гетирермидим. Сапак аляны Гулмырат болса, ондан оңлы зада гарашып болмаз. Гиҗәң ичинде экидип, о саңа нәмеҗиклер дийди?

— Хич зат.

— Ялан сөзлеме, тула. Ол Гулмырадың өвреден сөзлерини айдандыр-а, нәме дийди?» «Өзүңи сатдырян, утаи» диймедими? Арзыны апалап, шондан гөрелде алың диендир, мен билйән-ә...

Догруданам, эдилен гүррүңи билйән болаймасын диен горкы билен Җеннет Нартәҗе гарады. Гапың өңүнде бутнаман дуран аялың җадысы бар ялы хайыкды, онуң хиле билен середйән гөзлеринден нәдип гизленҗегини билмеди. Бу затларың бары Нартәҗиң эмри билен эдилип йөрилен болмасын? Белки, яңкы сөзлери айтмагам Пермана шу аял өвредип гойберендир, балдызыны сынаҗак боляндыр?

Җеннет шүбхели пикириң тәсири билен:

— Ким өвреденде нәме? — дийди.— Перманың айданы догры.

Нартәч эдил авуна бөкен семиз пишик ялы, гызың алкымында пейда болды:

— Нәме дийди? Айт нәме дийди?.. Айдыбер, утанма. Утанян болсаң, эййәмден «Перман» дийип он адыны тутмаздың.

Биз-э хенизем сең доганың адыны тутмага утаняс. Айт, нәме дурсуң?

Ол гыссанҗына балдызының дашында ики өврүм этди. Сәхел салымдан җогап эшитмесе, хайяр сесини эдип, өйдәки ятанлары аяга галдырарлы гөрүнди. Җеннет алҗырады, нәмеден башлаҗагыны билмеди. Шонуң үчинем селҗерип отурман илки келлесине гелен пикири дашына чыкарды.

— Өзи гөвнәп этмәндир, эҗесине дөзмән эдипдир.

— Нәме эдипдир? О ерчекен нәме этдим дийди?

— Галың.

— Хә, Гулмырат ялы, оңам мугтҗа хелей аласы гелйәндир, белаң яманыны алар! Ите бир сүмек берги этдигем диендир?

— Хава, дийди!

— Дийиплер өтсүн! Вах, өң билен болсам, бейле намарт адам билен сөвда эдермидик! Сең йүзүңе шей диййән болса, онда шол эркегем дәлдир.

— Бес эт, гелнеҗе!

— Воля, мен бес эдерин. Мен би масгаралыгам бес эдерин, эртире бир чыкалы бакалы.

— Эртир Перман гелер, өзүң гүрлешәй...

— Перман инди бу ере аяҗыгынам әтмез, инди оң билен гүрлешер өйүтме. Ким билен гүрлешҗегими, мен гаты говы билйән. Хытды-пытды этселер, мен олары улы иле масгара эдерин, гетирен галыңынам ягырнысына даңып гойберерин. Галың берйәнине гынанян болса, хол-ха шәхер! Гитсин-де, мугт гыз алып гелсин. Обадан-а, эншалла, хелее йүзи дүшмез шоң!

Нартәч толгуныл, аша хайбат билен гепләнденми, алкымының ашагындакы салланып дуран ак этиң ичинде гайнаг бар ялы, якымсыз мүңкүлдеди. Сува етип билмән, җөвзада галан гурбаганың алкымы Җеннетиң гөз өңүне гелди.

* * *

Бу ерде хаял-ягаллыга ёл бермек, үстүңе гелен рысгалдан йүз өвүрмекдир. «Алма биш, агзыма дүш» эдйән адамлар гурсун! Нартәҗиң екинде йигренйәни шолар, эгер хәзир элини говшурып отурса, онда эртеки гүн өзүнем шоларың арасына гошмага меҗбур болҗагына ынанды. Ол мундан өлер ялы горкды. Херки задың өзүне гөрә азабы бар. Кәбир акмаклар гыз сатмагы ап-аңсатдыр өйүдйәр. Хырыдар гелер, сенем гетирмели галыңы айдарсың, оларам гетирер, вессалам! Ханы, вессалам болайярмы! Вессаламлы эшрет Нартәҗе етдирмез. Етдирйән болса, онда өтен йылкы бетбагтлык болармыды?

Нартәч эриниң йыл ахырда алан газанҗының бир манадыны кеммән элине берип, даш илдәки шәхерлере угратды. Арзан бахадан мата-марлак гетирер, оба арасында гыммадрак сатып

пейда гөрерис диен умыт билен гарашып гезди. Диени болайдымы?! Әри әхли пулуны алдырып гелди. Рысгалының эеси дәл, аңкав нежис! Аңкав болмаса, «пылан зат тапып берейин» диени билен, ят илдәки бир нәтанышың элине пулуңы берип гойбермек бормы! Ынха, хәзирки дөрән ягдаям Нартәч эрине айтса, ол галмагал эден болуп, әхли зады булашдырар, уясының үстүне гыгырар. Бу заманың гызларының үстүне гыгырандан, говусы, угур тапмасаң, маңлайыңы даша ур...

Инди замана башга, оларың гөрелдеси башга. Хол-ха, Гулмырат бир көпүк бермән Арзыны алды. Асыл инди оны гең гөрйәнем ёк. Арзыдан эне-атасам йүз өвүрмеди, гайта ... биз гызымызы сатан дәлдирис!.. Өңкүлик боланда олар гызындан гечмели. Арза обада орун болмалы дәл. Инди вели, олардан мамла адам ёк. Инди оларың хаясызлыгы кадамыш, галың билен гыз ерлешдирмек болса женаятмыш!..

Нартәч үстүне абанып гелйән ховпы, гөзъетимден галан гара булуда деңеди. Олар гыз гөргүлиң эййәм башыны айлапдырлар. Женнет Перман билен ене бир өвре душушайса, гөни «галыңы ызына экидиң» диер. «Галың үчин илден карз алынан пулы өзүң ишләп үзмели боларсың» диймеклерем әхтимал, асыл эййәм диен болсалар нәбилйәң?..

Нартәч кәйинди: хем-ә гыз алжаклар, зат бермели болсалар-да, этлеринден кесилйән ялы. Гулмырадам Гулмыратдыр вели, бу затлардан Перманың эжесиниңем хабарлы болаймагы даш дәлдир. Шейденлерине гөрә олаң бокурдагындан алмалы, ене бир гыңач гетирер ялы этмели!..

Нартәч даңың атарына ховлукды.

* * *

Перманың эжеси Марал Нартәчден сәхел улы экени. Этиганы өз кадасында боланданмы, гайта кеседен середен гөзе ондан яш гөрүнйәрди. Нартәжиң ирден дуйдансыз гелмеги, оны бираз геңиргендирди. «Я оглума гөвүнлери етмедимикә?» диен иңкис онуң хезилини алды. Перман өтен агшам гаты гич гелди, гелшине-де ятды. «Каналың боюнда трактор дөвлүпдир» дийибем даңдан турзуп алып гитдилер. Шейдип, Марал нәме боланындан бихабар галды. Гыссагарада сорап дурмага-да чекинди, йөне Перман сепини билдирмежек болса-да, онуң нәхилидир бир иңкисиниң бардыгыны эжеси аңыпды.

«Гызларың ынжыклыгы гурсун» дийип, өз янындан кәйинип отуран Маралы узак гарашдырман Нартәч эсасы гүррүңе гечди. Йөне гаты айлавлы башлады. Илки өзүниң, маңлайсызлыгындан зейренди. Мунуңам эсасы субутнамасы хөкмүнде шол бир факты — эриниң пулуны алдырып гелишине айтды. Соңам гайны Дүрли эжәниң еке гызыны ерлешдирмән бимахал өлүп гиденини, шунлукда өз башына дүшен гараматың еңил-елпай зат дәлдигини ныгтады. Бу заманда гыз машгаланы кемала

гетирмегиң кындыгыны эсасы проблема өврди. Өзүне хич махал ховп салмадык, мундан бейләгем ховп салмаҗак меселәниң үстүнден дүшди. Гыз болсун, аял болсун — пархы ёк, оларың депесинде эркек адамларың таягының көлгеси дурмаса, ахлак меселеде хемише агсалҗакдыгыны велилик билен субут этмәге чалышды. Шейле болмаса, галыңы гечен гыз машгала йигиди гөрҗек диер отурармы? Бу заманың йигитлериниңем йүзүни ювар ялы дәл. Нартәч обадашы Гулмырадың үстүнден дүшди. Онуң Арза өйленишини азгынлыгың иң ёкары аламаты эдип гойды. Бу заманың яшлары башарсалар, шол азгынларың угруна гитҗек болуп дурлар. Гел-гел Маралыңам екеҗе оглуның Гулмырат билен достлашышыны дийсене! Нартәч пата гелен ялы, зарынлап гынанч билдирди. Гулмырадың тәсирине дүшмедик болса, Перман Җеннетиң янында эркек адама гелишмеҗек сөзлер айтмазды ахыры! Бейдип ал салҗак болмак нәмә герекмиш? Оңа гызыны зорлап берҗек болян бармышмы! Гелин эдинҗек болсаң карзам алынар, хорлугам чекилер, йөне бейле ягдая дүшйәң дийип, бир бендәниң дулда отуран абрайлы машгаласыны терс ёла итерҗек болмаң өзи гаты айп затдыр!..

Марал мундан бейләк диңләп отурмага чыдамады.

— А гыз, мең оглум нәме гүнә эденмиш, текрарлап айтсана — дийип өзеленди.

— Мен хайсы бирини айдайын — Нартәч кемсинмәниң гүйҗүни гөркезмек үчин хамсыгып довам этди.— Ынха, дүйнем гиҗара барып, «Җеннети концерте әкитҗек» дийип, үстүме чөвҗәп дур. Мен гөргүлиң этҗек алаҗым бармы! Бу заманда эрк-ыгтыяр гызлаң элинде, галың салянам шолар. Мен ялы гараманлай еңңе боландан хер гөр боланың говы. Нәдейин, гараңкы дүшенде Җеннети чыкарып гойбердим, ягсынданам соң гелдилер, нәбилейин, мен олаң нәме эденини! Оглуң саңа хич зат айтмадымы?

Марал өз бихабардыгыны боюн алмага ховлукды.

— Вах, маң-а бейле зат айтмады.

— Айтмазам, нә йүзүне айтсын. Оглуң айдышың ял-а дәл экени. Хеммесинем шол ер ювутмыш Гулмыратдан гөрйән.

Нартәҗиң бу сөзи нәдерини билмән отуран Марала япышалга болды:

— Бириниң гепине гидендир дийсең, ине, муныңа ынанҗак.

Нартәч хасам җибринди:

— Вай, оң айдан затларыны эшитсең ынанмаз ялы дәл-ә. Ямандан гөрелде алмадык, ынсаплы адам бейле затлар диймез-ә. Нәме диййәмиш: «мен-ә өлсем галыңа разы дәл вели, эҗемиң эдип йөрен заты-да» диййәмиш.

— Мең оглум оны диймез!

— Шол-а гатам дийипдир. Хәзир Җеннет җаның болшуны бир гөрсеңиң! «Хол-ха, галыңлары, оварра этсинлер» дийип отыр. Диймез ялы дәл-ә, Марал. Хей, эркек адам энтек гелин

болуп дулуна гечмедик гыза «илден алан карзымызы өзүң ишләп үзерсиң» диерми?!

Марал ене өзеленди:

— Өвредендирлер, Нартәч, менде оны диййҗек намарт огул ёкдур.

— Вах, өзүңден тапып диймеҗегини менем билйән-ле. Бу затлардан бихабардыгыңам аңян. Мен-ә йүрегиңи чиширип айтҗагам дәлдим. Асыл бар-а, гызымыз «әҗесем шейле пикирде болса?..» дийип, йөне тыйкырап отыр. Хернә, мең чакым догры болайды, асыл сең хабарыңам ёк экени.

— Сен билипсиң, Нартәч, мең хабарым болмаса нәтҗек! Мен гөргүли бу гүн-эрте тоюң сәхеди белленер дийип отырдым.

— Шоны белләп дынандан говусы болмаз. Бу заманың яшларының душурман ишини гөрмелидир, душурдыгың буҗурыгы артар. Йөне өңүрти мен барып, балдызымы ырмалыдырын. Пакырҗык ярым-яш аглап отурандыр. Бизи гүнәкәр этмели дәл, Марал, түвелеме, замана үйтгәп, илиң берекети артдыгыча сенетлерем артып баря. Галыңам шейле. Бириниңки бейлекиңкиден кем я ярамаз болса, хакыт намыс билинйәр. Бизем, халатлар-а ерине душупдир дийип бегенип отырдык вели, ери, би соңкусы нәме дийсене!..

— Бегенибериң, Нартәч, гепем болмаз, гүррүңем. Өе гелсин бакалы, Перман билен өзүм мазалы гүрлешерин.

Нартәч ойканҗырап, гепини узалтды:

— Вах, өз дограныңдыр, сен-ә гүрлешерсиң вели, ынха, иш менде бар.

— Сенем гайрат эт, Нартәч, мең гөвнүм үчин эдәй.

— Хава-да, оң гөвни дий, муң гөвни дий, ара ёлда мен пакыр бигадыр болян.

— Бигадыр болмарсың, сылагыңы етирин, Нартәч.

— Ишиңиз битйәнчә хер хайсыңыз сөз тапяңыз белли.

— Бей дийсең, онда ишим битмәнкә эдәерин.

Нартәч гүлүмсирәп, Марала гөзүниң гыйтагы билен серетди.

— Эдерин, эдериң, дийип халыс этдиң, гыз, нәме этҗегиңи айдайсана.

— Йүң гыңач этҗек.

Нартәч хезил эдинип гүлди.

— Шейдип, элиңи ачавери, гуда.

— Екеҗе оглумың тойыдыр, зат гайгырар өйүтме.

Нартәч тоюң сәхедини белләп гайтды.

БӘШИНҖИ БАП

Перман каналың боюнда бир гиҗе болуп, эртеси ирден оба геленем болса, тә агшама деңич өйлерине гара бермәге вагт тапмады. Өтен агшам яры гиҗә ченли ятман, дөвлен

тракторларың бирини бежердилер. Икинжисини оба алып гайтмалы болды, себәп оны мейданда кем-кәс бежерениң билен гулагың дынжак дәлди, тәзе мотор отуртмалыды.

Әхли галмагалам шол мотор зерарлы башланды. Шай сакланян складың мүдири Агажаның этмиши Перманың сөзүни пужа чыкарды отурыберди. Ёгса, Перман бәш-он гүн мундан озал тәзеже моторың складда дураныны өз гөзи билен гөрүпди. Өнден эдилен маслахата гөрә, шол мотор диңе Бәшимиң тракторына гоюлмалыды. Сәхел батгын ере дүшсе, эңремәге эндик эдилен моторың узак ишлемежеги беллиди. Перманың чак эдиши ялам болды, йөне тәзе мотор складдан тапылмады. Перман:

— Ханы мотор? — дийип, геңиргенме билен сорады. Агажан тегелек йүзүни гашап отурышына ховлукман:

— Мотор-а ёк — дийди.

— О нәхили ёк?

— Ёк-да! Ёк зада бар дийип билмен-ә.

Перманың ганы келлесине урды, шонда-да дашкы рахатлыгыны сакламага чалышды:

— Бәш гүн мундан өң дуран зат нәхили ёк боля? Маслахат эдилди, шол моторы диңе Бәшимиң тракторына гоймалы дийдик.

— Сен-айт, валла бәш гүн мундан өңки задың гүррүңини эдйәң-ай. Бәш гүн мундан өң, меселем диели, мең аялымың гарны барып бурнуна дегип дурды. Огул догурар дийип гарашып йөрдүк. Хол-ха, дүйн ене гыз догрупдыр. Ханы, адам пакырың диени болайярмы?

Агажан хөвессиз гүлүп, эдилйән гүррүңиң нетижесиздигини ныгтады. Перман шонда-да хөтжет чага геп дүшүндиржек болян әхенде жаныкды.

— Агажан, бу гелшиксиз боля. Серет, мен-ә Бәшиме сөз берйән, олам гижәң ичинде мензил ёлы сөкүп гаража гелйәр... Онсоңам, муң бригадирине «тракторың эртир доланар, дийип гайтдым. Гарашар отурар, себәп иш шундан! — Ол ишиң мукдарыны гөз өңүне гетиртжек болян ялы, аясының гапдалы билен ики өвре кекирдегине какды.— Йигрими гектар ери ики гүнде күлтеләп чыкмалы, дүшүнйәмиң шоңа?!

— Мен дүшүнемде нәдейин? Бейләмде үйшүп ятан мотор болса?

— Мен сенден еке моторы сораян!

— Өвезе бердим.

— Өвезиң моторыны энтек чалышара вагт геченок. Ким бер дийди?

— Хөкман бири бер диймелими? Сорашдым — бердим.

— Кимден сорашдың?

— Башлыкдан!

Ол шу сөзүни әхли дава нокат гоян әхенде, дийсең ынамлы айтды. Өзем «ери, инди канагатландыңмы?» диен гыйжытлы

гарайышда Перманың йүзүне чиңерилди. Перман гечене өкүнйән ялы:

— Башлыгы алдансың — дийди. Агаҗан лох-лох гүлди. Онуң бу гүлкүсинден гаршыдашының алачсызлыгына томаша дуюлды.

— Ончасыны башлыкдан сорап гөрәй.

— Нәме, сорамаз өйүдйәңми?!

— Бар, сора!

Агаҗан сесине бат берсе-де, ховсаласыны гизләп билмеди. Перман дуран еринден ызына дөнди. Гараждан чыкып, улы ёла тарап гөнүгенем шолды вели, еңседен онуң адыны тутуп гыгырдылар. Гөрсе тракторчы Сөйүн етип гелйәр. Ол демир-тикенли мейдандан аякланаҗ йөрейән ялы дабаныны горка басып, хәли-шинди төверегине гаранҗаклаярды. Гелибем ховплы ерде душушан ялы пышырдап:

— Перман җан,— дийди.

— Нәме этҗек?

Перманың сесинде ёвуз әхең барды, себәп, кыркдан гечен адамың гөзлериндәки этияч онуң гахарыны гетирди, хас догрусы оңа якымсыз хиле болуп гөрүнди. Сөйүн муны аңан болса герек, бады гачан дек хас йөвсел гүрледи:

— Ынанмагын яңкың айдяныңа, Перман җан, ол Өвезден пара алды, ёгсам өлсе берермиди.

— Сен оны ниреден билйәң?

Сөйүн айтҗак сөзүниң ниңнәң мөхүмдигини билдирип, этияч билен гаражың гапысына өвран-өвран серетди.

— Сиз оң хәсиетини билеңзок энтек. Пара бермесең, шай бермез. Өзем нәче алды дийсене? — элли манат!

Сөйүн ынам билен бәш бармагыны язды.

— Аланыны гөзүң билен гөрдүңми?

— Гөрмесемем билйән. Себәп, шо моторы өңүрти дилән мен. «Отуз манат берейин» дийдим. «Элли» дийди. «Элли манад-а берҗек дәл» дийдим. Илки бир разы болҗак ялам этди. Өйлән янына барсам, эййәм Өвезе берипдир. Алмаса — бермезди, аландыр.

— Шу затлары башлыгың янында айдып билҗекми?

Сөйүн күкүрегине гарашылмадык ургы деген ялы ыза тесди, ажы йылгырды, одуң үстүнден басмага хөкүм эдилен дек яйданды.

— Ай, Перман җан, башлыгың янына өзүң гидәйсене...

— Сен нәме?

— Менми?.. Ай, мен Агаҗан билен алагөз болмайын-ла. Онсоң эрте хеләк эдип йөрмесин.— Ол чалтрак сыпмагың алаҗыны этди, хасам йөвсел гүрледи.— Мен, хәлки йөне, билйән задымы айдайдым... Сенем иш салышян адамыңы билсең говы, шейле дәлми?..

Сөйүн бүтин дуркы билен эҗизлигиң җанлы гөрнүшине өврүлди дуруберди.

— Сен азара галма, сенсизем билерин! — Перман гепледик сайы Сөйүн өзүне зыңылян кесекден йүзүни гораян ялы бүкүлди.— Сен тетелли адамлар иш гызза-гызза гелсе, ене Агажаның тарапындадыр.

Сөйүн хүжүмден горанман, гайта өзүни енжип дуран адамдан аман сораян ялы:

— Маңа кәемәвери — дийди.— Эртир Агажаның ерине ене бири гелер, олам шейдип башлар.

— Хава, эртир сени гойсалар, сенем шейдерсиң. Себәп, эртир өз этҗек җенаятыңа ёл ачмак үчин бу гүн Агажаның этмишини язгарасың геленок.

— Язгармасам, айтмаздым ахыры!

— Айтдыгың язгардыгың дәл! Язгармак үчин өңи билен паш этмели. Сен билйәңми киме меңзейәң? Шу гүн Агажана берен парасыны, эртир мүмкинчилик дөресе башгалардан алып, йитирениңи бәш эссе гайтарып гетирмек үчин пурсат гөзләп йөрен адама меңзейәрсиң. Сен башланан җенаятың гаршысына ики эссе җенаят билен җогап берҗек болуп йөрен адам. Сең үчин хемме адамың җенаята гөзи өвренишсе, говудыр, шейле дәлми? Бу гүн болса, Агажаның алянына нәтҗегиңи билмән, гавун огурлыгына гелен ялы, төверегиңе гаранжаклап гыйбат эдйәң. Агажаны дөредйән сен ялылар, онуң этмишини када өвүрҗек болуп, ылалашянам сиз. Өңүрти сени җенаята чекмели, соңам Агажаны.

Сөйүн ягырнысына дегйән кесекден горанмак үчин гачыбаталга гөзлейән адам ялы гаража тарап хайдады.

Перманың диени догры болуп чыкды, Агажан башлыгы алдапдыр. Хамала, инженер билен механигиң икисем шол моторың Өвезе берилмегине разы ялы эдип айдыпдыр. Хернә, Өвез моторы тракторына гоймага етишмән экени; ол Бәшиме бермели эдилди. Агажан ялан сөзи үчин башлыкдан кәйинч алды, йөне эсасы этмишиниң үсти ачылман галды. Оны ачҗак болсаң, элиңде субутнамаң болмалыды. Эгер Сөйүн дагы батырлык этседилер!.. Шолар ялыларың яйданҗы, эли эгрилиге када хөкмүнде гарамак ялы эндиклери Агажаны бу гүнем җезасыз гойды. Ол өзүни асыл гүнәкәрдирин өйденок, гайта башлыгың берен кәйинҗи үчинем Перманы гүнәкәрледи. Онуң пикириче, Перман эдилен ягшылыгы билмейән адам болуп чыкды. Ёгса, хут, он гүн мундан өң Агажан оңа мүң манат пул карз берипди. Галыңа етиринип билмән йөренине нәфси агырыпды. Ол нәдйәр? Миннетдарлык билдирмегиң дерегине, гайта башлыгың өңүнде сениң сыртыңы ачмага ховлугяр!..

Шу хили өйкели пикирлерден йүреги дыңзап дуран Агажан агшамлык Перманы гөренде йөне дуруп билмеди, репиде ялы йүзи тамдыра тутулян дек лап-лап гызды. Аҗысыны пүркеси гелди.

— Сен ягшылыгың йүзүне түйкүрҗек адам экениң! — дийди.— Дүйн хелей алмага пул тапман, эҗеңи гапы-гапы

гедай гездирип йөркәң, небсим агырып пул бердим. Ынха-да сениң танрыялкасының!..

Перман чыдамады, элиндәки ачары гөтерип Агаҗана топулды. Оны тутдулар. Агаҗан режәң гең дәлдигини аңан болса герек, хүңүрдәп, гаражың ховлусына чыкды. Перман онуң ызындан гыгырды:

— Мүҗеррет өтерин вели, сен ялы нежисден көр көпүк алман!

* * *

Пермана гарашып халыс сабыр-карары гутаран Марал оглуны бейле галагоп ягдайда гөрерин өйүтмәнди. Ол аңырдан гелшине аякгабынам чыкармады, босагаң агзында дуршуна:

— Эже, сандыкдакы пулы алып бер! — дийди. Онуң әхеңи Маралы горкузды. Перманың болушында намыс астында галып, инди диңе ар алмагың күл-күлүне дүшен адамың гизленги ярагы талап эдишине меңзеш тутанъерлилик барды. Марал ййданмач хаял-ягаллык билен:

— Пулы нәтжекдиң? — дийди.

— Бергиме берҗек!

— Берги үзере, ханы пулуң бармы?

— Болмаса-да бермели.

— Киме берҗек?

— Агаҗана.

Перман шу сөзи айданда зәк чейнән дек йүзүни чытды.

— Агаҗан өң билмән берипмишми? Бираз гарашанда-да йүреги ярылмаз.

— Элтип берерин дийдим — элтип берҗек!

— Өзи бер дийдими, я болмаса?..

— Диймесе-де, элтип берҗек!

Хич зат дүшүндирмән, оглуның хөтҗетлик билен аяк депип дурмасы Маралың гахарыны гетирди.

— Тойы нәм билен совҗак? Өңем-ә сыгрыңы, гойнуңы сатып зордан пул эдиндиң?

— Ене сатарыс!

— Инди нәме сатҗак?

— Өймүзи сатарыс! Алмасалар — ялбарарыс! Бойнумыздан торба асып, гедай гезерис!

— Тоба дий, оглан, самсыклап дурма, утананокмы?

— Гедай гезмек үчин утанч нәмә герек?!

Перманың әңегиниң сандырап, гөзлериниң барха йителип баршыны гөренде Марал хем әтияч этди, хемем оглуна хайпы гелди. Аңрыуҗы дүшүнйән болсаң, хәзир онуң гаңрышына гайтмалы дәлди, гайта көшешдирҗек болмалыды. Марал дүйнден бәри калбына сыгдырып билмән гоңшы-голама яйрадан хабарыны хәзир Пермана айтса, ол рахатланар, галан зат өз кадасында гидер өйүтди. Тайярлык үчин илки оглуның йүзүне йылгырып гарады, соңам гизлин дабара билен:

— Тоюң сәхедини белледик — дийди.

— Нәдилсе-де, мен шо пулы хәзир элтип бермели, эже!

Перманың әхеңинде ялбарма ёкды, ол шу махал хич хили эгилшиге гитмежекдигини дуйдурды. Марал: «Онуң гөвнүне дегендирлер» дийди. Ненеңси вака боландыгыны сорап дурмага чекинди. Хас догрусы, оны гайталадып, оглуның йүрегини хасам чишереси гелмеди. Сесини чыкарман сандыгы ачды, пуллы дүвүнчеги алып, гөни оглана узатды.

— Эже, сен маңа кәйинме...

— Саңа кәйинйән бармы? Ал...

— Эже, мен сениң гөвнүңе дегжек болуп эдемок.

— Боля-ла... бар, элтип бер, Агажаның, бир дүнъеси гиңесин.

— Эже, мен өзүм элтжек дийдим. Шо зейилли адама бергидар болуп яшандан, өйсүз галаның йүз пай говы, эже. «Сен аркалашыгы биленок» дийип игенйәр. Асыл, мен оң товугына ток диймели дәлмишим, олам эденини этмели: бириндeн пара алмалы, ене бириниң гөвнүне дегмели. Бейле-де бир шерт бормы! Маңа бейле бакналыгың гереги ёк!

— Маңа дүшүндирип дурма, дүшүнйән.

Перман жаныгып гыгырды.

— Биз өзүмизи кемсидйәс, эже, сен шоңа дүшүнйәңми?

Марал лапыкеч әхеңде жогап берди.

— Дүшүнсем нәдейин? Мен зерарлы яман гүне галаныңам билйән, той хакда-да гүррүң эдипсиң. Унамадык задыңы чекинмезлер, гелип йүзүме айдарлар, ене сең ягдайыңа менден говы дүшүнжек ёкдур.

Перман говшады, огурлыкда тутулан ялы, кын ягдая учурады, эжесиниң өңүнде кичелди галайды. Пикириниң белли дережеде ёюланыны аңса-да, бада-бат япышалга гөзләп, өзүни акламага ховлукмады. Эжесине бу гүррүңиң кимден етенинем сорамага алңасамады. Диңе мүйнлүдигини билдирйән әхеңде:

— Шоң үчинем айдып дурун-да — дийди.

— Гич айдяң, Перман, гич. Сулхуң алшып, бир абрайлы машгаланы гапымдан гетирен болсаң, мен саңа ёк диермидим? «Хөкман галың билен өйленерсиң» дийип, эжең, хей, саңа яландан бир абай-сыясат этдими? — Перман ургудан йүзүни гизлейән дек башыны ашак салды, әхли жеза кайыл маныда дымды.— Өзүң ругсат бердиң, башардыгымдан эдйән. Йөне галың гечирип-де, соң ахмыр этмек айпдыр, Перман. Я-да ол гызы ызыңа тиркәп шәхере экитжек болсаң, өң гөрмедиңми? Гызың еңңеси гелип, шей дийди вели, догрыдыр-да хернә?

Перман башыны атды, эмма эжесиниң йүзүне гарап билмеди.

— Мен өзүми аклажак боламок, эже, болан зады болшы ялы айтдым.

— Сорадылармы?

— Соралманда нәме? Раст, танаслары гелйәми — танасынлар-да!

Марал чыкгынсыз ягдайы боюн алмага межбур эдиленине гахарланян ялы бираз игенч билен:

— Танапдырлар өйүдйән — дийди.— О гыз, «хол-ха, галыңлары, өзлерем оварра гитсинлер» дийипдир.

— Ким айтды?

— Нартәч.

Перман дуйдансыз япылан төхметден горанян ялы:

— Ынанма, эже, ялан сөзлейәндир — дийди.— Женнет бейле зат диймез, сен маңа хә дий. Еңңесине галың болса боля, оңа Женнетем, менем, сенем герек дәл. Ынанмасаң, ынха, шу гүн гитжек, билерин, эдил мең айдышым ялыдыр, эже, Женнет диен дәлдир.

— Ёк, сен инди гитме-де, гөрүнме-де.

— Мен гелерин дийип сөз берип гайтдым, дүйн бармалыдым вели.

— Гелшикли дәл, оглум, сенем барма, Гулмырадам гөрүнмесин. Нартәч тоюң сәхедини белләп гитди.

— Нартәжиң беллән сәхедини хасап эдемок, эже. Ол аялың геплейән гепи билен эдйән иши дең гелмесе нәме! Балдызы «оварра гитсинлер» диййән болса, ол нәхили сәхет беллейәмиш?

Марал алжырады.

— Өзи хасабыны тапар, оглум. «Ялбарарын-якарарын, разы эдерин» дийип гитди. Эййәм бир гүн гечди, худая шүкүр, яман хабар билен гелен ёк, хеммеси говулыкдыр.

— Женнетиң өзүни гөрмесем, мен ол аяла ынанман.

Марал йүзүни асды, кемсинди. Перман оңа гөвүнлик берип билмеди, себәп нәме дийжегини биленокды. Эжесиниң перишан халы онуң герденинден басды, ол муны өзүне жеза хөкмүнде кабул этди. Бу төтәнликден дөрән зат дәл, хөкман болмалы зат. Муңа эсасы Перман гүнәкәр.

Ол соңра өз үстүнден дүшди: «Гүнәңи бойнуңа алмак, энтек сениң мертлигиңи аңладанок — дийди.— Эгер шу кемситмелерден дынмасаң, сен өңки эҗизлигиңде галяң. Дүйн эжеңи карз пул дилемәге иберип, хем оны, хем өзүңи кемситдиң. Бу гүн болса көпүң өңүнде Агаҗан сени кемситди. Эртир ене бири кемсидер...»

Хәзир онуң үчин еке-тәк чыкалга — элиндәки пулы чалтрак Агажаның йүзүне уруп гайтмакды.

АЛТЫНЖЫ БАП

Шәхере гидилен агшамың эртеси Женнет Пермана гарашды. Такык вагтыны айтмадыгам болса, онуң гелмелидигини билйәрди. Гарашды, өйледен соң ховлугып башлады. Гелнежесиниңем эртирки гидиши, Женнет шонданам аз горканокды. Ол хер эдер — хесип эдер галыңы саклажак болар. Өз макса-

дының бержай болмагы үчин ялан сөзденем гайтмаз, Женнет оңа белет. Балдызының шәхере гидип концерт гөрмеги Нартәжиң эсасы ховсаласыны аңладанок, онуң дерди башга. Ол тоюң ыза чекилип, йигит билеи гызың ыснышмагындан горкяр, галың элден гидер өйүдйәр. Эгер олар Нартәжиң ислегини унасалар, онда Перманың инди гелмезлигем эхтимал. Нартәже унамак—галыңа унамак. Бейле болжак болса, Перманың агшамкы айдан сөзлерине нәхили дүшүнмели? Гулмырат шейле-шейле дий диендир, олам сахна чыкан хөвесжең артист ялы сөзүни гайдырман гайталандыр диен пикири тассыкламага Женнет эсас гөрмеди. Өвредилен сөзи гайталан адам бейле чындан толгунмаз, айдян сөзлериниң галпдыгыны дуйдурар. Ол сөзлер Перманың толгунжы билен дөреди, ол сөзлери Перман болман айтмак мүмкин дәл. Йөне шол сөзлериң манысындан нетиже чыкармак пайыны Женнете гоян болмагы эхтимал.

Перманың садалыгына, пәклигине Женнетиң шүбхесиз ынанасы гелди. Ол мерт, өңи билен өзүни паш этди. Эгер өзүни паш этмекден чекинен болса, онда эсасы гүнәни башгаларың үстүне йүкләрди.

Хәзир Женнет бар затдан бетер еңңесиниң ялан сөзүнден горкды. Ол балдызыны өз ислегине гөрә геплетмеги хич затча-да гөрмез. Эгер Перманам оңа ынанайса... Онда Женнет онуң үчин түйс йүрекден чыкан сөзлериң манысына дүшүнмедик доңбагыр адам болуп галар. Элбетде, бу төхмет болар.

Гүн өйледен аганда Нартәч гелди. Хәзир дүнйәде бол-бол, Нартәч бол. Дагдан мумие түпеңләп геленем онуң билен денешип билмез. Ол бир окда ики товшан авлады. Хем-э тоюң сәхедини белледи, хемем тәзе гыңачлы болды. Онсоңам, бу пурсатың ене бир аматлы ери бар: ол эриниң өңүнде магтанмага хаклы. Уясының ил арасындакы абрайы дийип, гиже-гүндиз ялтанман ылгап йөрен Нартәч дәлми?

Нартәч гарашылмадык бир пикир айтмак үчин хөкман делил агтарып өзүни хорлаян адамлардан дәлди. Пикириниң нәдогры чыкандыгыны биленде утанян я-да бөврүни диңләп иңкисе гидйән адамлар, онуң үчин, адатча, выждан диен зада аша сарпа гоюп, хемише оңа дерек келле агырың дердини чекйән адамларды. Иң эсасы зат — өзүңи йитирмезлик. Шуны башарсаң, ялан пикирем чына өвүрсе болар. Ол бу сапарам шол эндигине эерип:

— Мең диеним догры болуп чыкды — дийди.— Би яшы кесилен Гулмырат асыл, ол нерессәң башыны айлап гойберипдир. Хол-ха, инди айданына өкүнип отыр.

Гелнежесине мүңкүр болса-да, хәзир Женнет горкды.

— Перманың өзүни гөрдүңми?

— Гөрмәмде нәме, эжеси айтды.

Женнет бираз аркайынлашды:

— Яландыр. Кишиң сөзүни айдар ялы, нәме, Перман биакылмышмы? Саңа тосла дийсең,

— Вай, мен-э бу тулаң угрунда этек алты — ең еди ылгап, йөрүн...

— Ылгама, ылганың деркар дәл.

— Серетсене, утанман еңңесине нәмелер дийип дур? Ай, тула-а, мен зордан сең сәхедиңи белледип гелдим, сен мең гадырымы билмели, бойнума бөкүп маңлайымдан огшамалы. Билсең, Перманың эжеси чишип отуран экени. «Галыңы гечен гыз, оглумың ызына дүшүп-де, утанман консерт гөрмәге гидйән болса, мен бейле гелни башыма япайынмы» дийип отыр. Сен олаң хөрпүни билеңок.

— Билжегем дәл, билинмән гечсин! — Женнет гахарына бәс гелмән бүтин сүңңи билен сандырады.— Шол артып галың элиңден гидәер өйдүп, халыс өлдүң.

Өзүне середйән гөзлердәки йигренжи гөренде, Нартәч чыдады, бийнжалык гобсунып, горанян ялы:

— Гоявери, тула — дийип, манысыз йылгырды.

— Гойман! Инди өйде кемсидениңи аз гөрдүңми? Бәш саны артып эсги алжагыңы билсең, мең бойнума алажа дакып, өйме-өйме айламаданам гайтмарсың.

— Тоба дий!

— Нәме үчин сен мени кемсидйән?!

Нартәч хайыган ялы гыссанмач гапа серетди. Соңам хөре-көше эхенде:

— Гоявери, сени кемсидйәниң түф йүзүне! — дийди.— Мен-э гайта сени, хол, асмандан асып йөрин.

— Асманданам асма, ере-де салма, өз гүнүме гой.

Нартәч хамсыкды:

— Бар басып билмейән ягың юмрук ялы еңңең болса, худая шүкүр, шондан дынян. Сәхедиң белленди, гайрат эт бираз.

— Маңа бейдип белленилен сәхет герек дәл. Нәме, мен шоң ялы биарз болдуммы? Айт, ниреде сизиң дилиңизи келте этдим?

Нартәч жибринди.

— Мен, хәлки йөне айдайдым-ла, гыз. Саңа етип билселер, олаң арманы ёк. Гайта, мен сең диймедигиңи дийдирдим. «Мең-э балдызым, бейле зейренип йөрен намарт йигит деркарма дәл диййә» дийдим. Оңарыпдырын герек?

— Сен мең диймедигими дийдирип, азара галып йөрме!

— Вай, онда мен нәдейин? Мен-э нәдемде сең гөвнүңи тапжагымы билен дәлдирин.

— Сен мең гөвнүми тапжагам болма.

— Тапылманлар гечсин! Ханы, о чайы ичмежек болсаң, бәри сүйшүр...

Нартәч демини алан чайдан кәсәни долдурагадан силтенжирәп ерден гөтерди. Чайканан чай эрңекден агып, онуң дызына дөкүлди. Нартәч кәйинди:

— Эй-вай, дызым янды, артып галмыш...

Ол шейле дийип, Женнетиң калбында өзүне рехим дөреде-

рин өйүтди, онуң көшешерине гарашды. Еңңеси, хамала, чайың дөкүлмегине балдызы гүнәкәр ялы әхенде кәйинсе-де, Женнет көшешмеди. Хәзир көшешмек онуң гөвнүне Нартәҗиң матлабына табынлыгы аңлатмак болуп гөрүнди. Ол ят оба гидипдир, нәтаныш адамларың өңүнде Женнеди кемсидип гайдыпдыр. Онсоң Женнет ненең көшешсин?!.

Гызың дыңзап дуран йүреги ярылды:

— Мен разы дәлдирин, билгин шоны!

— Нәмә разы дәл!

— Сең беллэп гайдан тоюңа!

— Онда утанман өзүң белләерлер.

— Герек болса, белләринем, нәм беллемән! Мең адымы тутма, кемситме-де, мен халыс ирдим. Өзүми кемсиденим азмы дийсене...

Женнет эҗизледи, эли билен йүзүни тутуп аглады. Нартәч хайбат билен кәсәни ерде гойды.

— Разы болман, гитҗек ериң нире?

— Гитҗек ерими сенден сораман, өзүңем, тур, чык шу тайдан! — Нартәч йүзүни ак там эдип еринден хасанаклап турды.— Галыңам гүм эдиң, экидип ташлап гелмесеңиз, менден оңңуллыга гарашмаң. Диңе сени гүнәкәр эдерин.

Нартәч чындан ховсала дүшди.

— Аймырат сең дериңе саман дыкар, тула.

— Аймырат мең голайыма-да гелмез, шей дийип айдай.

Нартәч кәйинип, гапа тарап топулды:

— Вай-ей, булардан хер хайсысы чыкар, худайым, тоюңам гурсун, сәхедиңем...

Адамың бедениндәки азарлы яра кесилип айрыланда йити агырының барып йүреге урушы ялы, яңкы дартгынлы пурсатың зарбындан гыз йүреги гаты авады. Шол махал өзүни ялңыз сайды, ургының әхли гүйҗүни өз үстүне алмаса, башга чыкалга ёк хасап этди. Йүреги бираз көшешип, гечен вака сер салмага етишенсоң мунуң шейле боландыгыны дуюп галды. Өкүнмеди, гайта калбына якымлы канагатланма аралашды. Женнетиң ахвалына дүшүнен адам оңа телек эдипсиң диймез, Пермаңам диймеҗегини аңяр. Хава, эгер шәхердәки айдан сөзлерини йүрегинден чыкаран болса диймели дәл. Икийүзлүлик эдйән болса-да, шундан соң хакыкы йүзүни гизлемек оңа башартмаз.

Перман сынагың өңүнде дур, хәзир онуң мундан хабары ёкдур. Эгер Нартәҗиң белләп гайдан сәхедине ылалашып, гелмесе, Женнет оңа ынанмаз. Онда галың ызына гайтарылмагы билен хемме задың гутардыгы болар. Гележек дурмушы шол сынагың чөзгүдине баглы ялы, Женнет толгунды.

* * *

Нартәч бар гахарыны эринден чыкарды.

— Саңа саташып, мең дишим йылгыран дәлдир — дийди.

— Кәйинмесене валла, Нартәч, ниреде эденице дәл дийдим, айт.

— Шу болушың билен ене эдениме-де дәл дийҗекми! Вай, багрым янды! Саңа саташып, не гейҗегими гейдим, не ийҗегими ийдим. Чага догурмадан, башга зады билмедим. Кәшгә илинки ялы машын мүнүп, оба гезйән болсам... Өмүр пилиңи сүйрәп өтҗек. Хер өңъетен самсыга тракторчылык етдирди, саңа шолам етдирмеди.

Аймырат гүлүмсирәп ярамсаклык этди.

— Кәйинме, хелей, гаррарсың. Хә диймән бизде-де машын болар.

— Белаң окуны болар. Уяңы сатып машын алайҗаксың вели, саңа ол багтам етдирмез. О тулаң диййән задыны эшит: «Хәзириң өзүнде алан задыңызы гайтарың» диййәр. Масгаралык! Бизи иле масгара этҗек боля. Ери, сен эденли болсаң, уяң шей диерми? Эртир ненең эдип илиң йүзуне гараҗак? Хер ким бир зат диер. «Гызыл йүзли йигидиң гыз доганы болмасын, гыз доганы болса-да гызыл йүзи солмасын». Солмазмы? Серет, эййәм йүзүң уч ювлан ак эсгә дөнди. Дөнүплер өтсүн! Бу гүн галыңы гайтарың дийди, эртир башга зат диер. Диңле-де гез-де йөр, эркегем дийҗексиң? Сиз диңе ёрганда ятманы билйәңиз!

— Бес эт, Нартәч!

— Маңа хайбат атянчаң, бар, уяңы оңар. Галыңсыз әре чыкып, бүтин оба гөрелде гөркезҗекмиш? Ит алсынмы оны? Ахыры телпеги агана барса-да, кайыл боларсыңыз.

Аймырадың бурнуның дешиклери ел алды.

— Масгара этсе, мен оң дерисине саман дыкарын.

Нартәч ичякгыч гүлди:

— Вах-ей, ханы оңа сенде гайрат! Гарав гөрйән болса, ол тула шей диермиди.

— Мен оны эдил дили ысмаз ялы эдерин. Ниреде шо?

— Билйән дәлсиң-ов!

Аймырат агыр гөвресини еңиллик билен ерден гөтерди. Дабаның астында пол сарсып гитди. Онуң газап билен гапыны ачаныны гөрен Нартәч әриниң көвеклигинден горкды. Болмаз бир иш болайса, соңуның җогапкәрлиги ядына дүшенде ховпургады. Әри горпа дүндерилип барян ялы җынссыз гыгырды:

— Гайт ызыңа! Сенден геп дүшүндирен болмаз, ыңдарма.— Әриниң тогтаныны гөренде болса, алачсызлыгыны дуйдурян әхеңде довам этди.— Сен әмәртлик эдип, гүйҗүне даянмагын. Инди гүйҗе зат ёк. Уяң аркасында хөкүмет бардыр, бармагыңы батырдыгың гөзүңи түрмеде ачарлар. Сең уяң зерарлы мен бу чагалары чөрексиз гоюп билмен.

Нартәҗиң сөзлери Аймырадың аягыны душаклады. Ол ики одуң арасында галды. Бири ил-гүнүң геп-гүррүңи, икинҗиси түрме. Хайсысыны сайлап алҗак? Түрмеден Нартәҗем этияч

эден экени, ёгса, йүреги ярылан ялы, онуң ызындан гыгырмазды. Догрудaнам, чагаларындан айра дүшмек, бендиликде гүнүңи санап отурмак айылганч зат. Онсоңам, сени дуран ериңден түрмә ибермезлер. Өңүрти суд эдип, гүнәңи бойнуңа гоярлар. Илиң өңүнде сен женаяткәр боларсың. Доганына гулак асмандыр дийип, Женнети гүнәлендирҗек адам тапылмаз. Диңе масгара боланың галар. Нартәч догры айдяр. Женнетиң аркасында хөкүмет, канун дур. Ол канунда болса, галың алып гыз сатмак, адамың ынсанлык мертебесини кемсидйән женаят хасап эдилйәр.

Аймырат икинҗи бир зада геңиргенди. Эгер шу ягдая Нартәч дүшүнйән болса, онда онуң яңкы йүрекбуланч сөзлери нәме? Ол бир гөрәймәге эрини женаята итеклейәр, соңам онуң түрмә дүшҗегини ятладяр. Онуңам аңкасы ашып йөр өйүдйән. Ёк, ол алачсызлыгына дүшүнип, ичиниң янгынҗына киме авусыны пүркҗегини биленок.

Аймырадам, өзүни алачсыз дуйды. Женнедиң төверегинде гөрүнмейән гала бар. Онуң гаршысына гидерден Аймырат эҗиз. Шол галаны дуянлыгы зерарлам Женнет гүйчли, оны горкузмак мүмкин дәл.

Шол гүйҗүң ховпуны вагтында дуйдурмак билен Нартәч говы иш этди. Догрусы, оны Аймырадың өзем дуйярды, йөне ол барада аялына илки айтмакдан чекинип, горкаклыкда айплар өйдүпди. Инди вели, Аймырат ызына өврүлсе-де, Нартәч оңа горкак дийип билмез, ол аялына гулак асан адам болар.

Аймырат ич босагада яйданып дуршуна хүңүрдән болды:

— Сен-ә, валла, мең бадымы алайдың.

— Вах, билйән-ле, саңа бахана герекдир. Хөкман пычаклы топулмалымы? Гүм этде ков өйден!

— Сен маңа дүзүвлирәк зат салгы бер. Оны өйден ковуп, кимиң гөзүне гөрнейин. Телек сөз айтма, өңем яңкы айдан бир сөзүңи халамадым. Мен уямы сатып машын алман, шоны билгин.

— Онда, о дүйнки элиңи сандырадып санан секиз мүң манадыны о дүнйә экитҗекми?

— Женнетиң өзүне харч этҗек.

Нартәч гураксы гүлүп, онуң сөзүни яңса алды.

— Шей дийсене!.. Сиз, эркеклер, ялан сөзде хелейденем оздурдыңыз. Илерки Аман-а гызыны сатып, соң оглуны өерди. Велләдем уясыны сатып машын эдинди. Ёгса, ол арак ичишине пулы нireден аланмыш? Ене сорасаң вели, галыңы гызлара синдирдик диййәлер. Бу бир илиң гөзүне чөп атмак үчин тапылян гүррүң. Херси берен болса, ики мүң манатлык зат берендир. Ынанмасаңам, хасап эт, мен гызлаң гайын өйүне экиден гошларыны санап берейин.

— Санама, герек дәл.

— Герек болмаса, онда сенем шолардан көп бермерсиң, билгин шоны. Меңем белли, илиңки ялы машын мүнесим гелйә...

Аймырат Җеннеде ялбарды.

— Җигим, биз саңа зорлук этҗек боламзок, бизиңки маслахат бермек. Өзүңем бир ойланып гөр: бишишен сөвданы гайтарып йөрерисми? Ил-гүне чыкмагам герекдир.— Җеннет бармагы билен халыны дырмалап отуршына сесини чыкармады. Онуң гөвнүне болмаса, Аймырат хәзир аялының өвредип гойберен сөзлерини айдян ялыды.— Онсоңам, җигим, неме... о пулуң ужундан эййәм харч этмели болды, саңа герек-яраг зат алмалы дийдилер.

Җеннет габак астындан агасына гарады. Аймырат гызарды. Җеннет шейле нетиҗә гелди: «Ол ялан сөзлейәр. Аялының өвреден сөзлерини айтмак оңа аңсат дүшенок». Җеннет:

— Маңа зат герек дәл — дийди.

— Бей дийме, җигим, илиң эдйәнини этмесек, гелшиксиз болар.

Агасының сөзлейшиндәки юмшаксы әхең Җеннете хиле болуп гөрүнди. Онуң сүңңүнде майда галпылды эмеле гелди. Гелшиксиз ойны узага чекип отурасы гелмеди:

— Илиң аманат зады дурмасын, гелнеҗеме-де айдыпдым.

— Хава, айдан экениң. Йөне херки задың өз кадасы бардыр, җигим. Бири гөвүн эдип гетирипдир.

— Гөвүн бормы!..— Җеннет аҗы йылгырды.— Бергә батып гетирилен зат нәхили гөвүн болярмыш?

— Оң билен ишиң болмасын.

— Сен бир бей диймесеме, Аймырат.

— Биз-ә шоны гайтармакчы дәл!

Җеннет «сениң чыныңмы?» диен маныда доганына геңиргенме билен гарады.

— Сен бей диерсиң өйдемокдым.

— Болшуң шу болса, дур бакалы, ондан бетеррәгинем эшидерсиң.

— Мен нәме эрбетлик этдим?

— Дийлене хә дий. Өзүң билен бойдаш Гүлҗәни дурмуша чыкардылар, бир йылам геченок. Хей, геп-гүррүң болдумы?

— Баралы гүнүнден гарзыныл, гайынларының бергисини үзйәр. Аракы геленде-де ган аглап гитди, сиз нәмәни билйәңиз? Пакыр «бир метр мата алмага утанян» дийди. Меңки шондан говы бор өйдйәмисиңиз? Болмаз!

— Сен эййәмден оларың аладасыны этме.

— Мен өз аладамы эдйән. Башга мең аладамы этҗек ёк. Сиз-ә гелнеҗем башлыклайын, нәче көпрәк алып билсеңиз, шонча көк. Эртеки гүн гүнәкәр болуп гөрүнмелем мен. Мең бахам болманда ач өлҗекмидиңиз?

Аймырат Җеннетиң отлуклы гараян гөзлерини гөрүп, гүррүңи довам этмеги максатсыз хасап этди. Кәйиниp турды:

— Бахасам гурсун, задам! Хер ким бир тарапа чекйә. Мен халыс сизиң даваңыздан ирдим. Йөне бир задам өңүнден билип гой: биз инди гелениң сөзүни алмарыс!

Шол гүнүң эртеси агшамара галыңы ызына экитмекчи болдулар. Нартәч ярым-яш аглады. Ганарларың агзыны богуп дуркалар Аймырат:

— Соң гетирен йүң гыңаҗыңы салдыңмы? — дийди. Нартәч җабҗынып җогап берди:

— Салҗак дәл, белаң окуны алсынлар! Өңем мең барҗа ылганым бидерек болды, шон-а бермен.

— Илиң задыны алмак утанчдыр.

Нартәч эсли вагт хөтҗетлик билен ойканҗырап отурды. Соңам шакырдадып сандыгы ачды-да йүң гыңаҗы алып, элиниң терси билен зыңып гойберди.

— Ал!.. Худайым, артып галсын-да...

Ол мунуң биленем оңман, отуран еринде сес этди.

* * *

Нартәч сес этмесини гойса-да, агыр гөвресини ерден галдырып билмеди. Ол энтек бейле агыр җеза дучар болуп гөрмәнди. Әри пулуны алдырып геленде-де йүреги авапды, йөне хәзирки бетбагтлык онуң дагы чени-чакы болмады. Оны эдил гөзүниң өңүнде җоврандырдылар, дабанына иңңе сокуп гынан болсалар-ам бейле болмазды. Авусы айрылып, ярасы битер гидерди. Эмма хәзирки йүреге орнан агыры айрылмаз. Бири огул өерип той этсе, я-да гыз чыкарса ярасының йүзи тәзеленер. Бейдип даш ерден себәп гөзләп нәтҗек, өз өйүң ичини алай. Улы отагың дулунда халатдан долы ики ганар ыңдарылып ятырды, бурчдакы демир сандыгың дүйбүнде болса яглыга доланан секиз муң манат барды. Сәхел салым мундан өңем дурды. Нартәч олары өз хусусы зады хасап эдип, дөрт-бәш гүн бәри дынгысыз гуванып йөрди. Онуң гуванҗыны алып гитдилер, аңңалак гапдырдылар!.. Ол, ысгынсыз хасса ялы, кынлык билен башыны галдырып дула серетди. Бошап галан дулы гөрди, асыл хич махал зат гоюлмадык ялы. Иң якын хоссары арадан чыкып, гөлегчилер оны җайламага гиденден соң, онуң гүгарып галан җайыны сынлаян дек, Нартәҗиң калбында алачсыз умытсызлык дөреди. Өлен адамы гөрүп болмайышы ялы, ол ганарларынам мүдимилик гитдиги болар. Гөзяш оны гайтадан богды, ыза чыдаман сесини сандырадып эңреди. Чагалар ене хешерленишип гапың өңүни алдылар. Бири-бириниң йүзүне найынҗар гарап дымдылар. Ики яшан гызҗагаз болса, эҗеси оюндан аглаяндыр өйдүп, томаша билен гүлди.

Нартәч олары билгешләне ковмады, чагаларының өңүнде җебир чекйән адам болуп гөрүнеси гелди. Гой, оларың йүрегинде эҗелериниң гөзгыны ягдайына рехим, гынанч дөресин, соңра улаланларында ятлара гөвы болар. Шонда Нартәч

киминң гүнәкәр боландыгыны айдар. Ёгса, хәзир олар Женнетиң гүнәкәрдигине дүшүнмезлер.

Женнет ядына дүшенде, Нартәч гөзяшы ятдан чыкарды, гахар онуң беденине өңки кувватыны гайтарып гетирди. Балдызы онуң иң ганым душманы, балдызы онуң йүрегине битмез яра салды. Ол гоңшы отагда хешелле какып отыр, ол Нартәчден рүстем чыкандырын өйүдйәр. Нартәч шу агыр ургыны аглап-эңрәп гечирсе, хич махал балдызына батырнып билмежегини аңды. Ол гөзяш билен эжизлигини боюн алляндырын өйдүп горкды. Гойберен хатасыны дүзетмәге ховлугып хасанаклап еринден галды. Чагалар горкуларына гачып гитдилер.

Женнетиң отуран отагына топулып барярка Нартәжиң келлесине дуйдансыз бир пикир урды: ковмалы, гүм эдип өйден ковмалы! Ар алмак, йүрегиндәки йигренжиң өвезини долмак үчин шундан говы чыкалга гөрмеди. Унан пикирини делиллендирди. Уруп-сөгүп диениңи этдирер ялы, Женнет чага дәл, онсоңам хөкүметиң янында онуң сөзи йөргүнли. Кәшгә ол Нартәжиң өз гызы болса, ёк, ол Нартәжиң ганымы! Мундан соң йүзбе-йүз болуп Женнет билен бир жайда яшап болмаз. Ковмалы! Шу өйүң ислейән кануныңа боюн эгеси гелмейән болса, гүм болсун!..

Нартәч Женнети гөренден:

— Гараң гөрүнмесин, гүм бол шу өйден! — дийип гыгырды, соңам етишибилдигине гаргап дым-гызыл болды. Балдызы сәхел эгленсе, пенжесини урарлы гөрүнди. Женнет бу пурсата, хамала, өңден гарашып отуран ялы, дервайыс затларыны дүвүнчеге дүвди. Болманда-да гелнежесинден оңңуллыга гарашанокды. Ики гүн бәри бу өй зындана өврүлди. Хич кимден йүз ёк, Нартәчден горкуларына жигилерем онуң янына гелип биленоклар! Агасыныңам ягдайы шоларыңкыдан энайы дәл.

Женнет Перманың болшуна кемсинди. Ол дүйн гелмелиди, гелмеди. Бу гүнем хәзире ченли ёк, инди асыл гелмезлигем әхтимал. Галың барандыр, эжеси аглап отурандыр. Энәң гөзяшы билен Женнетиң ислегиниң арасында чапразлык гөрен болса, гелмез. Йөне кимдир бирини масгараламак максады билен Женнетиң галыңы ызына ибертмәндигини Перман билмели ахыры! Эгер шоңа дүшүнмесе, онуң Нартәчден нәме тапавуды бар?..

Женнет тайяр боланда Аймырат доланып гелди. Ичердәкилери гөрен дессине нәмәң нәмедигине дүшүнди. Абай-сыясат билен хайбат атды:

— Хериңиз өз жайыңыза гириң-де гөмүлип ятың!..

Нартәч от алды:

— Уяң ятса, онда мен бу түнекде ятман, гүм болсун, чекип-чыдара чакым ёк.

Аймырат аялына йөвсел гарап:

— Ил-гүн нәме диер? — дийди.— Бейтмәли...

— Ил-гүн нәме дийсе, маңа дийсин, сенем гүм бол. Сенденем, уяңданам дишим йылгырмады.— Нартәч гыгыраныны аз гөрди, диварда эриниң асылгы геймлерини еке-еке эйвана зыңып башлады.— Гүм бол!..

Женнет доганының алачсызлыгына чыдап дуруп билмеди, букжасыны алып гапа йөнелди. Дашкы гапыны ачанда ызындан Аймырат гыгырды:

— Женнет, гайт ызыңа...

Нартәч бада-бат жогап берди:

— Гайтмаз шол-а, ханы, гайтсын гөрели...— Нартәч гапа топулды.— Гүм бол!

Гыз чыкарына мәхетдел ол гапыны гүрпүлдедип япды. Женнетиң еке өзи дашарда галды. Гараңкы дүшүп, гөз багланыпдыр, төверек үмсүмлик экени.

Ол гапдалдакы көчә чыканда ялңызлык дуйгусы әгирт гүйч болуп онуң депесинден инди. Хәзир хич кимиң ондан хабары ёкдур. Эртир болса, обаның эсасы гүррүңи Женнет хакда болар. «Галыңы гечен гыз өйлерини ташлап гидипдир» диерлер. Галының гайтарыланыны биленлер болса, Нартәжиң янына эңерлер. Еңңесиниң айтжак сөзлерини Женнет шу махалам гайталап билжек: «Дийиберсин, гыз этжегини этди. Агыр йүкүни ташлан, ёлагчы ялы, якымлы еңиллик дуйды. Бирденем гөрен дүйшүни ятлады. Йитен гашың гөзлегине чыкандырын өйүтди, йөне хайсы тарапа гитжегини билмеди.

Шол вагт гапдалкы көчеден бәрик өврүлен машыны гөрди. Ериң тейинден чыкан ялы, ол дуйдансыз пейда болды. Женнет Гулмырадың машыныны моторының сесинден танады. Машыны кичижигем болса, гүтүрдәп аңсыз сеси бар. Онуң нәме үчин гелйәнини билмесе-де, Женнети гаплап алан ялңызлык хә диймән гутарайжак ялыды.

Голая гелен машының чырасы йүзүне дүшенде гыз дуруп билмеди, гөзлеринден пайрап яш дөкүлди. Йөне атасы өйүнден ковланы үчин кемсинип аглаярмы, я-да башына дүшен кемситмелерден ахыры ара ачанына бегенип аглаярмы — айыл-сайыл эдип билмеди. Хәзир гөзяш оңа еңиллик берди, умыт билен машының дураныңа гарашды.

Гулмырат Перман билен гелен экени.

1973—74 й.

АРКАДАГ

Повесть

БИРИНҖИ БӨЛҮМ

Сапар ага ояианда, гүн доган экен. Ол саг тарапкы диварың йүзүнде кечәниң гүлүне меңзеш гызгылт өвүсйән бөлежик шөхлелери гөрди. Оларың кәси кичелйәрди, кәси улалярды, кәбири болса аз салымлык йитип гидйәрди. Пенжирәниң аңырсындакы эрик агажының япражыклары шөхле билен оюн эдйәрди. Яшулы шонда-да ниреде ятаныны аныклажак болян ялы, бираз шүбхе билен илки чепине, соңам сагына гарады. Гөрсе, ортарада еке өзи ятыр. Калбы гиңеди, кече билен халы дүшелен отагам тутуш мейдана өврүлди. Сәхел гозгансаң, жыгылдап сес эдйән кроватларам ёк, нәсагларың хык-чокунам эшитмеди. Хезиллик! Гөрүң, Сапар ага бу гүн өйүнден өрйәр! Хемме адама-да хер гүн өйүнден өрмек миессер этсин! Ери, бу тайда шүбхе нәмә герек? Эйсем сениң ятан палатаң ирден гүн шөхлеси дүшйәрмиди дийсене! Адамың чыдамына берекелла! Дөрт ай кеселханада ятмага ненең чыдам этдиң!

Сапар ага билинде агыры сызмады, гозганып гөрди, шонда-да агыранок. Гөр, ахыры онуң диени болды. Ерде ятайын дийип, догтор йигиде нәче гезек ялбарыпды. Вах; ер ялам бир рахат зат болармы! Бу кроватда онуң ынжалып ятҗак гүманы ёк. Демир торуң үстүнде бедениң асыл-асыл болуп дурка, ненең ынжалып ятып билерсиң? Әхли аграмың ене гелип билиңе дүшйәр. Онсоң бил агырмазмы? Ол гөргүлә-де даянч герек!..

Голайдан хоразың сеси эшидилди, ол үч өвре гыгырды. Үчүсинде-де шейле бир ыхлас билен гыгырды вели, бокурдагы

ыртылмадык болса-да биридир, Сапар ага, пелэкет, ятып галандыр, индем даңдан гыгырмадыгына гахар эдйэндир дийди. Өзүне нэче зор салса-да, хоразың гарраны билдирип дур, сесиниң өңки дурулыгы галмандыр.

Бирденем гөрен дүйши ядына дүшди, йөне оны башдан-аяк гөз өңүне гетирип билмеди. Онуң дүйшүнде Гөроглыны гөрендиги хак, эмма хэзир Гөрогла дерек гөз өңүне Ямат нерессэниң кешби гелйэрди. Ери, бу тайык Гөроглы ниреден гелди дийсене!

Дүйшүни ятлады. Кинолардакы гөркезилиши ялы, даш-төверекден топларың гүммүрдиси эшидилйэр. Бир депэң үстүнде-де Ямат нересе отыр. Шол өңкүже болшы, йүз гөзүнде үйтгэн зат ёк, йөне башына силкме телпек, эгнине-де гарма дон гейипдир. Аягында нэме бардыгы Сапар агаң хакыдасына геленок. Отураның Яматдыгы көре мэлим велин, ол: «Мен Гөроглы» дийййэр. Сапар ага оңа лүт ынаняр. Онуң билиндэки ловурдап дуран гылыжы гөрүп, хайран галяр. Сапар аганың гапдалында Ямадың оглы Агажан дур. Олам отураны какасыдыр өйденок. Гөроглыдыр өйүдйэр.

Гөроглы олара гарап: «Мен Гыратымы йитирдим, гөзлэлиң» дийййэр... Оларың үчүсем говачалыгың ичинде гезип йөр, йөне хич кимиң Гырат ядына дүшенок. Инди Ямадың гылыжам ёк, башында телпегем, гайта билинден ак фартук асылгы. Шонда-да ол Сапар аганың гөзүне Гөроглы болуп гөрүнйэр... Гөроглы нире, били фартуклы Ямат ниреʔ..

Сапар ага бирсалым дүйш билен хакыкатың аралыгында аласармык ягдайда отурды. Дүйшүң гөзбашыны агтарды. Өңи билен, онуң гөз өңүне геленем Пыгам болды. Хава, инди оңа бар зат дүшнүкли. Хеммесине-де Сапар ага билен бир палатада ятан Пыгамың гүррүңлери себэпкэр. Ол бир төвра адам экени. Яшы алтмыша етипдир. Эдйэн гүррүңлерине гулак асып, нетиже чыкарсаң, өмри бойы диңе «Гөроглы» китабыны окан ялы болуп дур, өзем латын элипбийде чыкан «Гөроглыны». Башга китабың адыны тутмаса нэтжек! Ол «Гөроглыны» урша-да экидипдир. Хэзир кеселхана-да китабы билен биле гелди. Ёгса инди оңа китабы гөтерип йөрмэң герегем ёк, себэп, башдан-аяк хер отурына ченли ятдан билйэр экени. Гыралары түйдүлип гиден китабың дашына үчүнжи гезек гайышдан сахап этдирипдир. «Өлемде-де биле жайлаң дийжек. Бу китабың инди менден башга адама деркары ёк. Агтыкларым-а латын элипбийини оканоклар. Гөроглыны окажак болсалар, ышгулда өвредилйэн хатда окаберсинлер; соңам китап эдип чыкардылар.

Догруданам, Гөроглы гечен урушда болмалы экени, муң битиржек ойны уммадан көп болжак экени. Гахрыман-а бир борды, Жуков ялы маршалам борды! Асыл, Гөроглың уруш тэлимини бизиң кемендирлер өвренйэн болсалар нэтжек. Демиргазык Кавказда өзүм гатнашдым. Дагың дар дересинде немис

билен гарпышмалы болды. Гөрйәс вели, немисиң гүйжи агдык ялы. Кемендиримизем улы гыз ялы, үми ашак орус йигитди. «Ыза чекилелиң — дийди.— Гой, немис кован болсун — дийди.— Аматы герем вели, бирден ыза серпилип, айы даран ялы этмели» дийди. Үч өвре шейдип топулдык, асыл йөне немисиң хайы гачды дурубёрди. Бейлекилең хабары ёк, мен вели, Гөроглы бегиң «итуршуны» эдйәнимизи билип дурун. Йүрегимем сувлужа, шо гезек мыдалам алдым өзи. Соң яңкы кемендир йигиде Гөроглың «итуршуны» дүшүндирҗек болян. Хасан ханы бәш йүз йигидини гырян ери барды, эдил шо ерини окап берйән, вах, түркменчә дүшмесе нәтҗек. Өз дили билен айдып дүшүндирәймели вели, орус дилине гезек геленде, менем хакыт паяпылдан йөредәймелиң бири! Ичим дагы янды, янымда бир тагтабазарлы йигит бар; ол менче-де ёк. Соң-а орус дилини бираз билдигем, дүшүндирибем билҗекдим, арман, кемендир йигит немисиң окундан өлди-дә! Йигит дагам дәлди!»

Догры айдярсың, Пыгам, немисиң окундан өлен диңе сениң командириң дәл, Сапар аганың обасынданам телим йигит өлди, шоларың арасында Ямадам бар. Сен онуң оглы Агаҗаны дүйн өз гөзүң билен гөрүпдиң. Сениң яңкы гүррүңини олам диңләпди. Ашгабатдан гелипдир. Сапар аганың ятаныны эшидибем, кеселхана гайдыпдыр. Оглы какасына меңзәпдир, онда какасы киме меңзедикә? Әхтимал, Гөрогла меңзәндир; ёгса Сапар аганың дүйшүне ол Гөроглы болуп гирмезди.

* * *

Хасалы адам өз майдалына йөрәп обадан чыкды. Гушлук ере галан гүнүң чогы онуң непис докалан чәкменинден гечип, ягырнысыны гыздырды. Яшулы бегенди. Гүйз гүни ялам бир якымлы гүн болармы! Асманам дуры, төверек-дашам арасса: җадылайҗы үмсүмлик довам эдйәр. Сапар ага үчин шол үмсүмлик болса, башга зат герек дәл. Ол муны хемише гүйз паслында дуйяр. Бу үмсүмлигиң диңе адама дәл, хемме җандара-да якымы бар болса герек. Хол-ха Халмыратларың сыгры меллегиң ортасында дөрт аягы ере чүйленен ялы, гымылдаман дур. Ялталык билен гәвүш гайтаряр. Ол җанаверем гүйзүң үмсүмлигине диң саляндыр. Ёгса отламага ялтанып дурмадыгы белли.

Сапар ага-да шол үмсүмлиги күйсәп, мейдана чыкды. Яшының етмише етип, гулагының агралындыгына гарамаздан, онуң леззетинем алар. Бес, өңем йүрек дийди, бил дийди, тас бирйылыны ятып гечирди. Инди мунча болса ганымат. Ери, йүрек агырың өзем бир адама етерлик дерт дәлми? Онсоң бу бил агыры нireден чыкды дийсене! Ады йитсин шол агырың! Сапар ага билиниң бүкүлеринден өлер ялы горкды. Ахыр яшда ики энилип йөрҗек болсаң... иң яманам гидип барярка҆ асмана гарап билмеҗек болсаң... Ёк-ла, ахыр яшда бу җезаны чекенден, өлүп гидениң говы. Хернә, инди шол ховпдан дыныддыгы

болсун! Шу пурсат өзи билен яшытдаш. Гарагыз гөргүлә хасам хайпы гелди. Онуң билиниң бүкүленине он бәш йыл дагы боландыр. Гөргүли шонда-да бурнуны ере дегрип, бир ерде отуранок.

— Гарагыз, ери, нирә ураадың?

— Вах, о Мырат егениң гелни Тылла җаның бәбеҗиги яранокмыш дийдилер, сорап гайдайын дийдим-де, чыкайдым.

— Сен бармаңда-да гөвүн эдеслери ёкды, би җөвзада саңа аңсатмы сүйренип...

— Хей диййә! Худая шүкүр, сүйренсем, өз аягымың үстүнде сүйренйән... Саналгым долянча, аркайын гезиң, Гарагыз сизиң кебзәңизе мүнмез.

Шол гезек Гарагызың ягдайына йүрегиң аванам болса, оңа бейле диймели дәл экени. Адам пакыр ичинде җаны барка, гезҗек, гөрҗек...

Сапар ага шу пикирлере гүмра болуп барярка, яш йигит кимин дикелди, шейидйәнини өзем билмеди. Соңра тутуш беденине диң салды, чигит ялам агыры дуймады. Канагат тапаны билен оңман, чәгесөв ёлда гатырак йөрәп гөрди. Деми далҗыгар өйтди. Эгер-эгер! Чага ялы ылгасы гелди, йөне дөшүни япып дуран ак сакгалындан утанды. Хасасыны элинде галгадып, дүшнүксиз херекет этди. Нәме-де болса, оны төверекден гөрен болмады. Чаларак айдыма хиңленди, өзүнден башга хич ким эшитмеди. Шейдип, ол тутлы ябың көпрүсине етди. Босагада дуруп, өйүң ичине сер салнышы ялы, көприң үстүнден дүшмән өңдәки мейдана ишдәмен серетди. Толгунансоң, гарылҗыграк сесини сандырадып: «Ене сени гөрмек несибәмде бар экени!» дийди. Ол еке боланда хемише кимдир бири билен гүрлешмеги эндик эдинипди. Шу эндик өмрүниң кын пурсатларында-да оңа еңиллик берипди. Ол хәзирем шол еңиллиги дуйды. Өңүндәки гиң мейдан билен сөхбетини довам этҗегине бегенди. Шоңа пәсгел бермеҗеги үчин гүйз гүнүниң үмсүмлигине ене миннетдар болды.

Яшулы ички толгунма билен говача мейданының гырасындан гирди. Шахалар онуң сынындан аслышды.

«Ховлукмаң, бу чака ченли гара бермедигимиң себәбини хөкман айтҗак. Өңүрти сизиң ысыңыздан бир ганайын...»

Ол дызыны эпди. Кешиң арасындакы капас ховаң гарындысы билен ызгары гитмедик топрагың ысыны алды. Ине-де говачаның ысы! Бу ыс хемишелик онуң бурнунда галан ыс! Тамдырдан чыкан чөрегиң ысы нәхили якымлы болса, бу ысам шонча якымлы. Говачаның ысы илкинҗи сапар хачан онуң бурнуна дегдикә? Яшулы муны хакыдасына гетирип биленок. Белки, икисинем бир гүнде аландыр. Сапар ага дүнйә иненде оларың тамдырында чөрек бишип дуран экени. Тамдырдан таяк атым гапдалдакы бир атыз говачаныңам хасыл топлаян махалы экен. Оглы боланда Ягды ага шол атызда кәтмен уруп йөрди дийип гүррүң эдйәрлер. Сапар ага өзүни билели бәри

чөрек билен говача, говача билен чөрек оларың машгаласының аладасына өврүлипдир. Хайсыны бижебаш этжегини биленокды. Онуң үчин икисем бир затды. Өң Ягды ага шейле пикир эдипдир, инди шол пикири оглы довам эдйәрди.

Дөвүр үйтгеди; адамларың дүшүнжеси үйтгеди. Өңки мейданларам гөрнүшини үйтгетди. Кичижик дар атызларың орнуны үммүлмез карталар тутды. Адамлар бирлешип ишләп башладылар. Ишләне зат бар, ишлемедиге ёк. Хава, гаты көп зат үйтгеди. Эмма топрак, чөрек билен говачаның ысы, дайханың пикири үйтгемеди, өңкүлигине галды. Сапар ага үчин хенизем чөрек билен пагта бир затды. Онуң обадашларының барыныңам пикири шейле. Эгер ол шу пикири этмесе, ол дайхан дәлди.

Сапар аганың өмрүниң довамында говачаның сортам телим өвре үйтгеди, эмма пагтаның реңки үйтгемеди, шол өңки аклыгына галды, Онуң пәклиги дайханың калбына меңзеш.

Яшулы ачылан ханалардакы пагтадан ховлукман пенжесини долдурды. Оны овуртлары чөкени зерарлы өңкә гөрә ничелен узын гөрүнйән бурнуна етирди, ысгады. Соңам пагта билен маңлайыны сыпады. Якымлы юмшаклык йыгыртларың үстүнден геченде гатаңсы хам язылып, тәзеден сув берлене дөнди. Ол хемише ат йүзүне габат гелйән ак сакгалыны гаты юмшакдыр өйдер йөрерди. Хәзир пагта дулугындакы түй чыкмадык хама дегенде, онуң калбындакы өңки юмшаклык гатаңсы зада өврүлди. Пагта ганы гачан юка додакларының арасына дүшенде, хемишеки эндигине гөрә бир чигиди диши билен гысды. Чигит шатылап дөвленде:

«Сени инди хаял этмән йыгмалы, ёгса берекетиң гачар» дийди.

Сапар ага аяк үстүне галып, гайтадан үммүлмез гиңишлиге назарыны айлады. Теп-текиз мейдан, говачадан башга гөрүнйән зат ёк. Догрусы, бу кеседен середен гөзе шейледи, яшула дегишли дәлди. Сәхел салымдан ол гаты көп зат гөрди. Бирмахал теп-текиз болуп гиден алаңлары өңки белентлигинде гөрди, дүзленен япларыны гөрди. Атлы дарагтлар бир эййәмки отуран ерлеринде дикелип, гечен гүнүң кешбини эмеле гетирди. Йитен ёллар, өңкүси ялы узалып, адамларың херекети башланды. Арабаларың шакырдысыны, адамларың сеслерини эшитди. Хайсының ады калбына гелсе, шол пурсат яшулы онуң кешбини гөрйәрди. Олар инди Сапар аганың ятламаларында яшаярдылар...

Гожа бираз тукатланды. Биыгтыяр Пыгамың Гөроглы хакдакы сөхбети ядына дүшди, онда-да Гөроглының өлмезиниң өң янындакы пурсаты ятлады. Ол кырк йигиди, Өвез оглы билен гезен ерлерине айланяр, хошлашяр. Или билен мейлис гуран ерлерине баряр, хошлашяр. Гыратының йыкылан ахырыны гөренде мерт Гөроглы хапа боляр... Шу затлары гүррүң беренде Пыгамың өзем сакланып билмеди, хапа болды.

Хернә узак гарашдырман гожаның гөз өңүндәки мейдан хәзирки кешбине доланды. Сапар ага агыр дүйш гөрүп оянан ялы

башыны силкди. Калбында якымлы еңиллик дуйды. Беденине ене диң салып гөрди. Не йүрегинде, не-де билинде агыры дуйды.

«Аңкасы ашан гарры, сен инди өзүңи Гөроглы билен деңейәрмиң? Ямада Гөроглы дийсең болар, а сен ким дийсене!..»

Шейле дийип, ол яңкы якымсыз дуйгулардан дашлашасы гелйәрди. Эмма өзүне якын адамлары ятланы үчин өкүнмеди. Эгер өкүнсе, ол өзүни барып ятан ынсапсыз хасап этжекди. Гайта бирден, якымлы гүйз гүни олар билен душураны үчин асман ялы гиң хем пәкизе мейдана гыгырып, йүрегиндәки миннетдарлык сөзүни айдасы гелди. Сапар аганың хемише шуны айтжагы хак. Ол эртирем, биригүнем, асыл аягы әдилмеден галынча бу мейдана гелер!

Яшулы биёл гитди, йөне бу кеседен середене шейле гөрүнйәрди. Хакыкатда болса, гиң мейданың әхли еринде онуң ёлы барды. Төверек-дашы аягыздан долы. Чокайлы, чарыклы, әдикли, хокга көвүшли, көвүшсиз... Олары башга хич ким'гөрүп билмез, эмма Сапар ага гөрйәр. Топрагың гатында галан ызлары хәзир эшгәр гөрүп билшинден гожаның гөвни канагат тапды. «Өмрүң нәхили гечди?» дийселер, шол ызлара середиң дийм'ели болар. Шолары гөрүп билен адам гожа дүшүнер, гөрүп билмедиге болса, дүшүндирип азара галып отурмагың гереги бир бармыка?..

Яшулы мейданың ортасына аралашдыгыча төверекдәки адамлар гүрелди, вагтың ара тапавуды йитди. Хер ким ятламаларың гатындан чыкып, херекете башлады. Хер киши өз иши билен гүмра. Ана, гамчысыны галгадып, гоша өкүзиң ызындан Өвез гелйәр. Күлтәниң сапыны тутмак үчин онуң бердашлы элиниң бирем етерлик. Бейлекисем йөне дуранок, эндиге эерип, гамчыны галгыдяр. Галгаса галгаберсин, онуң авулы ужы аңсат-аңсат өкүз җанаверлериң ягырнысындан инәймез. Өвез ялам бир рехимли, полады юмшак йигит болармы! Гепи-сөзи ёкдур, иши бардыр. Ядаманам билмез, ялтанманам. Юмуш буйраңда сесини чыкарман диңләр, соңам башыны атарда гидиберер, ишиңи битди хасап эдәй.

— Гургунмысың, Өвез... түвелеме, армавери.

— Бар болуң.

— Өвез диййән-ә, шу гиҗе илерки бейик карта сув алмасак болмады, говачасы гаты сувсапдыр.

Өвез дымяр.

— Шо бейик карта-да хер сапар бизе хупбат барыны гөркезйәр өзи. Гачы сакламага-да инди йөрите бир адам герекдир. Ери, мен адамы нереден алайын. Гандым барды, онам сувчулаң янына бермели болды. Акмырадың ене өтлеси тутанмыш. Мен-ә бейдип хорланып йөрме, гарныңы кесдирәй диййән. Би гиҗе дүшелгәң яндакы улы гүзерде дикилгазык дурулмаса болмаз. Мен-ә нәтҗегими билмедим. Эшидйәңми мең диййәними, Өвез.

— Онда мен-ә гидиберҗек?

— О нәхили сен гидиберҗек? Узын гүн ишләп лүтүң чыкандыр, сен онсоң нәдип гитҗек?

Өвез гепләнок, диңе йылгыряр. Онуң йылгырышында «ери, ат ойнатма-да гөниңден гелсене, Сапар ага» диен маны бар.

— Болса-да сен есер, йигит, Өвез, түвелеме. Бар, оба гит-де гарныңы доюр, дынҗыңы ал. Гелйәнчәң өзүм боларын.

Вах, шунуң ялы ярпы сөзде ягдая дүшүнип дуран йигитлер көп болсады! Онда Сапар бригадир Өвезе азар берҗекми диййсене! Мунуң какасам эдил өзи ялыды. Арман, бендәниң өмри гысга экени. Хакыкы дайхан адамлар геплемезек болҗак экени, Сапар ага бригадир болуп ишлән отуз бәш йылының довамында шуңа гөз етирди. Оларың гепи-гүррүңи өз ичлеринде, сөхбетдешлерем топрак боляр. Топрак лакгы адамлары халамаяр.

Өвез инди он йылдан бәри шәхерде ишлейәр. Гурлушыга диййип, шол чыкып гидиши. Там салярмыш, чаксыз өкде усса боланмыш диййәрлер. Догрудыр, Өвезиң башармаҗак иши болмаз, йөне ол хас бетери шу мейдана ярашян йигит, топрак үчин ярадылан йигит. Онуң гөвнүне деген адамларың дишине какмалыды. Ол адамлар диңе Өвезиң гөвнүне дегмедилер, топрагыңам гөвнүне дегдилер. Олар махалында бошадылан болса, колхозам песе дүшмезди, Өвез ялы дайхан йигитлерем башга ере ише диййип гитмезди. Оларың ягдайына дүшүнип дуркаң, этҗек алаҗың нәме? «Йигитлер, муңыңыз телекдир» диййәйсең, өзүңе бериљҗек җогабы өңүнден билип дурсуң. Элбетде, йылбойы ишләп-ишләп, ахырда-да колхозың кассасының өңүнден элиңи бурнуңа сокуп гайтмак хич киме-де ярамаз. Хер өйде бәшден-ондан чага бар. Олары бол элин ийдирмели, гейдирмели. Дайханы ишлетҗек болсаң, илки чөрек бер, талапың болса, соң айдыбер.

Сапар ага йүрегинде дыңзап дуран гахарың барыны шол махалкы башлыгың үстүнден индерди.

— Башлык йигит, сен чакданаша аркайын гөрүнйәң-ле, би колхозың ягдайы сени гозгалаңа саланокмы?

— О нәхили ягдаймыш?

— Би Өвез дагы колхозы ташлап гитдилер.

— Өвез диййәниң ким?

— Үч йыл бизе өңбашчы болуп йөрсүң, инди Өвези таналокмы?

— Обада Өвез атлы көп, хайсы бирини танайын.

— Ишлеҗегиң чының болса, хеммесинем танамалысың, башлык.

— Әхеңиңи дүзедевер, яшулы, мең билен хоҗайынларам бейле геплешйән дәлдир. Онсоңам, өңем айдыпдым, ене айдян! Ким гитсе, хол-ха, чар тарапы ачык, гүйч билен саклаян ёк. Йөне өңүнден дуйдурып гойян: ынха, шо гиденлериң өзлери доланып, дыза чөкерлер, «кабул эт» диййип ялбарарлар. Этмен! «Өз арыгны хар эден, киши арыгна зар болар». Бу накылың мазмуны саңа аян болмалы, яшулы. Мең диеним ялы бор, сиз бираз ховлукмаң. Тарп ерлере чыкмалы диен гүррүң бар, шоңа

гулагымы габардып ятандырын. Илиң өңүнден топуларыс, ил бир гектар эксе, биз икини экерис. Сувам нәче герек болса — ваз! Сувуң хожайыны билен биле окапдым, гатлаң ачары элимизде. Йүзүңи саллама, яшулы, саңа хакыкы болжак зат айдыляр. Пагтанам диңе машын билен йыгжак. Болмабилшине болмасын гирдежи! Радио билен газетиң бизден башга иши бир бопармыка?

— Шейдийсене... сен эртеки отармаг-а өкделәпсиң, иним.

— Шоны эртеки хасап эдйән болсаң, сенден бригадир болмаз, яшулы. Гелжеги гөз өңүне гетирмели.

— Бу гүни киме гойжак?

— Бу гүн гечер, эсасы меселе өңде. Тарп ере бир чыкылсын бакалы, мең онсоңам бир этжегим бардыр.

— Сен маңа дайхан адамың дийжек сөзүни айтсана...

— Мен саңа, яшулы, башлыгың сөзүни айдян!

Сапар ага онуң билен оңушмады. Мунуң үстесине-де шол гүнлер йүреги азар берип, алтмышдан гечен адамың гүйжүне бадак салып башлады. Ол бригадирлигини табшырмалы болды. Хава, онуң ене бир эден заді — оглуны колхоздан гойбермеди.

— Тракторыңы сүрүбер, ач өлсегем, шу обада өлерис — дийип, гахарланды. Өзүңки билен гүрлешмегем ап-аңсат, киши билен кын. Бири дүшүнсе, бейлекиси дүшүненок!

Дөрт-бәш йыл бәри ене ягдай говы. Тәзе башлык от ялы йигит. Онуң баржа аладасы дайхан. Гиденлериңем телимсиниң янына барып, чай башында гүррүң эдипдир. Илки тракторчы Орам гайдып гелди. Гайдып гелди — говы этди. Өтен йыл айына бәш йүз манат гирдежи алды диййәрлер. Сытдыхың оглы Байжа ченли гелди, ёгса шоңа дагы, алып-сатып, базарың ышгына дүшүпдир, инди оба гелмез диййәрдилер. Инди трактор бригадириниң көмекчиси. Моторыны тарладып, халыс йүреге-багра дүшйәр.

Онда нәме үчин Өвез доланып гелмейәркә? Я-да башлык онуң билен гүррүңдеш болмадымыка? Иш-алада билен ядына дүшмедик болмагам эхтималдыр. Түвелеме, оба гаты улы, телим мүң адам яшаяр, башлыга-да кәмахал ятладаймак герек. «Ядымда, йөне ахыры бир гүн онуң өзем доланып гелер». Эгер башлык шей дийсе, элбетде, оңа ялңышярсың дийип болмаз. Өвезиң доланжагының ужы ики дәлдир. Бу мейдандан айрылып гитжек ери болмаз. Жай салып билйән болса, колхоза-да өкде усса уммасыз герек. Илерки дүшелге-де көнелипдир, йыкып тәзесини салмалы. Башга бирини гөзләп йөренден, шу мейданда ишләп улалан Өвез салса говы. Онуң өзүнеде шейле дийип айтсаң, дуруп билмез, гелер! Улы гыз ялы йүрегинде өйке саклап йөрен болмагам бичем дәлдир. Гелерсиң, йөне өңүрти Сапар аганы башлыгың янына бармалы эдерсиң, Өвез! «Ялтанар өйүтмегин, Өвез, барарын. Эгер дәниним, саңа ялбармалы болса-да, яңкы өзи ики киши болуп биле ялбарарыс. Онсоң сен-ә дүшелге саларсың, менем гапдалында чайжагаз гайнадып бе-

рерин. Гадымкыны ятлап, чайлашарыс өзи... Шол илерки гызганлы япың үстүндәки чатма ядыңа дүшйәрми, Өвез, гушлук чай ичердик. Әл болса-да, соралаймаса, бир агыз сөз айтмаздың, киме чекдиңкәң бейле? Атаң пакырам-а лакгыны халаян адам дәлди вели, йөне сең ялы тей дымып отурмазды. Шонда-да сең билен чайлашмагам, отурышмагам якымлыды, Өвез. Асыл йөне дынжымы алаярдым. Усса болан болсаң-а, инди өңкүденем бетер дымянсың. Зелели ёк, саңа дерегем өзүм гүрләерин. Ятламага зат көпдүр, Өвез...»

Сүйр депеде пейда болан ики ганат самолёт гүррүлдиси билен ери сарсдырды. Яшулы, силкме телпегини бир эли билен тутуп, асмана гарады. Самолёт эййәм гүнбатар тарапа зымдырылып ара ачды, өз ызы билен сесинем алып гитди. Соңам бирден пессайлап, дерман дөкүп башлады.

Яшулының гөз өңүндәки затлар йитди, төвереги унутды, эдил чага кимин самолёта томаша этди. Самолётың хенизем шол пессай учуп баршы. Өзи гөрүнмесе-де, киршенли ёлдан барян машының тозаны ялы ызында чалымтыл золак галдырып гитди. Ахыры золагың бир ужы беленде гөтерилен самолётдан үзүлип галды. Сапар аганың көнелишен гөзлери узаклашан самолётың диңе судурыны сайгарды.

Колхозың пагта мейданы уммадан чыкыпдыр. Самолётың галан ерине етжек болса, Сапар ага ярым салкын ёл йөремели. Ери, онсоң бу гиден гиң мейданың хасылыны эл билен йыгнап етишермиң дийсене! Йөне адамың тапмажак эмели болмаз экени. Өңүрти машын тапды, индем гөр, асмандан дерман сепип, говачаң япрагыны дүшүрип йөр. Ёгса, япрагы боланда бу садагасы болдугымың гелшигем бир башга вели, элбетде, дөврүне гөрә болубермелидир-дә. Махалында, йыгналман, хасыл дөкүлип галандан, япрак дөкүлени говы. Хер нәме-де болса, япраклы говача гөзе доп-долы гелйәр. Ак ханалары гөк япракларың арасындан сынламагам кейпли. Тебигат билен адамың зәхмети гошулшып, ровачлык, пәкизелик эмеле гетирипдир. Ол дайханың гөзүне болчулыгың аламаты болуп гөрүнйәр. Индем совук уран говачаны гөз өңүне гетир. Сапар аганың калбына бада-бат совуклык аралашяр. Ёгса говачаны махалында совук уранына бегенмелиди. Галан хасылы вагтында исрипсиз йыгнап болжак. Сапар ага муңа хемише дүшүнйәр, шонда-да совук уран япракларың агрылжык ысыны алмак оңа кын.

Ол гөз өңүне гетирйәр... Гижеки совук этжегини эдипдир. Ирден өйден чыкып, обаның төверегиндәки мейдандан шемалың гетирйән ысыны алан адам муңа бада-бат дүшүнйәр. Шол гүн Сапар ага экин мейданындан хөвессиз гелди. Онуң өйүнде совукдан хеләк болан жандарың гараөрт ләши ятырды. Ол бу ләше телим ай элдеки эдип, хер гүн хөвес билен сынламага эндик эден малының харам өленине гынанян адамың дуйгусы билен середерди. Овадан сары гүллер, гөк япраклар үйтгәпдир.

Олар хәзир эл дегирсең, сувжарышып дур. Гүн гыздырыберсе-де, көзе дүшен говка ялы мүршерип, соңам гурар гидер...

Инди адамлар совук урарына гарашып дураноклар. Мейданың гөк өртүгини дерман билен айырярлар. Олар чакданаша ховлугян болмасынлар? Хава, ховлукян болмаклары әхтимал, йөне яшулы бу эмеле телек дийип билмеди. Экилйән ериң уммасызлыгыны гөз өңүне гетиренинде гең гөрере эсас ёк. Фартук дакынып алан галаң болмаз, инди эмел герек, эмел! Совук урманың гаршысына хич хили чәре болмайшы ялы, хәзир адамың ойлап тапан бу эмели бабатда-да өзүни чәресиз дуйды. Ёк, ол гаршылык гөркезмекчи дәлди, ол дөврүң сенети билен ылалашярды, йөне шол сенет билен өз арасындакы тапавудың чәгини аныклашдыржак болярды. Сенет билен дайхан азабыны еңлетди. Сенет болмаса, экин мейданы мунча гиңемезди. Хер йылкы йыгналян пагтаны дийсене!.. Буларың барыны яшулы унаярды.

Ол шейле бир зады күйседи: гой, адам дерман-дәри билен экини гелшигинден айырмага межбур болмасын. Эгер ол ислесе, гүлдепүрчүк болуп отуран говачаның япрагыны дүшүрмәнинде-де хасылыны йыгнап билжек машыны ясарды. Шейле машының ясалжагына-да ынанярды. Булар нәме эдер дийселер ынанаймалыдыр. Бу ынанч Сапар аганың калбында ир дөрәпди. Онуңам өзболушлы тарыхы барды...

* * *

Көрек машын хакдакы гүррүң өңрәкден бәри гулага дегседе, энтек оны гөрен ёкды, хачан гетирилжегинем кесгинли айданокдылар. Диңе «шу йыл онуң дайханы азапдан дындараймагам әхтимал» диййәрдилер. «Дындаржак болсалар гетирсинлер-дә, сәхет ислейәрмикәлер» диййәнем барды.

Ене көрек йыгымына башланды, ене өңки гелйән када довам этди. Гозаларың ярым ачыланы, ...а диңе ярылмага етишип, пагтасы гөрнүп дураны йыгылярды. Агшамлык долы ганарлары гапана гоюп, соңам хер ким өйли-өйүне алып гидйәрди. Эртеси ирден болса, ене шол гапан арасса пагтаны кабул эдип алярды. Агшамкы гиден ганар-ганар көрек билен эртирки пагтаның арасында тутуш бир гиже ятырды. Ине, гепем шол гижәниң нәхили гечйәндигинде! Шоны гөз өңүне гетирип билмейән адам, көрек машыны дайханың дурмушына өзболушлы кичижек революция болуп гирди дийсең ынанмаз!

Узаклы гүн ядап гелен дайхан чай-нахарыны иййәр, инди оңа билини язып, дынч алмак герек. Эмма дынч алмага вагт болмаса нәтжек! Дашарда көрекден долы ганарлар гарашып ятыр.

Иш гайтадан башланяр. Муңа машгаланың улусам гатнашяр, кичисем. Бу ерде эсасы зат он бармагың гымылдысына баглы. Эгер олар гозаның ичиндәки пагтаны чаласын алмагы башарян болса, онда сениң иррәк ятаймагыңам әхтимал. Ба-

шармаян болсаң вели, үч йылдыз сүйр депә гелйәнчә отурарсың. Элиң билен гөзүң дең ишлемелидир. Эл жәхеннем-ле, ол гымылдамага халыс эндик эдип гидипдир, йөне иш гөзде бар. Сәхел салымдан укы буруп уграр. Бирден гөзүң юмлуп гидер. Эңегиң гелип дөше дегенини билмән галарсың. Тисгинип оянан дессиңе бармакларың ене ишләп башлар. Шонуң үчинем гөзүң юмулмаз ялы, гапдалдан бир гызыклы гүйменже тапмалы. Гой, хемише үнсүң шол ерде болсун. Бармакларың бирсыдыргын, йүрегедүшгүнч херекетине үнс берме,- ёгса бейниң ядап, ене укың хүжүмине учурарсың.

Ядавлыгы, укыны ыза тесдирйән дерман — гызыклы гүррүңлер билен жадылы эртекилерди. Йөне оларыңам говусындан-говусыны сайлап, уссатларча айтмагы башармалыды. Шу бабатда, Мамажан эжәниң өңүне гечен болармыка? Сапар бригадириң өзем оны телим ёла диңледи. Аңружы бахана тапса, Мамажан эжелере барарды. Төре гечмән, гапың агзында чоммалып, бир кәсе чай ичерди. Асыл улы отагың ичинде бош ер болмаса, нирә гечжек? Гоңшуларың чагаларам халталарыны алып гелипдирлер. Эли бош отуран ёк, хемме киши көрек ардяр. Бир адамдан сес чыкмаз, диңе Мамажан эже гүрлейәндир. Узаклы гиже гүрлемәге ниреден гүйч тапярсың дийсене! Ёгса етмише сер уран гаррының гөвресем ортадакы галайы печден улы дәл. Йүзүни йыгырт басып гидипдир. Дишсиз агзы геммерип, юка додаклары ичине чөкүп, ятыр. Шол зерарлам чүрелен эңеги ёкары галып, соңабака гөнүмел бурны билен тапышайжак болуп дур. Сесем сандырап, адажа эшидилйәр. Гөвнүне болмаса, кем-кемден кувваты азалып, сеси галайжак ялы вели, асыл галанок. Шол бир әхенде геплэп отыр, геплэп отыр...

Сапар бригадириңем турасы геленок. Еңе бир кәсе чайы бошадяр, соңам гапдалындакы көрекден пенже-пенже өңүне чекип, башлаяр.

Мамажан эжәниң шол гүр берип отурышы. Эртеки дийсеңем айдайяр, дессан дийсеңем. Гошгулы еринем хиңлениберйәр. Адам атлар-а бейледе дурсун, дөвлериң дагам әхлисиниң адыны билйәр. Нереден бейдип өвренип йөрсүң дийсене!

— Мамажан эже, түвелеме, сен эртеки айтмак үчин дөредилипсиң. Эртеки болмадык болса, сенем болмаздың.

Отуранлар Сапар бригадириң ара дүшенини халамаздылар, габаняан шекилде еке-екеден онуң йүзүне середердилер. Ол гарайышларда дуйдурыш барды. Шу пурсат олар үчин эсасы зат көрек артмак дәл-де, гызыклы эртеки диңлемекди. Хәзир өңлериндәки көреги алсаңам, олар даргаман, тә гаррының гүррүңи гутарянча отурарлар диен пикир келләңе гелйәрди. Ине, шу пикир үчин Сапар бригадир Мамажан эжә миннетдарды. Эртекилери үчин оңа зәхмет гүни язып болян болсады, оңда гысганман язарды!..

Көрек машыны ахыры гелди, оны Пудагың «Универсаль» тракторына тиркәп гетирдилер. Бриганың пагта харманына

етинчә, онуң төверегиндәки оглан-ушак хасам көпелди. Машының ишләп башланыны гөрәймеселер, оларың даргаҗак гүманы201бармы, хеммеси тоюң томашасына гелен ялы хешерленишип дурлар.

Көрек машыны дийселер, үйтгешик зат гөрҗеклер. Мунуң-а габарасам улы дәл экени, бугдай дөвйән «молотилка-да» мундан ики-үч эссе улы. Демир текерлерем болайса, эшек арабаның текерлери ялыдыр. Шондан улы дәлдир. Мунуң ниресине көрек гуйҗаккалар? Хер гозаны еке-екеден чигитлеҗек болса-ха, мунуң өндүрен зады болмаз.

Колхозың башлыгындан перман гелди. Колхозчыларың өйлерине еке грамам көрек бермели дәл! Чагалар бу хабары шатлыклы бөкүшип гаршы алдылар. Улулар сеслерини чыкармадылар, диңе бир-бирине гарап йылгырдылар. Энтек оларың калбыны шүбхе гаплап алыпды. Дөкүлйән көрек кем-кемден депә өврүлип баряр, гетирилен машын болса хенизем сессиз-үйнсүз дур. Өңүрти мунуң ишлейшини өз гөзлери билен гөрседилер!..

Ери текизленип, тәмиз сувалан мейданың ортасындакы көрек харманы бейгелдигиче Сапар бригадириң ынҗалыгы гачярды. Себәп, машын билен тракторың арасында эли ачарлы гатнаян Пудагың болшуны говушгынсыз гөрди. Асыл өзүнден билип ховлугаярмыка диййәрсиң вели, онуң азарына-да дәл. Галың чекини бир гейдирди, бир айырды. Улусы билен шейдип йөр, майдаларына гезек гелсе, нәтҗеккә?

Сапар бригадир Пудагың бир хәсиетини халанок. Герегинден артык геплейәр. Буйрулан иши Өвез ялы геплемән эдиберсең! Бу дуран адамлара ярым сагатлап дүшүндириш окамак сениң борҗуңмы дийсене! Болшы шу болса, гиҗеси билен мундан иш ёкдур, эртирем бир кем тапып, шәхере гидер. Йыгылан көрегиң үстүне-де ыгал ягайса, онсоң гөзүңи гөге тут-да отур. Сәхел чыг чексе-де, йүп чейнейән ялы, машының эдип билйән зады ёк дийдилер. Бу гүн ховлукмалам дәлди... Адамлара ене бир гүн гайрат эдиң дийлен болса, эртире көрек галмазды.

Йөне дайханларың-а ягырнысына ел чаландыр. Хәзир аркайын ийип-ичип отурандырлар, ховлукян дәлдирлер. Бу гүн укуларыны аркайын аларлар. Мамаҗан эҗелере-де баран болмаз, эртекисинем диңлән болмаз. Галайы пеҗиң гапдалында юмрук ялы болуп ятәр. Узаклы гүнүни еке гечирен гаррының йүреги гысса герек.

Сапар бригадир гыссанярды. Шол махал көрек машыныны ишлетдилер. Егын турба көрек соруп башлады. Еңседен болса ики-еке пагта дөкүлип уграды, соңабака хас гүрелди. Чейнелип түйдүлен чаңңалак гапдала зыңылярды.

Сапар бригадир илки бир пенҗе пагтаны гөтерди. Дегирменден чыкан ун кимин пагта-да йылыды, йөне эл билен ачылып алнан пагта меңзәнок. Түйдүлип, тозга чалым эдип дур. Гөвнүңе болмаса, берекети гачан ялы.

Гапдала зыңылян галындыны барланда тас бригадириң йүреги агзындан чыкыпды. Асыл көрекде нәче пагта алынман галян экен! Долы-долы гозаларам бар. Пагтасы ярпы-ялта алнан-а нәче дийсең! Мундан иш болмаз. Азапдан дындаряр дийип, ярпы пагтаны елиң угруна совурраймак бормы?!

— Пудак, иним, сакла машыныңы?!

— Нәме болды?

— Оглан, серет, би алланәме гозаны харама чыкарды-ла.

— Харама чыкмаз.

— Сен гарны гиңлигиңи гит-де, энең сачагының башында эт, хәзир дуруз машыныңы!

— Болманда эл билен чигитленен ялы болар өйүтдиңми? Муңа машын диййәрлер.

— Маңа муң ялы машын деркар дәл.

— Оны гит-де, башлык билен гүрлеш. Онсоңам дүшүнмейән задыңа бурнуңы сокма! Сорашмагам бор ахыры: йөне йүрегиңи элиңе алыберйәң. Шо чыкян чаңңалагы, ынха, икинжи әла машындан гечирерис вели, ыря зат галмаз. Билйән адама гулак ас. Говусы, бар өйүңе гит, чай ич, дынжыңы ал.

— Хер задам болса, иним, середәй, белки, кеми бардыр.

Пудак бригадириң гөвни үчин машының чархыны ачды, онуң дишлерини арассаламага отурды.

Сапар бригадир өйүне гайтды. Онда кейп нәме ишлесин, чай-чөрегинем оңлы иймән, ёргана сокулды. Тә ука гидйәнчә, гапдала зыңылян битин, ярты гозалар гөз өңүнден гитмеди. Олар соңабака шейле бир көпелди, инди онуң гөвнүне машын диңе йыгылан гозаны заяламак үчин гетирилен ялыды. Ахыры угур тапман, онуң дөвлерини диледи. Дөвүл нире, зат нире, гайта обада аяк йыгнандыгыча онуң сеси батлы эшидилйәрди.

Сапар бригадир дүйш гөрди. Харманда диш сынчгара зат ёк. Гиң мейданың ортасында Мамаҗан эҗе ик эгрип отыр, гөвреси өңкүденем бетер кичелипдир. Гапдалында болса диңе көрек машыны дур. Не трактор бар, не-де төверекде адамлар гөрүнйәр. Мамаҗан эҗе өз иши билен гүмра. Ол — Сапар бригадир баранда-да игинден үнсүни сованок, диңе: «Көрек тапмарсың, гөзләбем отурма — диййәр.— Көреги дөвлер экитди».

«Сен нәме үчин отырсың?»

«Гаррапдырын, аягымда ысгын ёк».

Шол махал көрек машыны ишләп башлаяр. Онуң бөврүнден зыңылян чаңңалак гөни Мамаҗан эҗәниң үстүне дүшйәр. Ол гарры гөмүп баряр. Сапар бригадир гара дер болуп топуляр. Мамаҗан эҗәниң элинден чекмекчи боляр, эмма онуң элини тапанок. Етишдигинден үйшмек хапаны дөрйәр. Мамаҗан эҗә дерек пагтасы алынмадык битин гозалары гөрйәр...

Сапар бригадир ховпургап оянды. Эсли махал ол яңкы дүйшүң тәсиринден чыкыбилмән отурды. Асыл чаңңалага гөмүлип барян Мамаҗан эҗе онуң гөз өңүнден айрылмаса нәтҗек!

Ол аялыны чагырып:

— Обада өлүм-йитим-э ёкдур-да?— дийди.

— Вай-эй, саңа не дөв чалды, худай диевери.

— Эрбет дүйш гөрүпдирин.

Сапар бригадир гүн догманка, пагта харманына барды. Догруданам, мейданда агшамкы көрекден хич зат галмандыр. Якымсыз пикир калбыны гаплап алды. «Мамаҗан эҗе пахыр өләйҗекмикә?».

Машын ишләп дуран экени. Көрег-э бир чыкарыпдыр, чаңңалагам иңинҗи өвре чыкарып гутарып баряр. Пудакдан башлап, төверекдәки дөрт адамың гашларына, кирпиклерине ченли тозга, диңе гөзлериниң гарасы йылтылдашып гөрүнйәр. Бригадир өңи билен үйшүп дуран хапаны сынлады. Хернә, битин, ярты гоза гөрмеди, аркайынлашды. Басдырманың ашагында хатар-хатар басылып гойлан пагталы ганарлары гөренде болса, дымып дурмагы өзүне услып билмән самырдаберди:

— Ай, түвелеме... берекелла, сиз-э иш битирипсиңиз, муна серетсене... ай, түвелеме, түвелеме...

Ол геплэп баряркa бир яндан ганарлары санаярды...

* * *

Дерман дөкйән самолёт яшулының ядындан чыкды, инди онуң сесинем эшитмеди. Төверекдәки текиз мейдан ене гоҗаның гөз өңүнде гөрнүшини үйтгетди. Илки билен гапдалда райышы хышалы көне яп пейда болды. Дүйплери дешилип, эсли ери юмрулан хаятың өңүнде уллакан атыз эмеле гелди. Сапар бригадир атызың бир четинде дур. Ики әдим бейле янында болса, йүзүни ашак салып Ямат отыр. Шол гүнем хәзирки ялы асман арассады, төверекде-де гүйзүң умсүмлиги довам эдйәрди. Эмма ол умсүмлик хәзирки билен деңешдиренинде якымсызды. Аркайынчылык ёкды, дартгынлылык барды...

— Гидйәниңи эшитдим,— Ямат... саг-аман гайдып гелиң... Хачанünгрaмалы?

— Эртир, ирден.

— Көплүкми?

— Биз обадан-а йигрими адам.

— Бейлеки обаларданам бардыр.

— Бар-ла, көп...

— Мен-э аланоклар, болса-да, Ямат. «Сен гошуна яраңок» диййәлер.

— Сеқ фронтда ишиң ёк.

— О нәхили мең ишим ёкмуш?

— Гиден-э бала-чагасыны саңа ынанып гидйәр, сенем пронта гитсең...

— Майып-мүҗүрип болса, онда башга геп, Ямат. Утанян, валла, утанян. Дөв ялы җаның барка, менем бу тайда чагалаң арасында сөмпүлләп йөрүн вели... Хер гезек обадан адам гуранда утанҗымдан өлүбилемок. Асыл обада гөрнесим геленок. «Сен нәме гезип йөрсүң?» дийләйҗек ялы болуп дур. «Юмрук

ялы чагакам саг гөзүме гупбаң ужы чүмүпдир» диейинми? Гөрежине эепер етенине гөрә, вах, габагам гапылса болмаярмы? Урушдан кән озал чагыранларында, «сен вөеннә болаңок» диййдилер. Ене шей диййәлер. «Сен о тайык гидип түпең атмалы — диййәлер.— Эщек бакмага гиденок» диййәлер. «Хөкман түпең атмалы дәл, башга-да иш бардыр-а? дийсем; онам этмедилер. «Ол ишн обада-да эдибилерсиң, оба-да адам герек» диййәлер. Вах, сизиң яшыңызда болсам, диймеселерем диймездилер вели, яш кырк үче етенсоң, әлбетде, ойландыряндыр-да...

— Өзүңи хорлама, сең ынсаплы адамдыгыңы ким биленок!

— Хава-да, сизинки аңсат, шей диййәңиз-де гидйәңиз. Эринден өлди хабар алан аялың гөзүне гөрнүп билҗекми? Гөвнүңе болмаса, «шоң дерегине сен гитмелидин», дийилҗек ялы, өз этиңи өзүң ийиәң... Ай, боля-да... Хеммәңизе саг-аман доланмак несип этсин... Ызыңы чигит ялам гайгы этмегин. Солтанҗемалам халының етдигинден гатнар, гапдалданам көмек эдерис. Гараз, үбтүгини ыря этмән йыгнарыс. Килосыны кеммән хата язарын. Түвелеме, сең би атызың эчилсе герек бу йыл. Ханаларың берекетине серет!..

Шундан соң оларың икисем сарымтыл өвүсйән атызың говачасыны сынладылар. Юмрук ялы гозалар салланышып дур. Ачыланы ачылыпдыр, ачылмадыгам дишини йыршардып ачылып гелйәр. Гатылыгың дилини тапсаң, хемише-де хасыл җомарт боляр. Ямат топрагың дилини тапян йигитлерден болмалы. Шу гектар ярым ери сүренем өзи, сувараным. Солтанҗемалам халының етдигинден көмек берди вели, аягы агралансоң, барҗа иш Ямадың бойнуна галайды. Дарыкмады, пәлван кимин җепаны герденинде чекди. Махалында тохум ташлады, соңам дөрт айлап элинден пил билен кәтмен дүшүрмеди. Эшеге йүкләп, обадан дерс дашады, көне бедрә салып, кешлериң арасына дөкүп чыкды. Оглы болан гүнлер-э гүйҗүне гүйч гошулды. Бегенҗине тапышан хатарларың арасыны ене бир өвре агдарып чыкды. Ынха, инди фартугың багыны беркле-де бир яныңдан гирибер, бу хасылың долдурмаҗак габы болмаз.

— Хай, шу хасылы йыгнап гидәен болсам, говы болҗакды вели...

— Ислегиң хасыл йыгнамак болса, энтек башыңыз яш, етишерсиңиз, Ямат.

Ямат уграды. Онуң ызында аялы, яңы болан оглы, патрак ялы ачылып башлан гектар ярым говачасы галды. Эмйән чага сүйт герек, энесине кувват. Солтанҗемалың эййәм хачан билине фартук дакынып, атыза гирмәге рагбаты ёкды.

Ики гүн гечди. Сапар бригадир атызың төверегине айланып чыкды. Гозалар эндиган ачылыпдыр. Мундан артык сакламак болҗак дәл, берекети гачҗак. Бригадир, аягы бишен ялы, ики яна ылгады. Ери, киме йыг диййҗек? Хер ким өз атызының пагтасы билен гүмра. Угур тапман, Нурлының аялы Бәбегиң янына барды.

— Армавери, Бәбек.

— Бар болавери, бригадир.

— Нурлы гелип гидйәми?

— Үч гүни кем бәш ай болды, гара саланок, шу гезег-ә пронта гидене дөнди. Чөлде чопан боланда-да кәмахал көвленәймек бор-а?

— Вагт тапса, көвленер, сени гөреси гелйән дәлдир өйдйәнми?

— Ери, ери, сувжармасана, Сапар. Нурла чөл болса, башга зат деркар дәлдир. Мен-ә кәмахал гызлара, какаңыз шо тайдан пронта гиден болмасын диййән.

— Шикеси болмадык болса, Нурлы илиң өңүне дүшүп гидерди.

— Шикеслем болса, худая шүкүр, бир адамың башараныны хер ерде-де башар.

— Әриңи нәбеледиң янында өвйәнсиң-ов... Бәбек, би Ямадың атызы дөкүлип галжак, нәтмели?

— Мен-ә билмедим, Сапар.

— Сен бир бей диймесене, Бәбек. Болмаса, би гызлаң бирине геч дий, я-да өзүң бар.

— Вах, гечмек кын дәл-ле... хайсымыз гечемизде-де борды.

— Яман гүмүртик геплейәң-ле?

— Ямат болан болса гечердигем вели...

— Сен-ә багрымы якдың-ай! Ямат болан болса, ким саңа геч дийжек, өзем йыгарды.

— Солтанжемал бар болан болса... ёгса, догружамы айдайын, Сапар, илиң гепинден горкян.

— Вей, о нәхили геп?

— Йыгмак эесине несип этмеди, хол-ха, инди Бәбеге несип этди дийселер нәтжек?

— Бах! Аялларың арасында сенден самсыгы бармыка, Бәбек!

Ол гөни Хожаның гелниниң янына гитди, өзем яшмаклы гелин билен нәдип геплешеркәм дийип яйданып гитди. Хернә, онуң янында йувуржиси бар экени.

— Ораз, гелнежеңе айт, өйледен соң Ямадың атызындан йыгсын.

— Мен нәдейин?

— Сен нәме этсең, шоны эт. Гелнежең гит дийсе, сенем гит.

— Гелнежем-ә неме диййә, Солтанжемал гелсе диййә... Нәме дийдиң, гелнеже, гатырак айтсана, валла... Ә? Мен-ә шей дийип айтжак онда... Гелнежем неме диййә...

— Нәме диййә?!

— Илки гелип Солтанжемал башласын диййә, онсоң гечжек диййә.

— Солтанжемал башламаса?

— Онда гечжек дәл диййә.

— Гечмәң, гечениңиз герек дәл! Ханы, гөрели бакалы, шол атызың пагтасы йыгылярмы — ёк.

Сапар бригадир башга хич киме йүз тутмады, өйледен соң билинден фартук асды, атызың бир четинден гирди. Башыны галдырман, алып барян кешини соңлады. Гахары бираз көшешди. Оларың айдяныныңам жаны бар диен пикир билен ылалашды. Өзүнден башга адам бу атызда йыгыма башлар дийип, Ямат күйүне-де гетирен дәлдир.

Ол икинжи фартугы доланда билинде агыры дуйды. Салым гечдигиче агыры кем-кемден гүйжеди. Соңабака дызыны сөйгет эдинди, шонда-да еңлемеди. Отурып йыгып гөрди, йөне бейдип, зат өндүрип болмажак экени. Гахарына өзүне кәйинди: «Акмак, бужагаз агыра үнс берме. Сенден башга пагта йыгян гытмы! Агырса агырыплар гечсин, кешиң арасында билиң үзүлип галмажаг-а белли».

Шундан соң агыры билен онуң бәсдешлиги гутарып, гарпы гиң ганар билен башланды. Эгер шоны агшама ченли дикелдип билсең, иш битирйәң, гөз гөркезйәң, Сапар! Онсоң аз йыгянлара кәйинмәге хакың бар. Ёгса олар сәхел бир сөз дийдигиң, «иңирдемек пагта йыгандан аңсат» дийййәрлер. Диңе кәйинмеги дәл, пагта йыгмагам башаряныңы шолара гөркезмелисиң, Сапар...

Илки билен гызларыны ызына тиркәп, гайрадан Бәбек гелди.

— Нәме үчин гелдиң, гелмесеңем боларды?

— Дөзмедим, Сапар.

Соңра Хожа билен Жума нерессәң гелни йүвүржилерини алып гелдилер. Башга-да гелен болды. Өйле гушлуга ченли Ямадың атызында он адамың башы жемленди. Инди диңе икияна серпилйән говача шахаларының шагырдысы эшидилйәрди. Хемме кишиниң эдйәни бир иш, ызда бошан чаңңалаклар билен энтек ачылмадык гозалар галярды. Йөне ол адамларың хәзир эдйән пикирлерем бир болса герек. Шол пикирем олары гепледйән дәлдир. Бригадириң чакына гөрә, диңе Ямадың пикири эдилйәрди. Онуң етишдирип гиден хасылыны онсуз йыгмага кимде хөвес бардыр өйдйәрсиң! Өзи йыгжакды, хемме кишиден көп пагта табшыржакды. Асыл ол йөне ере диенок экени!

Сапар бригадир гелинлер билен деӊ йыгышды. Пагтаның биринжи йүзүни эртир гүнортана ченли йыгып гутармалыды. Икинжи йүзи агарянча Солтанжемалам галнар.

Ниреден барян болсаң, аркайын гидибер, Ямат! Хасылам йыгналар, гүзеранам гөрлер, сизиң башыңыз дик болса боляр. Адресиң белли болан дессине Сапар бригадир йыглан пагтаның грамыны кеммән язып иберер. Окап отыркаң, атызыңдакы хер дүйп говача гөз өңүне гелер. Гелмез ялы болмандыр, Хасылыны гөтерип билмән, бу дүйплериң гышарышып ятышына бир серетсене!..

Сапар бригадир Ямада үч хат язды, дөрдүнжини язмага етишмеди...

Атызың говачасыны чапдылар, ерини сүрдүлер, бахар гелип, яндак гарыш бойы галанда ене экдилер. Чил-салма башгарак ерден чекилди. Йөне шол көне хаятың гапдалындакы ере «Ямадың атызы» диен ат галды.

Хаятлары текизледилер, яплары дүзләп, тәзеден газдылар. Сонкы өсдүримлер мейдана гелди. Шоларың арасында Ямадың оглам барды.

* * *

Ямадың оглы Агаҗандан Сапар аганың гөвни битди. Адам пакырда сәхелче гөвүн бар. Эгер ол оба гелип, Сапар аганың кеселханададыгыны эшидибем, барман, ызына — Ашгабада гидиберен болса нәтҗек? Ох-ов! Онда гиҗелер гөзе укы гелмезди. Шол якымсыз томусдан галан ятлама көне яра ялы дөмүп, тәзеден бимаза эдип башларды. Вах, шол томус гурсун! Соңкы махалда ол яшулының йыгы-йыгыдан ядына дүшйәр. Агаҗан ызындан баранда-да шейле болды. «Хамала, сиз мени хорлансыңыз, инди мен сизден зор чыкдым» дийип, гыжыт берҗек ялы, яшулының калбы гозгаландан сапланмады. Ёгса Агаҗаның шоны диймеҗегинем билйәрди. Биленде нәме, Сапар аганың хәсиети шейле. Гайта Агаҗаның диймәге хакы бар дийип, болмаҗак зат бирден болаянда шоны акламага делил агтарярды. Түвелеме, Агаҗан улы окувыңам улусыны окады, алым болды. Индем шол гирмеси кын окувларда мугаллымчылык эдйәр. Бизиң обадан башга шоң дереҗесине етенем ёк болса герек. Хава, Гөк Тырның оглы болмалы. Шоңа-да чаксыз ылымлы диййәлер, йөне бетбагт абрайдан гачанмыш, шо мерезлик билен арасы саз болмага чемели. Оңлы болмаҗаг-а атасына серетмән йөршүнденем беллиди-ле. Гөк Тырры гөргүли итиң хоры болуп өлендир. Йөне Агаҗан ол зейилли йигитлерден дәлдир. Хәли-шинди оба гелип, эҗесинин халындан хабар алып дур. Геленде-де, алланәме, илиң тоюна-ясына гөрнүп гидйәр. Сулхы алшып, өзи өйленди, йөне эҗесиниң гөвнүни тапмагам башарды. Солтанҗемалың өзи гуда болуп, тоюң сәхедини белләп гелди. Обаны йыгнап той этди. Соңам бир айлап өйде болдулар. Гиденлеринде Солтанҗемалам алып гитдилер, йөне ол гөргүлем, обаны гөрмесем, йүрегим гысяр дийди-де, кырк гүн гечип-гечмән геләйди. Телим өвре гитди, йөне хич ерләп биленок. Эҗесини екесиретмеҗек болуп, Агаҗан хә гелнини иберйәр, хә өзи гелип гидйәр. Олара-да аңсат дәлдир вели, нәтҗек!

Агаҗаның говы йигитдигини хәли-шинди ныгтаса-да, томускы вака үчин ол кине саклаяндыр диен пикир Сапар аганың калбына мәкәм орнашыпды. Агаҗан оны хенизе ченли бир ерде-де дуйдуранок, белки, мундан бейләгем дуйдурмаз, шонда-да Сапар ага тә өлйәнчә өзүниң яңкы пикирден сапланмаҗагыны билйәрди. Муңада себәп, ене Сапар аганың өзүди. Ол өз гөвнүне гөрә аграмлап, өзүче-де нетиҗе чыкарярды,

Онуң гөвнүнде шол якымсыз вака үчин җогапкәрчилик дуйгусы барды. Ене бири болса, инди оны ятлабам йөрмесе йөрмезди. Ондан бәри энчеме йыл гечди, өлүм-йитим болмады. Эмма Сапар ага муны башаранокды. Иң болманда, Ямат нересе гөз өңүне гелйәрди, өзүни онуң өңүнде гөс-гөни җогапкәр дуйярды. Урша уграмазының өң янында Ямат нерессәниң айдан сөзи ятдан чыкманды: «Гиден-ә бала-чагасыны саңа ынанып гидйәр...»

* * *

Шол йыл бригаданың экин мейданы ики бөлек дүшди. Эсасы ер оба голай болса-да, йигрими гектар говачаны он километр дашлыкдакы тарпдан экмели болды.

Сув хич махалам болчулык эдйән дәлдир вели, шол йылкы җөвзалы томус онуң хасам гадырыны артдырды. Сапар бригадир ики ериң арасында гермесатан болайды. Ярылан додагыны ялап, хачан гөрсең, сувчуларың янындадыр. Эпгек өвсүп, сувсан говача сүллерип уградыгы, бригадирем сүллерйәндир. Агшамара бираз салкын дүшүп уградыгы йүзи ачылып башлар.

Сувуң өң янындан кеше җоя газып, дерман дөкйән тракторларыңам хырыдары көпелди. Үч бригада бир трактор беркидилипди. Хер кимем өз еринде оны көпрәк ишлетҗек болярды.

Трактор эртир ирден Сапар бригадириң ерине гечмелиди. Гатылыгы җоялап, дерманлап чыкмак оңа гүн ярым иш болайса герек. Тракторың ызына мүнмәге ики саны оглан беллемелиди. Бу сапар бригадир өз оглы Сейитли билен Агаҗаның үстүнден дүшди. Отаг отамадан халыс кеҗиген огланлар бегенчлерине бөкүшибердилер. Егса, бу тайда-да еңил зат ёкды. Яңы он ики яшап, он үчүне гиден огланлар сениң еңлиңи, агырыңы билйәрлерми! Олара үйтгешигрәк иш болса боляр. Олары июнь айының җөвзасам, тракторың тозанам горкузанок. Аяклары ялаң, башлары ачык. Сәхел ыссыдан кеҗигиберселер, таллы яба сува чүмүп гелйәрлер, вессалам!

Эртир салкын Агаҗан, өйләнем Сейитли трактора мүнмелиди. Диймек, бир салкын ишлемели, бир салкынам дынч алмалы. Чагалар муны эшрет хасап этдилер. Нәхилем болса, бир салкының кынчылыгына дөз гелсе болар. Узын гапырҗакдакы дерс гатышыклы азоды йыгы-йыгыдан дөрүп дурмак кын затмышмы! Гапырҗакдакы дерман дөрт саны гуйгуҗа дөкүлйәр. Гуйгучларам белли бир мөчберини саклап, оны кешлере гайдян резин турбалара гөндерйәр. Ана, шол турбаларың бокурдагы дыкылмаса боляр. Эгер дыкылайса, гуйгуҗың гыраларындан азот дерманы говачаның япракларының үстүне дөкүлер. Дөкүлдигем япраклары якдыгыдыр.

Огланлар үчин бу бир кын иш дәл. Хезил эдинип трактора мүнерлер, тозан болса болуберсин, олар тозана шу гүн өвре-

нишмели дэл ахыры! Оңа дерек тутуш бир салкын бош, исле сува дүш, исле ашык ойна.

Бу затлар бригадириң пикири дэлди, огланларың пикириди.

Ашакы додагы салпы, геплемезек Мерван җахан ягтылан дессине тракторыны отлады. Эййэм узын гапырҗак үвелип, эленип, гарылан дермандан долы. Агаҗанам элине горҗавач таяҗыгыны алып, өз еринде отыр. Хемме зат өз кадасында. Сапар бригадири бимаза эдэйҗек себэп ёк. Ол арабакешиң янына мүнүп, аркайын арышдан аягыны саллады. Арабаның бадына эртириң мымыҗак шемалы йүзүне дегенде ассаҗа хиңленди. Хиңленсе-де, онуң айдян сөзлерине дүшүнер ялы дэлди. Себэби, ол өз аладасы билен гүмрады. Олар узын картаның боюны сырып барярлар. Картаны долдурып отуран экин гүнүң догарына гарашяр. Гүндогар гызарып дур. Ол бу гун нэхили болуп догарка? Ене дүйнки ялы ховур алып догса, говачаның ягдайы өверлик болмаз. Шонуң үчинем хэзирки үмсүмликде гөзе гөрүнмейэн дартгынлылык барды. Оны Сапар бригадирден говы билйэн ёкдур. Кесеки гөз билен гарасаң, асмандан гара булут дүшен ялы болуп отуран экине гуванып гидерсиң. Асыл хемме зат гүлала-гүллүк, говача гыраден өсүп отыр дийэймели. Эмма Сапар бригадир муны диймез. Себэби хэзир онуң гөз өңүнде шол ики өйүң ичи ялы ериң говачасы дур. Ол ер бу тайдан гөрненок. Эдил үстүнден барaймасаң гөрүнмез. Бригадир вели оны төвереги билен гөрүп отыр. Сагат келлэ дуйдансыз дүшен баш ялы тутуш картаның гөркүни гачыряр. Гышда ер текизлененде сэхелче ериң гөзден сыпып галышына хенизем хайран галып йөр. Индем ери пес болансоң, хер сапар шол тая сув агыр дүшйэр. Говачасы учмаса-да саралышып, иглэп отыр. Шу сапар бир алаҗыны этмели болар. Төверегине чил айлап, сува басдырмалы дэл. Көпрэк дерс билен азот бермели. Гой, говачасы бой алсын, бейдип картаның ортасында бедрой болуп дурмасын.

Бригадир тарпдакы ере гитди. Агшамлык доланмакчыды, эмма болмады. Сувчуларың янында галды. Эртеси гүн агшам оба гелди. Гелен дессине-де Агаҗан агыр ятыр диен хабары эшидип, өйүне барман, Яматлара ховлукды.

Сапар бригадириң гөз өңүне гетириши ялы болды. Отагың ортасына язылан дүшегиң үстүнде. Агаҗан ятырды. Башуҗунда болса Солтанҗемал отыр. Гарагызам бу тайда экени. Гөргүли отуранда-да аркайын отурып биленок, кем-кемден букүлип барян ялы болуп дур.

Солтанҗемал Сапар бригадири гөренде хич зат диймеди, элиниң аясы билен йүзүни пеналап аглады. Гарагыз гелене гөзүни алардып серетди. Бригадир оңайсызлык дуйды. Сесини чыкарман Агаҗаның гапдалында отурды. Өңи билен чаганың бокурдагындакы дамарың тарсылдап уршуны гөрди. Сынладыгыча дамар улалып, тарсылдысы гүйчленип барян ялы болды.

Демини чалт-чалтдан алярды. Текиз маңлайда бурчак-бурчак дер гөрүнди.

— Нәхили болуп бейле ягдая дүшди би?

Солтанжемал жогап бермеди, бурнуны чекип, гөзүниң яшыны сүпүрди. Оңа дерек Гарагыз гепледи:

— Кәшгә билмейән болсаң...

— Билсем, сорамаздым, Гарагыз. Илерки ерден яңы гелип дуршум, өе-де барамок. Ёлда Тәчдурды душды, «тамдыр ялы гызып ятыр» дийип айданам шол.

— Айдан болса, говы эдипдир, галанынам хелейинден эшидерсиң.

— Би нәхили геп боляр, Гарагыз?

Солтанжемал отурып билмеди, элине бош чәйнек алып туруп гитди. Гарагыз хүңүрдәп башлады:

— Диренип дуран атасы ёк дийип-де, инди би нерессе чаганы бейле хорлаймалы дәл-ә.

— Гарагыз, йүрек булама, нәме болан болса, догрыны айт.

— Хей, юмрук ялы чаганы ач-сувсуз узынлы гүн тракторың ызына даңаймалы бормы? Сүйр депесинден дабанына ченли гүн гечип, нерессәң меркини берипдир.

— Сейитли билен гезеклеш дийипдим-ә?

— Сейитлисем бармандыр, сейитсизем. Сең хелейиң Бибиш оны гудаңа иберипмиш. Гоюн өлдүрипсиңиз, улы гызың шоң этинден датмаса хеләкмиш. Йигрененим эриниң аркасында хекгерйән хелейлер. Ери, оглуңы иберипсиң, таң эдипсиң, инди сорамага бир геләймел-ә...

Гарагыз махалы билен гоймады, эмма Сапар бригадир йүзүни ашак салып, сесини чыкарман отуранам болса, онуң сөзлерини диңләнокды. Гайта өз янындан: «Гепләбер, гепләбер, Гарагыз — диййәрди.— Сениң хәзир хакың бар, сен хәзир мамла».

Солтанжемал гелип демленги чәйнеги Сапар бригадириң өңүне сүйшүрди. Инди Гарагызың сөзлерини олам эшидйәрди, йөне оңа гой диймеди. Диймек, олам хәзир Гарагыз билен пикирдеш. Эгер Гарагыз болмадык болса, онуң диййән сөзлерини өзи айдарды.

Ол нәдип турҗагыны билмеди. Отурдыгыча-да ере гирип барярды. Гарагызың сөзүнден бетер, Солтанжемалың дымып отурмасы оны хеләк этди. Өз болшуны киме деңежегини билмеди. Женаяткәреми? Я-да женаяткәриң жезасыны еңлетмек үчин жеза чекенден төвелла сорамага гелен адамамы? Хайсыны дийсеңем болуп дур. Эгер Гарагызың диййәни догры болса, онда сен женаяткәр. Сениң аялыңам, оглуңам женаяткәр. Сен хәзир нәче көп отурдыгыңча өз гүнәңи еңлетмек үчин ёл агтарян адама меңзәрсиң, женаятының агырдыгыны гөрүп дурса-да, төвелла билен женаятдан сыпмага ымтылян нәкесе өврүлерсиң. Шейле адамлары Сапар бригадир өмүрбойы йигренип гелипди. Инди эйсем шу ерде, Ямадың өйүнде, шу ики аялың гөз өңүнде ол эййәм шол зейилли нәкесе өврүләйдимикә?

Оны дер басды. Мундан артык отурмак мүмкин дәл. Егса Гарағызың дилиниң жәхеги ёкдур, сениң пикир эдип отуран задыңы гөни йүзүңе айдар гойберер.

Агажанам гөзүни ачанок. Дамарларың шол өңки тарсыллап уруп дуршы. Ол хушунда болса, Гарагызың яңкы сөзлерини эшидендир. Шонуң үчинем гөзүни ачян дәлдир. Я-да, эхтимал, Сапар бригадириң чалтрак туруп гитмегини ислейәндир.

Ол иңләп, бынжалык гозганды. Солтанжемал, эдил ховпдан гораян ялы, онуң үстүне күкрегини герди. Ак хаса билен маңлайының дерини сүпүрди. Чага гөзүни ачмады. Ене ысгынсыз иңләп, чалт-чалтдан дем алып башлады.

— Доктор бир чагырдыңызмы?

Ене Гарагыз жогап берди:

— Яңырак гелип гитди.

— Нәме дийди?

— Хол-ха, бир гысым дерман гойды, ичиберсин, галар диййә.

— Догтор диййән болса, галар, ховсала дүшме, Солтанжемал, галар.

Ол шу сөзлери дийсе-де дийди вели, өз янындан шейле бир утанды, гайдып йүзүни галдырып билмеди. Этжеклерини эдип, индем ховсала дүшме диййәр. Бирини пычаклап, соңам ховсала дүшмәң, хич задам боласы ёк дийип отурсаң! Хей, бейле-де бир ынсапсызлык болармы?!

Сапар бригадир нәхили ягдайда туруп гайданыны билмеди.

* * *

— Ханы әжең?

— Сыгыр сагяр.

— Боссан әжеңлере сени ким иберди?

— Әжем.

— Хачан иберди?

— Дүйн иберди.

— Нәвагт гитдиң?

— Гүнортан.

— Нәмели?

— Эшекли.

Сейитли эдил какасының гөзлерине середип, барха ыза тесди. Хенизе денич ондан юмрук иени ядына дүшмейәнем болса, хәзир уммасыз горкды. Чаганың додаклары сандырап, сәхел гыссасаң, мөңңүриберерли гөрүнди. Сапар бригадир эдил улы адам билен геплешйән ялы жаныкды:

— Сиз меңйүзүми ере басдыңыз. Нәдип мен адамлаң йүзүне середейин инди?

— Кака, мен әжеме дийдим, дуэжан урсун, гитжек дәл дийдим. Ынанмасаң, сорай. Какам сөгер дийсем, неме диййә... «Гидерсиң диййә — Какаң билен өзүм гүрлешдим» диййә.

— Ялан сөзлейән болма?

— Дузжан урсун, ялан сөзләмок.

— Ялан сөзлесең, енжерин.

— Ялан сөзләмок диййдим-ә. Ёлда-да эшегими гачырдым, тутдурмады, пыяда гелдим, гараңкы дүшенде гелдим.

— Агажандан хабарың бармы?

— Хава, бар. Догтор тапып геленем мен. Дерман ичиренде-де янындадым.

Онянча эли бедрели Бибиш гапыдан гирди. Сапар бригадир оглуна үм этди:

— Угра дашарык.

Сейитли гөвүнжең чыкып гитди. Бибиш сесини чыкарман гапа голай дуран гара газана сагып гелен сүйдүни гуйды.

— Би Агажаның ягдайындан хабарың бармы?

— Бай-бай, эртирден бәр-ә оглуң гулак этими гуратды, индем сен башладыңмы! Әлхепус, чагадыр-да, гүнем урар, гызды-рарам.

— Утанаңокмы шу сөзлери дийсәге?

— Тоба, утанар ялы нәме эденмишим?

— Ким саңа Сейитлини гызыңка ибер дийди?

— Мүндан өң сенден сорашып иберйәмидим?

— Эртир иберәеңде дүнйә гапышямыды?

— Томсуң гүни эт саклар ялымы. Мен-ә еке гызыма дадымлык дийип порсан эт иберип билжек дәл.

— Ох-ов, Бибиш, дүшүн, ишдәки огланы бирүгсат алмага хич кимиң хакы ёк.

— Онда сең бир дирегиң юмрук ялы Сейитли экен-ов. Сен шоң бригадири болсаң, менем шоң энеси. Ислән ериме иберерин, ислемедик ериме-де ибермен.

— Гутар!

Бибиш эриниң азмлы чыкан сесине ынанмаян ялы, гаңрылып, онуң йүзүне чиңерилди. Гөрсе, Сапар гахардан яңа сандырап дур. Гөзлери дагы ханасындан чыкып гелйәр. Ол алланичигси болды, бираз горкды. Әри хеңизе деңич бейле ягдайда онуң үстүне гыгырманды. Дадырылман гечмиш нирeден иберилэйипдир. Ери, инди шейдип ганыңы гачырып дурмак бор огшуя!.

Сапар бригадириң сожап дем алшы эшидилди. Ол өзүни дүрсежек болярды:

— Эртирден башлап, эшидйәңми, саңа дийййән... Әртирден башлап, сен-ә Солтанжемала дерек, оглуңам Агажана дерек ишлемели. Тә өзлери чыкянчалар ишләрсиңиз, бир гүн галман ишләрсиңиз! Өзем хакымыз шолара языля дийип, адам оглуның янында дилиңизи ярайсаңыз, онсоң эшитмедим дийме. Оглуңа-да айт, Хәзирем эгленме-де Агажаны сорап гайт.

Бибиш бу сапар гаршылык сөз диймәге чекинди, диңе дүшнүксиз бир затлар хүңүрдәп, чыкып гитди. Элиндәки бедрәни зыңды өйдйән, эйванда эрбет шакырды болды.

Сапар бригадир көшешмеди. Ери, олара дерек аялың билен оглуңы ишлетдиңем-дә, Солтанжемалың чекйән хесретиниң

өвезини нәме билен долдурҗак? Хич зат билен! Ол хесретиң мөчберини Сапар бригадирем долулыгына дуюп билмейәнини билйәрди. Оны дуймага диңе эне йүреги герек. Шол йүрек Бибишде бармы? Элбетде, бар! Үч йыл мундан өң Сейитлиниң өйкенине совук дегип ятанда, аялының күкрек герип гиҗе-гүндиз онуң баш уҗунда отураны гөз өңүнден гиденок. Онда Бибишиң хәзирки болшуна нәхили дүшүнмели? Я-да кесекиң хесрети билен өз хесретиниң арасына тапавут гоюп, хаят галдырмага эндик этдимикә? Эгер шейле болса, онда ол Солтанҗемалың хесретине дүшүнмез. Дүшүнсе-де, әсгермезлик эдер. Шейле болса, онда мундан бетер айылганчлыгы ойлабам тапып билмерсиң!.. Ёк-ла, Бибиш бейле дереҗә етмез. Онуң яңкы аркайынлыгының башга себәби бар. Өз эден гүнәсине чакданаша аграм берилмегини исләнок. Шоны гөркезмек үчинем бахана агтаряр, хас догрусы, ховсала дүшмегиң деркар дәлдигини дуйдурҗак боляр. Элбетде, бу хәсиетем ярамаз, ине, барып Солтанҗемалың ягдайыны гөрсе, ярамазлыгына дүшүнер. Онсоң онуң хесретини өз хесрети ялы кабул эдер. Шейле болмаса болмаз! Онда биз Ямат ялы өленлериң өңүнде дирилериң борҗуны берҗай эдип билмерис. Кишиң хесретине янмасаң... ёк, онда соңабака өз хесретиңем өзүңе ялан ялы болуп гөрнер.

Ол бу затлар хакда өзи билен дәл-де, Ямат билен геңешип отуран ялы, онуң өңүнде машгаласыны аклайҗак нәхилем болса бир делил агтарды, Сейитлиниң айдан сөзлерине инди үнс берди, бегенди. Берекелла, Сейитли, сен олара барып, какаң гөвнүнден турдуң, догторы чагырмага-да сени иберипдирлер. Олар бизиң чагаларымыз, Ямат, олар бири-бириниң хесретине дүшүнерлер. Дүшүнмез ялы биз олара яман гөрелде гөркезмедиг-ә...

* * *

— Мерван...

— Ә-ә, гел бригадир, салавмалейким.

— Саглыкмы... бала-чага гуравмы хемме?

— Гуравчылык... гел, геч...

Мерван тагта секиниң үстүнден оңа ер берди.

— Гечип отурҗак дәл, Мерван, мен ишли гелдим.

— Ише гутарма ёкдур, отур, чай ичели.

— Ямат нерессәң оглы тамдыр ялы гызып ятыр экени.

— Шон-а менем эшитдим.

— Ханы айт, би нәхили бейле болды?

— Айтмадылармы? Сең оглуң гара бермесе нәтҗек?

Сапар бригадириң сеси гаталды.

— Оны өзүмем билйән. Йөне ынха, сен юмрук ялы чагаң шу ягдая дүшҗегини билмедиңми?

— Өңи билен-ә, бригадир, мең үстүме гыгырма, онсоңам мен оңа айдандырын, айтмады дийип билмез. «Җиҗим», бар, ериңе оглан тапып гел, сен гаты ядарсың» дийдим, этмеди. Дынҗыңы ал дийсемем эденок, гайта көйнек-балагы билен япдакы сува

чүмүп чыкя-да, «мен-э ыссыламок» диййэ. Бэш-алты ере шейитди. Хер сапар эшигиң эндамыңда гурар-да оңлы бормы!

— Шоны билйэн болсаң, сен нэме ишледиң?

— Мен тракторымы сүрдүм.

— Хава-да, саңа берлен тракторың йөресе боля... Юмрук ялы чага диениң этмезми инди? Трактордан дүшүрип ковуп гойбермели экениң.

— Ерине адам болмаса, мен нэдип ковайын?

Мерваның бу сөзи Сапар бригадир үчин гыжытды. Дилиниң келтелиги оны дыммага межбур этди, шонда-да ол тракторчыны тутушлыгына акламады. Агажаның дерегине Мерваның өз оглы болан болса, бипервайлык эдерМеди? Бригадириң шу совалы орта атасы гелди, йөне жогаба дерек өз бойнундан илинжегине жаны янып, ене налач дымды.

— Ай, боля-да...

— Хелей... ким бар өйде?.. кэсе гетириң..:

— Мең чай ишдэм ёк, Моторың гуратмы?

— Мотор?.. Хава, гурат...

— Икимиз шэхере гидип гелели...

— Шэхере?.. Хачан?..

— Эдил шу махал!

— Нэме, гаты зерур иш чыкдымы?

— Хех!.. О чага янып ятыр! Тур, гейин... Гайракы обалы Мэти мирабың оглы шэхериң улы догторы дийдилер. Хэзир икимиз гидип, шоны алып гелмели.

— Гайдар өйдйэңми?

— Гайдар, гайтман бир гөрсүн! Бол чалтрак...

Аңырсы үч сагатдан Мэти мирабың оглы оба гелди, өз машыны билен Агажаны кеселхана алып гитди. Шу пурсатдан башлап, Солтанжемал үчин гиже билен гүндизиң тапавуды гутарды. Бир аягы кеселхананың ёлунда болды, йөне онуң еке гиден гезеги ёкдур. Онуң билен бир гүн Сейитли гитсе, икинжи гүн бригадириң өзи гитди.

Йигрими бэш гүн дийленде Агажан сагалып өйлерине гелди. Гөрэймэге хемме зат ербе-ер болуп, бар зат ятдан чыкан ялыды. Эмма Сапар бригадириң гөвнүнде галан шол гэдиги гечен гүнлер, айлар, йыллар битирип билмеди. Муны хер гезек Ямадың атызының деңесинден геченде дуюп галды.

«Биз сени гахарланмага межбур этдик, Ямат. Шоңа менем, Бибишем, Мерванам гүнэкэр. Дирилер гүнэ эденде, өлүлер гахар эдермиш диййэлер. Сизи гахарландырсак — бизиң гүнэмиз. Йөне Бибишиң соңкы өкүнжинем саңа айдайын, Ямат. Эгер ол өкүнмедик болса, онда мен нэдердим!? Кишиң хесретине дүшүнмедик адамдан адам болмаз...»

* * *

Сапар ага Ямадың атызыны чилсизем, хаятсызам такык билйэр. Хер гезек онуң денесинден геченде, шол гүнки Ямады

гөрйәрди, хер гезек онуң билен гүрлешип гечйәрди. Оңа обадакы тәзеликлери айдып берйәнем Сапар ага. Еке галан махалы Сапар аганың кимдир бири билен гүрлешмеги эндик эденине кәбир адам гең галярды. Шол адамлар бир затдан бихабардылар. Йүзе чыкян тәзеликлери Сапар ага биргиден адама гүнде етирип дурмалыды. Шоны берҗай этмесе, онуң аркайын отурҗак гүманы бармы? Ол адамлар яшулының тәзелигини эшидип, онуң дүнйәсинде яшамагыны довам этдирйәрлер. Себәп, яшулы хер гүн топракда оларың ызыны гөрйәрди. Шол ыз хер адамдан галмалы. Шол ызлары гөрүп, шолара эсеван болуп дурмак дирилериң иши!

Сапар аганы ене мотор сеси оятды. Гөрсе, дөрт саны машын мүңедеклешип, улы ёл билен илери баряр. Олар пагта йыгмага барярлар.

«Ямат, булар бир махал икимизиң келләмизе гелмеҗек зады эдип йөрлер. Бурарың ер сүршем, пагта йыгышларам үйтгешик. Мен-ә болса-да, Селимиң оглы Нурягдың өтен йылкы план долушына хайран галандырын. Оң быргадына канал боюндан экмели дийипдирлер. Үч йүз гектар экипдир. Бир махал биз тутуш колхоз болуп экемзокдык ончаны. Өзем маңа партыклы дайхан герек дәл дийипдир, машын билен йыгҗак дийипдир. Диени ялы, бир дайханам голайына бармады. Өзем аңырсы он бәш гүнүң ичинде планыны долдурды отурыберди, улалдып айдяндыр өйүтме, ынанай шуңа...»

Яшулы мейдана гелели бәри, илкинҗи ёла төверегиң үйтгән кешбини гөрди. Бу сапар оңа ятламалар пәсгел бермеди. Гаты көп затлар үйтгәпдир, диңе топрак билен гүйзүң якымлы гүни өңки дуршуна дур...

Мотор сеслери йитип, төверәге ене үмсүмлик аралашды. Сапар ага этиячдан ене беденине диң салып гөрди. Хич хили ядавлык, агыры сызмады. Онуң ене айланасы, гезеси гелйәрди. Бир йылың довамында нәхили тәзеликлер болупдыр? Оны өз гөзи билен гөрмелиди. Гайдышыны болса, гөрен-эшиденлерини биргиден адама «хабар бермелиди». Оңа өз атызында Ямат нересее гарашярды...

* * *

Сапар ага айланып йөршүне төтәнден башлыга душ гелди.

— Түвелеме, шейдип мейдана көпрәк чыкыбер, асыл кесел яныңа гелмез, Сапар ага.

Ол яшулының үстүне абанып дуршуна, гадыр билен онуң элини гысды. Олар эсли махал бәри гөрүшмәндилер. Башлык бираз ёгнапдыр. Алкымы галңанданмы, бойны келтелен ялы болуп дур. Әлхепус, шу заманың адамлары семремәге вердиш болупдыр. Яшы кырка етмедигем бирден гарын салайяр. Хемише адамлар семреҗек болуп гарахеләкдилер, инди хорланып билемок дийип зейренйән көпелипдир. «Ким семрейән болса,

гулагы дынчдыр, аладасы аздыр» диййәрлер. Ери, онда Сапар агаң гаршысында дуран адамың гулагы дынчдыр, аладасы аздыр дийсең, ким ынанар! Ким ынанса-да, Сапар ага ынанмаз. Йылгыранына серетме, гөзүне серет, дуршы билен алада. Шейле боланы говы. Семремезлигиңем, нәме, бир алажыны тапар-да!

— Яшулы, экини нәхили гөрдүң?

— Заясыз йыгнап билсеңиз, түвелеме, хасыл кеми ёк.

— Йүпек пагта хеләк эдйәр, машын билен аркайын йыгып боланок. Йыгсаңам, фабриклере яранокмыш. Сүйүмине зепер етйәми, нәмеми...

— Онда, алланәме, эл билен йыгыберерлер.

— Етишип боланок.

— Түвелеме, шу адамың көплүгинде етишип билмейән болсаңыз, мен-ә билмедим.

— Кеседен серетсең шейледир, яшулы. Ынха, меселем, хер өйде бәш-алтыдан майда чага бар. Мең өзүм-ә ынсабым чатып, шо чагаларың эҗесине, хөкман ише чык диййип билҗек дәл. Ене, хернә, маңлайымыздан дирейән окувчылар, йөне оларыңам окувына гаты пәсгел берйәс. Эркеклеңем көпүси машының я тракторың угрунда. Мал бакмага эркек герек. Йүк билен баглы бир иш чыкдымы, ене эркек адам ибермели. Аңсат дәл, яшулы!

— Сен онда мең совалыма җогап бер. Ынхалекгин, колхозда яшап-да, шәхерде бормы, я башга ердеми, ишлейәнлер бар. Ери, олары гетирмели дәлми?

— Вах, гелселер, нәсини айдяң, яшулы. Гөрдүңиз-ә геленлери гуҗак герип гаршы алдык.

— Гелмедиклери нәтмели, сен шоны айт, маңа.

— Гел диййип, зорлук этмәге хакымыз ёк. Айдып гөрдүк, ялбарып гөрдүк. Бири окувыны гутарып гидипдир, икинҗисиниң эййәм хүнәри бар, өвренишен кәрханасы бар.

— Хемме гидене айдып чыкдыңмы?

— Еке-екеден чагырып гүрлешдим.

— Гүрлешен болсаң, онда Сәхедиң оглы Өвез нәме дийди?

— Ол там салян уссамы?.. Уссачылыгымы этҗек дийди.

— Уссачылыгыңы этҗек болсаң, колхозда эдибер дийсең болмадымы?

— Дийдим-дә шоны. «Ай, башлык, мен болмамда-да колхозың гүни гечер-ле», дийди.

— Хут, шу яңкы сөзлери айтдымы?

— Гең галмаң, яшулы.

— Мениң үчин-ә гаты гең, башлык.

— Мең үчин гең дәл.

— Сен онда Өвези танаян дәлсиң.

— Әхтимал. Йөр, яшулы, икимиз дүшелгеде адама бир чәйнек чай ичели.

Сапар ага чай ичмәге гаршы дәл. Гүн депә ғалдыгыча ягырнысы гызды, додагы кепәп башлады. Йөне бу тайда башга

бир зат бар. Өвезиң пейвагтына яңкы хили жогап бержегине ынанмады. Догры, ол Өвези көпден бәри гөренок. Кеселчилик болды, онсоң Өвезиң өзем гоңшы-голама чыкып йөрмеги халаян адам дәл. Гөрмеседе, Өвез үйтгән дәлдир. Бу тайда бир себәп бардыр, болмаса, ол бейле сөзлер диймезди. Башлык онуң билен гүрлешмәниң эбетейини тапмадык болса герек?

Сапар ага бу хакда хәзир чинтгәп сорап дурмагы услып билмеди. Агшамлык Өвезиң янына өзи барар, хем-ә бала-чагаларының ягдайыны сорар, хемем чай башында ымыклы гүррүң эдер. Гөрерсиңиз, Өвез башлыга диен сөзүни Сапар ага дийәймез...

Ол өз пикириниң догрудыгыны өзүне субут эдйән ялы: «Өвезиң обаны терк этмәге хакы ёкдур. Өвез дуз ийип, өнүп-өсен ерине мынасып йигитдир» дийип гайталады.

Башлык онуң калбындакы шүбхәни аңан ялы, чай ичип отыркалар, ене өңки гүррүңе доланды:

— Обадан бир адам гитсе, менем сизче гынанян. Йөне гитме диймәге бизиң хакымыз ёк. Себәп, төвереге середиң гөрүң. О тайык серетсеңем гурлушык, бу тайык серетсеңем гурлушык. Илерки гумдан ене уммасыз көп газ тапыпдырлар, гиден бир шәхер гуржаклар. Оңа-да адам герек. Шуңа дүшүнйән адам «меңки битсин, оңкы йитсин» этмез. Зорлук ёк, ислән галар, ислемедик гидер.

Башлыгың бу делилем Сапар аганы бегендирмеди. Догрулыгы я-да нәдогрулыгы үчин дәл-де, шу сөзлериң Өвезе этжек тәсири үчин бегенмеди. Эгер башлык яңкы маныда гүрлән болса, Өвез гелжек болуп йөренем болса, гойболсун эдендир.

Яшулы агшам дүшерине ховлукды.

ИКИНЖИ БӨЛҮМ

Сапар ага гүн өйледен аганда доланып гелди. Сейитлем өйде экени. Ичерде-дашарда ушаклардан гөрүнйән ёк, агтыклары ойнамага гиден болсалар герек.

Салкын отага гиренден онуң беденине аргынлык аралашды. Даш чыкып, тирсеклерини чермәп совук сува ювунды. Аргынлык айрылмады, гайта аягында ысгын азалан ялы болды, дызлары саңңылдады. Чакы, келле гызып көпрәк гезилен болмага чемели. Хернә, билинде агыры сызмады, шолам бир говы зат. Йүрегиниң уршам кадалы. Яшулы аркайынлашды. Хәзир нан-чайыны ийип, бир селлем ятып турар вели, аргынлыкдан зат галмаз.

— Кака, демини алан чай бар.

— Агзымам кепәп дур, ичәерис демини алан болса...

— Ядапсың өйүдйән?

— Ай, ёк... Мени мейдан ядадар өйүтме, оглум, мени, ынха, шу кеселхана дийлен зат халыс йөне иризәйди.

Гелни онуң өңүнде хум чәйнек гойды.

— Менем яңырак шәхерден гелип дуршум, кака. Җемал: «Обаң яшулулары гелди» дийди, балнисден чыканыңы килең эшидипдирлер.

Җемал адамсының сөзүни тассыклап башыны атды.

— Говы эдипдирлер гелен болсалар.

— «Әхтимал, гичлик ене доланарыс» дийипдирлер.

— Долансалар говы-да...

Гөк чай онуң маңлайындан дер акдырды, йүрегини сырды. Гелни товуклы палав эден экени, мунданам ишдә билен ийди. Түвелеме, Җемал палав этмәге иңңән өкделәпдир. Муң биширен палавының түвүсем кәшири билен мазалы гарышяр, өзем юмшак боляр. Гарранданмы, инди Сапар ага үчин нахар юмшаграк болса кем дәл. Бир махал-а гатымы, юмшакмы пархынам билмезди. Бибиш пахырам палав биширмәге асгын дәлди, йөне оң палавы гатырак боларды. Өзем палав биширйән диймезди, хемише «гаташ биширйән» диерди. Гөргүли, онуң өленине-де бәш йыл болуп баряр. Кәбир адамлар «Аял эркек адама хасам гарранда герекдир» дийййәр. Вах, аялың герексиз махалы бармы! Бибишиң өлүми бирбада оңа-да яман дегди, вагтал-вагтал екесиредем. Хернә, йөне чалт өвренишди гидиберди. Мунуңам себәбини Сапар ага оглуның, гелниниң оңатлыгы билен дүшүндирйәрди. Җемалың машгаладакы хызматы илки гайын атасының аладасыны этмек билен башланарды. Элбетде, бу хакда Сейитли оңа дуйдурсада дуйдурандыр, йөне Җемал гелне дуйдурмак герек дәл. Онсоңам адамың йүрегинде этсеми болсун, шол болмаса, оңа дуйдурдың, дуйдурмадың — пархы болмаз. Җемалың машгала кеми ёк. «Сапар ага болса-да, гелин тарапдан багтлы адам экени». Бу илиң сөзүди. Иле шу сөзи дийдирени үчинем ол гелнинден хошалды.

Сапар ага нахардан соң хасам агралды, келлеси яссыга етсе укларлы гөрүнди. Сейитли:

— Кака, сен бир салым иркилип турай — дийди.— Менем Агаҗаның янына барып гайдайын. Олам-а гелҗекдир, сең билен хошлашман-а гитмез.

— Эййәм-хачан гидәйҗекмикә?

— Эҗесини алып гитмәге гелипдир.

— Говы эдйә, Солтанҗемалың өзем гидип геләйсем дийип йөрди.

— Ёк, кака, бу гезек тутуш гөчүрип әкидйә.

Сапар аганы бири эрбет силтән ялы болды.

— Ай, гойсана, Солтанҗемал обадан гитмез... ёк, гөчмез.

— Ирден гидип, ярар гошларыны отла йүкләп гайтдык. Өзлерем агшамкы отла мүнҗеклер.

Сапар ага гара басып оянан адам ялы дик отурды. Сүңңүндәки ядавлыгам сызмады, укам ядына дүшмеди. Били санҗып гитди, йүрегиниң ургусыны дуйды. Эмма бу затларам оны ховсала салмады, асла олара үнсем бермеди. Янкы эшиден хабары

үчин калбында шүбхе-де дөремеди, ынанды. Ол оглуна хемише-де ынанярды. Ол башга бир задың пикирини эдйәрди. Өтен агшамкы гөрен дүйши, шу гүнки гезеленҗи, хәзирки эшиден хабары... Гөвнүне болмаса, буларың арасында гөзе гөрүнмейән бир багланшык бар ялыды. Эмма оны бирбада айыл-сайыл эдип билмеди. Онуң келлесинде хемме зат гарышды, булам-бужар болды. Бирден Ямадың йүзи гөрүнди, шобада-да йитди, ене гөрүнди, ене йитди.

Сапар ага гапың өңүнде сәгинип дуран оглуна:

— Ынха, менем. барҗак — дийди.

Сейитли сесини чыкарман чыкып гитди. Җемалам бош гаплары алып чыкды. Гиң отагда яшулының еке өзи галды.

Ямат, сен дири гезип йөрен болсаң, олар гитмездилер. Агаҗан гитсе-де, сен гитмездиң. Сен оба үчин ярадылан адамдың, йөне сизиң өмрүңиз гысга экени. Солтанҗемалам гитмезди. Хәзирем налач гидйәндир. Оңа-да аңсат дәлдир. Өң-ә сенсиз яшады, индем Агаҗансыз яшасынмы? Агырдыр, гаты агырдыр. Обаны ташлап гитмегем агырдыр. Агаҗаның өзи оба геләйсе, алланәме болҗак. Элбетде, болян дәлдир-дә...

Оларың ызында юрды галар. Меллек башга бириниң адына гечер. Җайлары энтек көнелен дәлдир, онда яшалмагам эхтимал. Яшалмаса-да гапысындан гулп асып гоярлар. Сапар ага үчин шундан эйменч зат ёк. Ери, отуз йылдан бәри атызың четинде бөврүни диңләп отуран Ямады гөз өңүне гетирип гезени азмы, инди бу нәме дийсене!

Яшулының калбында аңырсы гөрүнмейән бошлук, умытсызлык эмеле гелди. Хәзир онуң гөвнүне болмаса, өмрүниң тутуш бир бөлеги манысыз зада өврүлип барярды. Шоны билип дур, йөне эдип билҗек алаҗы болмансоң, улудан демини алып, еринден турды. Гоҗаның дызлары саңңылдады..

Сапар ага хасасыны элине алып, даш чыкды. Ямадың җайындан башга ерде гөреҗи эгленмеди. Шол өңки ики отаглы, коридорлы, өңи ачык эйванлы җай. Элли үчүнҗи йылың июнь айында салнан җайың хер керпиҗи оңа таныш. Гөрсене, ондан бәри йигрими йыл өтәйипдир! Ол махал Сапар бригадир даявды, дыз саңңылдаманың нәмедигинем биленокды. Гүндиз мейданда ишләрди, агшам болса эшегини араба гошуп, керпич дашарды. Тигирлериң иргинсиз такырдысы хәзирем онуң гулагындан гиденок. Сүйт ялы ай айдың гиҗелер... Эшек арабасыны гошуп, гоңшы-голамдан он-он бәш адам йыгнанарды. Ёгса, олара гелиң дийип айданам ёкдур. Хеммеси хөвес билен керпич дашардылар. Шол дашалан керпичлерден Ямадың аялы билен оглуна аркайын яшар ялы җай галдырярдылар. Керпиҗи обаның аңры башындакы ябың боюндан гетирмелиди. Яссына ченли үч-дөрт өвре гатнардылар. Хер ким гетирен керпиҗини эмай билен дүшүрерди, уссаның голуның астында дурар ялы эдип, тертиплиҗе гоярды. Ядардылар, эмма хич ким ядадым диймезди. Хич ким хич кимден хакам хантама дәлди. Солтан-

жемалың йүрекден сыздырып айдян таңрыялкасыны эшидибем өйли-өйүне даргардылар.

Адамларың райдашлыгы Сапар бригадириң калбына гиңлик, айратын бир канагат гетирерди. Шу пурсат онуң үчин дурмуш дийилйән задың манысы гөзе гөрүнмейән, йөне хемише адама якын бир гөзеллиге сырыгарды.

Кәмахал гүррүң арасында: «Пыланы гоңшусына гойнумы гыркып бер дийипдир. Гыркып берипдир, йөне гырканы үчин ики манат пул алыпдыр» диердилер. Бу хакыкат Сапар ага яман тәсир эдерди. Муңа аша үнс бермән, сесини-үйнүни чыкарман туруп гидерди, йөне еке галанда яңкы эшиден хабары бөвүрде галан санжы кимин оңа азар берерди. Вах, хемме адам ынсаплы болса, онда дүнйәде габахатлык болармыды! Эйсем гоңшусындан ики манады алманда шол адам ач өләерми? Өл нире, зат нире! Бирини ики этжек болуп, гиже-гүндиз харс урян хаясыздыр. Яшулы өмүрбойы шейле адамлары йигренипди, шолардан этияч этмели дийййәрди.

Яшулы сүйт ялы ай айдың гижелери, шол арабаларың такырдысыны күйседи. Ол такырды гожа үчин йөнекей бир такырды дәлди. Ак йүрекли, ынсабы пәк адамларың йүрегиниң ургусыды. Сапар бригадириң өмрүниң иң говы гүнлериниң нышаныды. Адам хемише гечен өмрүниң якымлы гүнлерини күйсейәр, онуң ене гайталанмагыны ислейәр...

Җайың төверегинде адам гөрнүп башлады. Бәрки өйлерден чыкып, дөрт-бәш саны аял етип баряр. Эйваның өңүне үч саны эркек адам чыкды. Гапыда чага көпелди. Булар Сапар ага йигрими йыл мундан өңки болан шагалаңы ятлатды...

Август айында Солтанжемал тамына дүшек язды. Отаглар, эйван адамдан долды. Гапыдакы ожагта атарылан улы гара газанда пишме бишйәрди. Дашының ягы жызырдашып дуран пөкгүже пишмелер газандан чыкарына мәхетдел дув-дагын эдилйәрди.

— Алың, ийибериң, хол-ха, ене бишйә. Аю, Акгөзел, газана көпрәкден атавери...— Солтанжемал үчин хәзирки алада шатлыкды, адамлара йүрегиндәки миннетдарлыгыны аян этмек үчин иң аматлы пурсатды.— Аю, тойдан датман гитсеңиз, гаты гөрерин... Агажан, бар, оглум, саман кепбедәки гавун-гарпызы дашаң, ийсинлер. Аю-у, утанмавериң, ийиң...

Мегерем болса, Ямат нерессе фронта гидели бәри бу онуң илкинжи шатлыгыды. Ол сапар хемме зат Солтанжемалың гөвнүниң ачыклыгы ялы болды. Шол махал оба ики саны дарбазчы гелди. Оларың түйдүгиниң йити сесини эшиденде, чагаларың болшуны гөрседиңиз. Серче ялы гүсүрдәп өрдүлер. Солтанжемал оларың ызындан гыгырярды.

— Аю-у, алып гелиң... илки бизде ойнасынлар.

Дарбазчылар үчин той болса башга нәме герек! Тегелек телпекли, эңеги ясы адам ызыны үзмән мис түйдүгини чалярды.

Түйдүгиң сеси төвереге шейле бир шагалаң берди, иң мәрекесөймез дийжегиң Сетдар тумшукдыр вели, шолам асса йөрәп гелшине мәрекә гошулайды.

Дарбазчылар эгни гара донлы, билине инчежик ялпылдавук кемер гушананы эдил от ялы адам экени. Бойы кичем болса, эгинлери язгынды, өзем өрән ыкжам гөрүнйәрди. Сиңе серетсең, яшам бир чене барана меңзейәрди. Сач-сакгалындан мазалы ак гирипдир. Ясы йүзүни шейле бир түй басыпдыр, хатда дулукларының үстүнде-де бош ер ёкды.. Бурнам енжилен ялы пащарып дур. Келлесиниң еңсе тарапының ясылыгы адамлара томаша берди. Бәбегиң йигит чыкан оглы:

— Даңы гөрмедик келле өзүңе белли — дийип, өз келлесиниң сүйрүлиги үчин гапдалында дуран эжесине игенмәге башлады:

Бәбек оңа хә диерми, гайта:

— Гоюп отур, сүйрем болса, алланәме келләң бар — дийип, хондан бәриси гепледи.— Болманда, даглы билен дүзде өсениң арасында тапавут болмаса бормы гыз!.. Биз-ә хенизе деңич ясы келле түркмен гөрен дәлдирис.

— Сизиң ол одун даңан ялы шатырдадып даңышыңыза болмазам!

Келте бойлы адам аягы пружинли ялы бөкүп танс этди. Соңам депесине гоша шах отурдылан лыбасыны гейип, кейик болды. Чагалар онуң өңүнден гүсүрдәп гачсалар, улулар онуң агзына пул гысдырярдылар.

Эсасы хезиллик соңундан болды. Дарбазчы адамлара, келләңиздәки телпеги бериң дийди. Бердилер. Ол он саны гулакжын телпеги ерде хатар эдип гойды. Өзем аңырдан бат алып, эдил телпегиң үстүнде ашыр атды. Телпек асмана атылып гитди. Ол ызлы-ызына ашыр атды, телпеклер ызлы-ызына асмана атылды. Херси атыланда дуранлар шовхун турузярды. Беленде галансоң кичелип гөрүнйән телпегиң кимиңкидигини билжек болуп азара галярдылар. Хер телпек бир меллеге дүшди. Огланлар дыр-пытрак болуп гөзлеге чыкдылар.

Телпеклериң көпүсини тапып гетирдилер, йөне Сапар бригадириң телпеги тапылмады. Огланларың бири:

— Гарагыз эжәниң меллегине дүшди, гөзүм билен гөрдүм — дийди.

— Ялан сөзлеме, идисиз. Мең меллегимде Сапарың телпегиниң нә гөри бармыш. Ханы, аягыңызы бир әдиң гөрейин. Озалам гавун-гарпызы торч этдиңиз. Сизе телпек герек дәлдир, терне герекдир.

Сапар бригадир Гарагызы көшешдиржек болярды:

— Йитен шол көне телпек болсун, Гарагыз, аркайын бол.

Гарагыз чагалара хайбат атды:

— Эшитдиңизми?.. Сапарда телпек көпдүр, сиз хеләк болуп йөрмәң.

Сапар бригадириң телпегини гоңшуларының эшек ятагындан тапып гетирдилер.

Бу ваканы ятламак Сапар ага хемише якымлыды, йөне хәзир онуң йүреги гуссадан долды.

Агаҗан оны эйваның өңүнде гашылады. Сапар ага эйвана язылан көне кечәниң бир четинде отурды:

— Ичерик гирсене, Сапар ага... Аман ага дагам бар.

— Маңа шу тайы говы.

— Мен-ә, Сапар ага, эҗеми башлайын алып гидәйсем диййән.

— Нәме этмелидигини, элбетде, сен өзүң говы билмели, Агаҗан.

— Бир тарапа йыгнанмасак, кын болҗак...

— Сен оны маңа дүшүндирме, дүшүнйән.

— Эҗемем бирбад-а обаны күйсәр вели...

— Күйсән чакы гезмәге иберәерлер.

— Гөрмели-дә, белки, өвренишип гидер.

— Бар, эҗеңи чагыр.

Солтанҗемал эйвана чыкды, саламлашды.

— Ханы, отур, Солтанҗемал... сенем отур. Агаҗан...

Яшулының сеси сандырады, йүзи өңкә гөрә агарды, габакларының этеги тирпилдешип башлады. Ол толгуняндыгыны билдирмеҗек болуп, йүзүни ашак, салды, өзүни дүрсәрин өйдүп эсли салым дымып отурды. Соңам гуссадан долы гөзлери билен Солтанҗемала серетди. Солтанҗемалың гөзүнде яш гөрен дессине оны көшешдирмәге ховлукды.

— Хапа болма, Солтанҗемал, түвелеме, алланәме оглуң бар, гелниң бар. «Дүе гарраса, көшегине эйәр» дийлендир. Ашгабат бир даш ер дәл-ә, йүрегиң гысҗак болса гайдыберерлер.

Сапар ага шу сөзлери айдып отырка, күкүрегиниң кем-кемден баслыгып, геплемегиң кынлашяндыгыны дуйды. Ол бираз сәгинсе, еңләрин өйүтди. Болмады.

— Менем инди гаррадым, Солтанҗемал, бил дийди, йүрек дийди, саглыгам галмады... Худай билйә, адам пакырыңкы бир демдир-дә... Хава, эгер бирден гөрүшмек несибәмизде болмаса, агыран ынҗан болсаңыз, гүнәми өтерсиңиз-дә...

Яңкы агырлык яшулының бокурдагыны долдурды, соңам гөзүне яш инди. Онуң сүңңи титрәп гитди. Гөзлерини элиниң аясы билен перделеди, бурнуны чекди...

Гөзяша гарк болан Солтанҗемал пышырдап, зордан:

— Сизден мүнде бир разыдырыс — дийди.

Сапар ага бирден өзүне кәйинди: «Акмак, ери, юмрук ялы аяла өң аңсатмы, сенем гапдалында отурып, хелей ялы аглап башладың. Тур, гүм бол-да өйүңе гит... Ямат нерессе пронта гиденде хапа болмандың, инди мунуң нәме?..»

Ол хасасына сөенип ерниден галды. Гөвресине эрбет агырлык дуйды. Шол агырлыга чыдамадык ялы илки били, соңам йүреги санҗып-санҗып гитди.

— Сапар ага, нирә туруп баряңыз?

— Маңа хәзир отур дийме, Агаҗан. Угран вагтыңыз геләерин.

Олар гүн яшып барярка градылар. Төверек-дашдан шейле бир мәхелле үйшди, адамдан яңа ортада дуран еңил машынам гөрүнмеди. Сапар ага-да гелди. Агаҗан болса Солтанҗемал илки билен яшулының янына гелдилер. Агаҗан:

— Онда биз-ә ұграмакчы, Сапар ага — дийди.

— Саг-аман барың...

Солтанҗемал хич зат диймеди, ол аглаярды...

— Саглыкда гөршелиң,· Сапар ага. Ынха, тамың ачары, сизе гоюп гидйәс, нәдерин дийсеңиз, өз элиңизде.

— Хич задам этмерис, тамыңыз дурар, оглум.

Ол сандыраян эли билен ала йүпли ачары алып, аясына гысды. Хәзир онуң агшамкы гөрен дүйшүни айдасы гелди. Ямат Гөроглы болуп Сапар аганың дүйшүне гирди ахыры! Мундан Агаҗаның хабарам ёкдур. Гөр, Пыгам дүйнки гүррүңини ким хакда айдан экени. Шол гүррүңи Агаҗанам диңледи. Какасының кимдигини билсин-дә...

Яшулы сәгинди. Икирҗиңленди. Сен айтмаңда-да ол какасының кимдигини билйәндир. Онсоңам, шу махал сен агзамаңда-да Ямат ятланяр. Солтанҗемал эйсем нәме үчин аглаяндыр өйдйәрсиң! Ямат болан болса, ол обаны ташлап гитмезди...

Машын хаял йөрәп, адамларың арасындан сайланды. Чагалар эл булап гыгырышдылар.

— Саг болуң, саг болуң...

Улулар сесини чыкарман, өйли-өйүне даргамак билен болдулар.

Сапар ага хенизем бутнаман, ёла гарап дурды. Шол машын өмрүниң улы бөлегини алып гидене дөнди. Ол Ямады гайтадан ұградан ялы болды... Бирденем атызың гырасында отуран Ямат гөз өңүне гелди-де, бирбада онуң калбындакы бошлугы долдурды. Ене Ямада йүзленди: «Сен олара гатырганма, Ямат. Олар саңа гаты көп гарашдылар, аҗы хабара ынанман гарашдылар. Мен саңа барыны дүшүндирерин... Ховлукма, эртире ченли сабыр эт. Гиҗе диениң хә диймән гечер, оңа ченли менем дем-дынҗымы алмалы, ёгса, бу гүн көпрәк айланыпдырың өйдйән, дызым саңңылдаҗак боляр. Ёгса-да, вей, мен энтек Өвезем гөрмелидирин... Өвез хөкман оба доланмалы, доланмазлыга хич хили себәп ёк!..

Ол гапдалдан оглунын сесини эшитди:

— Кака, инди сен шейдип дурҗакмы?

Догруданам, төверегине серетсе Сейитли икисинден башга адам галмандыр, даргапдыр. Җайың эйванында-да, өңүндәки мейданчада-да бир адам ёк. Бу бошлук гайтадан яшулының йүрегине гусса салды...

* * *

Сапар ага Өвезлере гитди, йөне ол йөредигиче онуң бады гачды. Калбында шүбхә меңзеш аласармык дуйгулар пейда болды. Башлыгың диенине гулак асмандыр, ери, сениң айданыңы эдер өйдйәрмиң?.. А башлык буйрук әхеңинде айдан болса нәбилйәң? Сапар ага диңе маслахат бермәге баряр. Ол яшулы, онуң маслахат бермәге хакы бар. Муны Өвезиң өзем инкәр этмез... Йөне ол сениң маслахатыңа мәтәчмикә? Сен онуң билен эсли йыл бәри биле ишләңок, сейрек гөрүшйәң. Шол дөврүң ичинде Өвез үйтгәп йөрендир? Небси артандыр, байлыгың ышгына дүшендир?.. Онуң газанжы говумыш дийип гүррүң эдйәрлер, шонуң учинем колхоза доланмаз диййәрлер. Ол ишиниң дашынданам онуң-мунуң жайыны салып берйәрмиш дийдилер. Элбетде, гүйч-кувват өзүниңки, оңа этме дийҗән ёк. Онсоңам, ынсаплы говы усса тапмагам аңсат дәлдир. Галың бенде ялбарып дурансоң, Өвез ёк дийип билмез. Эгер шейле болса, онуң ил дерегине ярадыгы болар. Онда ол өңки Өвездир, онуң билен геплешсе болар. Йөне небси артып эдйән болса?..

Яшулы бу совала жогап бермәге яйданды. Ол адамларың дүшевүндини сорамагы халамазды. Эгер Өвез хәзир оңа газаняң пулуны мазамлап уграса, Сапар ага сесини чыкарман гайдар, баранына өкүнер. Себәп, бейле адамларың маслахатчысы небси боляр. «Мениң билен не ишиң бар, говусы, өз аладаңы эт» дийилмегем әхтимал.

Хәзир эдил шейле сөзлери эшитжек ялы Сапар ага яйданды, сүңңүнде якымсыз говшаклык дуйды. Айдылманка ягдайың шейле, айдылайса нәдеркәң? Йөне йүрегиниң гатында бусулып галан ынам ене оңа көмеге етишди. Өвез бейле дережә етен дәлдир, яйданма... «Атылан ок дашдан гайтмаз» дийлипдир, яйданма...

Өвез улы отагында экени, ачык пенжиреден сеси эшидилди. Бирине бир затлар дүшүндиржек боляр өйдйән, жаныгып геплейәрди. Яшулы онуң нәме диййәнини аңшыржак болубам дурмады, баршына гапыны ачды.

Өвез тирсекләп чай ичип отыр, гапдалында-да оглы аяк үстүнде дур. Йигит чаңжарып дуран инче йүзүни кесе-кесе совяр. Ол какасының айдян сөзүнден нәразы болмага чемели. Аңсыз гөнүмел бурны эдил какасының бурнуна чалым эдип дур. Боюның инчеден зиңңирт узынлыгы эжесине чекипдир. Түвелеме, етишипдир, хаял этмән өйлендирибермели...

Сапар ага ичердәкилер билен саламлашды. Өвез оны башардыгындан гөвначык гаршылажак болды. Ислемесе-де йылгырды, эмма бу йылгырыш онуң йүзүндәки гахары перделәп билмеди. Гөз өңки дуршунда галды.

Ол оглуна йүзлененде ене онуң сесинде гураксы, гахар әхеңи пейда болды.

— Бар, эжеңе чай дий! Оглы чыкып гитди.— Би чагалаң уланлдыгыча азары артжак экени, Сапар ага.

— Нәме, кәйиндирҗек болямы?

— Гаты гахарымы гетирди, хенизем өзүм билен бойы деӊ болуп дур, ёгсамы...

— Сен гаты гиӊ ялыдыӊ-ла, Өвез?

— Вах, шо гиӊ боламсоӊ шей дийиән-дә. Окувыны гутарып гелди, трактор, машын — исләниңи сүрүбермели инди, механнигем болубилйә. Яӊы гелсем: «Кака, маӊа бәш йүз манат пул герек»— дийди... «Бәш йүз манады, нәтҗек дийсем: «Такса шопур болҗак» дийййәр. Вах, шол Мергениӊ келпез оглы билен тиркешйәр дийленде-де оӊлы зада гарашмандым вели, дийшим ялам болды. Өзи такси сүрйәмиш, инди муӊа-да бәш йүз манат харч этсеӊ, такси алып берейин диен болмага чемели, Ненеӊ, онсоӊ гахарыӊ гелмезми! «Таксиӊ дүшевүнди көп» дийййә. Мен айдян, ери, олаӊ айлыгы илиӊкиден артыкмы? Галыӊ бендәни чүркәп алҗак дүшевүндиӊ йүзүне түйкүр дийдим. Ери, хәзирден пулуӊ гызыгына дүшсе, соӊы нәхили бор? «Обада ишләбер, яш җаныӊ бар, трактор сүр» дийййән. Догры герек?

— Акыл эдипсиӊ, Өвез.

— Ана, тракторда дүшевүндем бар, өзем халал зәхметиӊе газаняӊ. Оӊа етесем бир зат бормы? Гараз, обада ишләрсиӊ, дийдим. Онда «сен нәме үчин обадан гитдиӊ» дийййә. Гөр-ле, оӊ дийййән задыны! Көпей оглымен меслигиме гитмедим дийййән. Еди баш чага бол-элин чөрек гөзләп гитдим дийййән. Бәш көпүк газананам болсам, халал зәхметим билен газанандырын дийййән. Саӊа-да еке көпүк харам зат гетиртмен дийдим.

Өвез улудан демини алып, Сапар аганыӊ өӊүнде бир кәсе чай гойды. Догруданам онуӊ гахары, гелипдир. Чуканак гөзлери ялдырап төвереге от болуп сычырайсам дийййәр. Дешиклери ел алансоӊ бурны хасам улалып барян ялы гөрүнйәр. Ики гашыныӊ арасындакы дик йыгырт чуӊалып, йүзүни чытдыгыча маӊлайындакы йыгыртлары өзүне дартды.

— Сапар ага, кәбир адамлар мени газанҗыӊ угрунда халлан атып йөрендир өйдйәр.

Ол бу сөзлери гөни яшулыныӊ йүзүне гарап айтды. Сапар ага өзүне сенем шоларыӊ бири дийлен ялы оӊайсызлыга дүшди. Шу пурсат өзүни Өвезиӊ өӊүнде гечиримсиз гүнәли хасап этди. Хәлки калбында дөрән шүбхе үчинем өтүнч сорамага хәзирленди. Оӊа деӊич Өвезиӊ өзи:

— Башлыгам шейле пикир эдйән экени — дийди.— Ялӊышяӊ — дийдим — Колхоза гетирҗек болсаӊ, илки мени мазалыҗа танап, онсоӊ гетир дийдим.

— Сени биз шу гүн танамалы дәл-ә, Өвез.

— Кәшгә, хемме киши сеӊ ялы пикир этседи, Сапар ага.

— Эдерлер!

— Сен хемише өз йүрегиӊе осяӊ, Сапар ага. Ханы, о чайы соватмасана... Зелели ёк, дүшенерлер. Ынха, инди бир йыла

голай өз обамызда ишлемелем болҗак. Мал җай салмалы, үч-дөрт саны дүшелге салмалы.

Өвезиң бу хабары яшулыны иңңэн гызыкландырды. Ол гаршыдашының йүзүне чиңерди.

— Сен онда шо колхозлара гурлушык эдип берйэн эдарада болмага чемели?

— Бир йыл бэри шонда. Хава, бизиң ишимиз оба билен.

— Говы-да шол... Бе-е, үч-дөрт саны дүшелге салмалы дийдиңми?

— Шондан аз-а дэл, көпем болаймаса.

— Би илерки дүшелгэни нэтҗеклеркэ? Өз-э көнелипдир.

— Йыкмалы, тэзесини гурҗаклар.

— Онда тэзесини өзүң салгының, «Өвезиң салан дүшелгеси» дийсинлер-дэ.

Өвез сесини чыкарман отурышына диңе йылгырды. Яшулы болса гаршысындакыны ятдан чыкарып, өзи билен гүрлешйэн эхеңде:

— Хер кимден бир ат галса говы — дийди...— Гараз өзи, мең диеним болҗак..:

Яшулының канагатланма билен айдан сөзлериниң аңырсында үммүлмез экин мейданы яйылып ятырды. Ол хер гүн Өвез усса чай гайнатмага барар, онуң билен гүрлешип чай ичер...

Өвезиң оглы эли чэйнекли гапыдан гирди. Чэйнеги Сапар аганың өңүнде гоюп ызына доланды. Шол махал Өвез оңа:

— Дур — дийди. Онуң сесинде диңе буйрук эхеңи барды.— Кагызларыңы ал-да, башлыгың янына гит. Хэзир кантурдадыр. Трактор бер дий.

— Берҗек дэл дийсе?

— Диймез!

Сапар ага:

— Диймез оглум, аркайын барыбер — дийди.— Дек шу гүн башлыгың өзи «тракторчы етенок» дийип зейренди, гайта, бараңа бегенер.

Өвезиң оглы гиденден соң, Сапар ага-да бир кэсе чай ичип, турмакчы болды.

* * *

Өйүне доланып гелйэркэ Сапар ага ене өзүни көтекледи, эмма шол бир махалың өзүнде-де онуң калбында дабара, шатлык мөвч алды. Бу дуйгы онуң сүңңүни галпылдатды, аягына тэсин еңилик берди. Гөрсене, Өвез бирҗигем үйтгемэндир, шол өңки Сапар бригадириң танаян Өвези! Оңа шүбхеленмели дэл. Өвез хич махал небсиниң угруна гитҗек адам дэлдир. Өвез хакыкы дайхан, шонлугына-да галар! Обаны терк этмез, оглунам гойбермез! Хэ диймэн оглуны өйлендирер, оңа тэзе җай гуруп берер. Җай салмак Өвез үчин кын затмы нэме! Шейдип обада ене-де бир хоҗалык эмеле гелер, оба ене бир меллек гиңэр!.. Йөне акмаклык этмели дэлди. Эгер сениң калбыңдакы шүбхэни

Өвез дуян болса, онуӊ гаты гөрмеги әхтимал. Дуяйдымыка?.. Ай, дуйян дәлдир-ле... Шонда-да, мундан бейләк эгә болмалы, танаян адамларыӊа шүбхе этмек гелшиксиз затдыр...

Ямадыӊ тамыныӊ деӊесине етенде ол сакга дурды. Гараӊкы эйван онуӊ калбына дарлык салды, дабараны ём-ёк этди. Гүйз гиҗесиниӊ салкын ховасыныӊ тәсирини дуймады, гайта гараӊкылык оны дивар ялы гысды. Ол эйвана тарап ховлукды, өзем гысачдан сыпмак үчин ховлукды. Деми етмейән ялы хашлап, тутуш диварыӊ йүзүни сермәп чыкды, ахыры эли илип, чыраны якды. Диӊе эйван дәл, җайыӊ өӊүндәки мейдана деӊич ягтылды. Гараӊкылык ыза серпилен дессине яшулыныӊ калбы гиӊеди. Улудан демини алып, өзүни дүрседи. Соӊам донуныӊ кисесини сермәп, ачары тапды, отагларыӊ гапыҫыны ачышдырып, чыралары якды.

Гой, янсын, гаралып дурмасын. Чыраны гөренде төверекдәкилериӊем йүрегине гиӊлик аралашар, муӊа «ташланан юрт» диймезлер. Ямадыӊ юрды шу тайыдыр. Ол шу адамларыӊ йүрегинден чыкянча, онуӊ юрды шу тайда болар. Шоны Солтанжемалам билйәндир. Билени үчинем доланар, хөкман доланар...

Яшулы гиҗесини шу ерде гечирмеги макул билди. Солтанҗемал кичи отагыӊ кечесинем йыгнаман гидипдир. Ерган-яссыгы өйден гетирип бердилер.

Сапар ага ятанда-да эйваныӊ чырасыны сөндүрмеди. Ол узаклы гиҗе янды дурды...

1973 й.

МАЗМУНЫ

Багрымызың бадашаны, роман... : 3
Галың, повесть 179
Аркадаг, повесть 231

Джумагельдыев Тиркиш

«НЕРАЗЛУЧНЫЕ»

(Роман и повести)

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Редактор *Д. Бердиев*
Суратчы *Б. Сейитгулыев*
Сурат редакторы *Д. Мәмиҗиков*
Техник редакторы *Н. Трусенкова*
Корректор *Е. Аллаев*

Йыгнамага берилди 9/XI-76 й. Чап этмәге ругсат эдилди 31/X-77 й. Форматы 60×90[1]/[16]. Физ. чап листи 17,0. Чап листи 17,0. Учет нешир листи 18,038. Тиражы 30000. ТН№ 12523. Заказ № В-87 Бахасы 1 м. 25 к. И-06069.

«Түркменистан» нешириятьі», Ашгабат, Гоголь көч., 17а.

ТАССР Министирлер Советиниң Неширят, полиграфия ве китап сөвдасы ишлери барадакы управлениесиниң Камил Якуп адындакы полиграфия комбинаты, Казань, Бауман көч., 19.